

THE
KASHI-SANSKRIT

(HARIDAS SANSKRIT GRA)

NO. 59.

(Karma Kanda Section No.)

ÂPASTAMBAGRHYASÛTRA

WITH TWO COMMENTARIES

THE ANÂKULÂ OF HARADATTA MISRA

And

THE TÂTPARYADARSANA OF SUDARSANÂCHÂRYA

Edited by.

“VĒDAVISARADA, MĪMÂMSÂKĒSÂRĪ”

Pandit. A. Chinnaswami Sastri,

Professor of Mimamsa, Benares Hindu University,
with Introduction, Explanatory Notes and Index.

PRINTED, PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

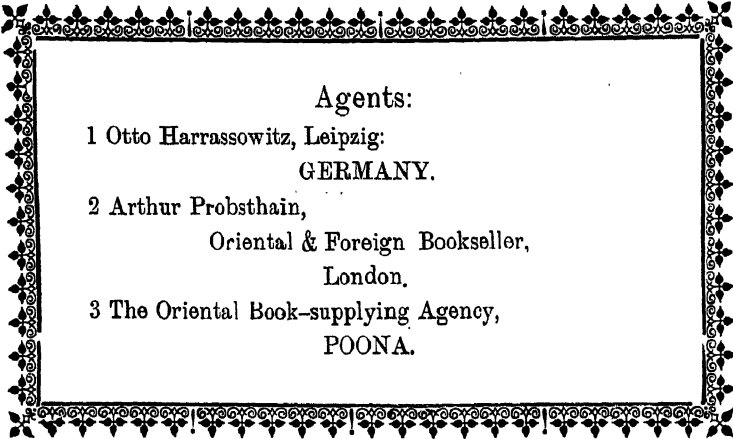
The Chowkhamba Sanskrit Series office, Vidyā Vilas Press,

North of Gopalmandir, Benares City.

1928.

Registered according to Act XXV. of 1867.

(All Rights Reserved by the Publisher.)

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:

GERMANY.

2 Arthur Probsthain,

Oriental & Foreign Bookseller,
London.

3 The Oriental Book-supplying Agency,

POONA.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज्जपुस्तकमालायाः

५९

कर्मकाण्डविभागे(५)पञ्चमं पुष्पम् ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितयाऽनाकुलया वृत्त्या
श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितेन तात्पर्यदर्शनेन च
व्याख्यानानेन समलङ्कृतम् ।

श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयमीमांसाप्रधानाध्यापकेन
वेदविशारदेन मीमांसाकेसरिणा
पण्डितप्रवरेण श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिणा
स्वकृतया पूर्वमीमांसीयविषमस्थलटिप्पण्या समलङ्कृत्य यथामति परिशोधितम् ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास-हरिदास-गुप्तः—

चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज्ज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

सं० १९८५

अस्य सर्वेऽधिकाराः राजकीयनियमानुसारेण प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः ।

हमारे यहां हर तरहकी छपाई बजिल्दसाजका कार्य भी होता है।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयवृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन,

बनारस सिटी ।

किञ्चित् प्रास्ताविकम् ॥

अथेदानीं मापस्तम्बगृह्यसूत्रं श्रीहरदत्ताचार्यकृतयाऽनाकुलाख्यया वृत्त्या श्रीसुदर्शनाचार्यविरचितेन तात्पर्यदर्शनेन चोपबृंहितमथेतुसौकर्याय मुद्राप्य प्राकाश्यं नीयते । यद्यप्यस्य नेदं (१) प्राथमिकं प्रकाशनम्, देवनागरीग्रन्थतैलङ्गाक्षरेषु देशान्तरेऽस्मद्देशे च बहुत्र यतो मुद्रितमासीत्. तथापि समग्रपानेन व्याख्याद्वयेन मण्डितं सद्युनैवात्मानमिदं प्रथमतयाऽऽविर्भावयतीति शक्यते वक्तुम् । वियन्नागरे विण्टर्निट्स् (Winternitz) महाशयेन व्याख्ययोरनयोऽस्सङ्ग्रहः प्रकाशितः, न सामग्यम् । अतो मन्ये ग्रन्थस्यास्य व्याख्याद्वययुतस्य प्रथममिदमाविष्करणमवश्यं मुदमावहेदेतन्मार्गपरिशोलीनामिति ।

सुदर्शनाचार्यकृतस्य तात्पर्यदर्शनस्य सर्वत्र दक्षिणभारते प्रसिद्धिरविरला समस्तीति विदितचरमेव । तत्र च “केचिदि” त्यनेन प्रायशः प्रतिसूत्रं खण्डनार्थं मतान्तरप्रदर्शनार्थं वा कस्यचिन्मतमनूयते । तत्र क्वचित्क्वचित् खण्ड्यस्यैव स्वारासिकतां पश्यता मया कस्येदं मतम् ? इति कस्माच्चन वर्षपूर्वात्पूर्वं तदन्वेषणे प्रवृत्तेन पञ्चनदक्षेत्रे दक्षिणदेशस्थिते कस्य चित्पण्डितस्य गृहे समग्रानाकुला वृत्तिरुपलब्धा । तां च सामग्येण परिशीलयता मया एतद्ग्रन्थकारमतमेव तात्पर्यदर्शने खण्ड्यते इत्यवगच्छता एतद्ग्रन्थस्य खण्डकग्रन्थापेक्षया गभीरतां शब्दसङ्ग्रहवत्तां चावलोक्य तन्मुद्रणे दत्तचित्तेन तदैवैतस्य प्रतिलिपिरेका कारिता । ततो याते कियति चन काले ततः काशीमागतेन मया एतन्मुद्रणार्थमवबोधितः यदाऽयमभ्युपागच्छत् श्रीमान् चौखाम्बापुस्तकालयाधिपतिः तदा आदर्शपुस्तकान्वेषणे आयतमानेन प्रथमं पुस्तकमेकं प्रन्थग्रन्थसमुद्धारणे नितरां निविष्टदृष्टीनां पण्डितधौरेयाणां श्रमितां आ. बा. ध्रुवमहाशयानामदरकृपया प्राप्तं, श्रीकाशीविश्वविद्यालयीयपुस्तकालयस्थं वियन्नामुद्रितं, नागराक्षरलिखितं सरस्वतीभवनात् श्रीवाराणसेयप्रसिद्धपुस्तकालयात् श्रीमतां प्राचीनग्रन्थाविष्करणेऽनवरतं दत्तचित्तानां पण्डितवरिण्यानां श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानामनुकम्पया लब्धमपरम्, माञ्जिकटस्थमेकम्, इति अनाकुलापुस्तकत्रितयमवलम्ब्यारब्धं मुद्रणयादौ पञ्चाशत्पृष्पर्यन्तं मुद्रितमासीत् । प्रायशस्त्रिष्वपि पुस्तकेष्वेषु अशुद्धिस्थलेऽपि परस्परमैकमत्यमासीत् । परन्तु क्वचित्स्पष्टतरं (२) कञ्चन ग्रन्थपातमनुमाय तत्राप्येकरीतिमेषां दृष्ट्वा तावतैव त्रिष्वप्युत्पन्नविशयः श्रीकाशीहिन्दूविश्वविद्यालयेऽध्यापकपदमधिष्ठितां मन्मिन्नमणीनां वेदा-

१. प्रथमतः तन्नागरे (१८८४) तमे क्रिस्ताब्दे ज्योतिर्बिलासयन्त्रालये ग्रन्थाक्षरेषु, ततो वियन्नागरे (१८८९) तमे ख्रिस्ताब्दे देवनागरलिप्यां, ततो महींशूरराजधान्यां (१८९३) ख्रिस्ताब्दे राजकीयमुद्रणालये, ततो मद्रपुर्यां (१८९७) ख्रिस्ताब्दे ग्रन्थाक्षरेषु, ततः कुम्भघोणे (१९०३) वत्सरे च तेष्ववाक्षरेषु मुद्रितम् । तत्र सर्वत्रापि तात्पर्यदर्शनेनैव साकं मुद्रितमासीन्नानाकुला ।

२. शुद्धिपत्रिका द्रष्टव्या ।

कार्याणां पं. श्रीविद्याधरशर्मणां सविधे न्यवेदयम्—यतः कुतश्चिद्वस्तलिखितमनाकुलापुस्त-
कमेकमानाग्यतामिति। ते च तदानीमेव काशीस्थश्रीबापूदीक्षितजडेमहोदयेभ्यः पुस्तकमेक-
मानाग्य मह्यमदुः। तत्र च पूर्वैभ्यः पुस्तकेभ्यो महान् पाठभेदस्समदृश्यत। तदा च महति
संशये पतितः तत्कालगतानामस्मन्मित्रमणीनां पं. आर्. ए. शास्त्रिणां मुखाद्विश्वभारती-
पुस्तकालये पुस्तकमेकमस्तीत्यवगम्य ततस्तदानाययम्। तैलङ्गाक्षरलिखितेन दक्षिणदेशादेव
विश्वभारतीमागतेन तेन सह श्रीबापूदीक्षितपुस्तकस्य महत्सादृश्यमासीत्। एवं पुस्तकद्वय-
स्यैकरीतितां पुस्तकत्रयस्य चान्यप्रकारतामवलोक्य कतरदनयोर्मध्ये युक्ततरमिति निर्ण-
याय प्रवृत्तस्य मम कानि चन प्रमाणान्युपलब्धानि—द्वैतीयिके पुस्तकद्वये “केचिदि”
स्थादिना (१) तात्पर्यदर्शनेऽनूदिता विषया अक्षरश उपलभ्यन्ते। प्राथमिके च त्रिके ते नो-
पलभ्यन्ते। किञ्च सुदर्शनाचार्यः समावर्तनप्रकरणारम्भे—(पृ. १६१) “केचित्.....अथात्
उपाकर्मोत्सर्चने व्याख्यास्यामः’ इत्यादिकं व्रतपटलं नामव्याचक्षते। नैतत्,” इत्यादिना
व्याख्यान्तरे उपनयनानन्तरोक्तं व्रतपटलं खण्डयति। व्रतपटलोऽयं हरदत्तोक्त एव भ-
वितुमर्हति। अथात् इति सूत्रानुपूर्व्यां ऐक्यात्। अपि च “तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा
विरमेत्” (आप. ध. २-९-२.) इति सूत्रव्याख्यानावसरे उज्वलायां हरदत्ताचार्यैः
‘उत्सर्जनं कुर्यात्। तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवोक्तः’ इति स्वयमेव कथ्यते। तेन उपा-
कर्मोत्सर्जनप्रयोगः कश्चित् गृह्ये हरदत्ताचार्यैरुक्त इत्यवगम्यते। स च द्वैतीयिक
एव द्विके उपलभ्यते, न प्राथमिके त्रिके। तेनेदं प्रतीयते—देशे द्विविधाः कोशाः
सन्ति। केचन ग्रन्थकारेण यथालिखितमन्यूनानतिरिक्ताः, केचन ततस्सङ्ग्रहीताः
इति। अतोऽन्यूनानतिरिक्तं द्वैतीयिकमेव द्वयं शुद्धतरमिति निरचिनवम्। तदनुरोधेनैव
च ततः प्रभृत्यमुद्रापयं यावद्बन्धसमाप्ति। प्राथमिकं त्रिकमपि तत्र तत्राक्षरशोधनादावुपक-
रोति स्म। ततः पुनरपि पुस्तकमेकं दक्षिणदेशादानायितम्। एवं—

- (१) मञ्जिकटस्थमेकं पुस्तकं,
- (२) सरस्वतीभबनादागतमेकं,
- (३) वियन्नामुद्रितमपरं,
- (४) श्रीबापूदीक्षितानामेकं,
- (५) विश्वभारतीयं तैलङ्गाक्षरलिखितमेकं,
- (६) दक्षिणदेशादानीतं ग्रन्थाक्षरलिखितमपरं,

इति षष्णामनाकुलापुस्तकानां साहाय्येनेयमनाकुला वृत्तिः मुद्रिता ।

तात्पर्यदर्शनेन तु अन्यत्र मुद्रितमपि अनाकुलाखण्डनरूपत्वात् खण्डनखण्ड्यग्रन्थयोरे-
कत्र समावेशे पठितृणामुपकारं मन्वानेन,

- (१) महीश्वरपुरे देवनागराक्षरेषु अनेकपाठभेदेन सह मुद्रितमेकं,
- (२) वियन्नानगरे मुद्रितमपरमस्मद्विश्वविद्यालयस्थं ,

- (३) मद्रपुर्यां ग्रन्थाक्षरेषु मुद्रितमितरत् हनुमद्दृश्यैरेव श्रोत्रामिशास्त्रिमहोदयैर्दत्तं,
 (४) कुम्भघोणे तेष्वेवाक्षरेषु मुद्रितमन्यत् मन्त्रिकटस्थं,

इति पुस्तकचतुष्टयमवलम्ब्य सहायत्वेन मुद्रितम् । सूत्राणि व्याख्याभ्यां सह मुद्रितान्यपि पाठसौकर्यार्थं पृथगपि मुद्रितानि । तत्र हरदत्तसुदर्शनाचार्ययोः सूत्राक्षरेषु नातीव दृश्यते वैमत्यम्, परन्तु सूत्रच्छेदै तदर्थवर्णने च प्रायशस्तौ विवदत एव । अतो यत्र सूत्रसंख्यायां तच्छेदे वा वैमत्यं तयोः, तदपि तत्तत्सूत्रपृष्ठाधोभागे तत्तत्खण्डान्ते च निर्दिष्टम् । व्याख्ययोर्यत्र मीमांसापदार्था उपात्ताः ते तत्र तत्र सम्यग्विवेचिताः । सूत्रस्यास्य भाष्यमेकं कपार्दिस्वामिना रचितं प्राचीनमुपलभ्यत इदानीमपि, यदेवानुसृतवान् सुदर्शनाचार्यः स्वीयग्रन्थे । यद्यपि तदेप्यतावता न कुत्रापि मुद्रितमिति तस्यापि मुद्रणमवश्यं कर्तव्यमासीत्, तथापि तदिदानीं मद्रपुर्यां मन्मित्रेण पं० टि० आर्० चिन्तामणिशर्मणा मुद्रणायारब्धमिति श्रुत्वा न तत्र मया व्यापृतम् ।

सूत्रस्यास्य कर्ता भगवान्महर्षिरापस्तम्बस्त्रिशत्प्रश्नात्मकं ग्रन्थमेकमरीरचत् । यत्रादितः प्रश्नानां (१) त्रयोविंशत्यां दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि वैतानिकानि कर्माण्याम्नातानि । चतुर्विंशतितमे प्रश्ने परिभाषासूत्राणि प्रवरखण्डः हौत्रमन्त्राश्चेति पठितानि । पञ्चविंशतिषड्विंशतितमयोः प्रश्नयोः गृह्योक्तकर्माप्युक्ता मन्त्राः इतस्तत्समाहृत्यैकत्र समावेशिताः । सप्तविंशतितमः प्रश्नः गार्ह्यकर्मविधायको, योऽयं प्रकृतग्रन्थात्मकः । अष्टाविंशल्येकोनविंशतितमौ प्रश्नौ धर्मसूत्रात्मकौ । त्रिंशत्तमश्चल्लसूत्रात्मकः, यो वैतानिककर्माधिकवेदितिशिकादीनां प्रमाणादिकमावेदयति ।

एवं श्रौतगृह्यधर्मात्मना विभक्तोऽयं ग्रन्थः तैत्तिरीयशास्त्रमवलम्ब्यैव प्रवृत्त इति नाविदितम् । अन्येऽपि च केचन सूत्रकाराः शास्त्रामिसामवलम्ब्य सूत्राण्यरीरचन् । ते च बौधायन, भारद्वाज, सत्याषाढ, विखनस, वाधूलप्रभृतयः । सर्वेषु मध्ये भगवानापस्तम्ब एव स्वगृह्यसूत्रे आत्मीयं प्रौढिमानमितरदुर्लभं प्रकटयामास । प्रथमतस्तावद्गृह्यकर्मणामवश्यकर्तव्यानामेकाधिसाध्यानां जातकर्मादीनां संस्काराणां क्रमं कञ्चन मनसि निधाय मन्त्रांस्तदुपकारकान् इतस्तत्सङ्कलय्य प्रश्नद्वयात्मकं भागमेकं समपादयत् । यद्यपि तत्रत्या मन्त्राः ऋग्वेदादिषुऽप्यवलम्बन्त एव तथापि इतस्ततो विशकलितानां तेषामेतत्गृह्योक्तकर्मात्मकानुसारेण सङ्कलनमापस्तम्बस्यैव । अतस्तत्सन्निवेशक्रमेणैव गृह्याणि कर्माणि विदधानस्य तत्र मन्त्रप्रतःक्रमन्तरा उत्तरया, उत्तराभ्यां, उत्तराभिः, उत्तरेण यजुषा, इत्येव विनियोगकल्पनं सुशकमभूत्स्य । तेन च महद्भाधवं समपादि ।

एवं सूत्रकारान्तरापेक्षयाऽयमनुष्ठेयानां नित्यानां नैमित्तिकानाञ्च गार्ह्यकर्मणां प्रतिपादनेऽप्यसाधारणीं नैपुणीमाविश्वकार । शब्देष्वविस्तरः, यावच्छक्तिसङ्ग्रहैव कर्मणां

१ यद्व भूलरघुहाशयेन-प्रादितश्चतुर्विंशतिः प्रश्नाः वैतानिककर्मात्मनिधनः । पञ्चविंशतौ परिभाषादिकम् । षड्विंशतौ गार्ह्यमन्त्राः । इत्युक्तमापस्तम्बधर्मसूत्रभूमिकायां तत् तद्व्यमनवलोक्त्यैव यतः कुतश्चित् श्रुत्वा लिखितमिति भाति ।

विधानं, तत्र तत्र चातिदेशचातुरी, अवद्यानुष्ठेयभिन्नानां कर्मणां प्रायशोऽकथनामित्यादिना सर्वानप्यतिशेते सूत्रकारान् महर्षिरयमित्यवश्यवक्तव्यं भवति । अतस्सर्वाङ्गीणसुन्दरमिद-
मापस्तम्बगृह्यसूत्रमिति नातिशयोक्तिः ।

अयं गृह्यसूत्रात्मको भागः त्रयोविंशतिखण्डात्मना विभक्तस्सूत्रकारेण । अत्र सर्वेष्वपि प्राचीनेषु हस्तलिखितेषु मूलपुस्तकेषु खण्डशो विभाग एव दृश्यते । पटलविभागस्य ना-
मापि न श्रूयते । अतोऽयं पटलविभागोऽर्वाचीनो भाष्यकारादिभिरेवाहृत इति गम्यते ।

कोऽस्य कालः ?

महर्षिरयमापस्तम्बः कदा कं देशमलंचकारेति नाद्यापि केनापीदंतया निरणायि,
तथापि (George Buhler) बूलरमहाशयेन आपस्तम्बधर्मसूत्रभूमिकायां बहुभिर्हेतु-
भिरस्य कालदेशादिसाधनाय यतितम् । न ततो मया प्रमाणान्तरमधिकमुपलब्धं, तथापि
यत्किञ्चिदुपलब्धं श्रीमतां पुरत उपस्थापयामि—

सूत्रकारेण तावदनेन व्याकरणाननुगताः व्यवहारे प्रायशः क्वचिदपि
देशे इदानीमप्रयुक्ताः केचन शब्दाः प्रयुज्यन्ते धर्मसूत्र इव गृह्यसूत्रेऽपि । ते
यथा—राता(३.१२)नक्षत्रनामाः, नदीनामाः (३-१३)अभीव (४.१४)आरोहतीं
(५-२४) तरती(६-२) पुंस्वाः(६-११) त्रिस्सैः(९-५) त्रिवृतां(१०-११) प्रष्टं
(११-२)अभ्यानायन्(१२-७)रातिः(१२-१४) तैत्तिरेण(१६-२)मुमुष्टिः (२०-११)मर्गे
(२०-१२)प्रासवरार्थं(२१-७) सनिः(२२-१३)सम्बाधे(२३-३) कुप्स्वां(२३-७)
इत्यादि । अन्येऽपि अथास्यै दक्षिणेन(३-१५)तस्यै वपां(२२-४)त्रासश्चतुर्थीम्(११-२४)
इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, सप्तम्यर्थे द्वितीया इत्यादयो विभक्तिविपरिणामा अपि कृताः ।

यद्यपि सूत्रकारान्तरैरपि एवंविभक्तिव्यत्यासः क्रियते, यथा—आश्वलायनगृह्ये—अथास्यै
शिखे(१-५-१६) अथास्यै तण्डुलागार(१-११-५)इत्यादि, पारस्करेऽपि—अथास्यै
दक्षिणं हस्तं(१-६-३)अथास्यै दक्षिणर्मसम्(१-११-७)इत्यादि; तथापि यावन्त
आपस्तम्बसूत्रे, न तावन्तोऽन्यत्र व्याकरणाननुगता उपलभ्यन्ते । बौधायनीये गृह्ये परं के-
चनोपलभ्यन्ते । एवमपाणिनीयपदप्रयोगे महर्षेरस्य कारणद्वयेन भाव्यम्—महर्षिणातेन
पाणिनिपूर्वकालिकेन भाव्यम्, अथवा अनन्तरकालिकेनापि पाणिनीयान् नियमाननभ्युपग-
च्छता भाव्यम् । तत्र तदनन्तरकालिकस्य सतः तन्नियमानभ्युपगमे विशेषकारणादर्शनात्
तत्पूर्वकालिक एवायं महर्षिरासीत् इत्यवगम्यते । अतो यदि ख्रिस्तात् पूर्वमष्टमशताब्दी
सप्तमशताब्दी वा भगवतः पाणिनेः कालः तर्हि ततोऽपि पूर्वकालिकेनामुना दशमशताब्दीगतेन
नवमशताब्दीस्थितेन वा भाव्यम् ।

कोऽस्य देशः ?

नासिक, पूना, अमिडनगर, सतारा, षोलापूरप्रभृतिषु दक्षिणदेशेषु आपस्तम्बीयानां
बहुलमुपलम्भात्, पूर्वकालिकराजभिस्तद्देशीयैश्चापस्तम्बीयानुद्दिश्यैव भूम्यादिदानस्य

ताम्रशासनादितोऽत्रगमाच्च तत्सूत्रकारेणापि तद्देशियेनैव भाव्यम् । किञ्च “उदी-
च्यवृत्तिश्चेदासनगतेषूदपात्रानयनम्” (आप.घ.१.१७.१७) इत्यासनेषूपविष्टानां हस्ते उद-
कदानमुदीच्यानां सम्प्रदायः श्राद्धे” इति वदन् आत्मनो दाक्षिणात्यत्वमवबोधयति । एते-
न कारणत्रयेणापस्तम्बो दक्षिणदेशनिवासीति गम्यत इति (१)बूलरमहाशयः। नदेमहं युक्ति-
सहं पश्यामि । न हि आपस्तम्बीयानां दक्षिणदेशनिवासित्वमापस्तम्बस्यापि तद्देशीयत्वे
कारणं भवितुमर्हति । उत्तरदेश एव पूर्वमवस्थितैः केनापि कारणेन पश्चाद्दक्षिणदेशगतैः
तैः कुतो न भाव्यम् । यद्ययं पक्षोऽभ्युपगम्येत तर्ह्यापस्तम्बस्यापि उत्तरदेशावस्थितत्वमेव
सिध्यति । “उत्तरवृत्तिः” इति कथनमात्रेण यद्यापस्तम्बस्य दाक्षिणात्यत्वं सिध्येत्, स्व-
मातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति, इति दाक्षिणात्यं निन्दन् तत्रभवान् कुमारिल-
पादोऽपि कथमात्मन उत्तरदेशीयत्वं नावबोधयेत् । कुतो वा “कर्माण्यपि जैमिनिः परार्थ-
त्वात्”(पू.मी.सू.३-१-४)इति मीमांसासूत्रे स्वनाम गृणन् भगवान् जैमिनिः सूत्रकारस्य
जैमिनिभिन्नतां नावबोधयेत् ? अतो मन्ये नेदमापस्तम्बस्य दाक्षिणात्यत्वसाधकमिति ।
प्रत्युतोत्तरदेशीयत्वे प्रमाणमेकमुपलभ्यते—अयं हि सामन्तप्रकरणे वीणागाथिभ्यां गेयं
मन्त्रद्वयेमकामिकाण्डे पठति—

“यौगन्धरिरेव नो राजेति साल्वीरवादिषुः ।

बिभृत्तचक्रा आसीनास्तीरेण यमुने तव ॥

सोम एव नो राजेत्याहुर्ब्राह्मणीः प्रजाः ।

बिभृत्तचक्रा आसीनास्तीरेणासौ तव” इति ।

मन्त्रयोरनयोरयमर्थः—“हे यमुने ! तव तीरे आसीनाः साल्वदेशनिवासिनो जनाः
युगन्धरपुत्र एवास्माकं राजेति वदन्ति । ब्राह्मणास्तु सोम एवास्माकं राजेति वद-
न्ति” इति । अत्र प्रकरणे सर्वेऽपि सूत्रकारा द्वितीयमेव मन्त्रं पठन्ति । अयं तु
मन्त्रद्वयं पठित्वा “उत्तरयोः पूर्वां साल्वानां, ब्राह्मणानामितरा” (आप. गृ.१४-३.) इति
मन्त्रद्वयस्य विनियोगं वदति गृह्ये। ‘साल्वदेशवासिनां त्रयाणां वर्णानां पूर्वो मन्त्रः, अन्यदे-
शासिनां द्वितीयः’ इति कपर्दिस्वामी बभाषे । इतरेषु सूत्रकारेषु श्रुतिस्मृत्यादौ प्रथम-
गणनीयतया सर्वत्र प्रसिद्धां भगवतीं भागिरीथीमेवोपाददत्सु तां परित्यज्य द्वितीयपरि-
गणनीयां यमुनां, ततीरास्थितं कञ्चन देशविशेषं, तत्राधिकृतं च तत्कालिकं कञ्चन राजान-
मनुवदन् स्वस्य यमुनातीरस्थसाल्वदेशाभिजनतां स्वकालिकं राजानं च सूचयतीव मे
भाति । न मयेदानीमेवमेवेदमिति निर्णयोच्यते, अभ्यूहं कश्चिदेवं कर्तुमस्ति युक्ततरं
प्रमाणमित्येतावदुपक्षिप्यते । निर्णये विचारशालाः प्रमाणम् ।

व्याख्यात्रोर्विषये श्रीहरदत्ताचार्यः प्राचीनः, सुदर्शनाचार्योऽर्वाचीनः इति पूर्वं सूचि-
तम् । तत्र पूर्वं यद्यपि द्वितीयवत् आत्मनः पूर्वमीमांसादिशास्त्रान्तरप्रणयितां नावि-

करोति स्वग्रन्थे, तथापि बहुश्रुतोऽनेकसूत्रव्याख्याता इत्यत्र नास्ति विशयः । अनेन हि कृताः—

- (१) आपस्तम्बगृह्यमन्त्रव्याख्या;
- (२) आपस्तम्बगृह्यसूत्रव्याख्याऽनाकुला,
- (३) आपस्तम्बधर्मसूत्रव्याख्याऽज्वलाख्या,
- (४) (१) आपस्तम्बपरिभाषाव्याख्या,
- (५) आश्वलायनगृह्यसूत्रव्याख्याऽनाविलानाम्नी,
- (६) गौतमधर्मसूत्रव्याख्या मिताक्षरानामिका,
- (७) (२) काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी चेति ग्रन्थाः । अयं शिवभक्तो यतो मङ्गलं शिव-

नमस्कारात्मकमेव करोति । किञ्चकमेव श्लोकं तत्तद्ग्रन्थनामविपरिवर्तनमात्रकरणेन आप-
स्तम्बाश्वलायनगृह्ययोः गौतमधर्मसूत्रस्य च व्याख्यायामादौ न्यवेशयत् । तद्यथा—

- (३) नमो रुद्राय यद्गृह्यमापस्तम्बेन निर्मितम् ।

क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाकुला ॥

- (४) नमो रुद्राय यद्गृह्यमाश्वलायननिर्मितम् ।

क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाविला ॥

- (५) नमो रुद्राय यद्धर्मशास्त्रं गौतमनिर्मितम् ।

क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिर्मिताक्षरा ॥ इति ।

‘प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धामिता’ ।

इत्येकरूपं पूर्वार्धमेकाग्रिकाण्डभाष्यारम्भे उज्वलावृत्तौ च ।

अत्र सर्वत्र “नमो रुद्राय” इत्ययं भागः श्लोकान्तर्गत एवेति ज्ञायते । सत्येवं गृह्यसूत्र-
भूमिकायां विन्टरनिट्ज् (Dr. Winternitz) महाशयेन “नमो रुद्राय” इति भागं
पृथक्कृत्य ततः पद्यस्यापरिपूर्णतामाभिसन्धाय तत्पूर्णाथ “यत् पद्यमापस्तम्बेन सूत्रकारेण
निर्मितम्” । इति भवितुमर्हति इत्यभ्यूहः कृतः सोऽनवधानकृत एवेति वक्तव्यं भवति ।

अयं च दाक्षिणात्यो दाक्षिणदेशे कावेरीतीरनिवासीति ज्ञायते । यतः सीमन्तोन्नयना-
न्तर्गतस्य “नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति” (आप.गृ. १४-६) इति सूत्रस्य व्याख्यानानव-
सरे एकाग्रिकाण्डभाष्ये च—“यस्यां वसन्ति यामुपजीवन्तीत्यर्थः । यथा—तीरेण कावेरि तवे-
ति दाक्षिणदेशे प्रसिद्धां (६) कावेरीमेवोपाददाति स्म । एवमाश्वलायनसूत्रव्याख्यायाम-
पिः कावेरीमेव प्रथमं निर्दिशति स्म यतोऽत्र गार्ग्यनारायणेन (७) गङ्गाया एव नामो-

१ आपस्तम्बश्रौतसूत्रस्य पञ्चदशपत्रनप्रभृति हरदत्ताचार्यैः व्याख्या कृता यदन्तर्गतोऽयं परि-
भाषाव्याख्यासुो भागः इत्यपि वदन्ति बहवः ।

२ भूमिकाया ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ अथैव प्रथमपृष्ठे ।

४ अनन्तशयनमुद्रिताश्वलायनगृह्ये १ पृष्ठे ।

५ पूनामुद्रिते गौतमधर्मे १ पृष्ठे ।

६ आश्व. गृ. पृ. ६० अनन्तशयने मुद्रितपुस्तके । ७ आश्व. गृ. पृ. ५२. बम्बईमुद्रितपुस्तके ।

पात्तम् । यतोऽस्य कावेर्यां पक्षपातः ततोऽयं कावेरीतीरनिवासीत्यवगम्यते ।

अस्य जीवनकालः ख्रिस्तीयपञ्चदशाब्दी ततः शतवर्षेभ्यः पूर्वं वेति भूलरमहाशयेन (१) निर्णीतम् । द्वादशशताब्द्याः अन्त इति (२) पं० गणपतिशास्त्रिणः । पञ्चदशाब्दीतः पूर्वमित्यत्र तु नास्त्येव विशयः । यतो १६६८ वैक्रमाब्दे निर्णयसिन्धोस्त्वग्रन्थस्य समाप्तिं वदन्तः श्री कमलाकरभट्टाः सुदर्शनाचार्यमुल्लिखन्ति तत्र । तेन च सुदर्शनाचार्यस्य कालः क्रिस्तवीया षोडशाब्दी पञ्चदशाब्दी वेत्यवगम्यते । तत्पूर्वतनेन हरदत्ताचार्येण पञ्चदशाब्दीगतेनैव भाव्यम् । यदि तु पं० गणपतिशास्त्रिणामाशयानुरोधेन पदमञ्जरीकारोऽप्ययमेव हरदत्ताचार्य इत्यभ्युपगम्यते ततस्तदुक्तहेतुना द्वादशशताब्दीगत एवायं हरदत्ताचार्य इत्यवश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम् । परन्तु पदमञ्जरीश्रुतिसूक्तिमालयोरप्ययमेव कर्तेति अभ्युपगमे ग्रन्थकर्त्रोर्नामैक्यं विना तदपि ग्रन्थद्वयमामूलं परिशीलयता न किमपि प्रमाणान्तरमुपलब्धम् ।

श्रीहरदत्ताचार्यसुदर्शनाचार्ययोर्विषये इतिवृत्तमेकं दक्षिणदेशे प्रसिद्धम्—“अस्ति काचन कंसपुरं नाम द्विजातिवसतिश्चालदेशे । तत्र श्रीवैष्णवस्य कस्य चन परमैकान्तिनः सुदर्शनो नाम तनय आसीत् । स च बाल्यात् प्रभृति शिवे भक्तिमानासीत् । बाल्य एव पित्रा बहुवारं निवारितोऽपि भगवन्तमुमारमणमेवाराधयति स्म । अकृत्वा शिवदर्शनं कदापि न भुङ्क्ते स्म । एकस्मिन् दिने तस्य पिता स्वसम्प्रदायविरुद्धमनुतिष्ठन्तं स्वकं बालकं सम्यक् प्रताड्य द्वारि स्थूणायां बध्वा “नेतः परं कदापि शिवदर्शनं कार्यम्, यदेवं प्रतिजानासि तदैव मोचयेयं त्वाम्” इत्यवदत् । बालस्तु किञ्चिदप्यनुक्त्वा शिवमेव परं ध्यायन्, भगवन् ! कथमहं भवद्दर्शनं विना तिष्ठेयं, इति तद्गतमानस एव रुदन्नासीत् । अर्धरात्रसमये शिवं ध्यायतस्तस्य स्वयमेव बन्धच्छिन्नः । ततस्त्वरितं धावित्वा, शिवमन्दिरं गत्वा मन्दिरे पूर्वं पिहितद्वारेऽपि एतद्गमनसमनन्तरमेव स्वयमुद्घाटितकवाटे शिवं दृष्ट्वा सानन्दं प्रतिनिवर्तते स्म । तदनुग्रहलब्धैर्वाग्बिलासैर्बहून् ग्रन्थानारचयति स्म । ततः प्रभृत्येव हरदत्त इति प्रथामवाप” इति । तामिमां कथामवलम्ब्य अनाकुलातात्पर्यदर्शनकृतोरप्येकतां मन्वते बहवः । स्यान्नामान्यः कश्चित् सुदर्शनाचार्यो यो हरदत्ताचार्यतामपन्नः । अनयोस्तु ग्रन्थकर्त्रोः कथमपि नैकता सम्भाविनी । यतो हरदत्तोक्तं पङ्क्तिश अनूय खण्डयति सुदर्शनाचार्यः । किञ्च कथा पूर्वं सुदर्शनस्य सतः पश्चाद्धरदत्तत्वं बोधयति । अत्र च वैपरीत्यं दृश्यते । अत इमौ परस्परं भिन्नौ भिन्नकालिकौ चेत्यत्र नास्ति संशयः । श्रीसुदर्शनाचार्योऽपि दक्षिणदेशीय एव । अलं विस्तरेण ।

एवं विश्वेशकृपया समाप्तमुद्रणस्यास्य ग्रन्थस्य कृते भूमिकाकृते च तत्तत्पूर्वविषयोपदेशेन प्रथमतः पुस्तकवितरणेन च मामत्यन्तमुपकृतवतां पण्डितकुलतिलकानां श्रीमदानन्दशङ्कर बापूभाई ध्रुवमहोदयानां श्रीगोपीनाथकविराजमहाशयानां चोपकारमनवरतं

१ आपस्तम्बधर्मसूत्रभूमिकायां द्वितीयसंस्करणे आकसवर्द्धमुद्रिते ४७. पृष्ठे ।

२ अनन्तशर्पेनमुद्रिताद्वलायनगृहसूत्रभूमिकायां ।

स्मरामि । यावन्मुद्रणसमाप्ति मन्त्रिकट एव पुस्तकमवस्थापितवन्त्यः श्रीमन्त्र्यः पं० नारायण-
शास्त्रिखिस्तेमहोदयेभ्यः अन्येभ्यश्च पूर्वनिर्दिष्टेभ्यः पण्डितवर्येभ्यः सादरं कृतज्ञतां
प्रकटयामि । कार्येऽस्मिन् शोधनार्थं बहुपकृतवते मच्छिष्याय श्रीपद्माभिरामशर्मणे वैदि-
कीमाशीःपरम्परां प्रयुञ्जे ।

एतादृशेषु कार्येषु सुतरामाविष्कृतादरस्य चौखम्बापुस्तकालयाध्यक्षस्य श्रीबाबू-जय-
कृष्णदासगुप्तस्योत्साहमभिवर्धयन्त्विति विद्वद्वरानन्यांश्च सुरभारत्यनुरागिणोऽभ्यर्थये-

वाराणसी

अधिकश्रावणकृष्णदशमी १९८४ वै० सं०
१०-८-१९२८ ई०

इति सुधीजनवशंवदः

अ.चिन्नस्वामिशस्त्री.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमदापस्तम्बप्रणीतगृह्यसूत्राणि ॥

प्रथमः खण्डः ॥

- (१) अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥
उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि ॥ २ ॥
यज्ञोपवीतिना ॥ ३ ॥
प्रदक्षिणम् ॥ ४ ॥
पुरस्ताद्दुदगवोपक्रमः ॥ ५ ॥
तथाऽपवर्गः ॥ ६ ॥ ॥
- (२) अपरपक्षे पित्र्याणि ॥ ७ ॥
प्राचीनावीतिना ॥ ८ ॥
प्रसव्यम् ॥ ९ ॥
दक्षिणतोऽपवर्गः ॥ १० ॥
निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि ॥ ११ ॥
- (३) अग्निमिध्वा प्रागग्रैर्दग्धैरग्निं परिस्तृणाति ॥ १२ ॥
प्रागुदगग्रैर्वा ॥ १३ ॥
- (४) दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु ॥ १४ ॥
दक्षिणाप्रागग्रैर्वा ॥ १५ ॥
उत्तरेणाग्निं दर्भान्तसंस्तीर्य द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि ॥ १६ ॥
- (५) सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ १७ ॥
एकैकशः पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥
पवित्रयोस्संस्कार आयामतः परीमाणं प्रोक्षणीसंस्कारः पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमा-
सवत्सूर्णीम् ॥ १९ ॥
अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽप आनीयोदगग्राम्भ्यां पवित्राम्भ्यां त्रिरुत्पूय समं
प्राणैर्हृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य ॥ २० ॥

१ अत्र सूत्राणां विभागः सुदर्शनमतानुसारेण कृतः । यत्र चानयोर्वैभक्त्यं तत्र तत्सूत्राधोभा-
ग एव सूचयिष्यते ।

२ हरदत्तमते एतदादिसूत्रचतुष्टयमपि एकसूत्रमिति 'क'. ख. पुस्तकयोः ।

३ सूत्रद्वयमपीतो हरदत्ताचार्यैरेकसूत्रतया परिगणितम् ।

४ सूत्रद्वयमध्येकं सूत्रं हरदत्तमते ।

५ इदमग्निं च सूत्रमेकसूत्रं हरदत्तमते घ० पुस्तकानुसारेण ।

ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाय ॥ २१ ॥

आज्यं विलाप्यापरेणामि पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्योदीचोऽङ्गारा-
निरुह्य तेष्वधिष्ठित्य ज्वलताऽवद्युत्य द्वे दर्भामि प्रत्यस्य त्रिः पर्यामि कृत्वोदगुद्रा-
स्याङ्गारान् प्रत्यूह्योदगप्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुप्य पवित्रे अनुग्रहृत्य ॥ २२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

येन जुहोति तदमौ प्रतितप्य दर्भैः संमृज्य पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दर्भान्-
द्विस्संस्पृश्यामौ प्रहरति ॥ १ ॥

शम्याः परिध्यर्थे विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तचौलगोदानप्राथश्चित्तु ॥ २ ॥

अग्निं परिषिञ्चत्य 'दितेऽनुमन्यस्वे'ति दक्षिणतः प्राचीनं 'मनुमेतेऽनुमन्यस्वे'ति पश्चा-
दुदीचीनं 'सरस्वतेऽनुमन्यस्वे'त्युत्तरतः प्राचीनं 'देव सवितः प्रसुवे'ति समन्तम् ॥ ३ ॥

पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् ॥ ४ ॥

इममाध्याघारावाधारयति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नेय स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे
समं पूर्वेण ॥ ६ ॥

(१) यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा ज्याभ्यातानान्नाङ्गृभृतः प्राजापत्यां व्याहृतीर्विहृताः सौ-
विष्टकृतीमिच्युपजुहोति—यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्ट-
त्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहेति ॥ ७ ॥

(२) पूर्ववत्परिषेचनमन्वमंस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रसन्नामः ॥ ८ ॥

लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः ॥ ९ ॥

(३) तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ १० ॥

द्विजुहोति द्विर्निर्माणं द्विः प्रादनात्युत्स्प्याचामति निर्लेढीति ॥ ११ ॥

(४) सर्वश्रुतवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परिहाप्योत्तमं च नैदाघम् ॥ १२ ॥

सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि ॥ १३ ॥

तथा मङ्गलानि ॥ १४ ॥

आवृतश्चास्त्राभ्यः प्रतीयेरन् ॥ १५ ॥

(५) इन्वकाभिः प्रमृज्यन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ॥

१ हरदत्तमते 'उपजुहोति' इत्यन्तमेव सूत्रम्, यदस्येत्यारभ्य सूत्रान्तरं क. ख. पुस्तकानुसारतः ।
क्वचित्पुस्तके यदस्येति स्वाहेत्यन्तं नास्तिव ।

२ हरदत्तमते 'परिषेचन'मित्यन्तमेकं सूत्रम् । ततोऽपरम् ।

३ हरदत्तमते सूत्रद्वयमपीदं एकसूत्रतया परिगणितम् ।

४ सर्वतैवः इति हरदत्तपाठः ठ-पुस्तकपाठश्च ।

५ सूत्रद्वयमिदं हरदत्तस्येति क. ख. पुस्तकेषु ।

अथ तृतीयः खण्डः ।

- (१) मघाभिर्गावो गृह्यन्ते ॥ १ ॥
 फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते ॥ २ ॥
- (२) “यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्य्यायां दद्यात् प्रियैव भवति नेव
 फुनरागच्छती”ति ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ ३ ॥
- (३) इन्वकाशब्दो मृगशिरसि ॥ ४ ॥
 निष्य्याशब्दस्स्नातौ ॥ ५ ॥
 विवाहे गौः ॥ ६ ॥
 गृहेषु गौः ॥ ७ ॥
 तथा वरमतिथिवदर्हयेत् ॥ ८ ॥
 योऽस्यापचितस्तमितरया ॥ ९ ॥
 एतावद्गोरालम्भस्थानमतिथिः पितरो विवाहश्च ॥ १० ॥
 सुप्तं(४) रुदन्तीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥
 दत्तां गुप्तां द्योतामृषभां शरभां विनतां विकटां मुण्डां मण्डूषिकां साङ्कारिकां रात
 पालीं मित्रां स्वनुजां वर्षकारीं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥
 नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः ॥ १३ ॥
 सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
- (५) शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयादुपस्पृशेति ॥ १५ ॥
 नाना बीजानि संस्पृष्टानि वेद्याः पांसून् क्षेत्राल्लोष्टं शकृच्छमशानलोष्टमिति ॥ १६ ॥
- (६) पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः ॥ १७ ॥
 उत्तमं परिचक्षते ॥ १८ ॥
 बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥ १९ ॥
 बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुतवानरोग इति वरसम्पत् ॥ २० ॥
 वस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नैतरदाद्रियेतेत्येके ॥ २१ ॥
 इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः ॥

- १ इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं ग० घ० पुस्तकयोः । २ तै. ब्रा. २-६-२ ।
 २ इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तमते ।
 ४ सदर्नो. क० ख० ग० पुस्तकेषु पाठः ।
 ५ इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।
 ६ इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रत्वेन परिगणितं हरदत्ताचार्यैः ।

अथ द्वितीयः पटलः ॥

चतुर्थश्च खण्डः ॥

सुहृदस्समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ॥ १ ॥

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् ॥ ३ ॥

चतुर्थ्यां समीक्षेत् ॥ ४ ॥

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भेऽसंगृह्योत्तरेण यजुषा तस्या भ्रुवोरन्तरं संसृज्य
प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ ५ ॥

प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ॥ ६ ॥

युग्मान्समवेतान् मन्त्रवत् उत्तरयाऽद्वयः प्रहिणुयात् ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषा तस्यादिशरसि दर्भेऽसंगृह्योत्तरेण यजुषा तस्या भ्रुवोरन्तरं संसृज्य
प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ ५ ॥

अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाऽभिमभ्यानीयापरेणाम्निमुद्गग्रं कटमास्तीर्य
तस्मिन्नुपविशत् उत्तरो वरः ॥ ९ ॥

अत्रैरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽथैनामादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अथास्थै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमुत्तानं हस्तं गृहीयात् ॥ ११ ॥

(१) यदि कामयेत् स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव गृहीयात् ॥ १२ ॥

(२) यदि कामयेत् पुंस एव जनयेयमित्यङ्गुलमेव सोऽभीवाङ्गुलमर्वा लोमानि गृह्णाति ॥ १३ ॥

‘गृभ्यामि त’ इत्येताभिश्चतस्राभिः ॥ १४ ॥

अथैनामुत्तरेणाम्नि दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा दिशमभि प्रक्रमयत्येकमिष’ इति १५ ॥
सखेति सप्तमे पदे जपति ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥

अथ पञ्चमः खण्डः ॥

(३) प्राग्घोयात् प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविश्यान्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्जुहोति
‘सोमाय जानिविदे स्वाहे’त्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

अथैनामुत्तरेणाम्नि दक्षिणेन पदाऽऽमानमास्थापयत्यातिष्ठेति ॥ २ ॥

१ इदमाग्रं च सूत्रमेकं सूत्रं ख—पुस्तके ।

२ ग—पुस्तके हरदत्तमते च ‘अङ्गुलमेव’ इत्यान्तमेव सूत्रं । ततोऽपरम् ।

३ हरदत्तमते—‘प्राग्घोमात्’ इत्येकं सूत्रम् । ‘प्रदक्षिण’मित्यारभ्य ‘प्रतिमन्त्र’मित्यन्तमपरम् । सुद-
र्शनमतेऽपि ‘ख’ पुस्तके ‘कृत्वा’ त्यन्तमेकं सूत्रं ततोऽपरम् ।

अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य द्विर्लाजानोप्याभिघारयति ॥ ३ ॥

तस्यास्सोदर्यो लाजानावपतीरयेके ॥ ४ ॥

जुहोती 'यं नारी'ति ॥ ५ ॥

उत्तराभिस्तिसृभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽश्मानमास्थापयति तथा पुरस्तात् ॥ ६ ॥

होमश्चोत्तरया ॥ ७ ॥

(१) पुनः परिक्रमणम् ॥ ८ ॥

आस्थापनम् ॥ ९ ॥

होमश्चोत्तरया ॥ १० ॥

पुनः परिक्रमणम् ॥ ११ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुक्त्यं तां ततः प्र वा वाहयेत् प्र वा हारयेत् ॥

समोप्येतमग्निमनुहरन्ति ॥ १४ ॥

(२) नित्यः ॥ १५ ॥

धार्यः ॥ १६ ॥

अनुगतो मन्थ्यः ॥ १७ ॥

श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहार्यः १८ ॥

(३) उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥ १९ ॥

अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् ॥ २० ॥

उत्तरा रथस्योत्तम्भनी ॥ २१ ॥

(४) वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे ॥ २२ ॥

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ २३ ॥

(५) सूत्रे वर्त्मनोर्ब्यवस्तृणाच्युत्तरया नीलं दक्षिणस्यां लोहितमुत्तरस्याम् ॥ २४ ॥

ते उत्तराभिरभियाति ॥ २५ ॥

तीर्थस्थानुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् ॥ २६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चमः खण्डः ॥

अथ षष्ठः खण्डः ॥

नावंमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ १ ॥

न च नाव्या २ स्तरती वधूः पश्येत् ॥ २ ॥

१ पुनः परिक्रमणमास्थापनं इत्येकं सूत्रं हरदत्तमते ॥

२ सूत्रद्वयमिदमेकं सूत्रं हरदत्तस्य ।

३ 'अनुगते' इत्यन्तं सूत्रं हरदत्तस्य ।

४ सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । 'युनक्ति' इत्यन्तं प्रथमसूत्रम् ॥

५ सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । उत्तरया, दक्षिणस्यां, उत्तरस्यां, इति यथाक्रमं सूत्रान्तानि ।

तांत्वांत्तरां जपेत् । ३ ॥

- (१) इमशानाधिब्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धया मुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ॥ ४ ॥
क्षीरिणामन्येषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रम उत्तरे यथा-
लिङ्गं जपेत् ॥ ५ ॥

गृहानुत्तरया सङ्काशयति ॥ ६ ॥

- (२) बाह्युत्तराभ्यां विमुञ्चति दक्षिणमग्ने ॥ ७ ॥
लोहितं चर्माऽऽनडुहं प्राचीनप्रविमुत्तरलोम मध्येऽगारस्योत्तरयाऽऽस्त्यिय गृहान् प्रपाद-
न्मुत्तरां वाचयति दक्षिणेन पदा ॥ ८ ॥
न च देहलीमभि(३)तिष्ठति ॥ ९ ॥

- (४) उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धयामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा
जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया चर्मण्युपविशत उत्तरो वरः ॥ १० ॥
अथास्याः पुँस्त्वोर्जावपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य तस्मै फलान्युत्तरेण यजुषा
प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं (५)यच्छत आ नक्षत्रेभ्यः ॥ ११ ॥
उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्योत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरु-
न्धतीं च दर्शयति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

इति द्वितीयः पटलः ॥

अथ तृतीयः पटलः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथैनामाग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति ॥ १ ॥

पत्न्यवहन्ति ॥ २ ॥

- (६) प्रपयित्वाभिघार्थ्य प्राचीनमुदीचीनं बोद्धास्य प्रतिष्ठितमभिघार्थ्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्य-
भागान्तेऽन्वारब्धयाँ स्थालीपाकाज्जुहोति ॥ ३ ॥

१ ट—इमशामादिव्य । हरदत्तमते सूत्रत्रयमिदम् । 'समाधानादी'त्यन्तमेकम् 'प्रतिपद्यते' इत्यन्तमप-
रम् । शिष्टमन्यत् ॥

२ सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । विमुञ्चतीत्यन्ते प्रथमसूत्रम् ।

३ ख०ग०—देहलीमधि ।

४ हरदत्तमते सूत्रत्रयमिदम् । प्रथमं "समाधानादी"त्यन्तम् । द्वितीयं 'प्रतिपद्यते' इत्यन्तम् । वर
इत्यन्ते तृतीयम् ॥

५ क—यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥

६ हरदत्तमते सूत्रद्वयमिदम् । 'समाधानादी'त्यन्तमेकम् । शिष्टमन्यत् ।

- सकृदुपस्तरणाभिघारणे द्विरवदानम् ॥ ४ ॥
- (१) अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः ॥ ५ ॥
 अपि वा सकृदुपहृत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥
 अग्निस्विष्टकृत् द्वितीयः ॥ ७ ॥
 सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिघारणम् ॥ ८ ॥
 मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥
 मध्ये होमः ॥ १० ॥
 उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥ ११ ॥
 उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥ १२ ॥
 लेपयोः प्रस्तरवत् तूष्णीं बर्हिं (२) रङ्क्वाभौ प्रहरति ॥ १३ ॥
- (३) सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ॥ १४ ॥
 तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ १५ ॥
 योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभं ददाति ॥ १६ ॥
 एवमत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥ १७ ॥
- (४) पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येके ॥ १८ ॥
 सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तण्डुलैर्यवैर्वा जुहुयात् ॥ १९ ॥
 स्थालीपाकवहैवतम् ॥ २० ॥
- (५) सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके ॥ २१ ॥
 उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥
 पार्वणेनातोऽन्यानि कर्माणि व्याख्यातान्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ २३ ॥
- (६) यथोपदेशं देवताः ॥ २४ ॥
 अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण ॥ २५ ॥
 अविकृतमातिथ्यम् ॥ २६ ॥
 वैश्वदेवे विश्वे देवाः ॥ २७ ॥
 पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तमः खण्डः ॥

१ हरदत्तमते “स्वाहाकारप्रदान” इति सूत्रान्तरम् ।

२ ठ० अच्चा ।

३ सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते ।

४ “दक्षिणेत्येक” इति पृथक्सूत्रं हरदत्तमतं इति Dr. Winternitz महाशयोऽभिप्रेति, परं तु अनाकुलापुस्तकान्तरेषु एकसूत्रत्वेनैव लिखितम् ।

५ हरदत्तमते ‘इत्येके’ इति नास्तीति Winternitz महाशयः । अन्यत्र तूपलभ्यते ।

६ सूत्रद्वयमप्येकं सूत्रं हरदत्तस्य ।

अथाष्टमः खण्डः ॥

- (१) उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते ॥ १ ॥
सदसस्पतिर्द्वितीयः ॥ २ ॥
स्त्रियाऽनुपेतैः क्षारलवणावरात्रसंश्रयस्य च होमं परिचक्षते ॥ ३ ॥
यथोपदेशं काम्यानि बलयश्च ॥ ४ ॥
- (२) सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽप्रावृत्तराभ्यां समिधावादध्यात् ॥ ५ ॥
आपन्माश्रीः श्रीमार्गादिति वा ॥ ६ ॥
एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्याभावहते ॥ ७ ॥
त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥ ८ ॥
तयोश्शय्यामन्तरेण दण्डो गन्धलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति ॥ ९ ॥
- (३) तं चतुर्थ्याऽपररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य निधायोद्गुरुपसमाधानाद्यौज्यभागान्ते-
ऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिवेचनान्तं कृत्वाऽपरैणाग्निं
प्राचीमुपवेश्य तस्याशिशरस्याज्यशेषाद्यहृतिभिरोद्धारचतुर्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथा-
लिङ्गं मिथस्समीक्ष्योत्तरयाऽऽज्यशेषेण हृदयदेशौ संमृज्योत्तरास्तिस्रो जपित्वा
शेषं समावेशने जपेत् ॥ १० ॥
- (४) अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत् ॥ ११ ॥
यदा मलवद्वासाः स्यादथैनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि संशास्ति (५) यां मलवद्वा-
सस' मित्येतानि ॥ १२ ॥
रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामृतसमावेशने उत्तराभिरभिमन्त्रयेत् ॥ १३ ॥
इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टमः खण्डः ॥

अथ नवमः खण्डः ॥

- चतुर्थिप्रभृत्याषोडशमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ॥ १ ॥
अर्थप्राप्त्वस्य परिक्षवे परिकासने चाप उपूय्योत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ २ ॥
एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं चित्रियं वनस्पतिं शकृद्गीति सिग्वातं शकुनिमिति ॥ ३ ॥
- (५) उभयोर्हृदयसंसर्गेऽप्युत्तरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽद्गुरुपसमा-
धानायाज्यभागान्तेऽन्वारब्धायांस्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते

१ इदमभिमञ्ज सूत्रं एकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

२ इदमभिमं च सूत्रं एकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेनेति 'क' 'ख' पुस्तकयोः ।

३ इदं सूत्रं सूत्रत्रयं चकार हरदत्तः । 'आज्यमागान्त' इति द्वितीयसूत्रस्यारम्भः, परिवेचनान्त'मिति तृतीयस्य ।

४ 'अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत्' इति हरदत्तसम्मतः पाठः । ५ तै. सं. २-५-३ ।

६ सूत्रमिदं त्रेधा विभक्तं हरदत्तेन 'समाधानादि ॥ 'प्रतिपद्यते ॥ 'वाच्यीतः ॥ इति विभागप्रकारः ।

परिषेचनान्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् ब्यवरान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयीत ॥ ४ ॥

इवस्तिष्येणेति त्रिस्सत्तैर्यवैः पाठां परिकिरति 'यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्कीणा-
मिं यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्कीणामि' इति ॥ ५ ॥

इवोभूते उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिस्त्रभिरभिमन्त्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य
शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया ॥ ६ ॥

वश्यो भवति ॥ ७ ॥

सपत्नीबाधनञ्च ॥ ८ ॥

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदाऽऽदित्यमुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

यक्ष्मगृहीतामन्यां वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करसंवर्तमूलैरुत्तरैर्यथालिङ्गमङ्गानि संसृश्य
प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ १० ॥

बध्नुवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात् ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने नवमः खण्डः ॥

समाप्तस्तृतीयः पटलः ॥

अथ चतुर्थः पटलः ॥

दशमः खण्डः ॥

उपनयनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत ॥ २ ॥

(१) गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

वसन्तो ग्रीष्मशरदित्युत्तवो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वाऽनुवाकस्य प्रथमेन यजु-
षाऽपः संसृज्योष्णाश्शीतास्वानीयोत्तरया शिर उनत्ति ॥ ५ ॥

त्रींस्त्रीन् दर्भानन्तर्थायोत्तराभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति ॥ ६ ॥

(२) वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा ॥ ७ ॥

आनड्डहे शकृत्पिण्डे यवान्निधाय तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे
वा निदधाति ॥ ८ ॥

स्नातमग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं समिधमुत्तरयाऽऽधाप्योत्तरेणाम्नि दक्षि-
णेन पदाऽऽश्मानमास्थापयत्यातिष्ठेति ॥ ९ ॥

१ इदमग्निं च 'सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

२ वपन्तमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ६ ॥ दक्षिणतो माता निदधाति ॥ इति हरदत्तमते सूत्रच्छेदः । 'यत्सु-
रेणे'त्यनुमन्त्रणमाचार्यकर्तृकमेवेति हरदत्ताशयः ॥

वासःसद्यःकृत्तौत्सुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्तिष्ठभिः परिधाप्य परिहितसुत्तर-
याऽनुमन्त्रयते ॥ १० ॥

- (१) मौञ्जीं मेखलां त्रिव्रतां त्रिः प्रदक्षिणमुत्तराभ्यां परिवीयाजिनमुत्तरं सुत्तरया ॥११॥
उत्तरेणाग्निं दर्भान् संस्तीर्य तेष्वेनमुत्तरयाऽवस्थाप्योदकाञ्जलिमस्मा अञ्जलावानीयो-
त्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरैर्दक्षिणे हस्ते गृह्णीत्वोत्तरैर्देवताभ्यः परीदायोत्तरेण यजुषोपनीय
'सुप्रजा' इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने दशमः खण्डः ॥

अथैकादशः खण्डः ॥

'ब्रह्मचर्यमागा'मिति कुमार आह ॥ १ ॥

- (२) प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य ॥ २ ॥

शेषं परो जपति ॥ ३ ॥

प्रत्यगाशिषं चैनं वाचयति ॥ ४ ॥

- (३) उक्तमाज्यभागान्तम् ॥ ५ ॥

अत्रैनमुत्तरा आहुतीर्हावयित्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणाग्निमुदगग्रं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति ॥
पुरस्तात् प्रत्यङ्ङ्वासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणे पादमन्वारभ्याह 'सावित्री
भो अनुब्रूहि' इति ॥ ८ ॥

- (४) तस्मा अन्वाह 'तत्सावितु'रिति ॥ ९ ॥

पच्छोऽर्धचशस्ततस्सर्वाम् ॥ १० ॥

- (५) व्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु वा तथार्धचैर्योरुत्तमां कृत्स्नायाम् ॥ ११ ॥

कुमार उत्तरेण मन्त्रेणोत्तरमोष्ठमुपस्पृशते ॥ १२ ॥

कर्णावुत्तरेण ॥ १३ ॥

दण्डमुत्तरेणाऽऽदत्ते ॥ १४ ॥

- (६) पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैत्र्यम्रोधस्क्रन्धजोऽवाढग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो

१ मौञ्जीमित्यादि "उत्तरया" इत्यन्तमेकं सूत्रं, तत 'उत्तरेण' त्यारभ्य 'जपती' त्यन्तं सूत्रान्तरतया
परिगणितं क. ख. घ. पुस्तकेषु । ग. पुस्तके तु एकसूत्रतया ॥

२ इदं च सूत्रद्वयमिति क. ख. पुस्तकयोः ।

३ इदमग्निं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ॥

४ सूत्रद्वयमपीदं एकमेव सूत्रं हरदत्तस्य ।

५ इदं सूत्रद्वयं हरदत्तमते । 'अन्तेषु वा' इत्यन्तं प्रथमसूत्रम्, ततोऽपरम् ।

६ हरदत्तमते 'पालाशो दण्ड' इत्यादि उपादिशन्ती' त्यन्तमेकसूत्रतया परिगणितं 'क'ख' पुस्तकयोः ।
सूत्रचतुष्टयमिति ग.घ. पुस्तकयोः । तत्र सूत्रच्छेदः.....ब्राह्मणस्य ॥.....राजन्यस्य ॥.....
वैश्यस्य ॥.....उपादिशन्ति ॥ इति ।

- वा वैदयस्य ॥ १५ ॥
 वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥ १६ ॥
 'स्मृतं च म' इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वरं दत्त्वोदायुषेत्युत्थाप्योत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥
 यं कामयेत (१) नायमच्छिद्येतेति तमुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृह्णीयात् ॥ १८ ॥
 (२) त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति ॥ १९ ॥
 क्षारलवणवर्जनं च ॥ २० ॥
 'परि त्वे'ति परिमृज्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैस्समिध आदध्यात् ॥ २१ ॥
 (३) एवमन्यस्मिन्नपि सदाऽऽरण्यादेधानाहृत्य ॥ २२ ॥
 उत्तरया संशास्ति ॥ २३ ॥
 वासश्चतुर्थांमुत्तरयाऽऽदत्तेऽन्यत् परिधाप्य ॥ २४ ॥
 इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रदने एकादशः खण्डः ॥
 समाप्तः तुरीयः पटलः ॥

*अथोपाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

- अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 श्रवणापक्ष ओषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां वाऽध्यायोपाकर्म ॥ २ ॥
 अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धेषु काण्डश्लेषिभ्यो जुहोति सदसस्पतये
 सावित्र्या ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा उपहोमो वेदाहुती-
 नामुपरिष्ठात्सदसस्पतिमित्येके ॥ ३ ॥
 परिषेचनान्तं कृत्वा त्रीननुवाकानादितोऽधीयीरन् ॥ ४ ॥
 प्रथमोत्तमावनुवाकौ वा ॥ ५ ॥
 त्र्यहमेकाहं वा क्षम्याधीयीरन् ॥ ६ ॥
 यथोपाकरणमध्यायः ॥ ७ ॥

१ क—नायं मच्छिद्येत । २ द्वयमपीदं एकसूत्रं हनदत्तमतं इति 'क'ख' पुस्तके ।

३ सूत्रद्वयमिदं हरदत्तस्य ।

* अयमुपाकर्मोत्सर्जनाख्य. पटलः 'क'ख'ड, संज्ञितेषु अनाकुलापुस्तकेषु न दृश्यते । परं तु ग, घ, च, पुस्तकेषु पुलभ्यते । अधिमखण्डादिस्थसुदर्शनव्याख्यापर्यालोचनया चात्रैव प्रकरणेऽस्यास्तित्वा-
 प्यनुमीयते । सूत्राणि त्वेतानि आपस्तम्बेन प्रणीतानि न वेति न निश्चेतुं शक्यते । मूलसूत्रपुस्तके
 एतानि नोपलभ्यन्ते । सत्याषाढभारद्वाजसूत्रैः सह प्रायशस्सर्वदन्येतत्सूत्राक्षराणि । किन्तु तान्येवेत्य-
 पि न सुदृढं वक्तुं पर्यते । अतः हरदत्ताचार्यैः गृह्यान्तरस्थानि सूत्रार्थतोऽनुदितानि वा आप-
 स्तम्बेनैव प्रणीतानि वेत्यत्र मूलभावः शरणमस्माकम् । किञ्चादर्शपुस्तकेषु त्रिष्वपि कानि सूत्राक्ष-
 राणि कानि च व्याख्यागतानित्यादिपारिचायकं किञ्चिदपि चिह्नं नोपलभ्यते । अभ्यूहेन परं मयै-
 र्व विभागः कृतः । आदर्शान्तरालाभेन लब्धादर्शेभ्यश्च निर्णेतुमशक्ताः काश्चिदसूत्रयोऽपि तथैव
 शुक्लिताः । अतो विद्वाङ्गैः त्रुटिरत्यत्रा स्वजुद्धिबलेन वा आदर्शान्तरावलोकनेन वा पूरणीया ।

तैर्षोपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः ॥ ८ ॥

प्राचीमुदीचीं वा सगणो दिशमुपनिष्क्रम्य यत्रापः पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अवकिन्यः शङ्खिन्यः तासामन्तं गत्वाऽभिषेकान् कृत्वा सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिर्वास्-
णीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन त्रीन् प्रा-
णायामान् धारयित्वातीर्याऽऽचम्योपोत्थाय दर्भानन्योन्यस्मै सम्प्रदाय शुचौ देशे
प्राक्कूलैर्दर्भैरासनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्पतयेऽन्नये वायवे सूर्याय चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यस्तं-
त्सराय इन्द्राय राज्ञे सोमाय राज्ञे यमाय राज्ञे वरुणाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे वसुभ्यो
रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्साध्येभ्यो मरुद्भ्य ऋतुभ्यो भृगुभ्योऽङ्गि-
रोभ्य इति देवगणानाम् ॥ १० ॥

अथर्षयः—विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो गौतमोऽत्रिर्वासिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः,
सप्तर्षिभ्यः कल्पयित्वा दक्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति ॥ ११ ॥

ततो यावदेकवैद्यन्तैः कल्पयन्ति ॥ १२ ॥

प्राचीनावीतानि कृत्वा दक्षिणतो वैशम्पायनाय पैङ्गये तित्तिरये उखायात्रेयाय पदा-
काराय, कौण्डिन्याय वृत्तिकाराय, बौधायनाय प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्र-
काराय, भरद्वाजाय सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय, आचार्येभ्य ऊर्ध्वरेतोभ्य,
एकपत्नीभ्यो वानप्रस्थेभ्यः कल्पयामीति ॥ १३ ॥

अथ यथास्वं पितृभ्यः कल्पयन्ति मातामहेभ्यश्च पृथक् ॥ १४ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा तेष्वेव देशेषु तथैवानुपूर्व्यां तैरेव नामभिर्देवानृषींश्च तर्पयन्ति
वैशम्पायनप्रवृत्तास्तु मातुः प्रपितामहपर्यान्तान् प्राचीनावीतिनस्तर्पयन्ति—अमुं तर्प-
याम्यमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति ॥ १५ ॥

अभिष्यन्ते वाऽन्योन्यम् ॥ १६ ॥

यज्ञोपवीतानि कृत्वा त्रीनादितोऽनुवाकानधीयीरन् ॥ १७ ॥

काण्डादीन् प्रथमोत्तमौ वा ॥ १८ ॥

‘काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती’तिद्वाम्भ्यामुपोदके दुर्वा रोपयन्ति ॥ १९ ॥

अपः प्रगाह्योदधिं कुर्वन्ति ॥ २० ॥

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

उद्गाह्याऽऽतमितोराजिं धावन्ति ॥ २२ ॥

प्रत्येत्याभिदानादि सक्तुभिरोदनेनेति ब्राह्मणान् भोजयित्वा वाचयति ॥ २३ ॥

एवं पारायणसमाप्तौ च काण्डादि दुर्वारोपणोदधिधावनवर्जम् ॥ २४ ॥

प्रत्येत्य ब्राह्मणभोजनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

एवमेवाङ्गिरहरहर्देवानृषीन् पितृंश्च तर्पयेत् ॥ २६ ॥

इत्युपाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

अथ पञ्चमः पटलः ॥

द्वादशः खण्डः ॥

वेदमधीत्य स्नास्यन् प्रागुदयाद्रुजं प्रविश्यान्तर्लोम्ना चर्मणा हारमापिधायाऽऽस्ते ॥ १ ॥
नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत् ॥ २ ॥

- (१) मध्यन्दिनेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं समिधमुत्तरयाऽऽधायापरेणाग्निं
कट एरकायां वोपविश्योत्तरया क्षुरमभिमन्थ्योत्तरेण यजुषा वप्रे प्रदायापां संसर्जना-
द्याकेशनिधानात् समानम् ॥ ३ ॥

जघनार्धे ब्रजस्योपविश्य विस्त्रस्य मेखलां ब्रह्मचारिणे प्रथच्छति ॥ ४ ॥

तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोपगूहति ॥ ५ ॥

एवं विहिताभिरेवाद्भिर्भृतराभिष्ण्डभिस्स्नात्वोत्तरयोदुम्बरेण दत्तो धावते ॥ ६ ॥

- (२) स्नानीयोच्छ्रादितस्नातः ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषाऽहतमन्तरं वासः परिधाय सार्वभुरभिणा चन्दनेनोत्तरैर्देवताभ्यः प्रदा-
योत्तरयासुलिप्य मणिं सौवर्णं सोपधानं सूत्रोतमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिप्ला-
व्योत्तरया प्रवास्वाबध्यैवमेव बादरं मणिं मन्त्रवर्जं सव्ये पाणावाबध्याहतमुत्तरं वासो
'रेवतीस्त्वेति' समानम् ॥ ८ ॥

तस्य दशार्था प्रवर्तौ प्रबध्य दर्व्यामाधायाज्येनाभ्यानायन्नुत्तरा आहुर्ताहुर्त्वा जया-
दि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वैताभिरेव दक्षिणे कर्णं आबध्नीतैताभिस्सव्ये ॥ १० ॥

एबमुत्तरैर्यथालिङ्गं स्रजाशिरस्याञ्जनमादशांवेक्षणमुपानहौ छत्रं दण्डमिति ॥ ११ ॥

- (३) बाचं यच्छ्रद्धानक्षत्रेभ्यः ॥ १२ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्योत्तरेणार्धर्चेन दिश उपस्थायोत्तरेण
नक्षत्राणि चन्द्रमसमिति ॥ १३ ॥

रातिना सम्भाष्य यथार्थं गच्छति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वादशः खण्डः ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं समिधमादधाति ॥ १ ॥

यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्चं उपविशति यथापुरस्तात् ॥ २ ॥

एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गं राजा स्थपतिश्च ॥ ३ ॥

'आपः पाद्या' इति प्राह ॥ ४ ॥

१ इतः प्रभृति षट् सूत्राण्येकीकरोति हरदत्तः इति क० पुस्तके ।

२ इदमग्निमसूत्रं चैकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

३ इदमुत्तरं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

उत्तरयाऽभिमन्त्र्य दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्सर्व्यं शूद्राय ॥ ५ ॥

प्रक्षालयितारमुपस्पृश्योत्तरेण यजुषाऽऽत्मानं प्रत्यभिमृशेत् ॥ ६ ॥

कूचाभ्यां परिगृह्य मृन्मयेना 'हृणीया आप' इति प्राह ॥ ७ ॥

उत्तरयाऽभिमन्त्र्याञ्जलावेकदेश आनयिमान उत्तरं यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

शेष पुरस्ताभिनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

दधि मध्विति संसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्चाभ्यां परिगृह्य 'मधुपर्क' इति प्राह ॥ १० ॥

त्रिवृतमेके घृतं च ॥ ११ ॥

पाङ्कमेके धानास्सक्तृश्च ॥ १२ ॥

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुभ्यामप आचामति पुरस्तादुपरिष्ठाच्चोत्तरया त्रिः प्राश्या-
नुकम्प्याय प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

प्रतिगृह्यैव राजा स्थपतिर्वा पुरोहिताय ॥ १४ ॥

(१) गौरिति गां प्राह ॥ १५ ॥

(२) उत्तरयाऽभिमन्त्र्य तस्यै वर्षां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिधारितां मध्यमेनान्तेमेन वा पला-
शपर्णेनोत्तरया जुहोति ॥ १६ ॥

यद्युत्सजेदुपांशुतरां जपित्वोमुत्सृजतेत्युच्यैः ॥ १७ ॥

अन्नं प्रोक्तमुपांशुतरैरभिमन्त्र्य "ॐ कल्पयते" सुचैः ॥ १८ ॥

आचार्यायत्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्य एतत्कार्यम् ॥ १९ ॥

सकृत्प्रवक्त्रे चित्राय ॥ २० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोदशः खण्डः ।

पञ्चमश्च पटलः समाप्तः ।

अथ षष्ठः पटलः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ १ ॥

(३) ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वाऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धाया-
मुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽपेरणाग्निं प्राचीमुपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्मपुञ्जिलैश्शला-
लुगल्पेनेत्यूर्ध्वं सीमन्तमुन्नयति व्याहृतीभिरुत्तराभ्यां च ॥ ३ ॥

'गायत' मिति वीणागायिनौ संशास्ति ॥ ४ ॥

१ इतः प्रभृति पञ्चसूत्राण्येकीकरोति हरदत्तः इति क० पुस्तके ।

२ उत्तरयाभिमन्त्र्य ११६ ॥ तस्यैवर्षा जुहोति ॥ १७ ॥ इति विभागो हरदत्तेन कृतः इति ग० घ० पुस्तकयोः ।

३ एतन्सूत्रं द्विधा विभक्तं हरदत्तेन । तत्र "समाधानादिः" इत्यन्तमेकम् । ततोऽपरम् ।

- (१) उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां ब्राह्मणानामितरा ॥ ५ ॥
 नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति ॥ ६ ॥
 यवान् विरूढानाबध्य वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥ ७ ॥
 उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीसुदीची वा दिशसुपनिष्क्रम्य वत्समन्वारभ्य व्याहृतीश्च जपित्वा
 वाचं विसृजेत् ॥ ८ ॥
 पुँसुवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण ॥ ९ ॥
 न्यप्रोधस्य या प्राच्युदीची वा शाखा ततस्सवृषणां शुक्लामाहृत्य सीमन्तवदग्नेरुप-
 समाधानादि ॥ १० ॥
 अनवस्नातया कुमार्या दृषत्पुत्रे दृषत्पुत्रेण पेषयित्वा परिप्लाव्यापेरणार्गिं प्राचीसु-
 त्तानां निपात्योत्तरेण यजुषाऽङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपिनयति ॥ ११ ॥
 पुमांसं जनयति ॥ १२ ॥
 क्षिप्रं सुवनम् ॥ १३ ॥
 अनाप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसमुदकमाहृत्य पत्तस्तूर्यन्तीं निधाय मूर्धच्छोष्यन्तीमुत्त-
 रेण यजुषाऽभिमृश्यैताभिरीद्विरुत्तराभिरवोक्षेत् ॥ १४ ॥
 यदि जरायु न पतेदेवंविहिताभिरेवाद्भिरुत्तराभ्यामवोक्षेत् ॥ १५ ॥
 इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥

अथ पञ्चदशः खण्डः ॥

- जातं वास्तप्रेणाभिमृश्योत्तरेण यजुषोपस्थ आधायोत्तराभ्यामाभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं
 दक्षिणे कर्णे जापः ॥ १ ॥
 नक्षत्रनाम च निर्दिशति ॥ २ ॥
 तद्रहस्यं भवति ॥ ३ ॥
 मधु, घृतमिति संसृज्य तस्मिन् दर्भेण हिरण्यं निष्ठक्यं बध्वाऽवदायोत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं
 प्राशयित्वात्तराभिः पञ्चभिस्स्नापायित्वा दधि घृतमिति संसृज्य कांस्येन पृषदाज्यं
 व्याहृतीभिरोद्धारचतुर्थाभिः कुमारं प्राशयित्वाऽद्भिरशेषं संसृज्य गोष्ठे निनयेत् ॥ ४ ॥
 (२) उत्तरया मातुरुपस्थ आधायोत्तरया दक्षिणं स्तनं प्रतिधाप्योत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृ-
 श्योत्तरेण यजुषा संविष्टम् ॥ ५ ॥
 उत्तरेण यजुषा शिरस्त उदकुम्भं निधाय सर्षपान् फलीकरणमिश्रानज्जालिनोत्तरैस्त्रि-
 प्रतिस्वाहाकारं हुत्वा संशास्ति-प्रविष्टे प्रविष्ट एव तूष्णीमग्नवावपतेति ॥ ६ ॥
 एवमहरहरानिर्दशतायाः ॥ ७ ॥

१ इदं सूत्रं द्विधा विभक्तं हरदत्ताचार्यैः ।

२ 'क' 'ख' पुस्तकानुसारेण हरदत्तेन एतदादिसूत्रत्रयं सूत्रद्वयीकृतं-उत्तरया मातु...निधाय...सर्षपान्...
 तायाः ॥ इति ॥

- (१) दशम्यामुत्थिताथां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति ॥ ८ ॥
 द्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वेमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं षोषवदाद्यन्तरन्त-
 स्थम् ॥ ९ ॥
 अपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गस्स्यात् तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥
 अयुजाक्षरं कुमार्याः ॥ ११ ॥
 प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्ण उत्तरान् मन्त्रान्
 जपेत् ॥ १२ ॥
 कुमारीसुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ षोडशः खण्डः ॥

- (२) जन्मनोऽधि षष्ठे मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा दधि मधु घृतमो-
 दनमिति संसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् ॥ १ ॥
 तैत्तिरेण (३) माँसनेत्येके ॥ २ ॥
 (४) जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः ॥ ३ ॥
 ब्राह्मणानां भोजनमुपायनवत् ॥ ४ ॥
 सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ ५ ॥
 (५) अपरेणाग्निं प्राश्नुमुपवेश्य त्रेण्या शलत्या त्रिभिर्दभंपुञ्जोऽः शालाखण्डगल्प्सेनेति तूष्णीं
 केशान् विनीय यथर्षिं शिखां निदधाति ॥ ६ ॥
 यथा वैषां कुलधर्मः स्यात् ॥ ७ ॥
 अपाँ संसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ॥ ८ ॥
 (६) क्षुरं प्रक्षाल्य निदधाति ॥ ९ ॥
 तेन त्र्यहं कर्मनिवृत्तिः ॥ १० ॥
 वरं ददाति ॥ ११ ॥
 एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥ १२ ॥
 अग्निगोदानो वा स्यात् ॥ १३ ॥
 संवत्सरं गोदानव्रत(७)मेक उपदिशन्ति ॥ १४ ॥

१. 'क' 'ख' पुस्तकानुसारेण सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । स्नातायामित्यन्तं प्रथमसूत्रम् तत् उत्तरम् ।

२. इदमाग्नेमं च सूत्रं 'क' 'ख', पुस्तकानुसारेण एकसूत्रं हरदत्तमते ।

३. ड. ग. — तैः क्षीरीयेण ।

४. इदमाग्नेमं च सूत्रं क ख पुस्तकरीत्या एकसूत्रं हरदत्तमते ।

५. इत आरभ्य सूत्रत्रयमकं सूत्रं 'क' 'ख' पुस्तकानुसारेण हरदत्तमते ।

६. इत आरभ्य सूत्रत्रयमकं सूत्रं 'क' 'ख' पुस्तकानुसारेण हरदत्तमते ।

७. मित्येके, इति. क. पुस्तकपाठः ।

एतावन्नाना सर्वान् केशान् वापयते ॥ १५ ॥

उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगाः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षोडशः खण्डः ॥

समाप्तषष्ठ्यश्च पटलः ॥

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तदशः खण्डः ॥

(१) दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणमगरावकाशमुद्धृत्य पलाशेन क्षमीमयेन वोदूहेनैतामेव दिशमुत्तरयोवृहति ॥ १ ॥

एवं त्रिः ॥ २ ॥

(२) क्लृप्तमुत्तरयाऽभिमृश्य प्रदक्षिणं स्थूणागतान् खानयित्वाऽभ्यन्तरं पाँसू नुदुप्योत्तराभ्यां दक्षिणां द्वारस्थूणागमवदधाति ॥ ३ ॥

एवमितराम् ॥ ४ ॥

यथाखातमितरा अन्ववधाय वैशमाधीयमानमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥

सम्मिमतमुत्तरैर्यथालिङ्गम् ॥ ६ ॥

पालाशं क्षमीमयं वेष्ममादीप्योत्तरयर्चाऽभिमुद्धृत्योत्तरेण यजुषाऽगारं प्रपाद्योत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरयाऽग्निं प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

तस्माद्दक्षिणमुदधानायतनं भवति ॥ ८ ॥

तस्मिन्विषूचीनाप्रान्दर्मान्संस्तार्य तेषूत्तरया ब्राह्मिवान् न्युप्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति ॥ १० ॥

दीर्णमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषोदकुम्भेन त्रिः प्रदक्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेदपूपैस्सक्तुभिरोदनेनेति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तदशः खण्डः ॥

अथाष्टादशः खण्डः ॥

श्वप्रहृष्टहीतं कुमारं तपोयुक्तो जालेन प्रच्छाद्य कंसं किङ्किणिं वा हादयन्नद्वारेण

१ 'क' ख, पुस्तकालुसारेण इदमग्निं च सूत्रमेकं हरदत्तमते ।

२ इदमग्निं च सूत्रमेवं पठितं हरदत्तमते — क्लृप्तमुत्तरयाभिमृश्य ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणं '.....' एवमितराम् ॥ ४ ॥ इति 'क' ख, पुस्तकयोः ।

सभां प्रपाद्य सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्नुप्याक्षेष्णानं निपात्य दक्षा
लवणमिश्रेणाजलिनोत्तरैरवोक्षेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ १ ॥

अगदो भवति ॥ २ ॥

शङ्खिनं कुमारं तपोयुक्त उत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तरयोदकुम्भेन शिरस्तोऽवनयेत्प्रात-
र्मध्यन्दिने सायम् ॥ ६ ॥

अगदो भवति ॥ ४ ॥

(१) श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ५ ॥

पार्वणवदाज्यभागान्ते स्थालीपाकाद्भुत्वाजलिनोत्तरैः प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति ॥ ६ ॥

उत्तराभिस्तिष्ठभिरारगवधमध्यस्तमिधः ॥ ७ ॥

आज्याहुतीस्तराः ॥ ८ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

(२) परिषेचनान्तं कृत्वा वाग्यतस्संभारानादाय प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य
स्थण्डिलं कल्पयित्वा तत्र प्राचीरुदीचींश्च तिस्रस्तिष्ठो लेखा लिखित्वाऽद्भिस्सपिनीय
तासूत्तरया सक्तून्निवपति ॥ १० ॥

तूर्णां सम्पुष्का धाना लाजानाजनाभ्यञ्जने स्थगरोशीरमिति ॥ ११ ॥

उत्तरैरुपस्थायापः परिषिच्यप्रतीक्षस्तूर्णीमेत्या 'प श्वेत पदे'त्याभ्यामुदकुम्भेन त्रिः
प्रदक्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बोये गृह्यप्रदनेऽष्टादशः खण्डः ॥

अथैकोनविंशः खण्डः ॥

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ॥ १ ॥

(३) एवमत ऊर्ध्वं अदशनीयस्य सक्तूनां वैतं बलिं हरेदामार्गशीर्ष्याः ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ३ ॥

अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः ॥ ४ ॥

अत्रैनमुत्सृजति ॥ ५ ॥

(४) अनाहिताग्नेराप्रयणम् ॥ ६ ॥

नवानां स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽप्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डुलानां
सुखं पूरयित्वा गीर्त्वाऽऽचम्यौदनपिण्डं संवृत्योत्तरेण यजुषाऽगारस्तूप उद्विद्धेत् ॥ ७ ॥

१ एतत्प्रभृति सूत्रपञ्चकमेकं सूत्रं 'क' ख, पुस्तकालुसारतो हरदत्तमते ।

२ इतः प्रभृति सूत्रत्रयमेकसूत्रतया परिगणितं 'क' ख, पुस्तकयोर्हरदत्तमते ।

३ एतत्प्रभृति सूत्रचतुष्टयं हरदत्तमते एकसूत्रमिति 'ख' पुस्तके । 'क' पुस्तके यद्यपि प्रथमतः एकत्वेन
पठितं तथापि पुनस्तत्र तत्र व्याख्यानानुसारे पृथक्पृथक्पि लिखितम् ।

४ 'ख' पुस्तकालुसारेण सूत्रद्वयमिदं एकसूत्रं हरदत्तमते ।

(१) हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ॥ ८ ॥

उत्तरेण यजुषा प्रत्यवरुह्योत्तरैर्दक्षिणैः पार्श्वैः नवस्वस्तरे संविशन्ति ॥ ९ ॥

(२) दक्षिणतः पितोत्तरा मौतवमवशिष्टानां ज्येष्ठो ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ १० ॥

संहायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ ११ ॥

एवं संवेशनादि त्रिः ॥ १२ ॥

ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा क्षेत्रपत्यं च प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं कल्पयित्वाऽभेरुपसमाधानादि ॥ १३ ॥

अपरेणामि द्वे कुटी कृत्वा ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः ॥

अथ विंशः खण्डः ॥

(३) उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ॥ १ ॥

(४) लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम् ॥ २ ॥

मध्ये जयन्तम् ॥ ३ ॥

(५) यथोढमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनान् कल्पयित्वाऽभिमभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्शयित्वा

उत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषामिं स्विष्टकृतम् ॥ ४ ॥

उत्तरेण यजुषोपस्थायोत्तरैस्सहोदनानि पर्णान्येकैकेन द्वे द्वे दत्त्वा देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ॥ ५ ॥

(६) पूर्ववदुत्तरैः ॥ ६ ॥

ओदनपिण्डं संवृत्य पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा वृक्ष आसजति ॥ ७ ॥

अत्र रुद्रान् जपेत् ॥ ८ ॥

१ 'ख' पुस्तकानुसारेण—हेमन्त...रुह्य ॥ उत्तरैर्दक्षि...विशन्ति ॥ इति सूत्रद्वयरूपेण च्छेदः । 'क' 'ङ' पुस्तकानुसारेण 'हेम...णम् ॥ उत्तर...विशन्ति ॥ इति सूत्रत्रयात्मकतयात्मकतया छेदो हरदत्तमते । ग, घ, पुस्तकयोस्तु 'हेमन्तेत्यादिसंविशन्ती'त्यन्तमेकं सूत्रम् ।

२ दक्षिणः पितोत्तरा माता ॥ अवशिष्टानां ज्येष्ठो ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ संहायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ एवं संवेशनादि त्रिः ॥ इति 'ग' 'घ' पुस्तकयोः पाठः । 'क' 'ख' 'ङ' पुस्तकेषु तु दक्षिण...संहाय ॥ उत्तराभ्यां...नादि त्रिः ॥ इति च्छेदो दृश्यते ॥

३ एतदादि सूत्रत्रयमेकं सूत्रं हरदत्तमते । इति 'ख' 'ङ' पुस्तकयोः ।

४ एतत्सूत्रद्वयमेकसूत्रं हरदत्तमते ग, घ, पुस्तकानुसारतः ।

५ इदमभिमं च सूत्रं सूत्रपञ्चकतया विभक्तं हरदत्तमते 'क' 'ख' पुस्तकयोः । विभागक्रमश्चैषः—यथोढमुदकानि प्रदाय ॥ त्रीनोदनान् कल्पयित्वा ॥ अभिमभ्यानीय ॥ उत्तरैरुपस्पर्शयित्वा ॥ उत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषामिं स्विष्टकृतं...दशोत्तराभ्यः ॥ इति 'ङ' पुस्तके तु 'यथोढ...दाय ॥ त्रीनोद...यित्वा ॥ अभिमभ्या...हुत्वा ॥ उत्तरै...स्थाय ॥ उत्तरैस्सहो...त्तराभ्यः ॥ इति षोडश विभागः कृतः ॥

६ एतदादि सूत्रत्रयमेकं सूत्रं हरदत्तमते इति क, ख, पुस्तकयोः ।

(१) प्रथमोत्तमौ वा ॥ ९ ॥

आभित एतमग्निं गास्स्थापयति यथैता धूमः प्राप्नुयात् ॥ १० ॥

ता गन्धैर्दग्धुमुष्टिनाऽवोक्षति वृषाणमेवाग्ने ॥ ११ ॥

गवां मर्गेऽनग्नौ क्षेत्रस्य पतिं यजेत ॥ १२ ॥

ईशानवदावाहनम् ॥ १३ ॥

चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु नामादेशं दधाति १४ ॥

क्षिप्रं यजेत पाको देवः ॥ १५ ॥

उत्तराभ्यामुपतिष्ठते ॥ १६ ॥

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १७ ॥

क्षेत्रपत्यं प्राश्नन्ति ये सनाभयो भवन्ति ॥ १८ ॥

यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ १९ ॥

हत्यापस्तम्बायै गृह्यप्रश्ने विंशः खण्डः ॥

अथाष्टमः पटलः ॥

एकाविंशः खण्डः ॥

मासि श्राद्धस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः ॥ १ ॥

शुचीन् मन्त्रवतो योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानयुग्माँस्त्र्यवराननर्थावेक्षो भोजयेत् ॥ २ ॥

(२) अन्नस्योत्तरामिर्जुहोति ॥ ३ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ४ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

सर्वमुत्तरैरभिमृशेत् ॥ ६ ॥

क्लृप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा ॥ ८ ॥

भुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैषं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषूत्तरैरपो दत्वा-
त्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान्दत्वा पूर्ववदुत्तरैरपो दत्वात्तरैरुपस्थायोत्तरयोदपात्रेण त्रिः
प्रसव्यं परिषिच्य न्युञ्ज्य पात्राण्युत्तरं यजुरनवानं त्र्यवरार्थ्यमावर्तयित्वा प्रोक्ष्यपा-
त्राणि द्वन्द्वमभ्युदाहृत्य सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषा शेषस्य प्रासवरार्थ्यं प्राश्नीयात् ॥
या माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्दृष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठ्या सम्पद्यते तामेकाष्टके-
त्याचक्षते ॥ १० ॥

१ पतस्त्रप्रमृति आखण्डसमाप्ति एकसूत्रतया परिगणितं क. ख. ड. च. पुस्तकेषु हरदत्तमते !

२ सूत्रत्रयमेतदादि हरदत्तमते एकसूत्रं क. ख. ड. च. पुस्तकानुसारेण ।

- (१) तस्यास्सायमौपकार्यम् ॥ ११ ॥
 (२) अपूर्णं चतुश्शरावं श्रपयति ॥ १२ ॥
 अष्टाकपाल इत्येके ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकविंशः खण्डः ॥

अथ द्वाविंशः खण्डः ॥

- पार्वणवदाज्यभागान्तेऽञ्जलिनोत्तरयाऽपूपाज्जुहोति ॥ १ ॥
 (३) सिद्धशेषस्तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति ॥ २ ॥
 श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरोति 'पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमी'ति ॥ ३ ॥
 तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तस्यै वपां श्रपयित्वापस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन
 वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ॥ ४ ॥
 मांसोदनमुत्तराभिः ॥ ८ ॥
 पिष्टान्नमुत्तरया ॥ ६ ॥
 आज्याहुतीरुतराः ॥ ७ ॥
 स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ॥ ८ ॥
 अन्वष्टकायामेवैके पिण्डनिधानमुपदिशन्ति ॥ ९ ॥
 अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति ययाऽपूपम् ॥ १० ॥
 अत एव यथार्थं मांसं शिष्ट्वा श्वोभूतेऽन्वष्टकाम् ॥ ११ ॥
 तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १२ ॥
 सनिमित्तोत्तरान् जपित्वाऽर्थं ब्रूयात् ॥ १३ ॥
 रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राञ्चमवस्थायोत्तरया रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा ॥ १४ ॥
 उत्तरेण यजुषाऽधिरुह्योत्तरया प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रयाय यथार्थं यायात् ॥ १५ ॥
 अश्वमुत्तरैरारोहेत् ॥ १६ ॥
 हस्तिनमुत्तरया ॥ १७ ॥
 ताभ्यां रेषणे पूर्ववत् पृथिवीमभिमृशेत् ॥ १८ ॥
 संवादमेष्यन् सव्येन पाणिना छत्रं दण्डञ्चाऽऽदत्ते ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः ॥

अथ त्रयोविंशः खण्डः ॥

- (४) दाक्षिणेन फलीकरणमुष्टिमुत्तरया हुत्वा गत्वोत्तरां जपेत् ॥ १ ॥
 क्रुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत् विक्रोधो भवति ॥ २ ॥

१ हरदत्तमते इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं 'घ' पुस्तके ।

२ इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रं हरदत्तमते इति क. ख. पुस्तकयोः ।

३ 'सिद्धशेषः' इत्येकं सूत्रम् 'तमष्टधेऽध्यायपरं सूत्रं क. घ. पुस्तानुसारेण हरदत्तमते ।

४ पतदादि सूत्रत्रयमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तमते इति ख. डः पुस्तकयोः ।

असंभवेष्णुः परेषां स्थूलाढारिकाजीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरया सुप्तायास्सम्बाध
उपवपेत् ॥ ३ ॥

(१) सिद्ध्यर्थे बध्नुमूत्रेण प्रक्षालयीत ॥ ४ ॥

सिद्ध्यर्थे ब्रह्मस्य गृहे पण्यं स्यात्त उत्तरया जुहुयात् ॥ ५ ॥

यं कामयेत नायं मच्छिद्येतेति जीवविषाणे स्वं मूत्रमानीय सुप्तमुत्तराभ्यां त्रिः प्रसव्यं
परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तस्मिन्निष्वान्युपसमाधायोत्तरा आहुतीर्जुहुयात् ॥
यद्येनं वृक्षात् फलमभिनपतेद्वयो वाऽभिविक्षिपेदवर्षतर्क्ये वा बिन्दुरभिनपतेत्त-
दुत्तरैर्यथालिङ्गं प्रक्षालयीत ॥ ८ ॥

(२) आगारस्थूणाविरोहणे मधुन उपवेशने कुप्त्वां कपोतपददर्शनेऽमात्यानां

शरीररेषणेऽन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वमावास्यायां निशायां यत्रापि न शृणुयात्तदमेरुपसमा-
धानाद्याज्यभागान्त उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतोऽद्भानं परिधिं दधाति दधाति ॥१०॥

इत्यापस्तम्बीय गृह्यप्रश्ने त्रयोविंशः खण्डः ॥

समाप्तस्तथाऽष्टमश्च पटलः ॥

समाप्तमिदमापस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

१ इतः परं सूत्रपञ्चकं सूत्रद्वयरूपेण परिगणितं हरदत्तेन इति क. ख. पुस्तकयोः । विभागप्रकार-
श्चेत्यम्—सिद्ध्यर्थे बध्नु .....पलायेरन् ॥ तस्मिन्निष्वानि .....प्रक्षालयीत ॥

२ इदमभिधं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेनेति. क. पुस्तकम् ।

आपस्तम्बगृह्यसूत्रस्थानां विषयाणां सूची ॥

प्रथमः खण्डः ।

विषयसंख्या	सू.	पृ.
१ सामान्यपरिभाषाः—		
१ प्रतिज्ञासूत्रम् ।	१	१
२ उदगयनादिकालविधिः ।	२	४
३ यज्ञोपवीतप्रादक्षिण्यादिविधिः ।	३, ४-६	६
४ पित्र्याणामपरपक्षादिविधिः ।	७-१०	७
२ अग्निमुखनिरूपणम्—		
१ परिस्तरणादि ।	१२	११
२ पात्रप्रयोगः ।	१६-१८	१४
३ पवित्रसंस्कारः ।	१९	१६
४ प्रणीताप्रणयनम् ।	२०	१७
५ ब्रह्मवरणम् ।	२१	१८
६ आज्यसंस्कारः ।	२२	१९०

द्वितीयः खण्डः ।

७ दर्वीसंस्कारः ।	१	२२
८ अग्नेः पूर्वं परिषेचनम् ।	३-४	२५
९ इध्माधानं, आधारहोमश्च ।	५	२७
१० आज्यभागहोमौ ।	६	२८
११ प्रधानहोमानन्तरं जयादीनां विधानम् ।	७	२९
१२ अग्नेस्तरं परिषेचनम् ।	८	३१
१३ पाकयज्ञशब्दार्थः ।	९-११	३४

३ वैवाहिकविषयाः—

१ विवाहकालः ।	१२-१३	३६
२ विवाहे मङ्गलानुष्ठानम् ।	१४	३७
३ आचारादपि वैवाहिकक्रियाग्रहणम् ।	१५	३८

तृतीयः खण्डः ।

४ मघासु गवां क्रयादिना ग्रहणम् ।	१	४०
५ फल्गुनिभ्यां युद्धार्थं सेनाव्यूहनम् ।	२	४१

विषयसख्या	सू	पृ०
६ यां दुहितरं भर्तुः प्रिया स्यादिति कामयते तां स्वातीनक्षत्रे दद्यात् ३		४०
७ विवाहे गवालम्भनम् ।	६-७	४१
८ गवा अर्हणीयः ।	८-९	४२
९ गोरालम्भस्थानानि ।	१०	४३
१० वरणे वर्जनीयाः कन्याः ।	११-१४	”
११ ऋद्धिपरीक्षा ।	१५-१८	४६
१२ उद्राह्यकन्यासम्पत् ।	१९	४७
१३ वरगुणाः ।	२०	४७

चतुर्थः खण्डः ।

४ विवाहप्रकरणम्—

१ वरप्रेषणम् ।	१-२	५०
२ कन्यायाः समीक्षणम् ।	३-५	५१
३ तस्याः भ्रुवोरन्तरे सम्मार्जनम् ।	५	”
४ तस्याः स्नानार्थजलाहरणार्थं युग्मानां ब्राह्मणानां प्रेषणम् ।	७	५२
५ तस्याः स्नापनम्, अहतवस्त्रधारणं, योक्त्रसन्नहनं च ।	८	५३
६ अग्नेरुपसमाधानादि कर्म ।	१०	५४
७ पाणिग्रहणम् ।	११	५५
८ तत्र कामनायां विशेषः ।	१२-१४	५६
९ सप्तपदीगमनम् ।	१५-१६	५७

पञ्चमः खण्डः ।

१० वैवाहिकाः प्रधानहोमाः ।	१	५९
११ वध्वाः अश्मन उपर्यास्थापनम् ।	२	६०
१२ लाजहोमाः ।	३-५	६१
१३ अग्निप्रदक्षिणादि ।	६-१२	६२
१४ योक्त्रविमोकानन्तरं शिविकादिना वध्वाः स्वगृहं प्रति नयनम् ।	१३	६४
१५ वैवाहिकान्नेर्नित्यधारणम् ।	१४-१५	६५
१६ अनुगतौ मथनम् ।	१७	६६
१७ श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहरणम् ।	१८	६७
१८ तत्र दम्पत्योरन्यतरस्योपवासः ।	१९	६७
१९ रथेन गमने विशेषाः ।	२१-२३	६९
२० युग्मयोः योजनप्रकारः ।	२४	७०
२१ नैमित्तिको जपः ।	२६	७१

षष्ठः खण्डः ।

विषयसंख्या	सू.	पृ.
२२ मार्गमध्ये नावा नदीतरणे जपः ।	१	७३
२३ श्मशानादिव्यतिक्रमे होमः ।	४	७४
२४ क्षीर्यादिव्यतिक्रमे कर्तव्यो जपः ।	५	७५
२५ गृहप्रवेशः ।	८	७६
२६ प्रवेशहोमः ।	१०	७७
२७ जीविपुत्रायाः पुत्राय फलदानम् ।	११	७८
२८ दम्पत्योर्वानियमः ।	११	७८
२९ वध्वै ध्रुवारुन्धतीप्रदर्शनम् ।	१२	७९

सप्तमः खण्डः ।

३० आग्नेयस्थालीपाकः । (तस्य धर्माः)	१,२	८०
३१ स्थालीपाकहोमः, तस्यावदानसंख्या ।	३-४	८२
३२ तस्य देवताविधानम् ।	५	८३
३३ तत्र सकृदुपघातपक्षः ।	६	८४
३४ तत्र उपस्तरणादिविधानम् ।	८-१२	८५
३५ स्थालीपाकशेषात् ब्राह्मणभोजनम् ।	१५	८९
३६ स्थालीपाकदक्षिणादानम् ।	१६	९०
३७ पार्वणस्थालीपाकः ।	१७	९०
३८ औपासनहोमः ।	१९	९३
३९ तत्र देवताविधानम् ।	२०	९४
४० पार्वणबिकृतयः ।	२३	९८
४१ तत्र होमदेशविधानम् ।	२४-२५	
४२ वैश्वदेवः ।	२७	१०२

अष्टमः खण्डः ।

४३ उपाकरणम् ।	१-२	१०९
४४ वैश्वदेवे निषिद्धः कर्ता निषिद्धानि च द्रव्याणि ।	३	११४
४५ होमार्थमुपात्तस्याग्नेः स्वयं प्रज्वलने प्रायश्चित्तम् ।	५-६	११६
४६ विवाहदिनाविस्मरणम् ।	७	११७
४७ विवाहे दम्पत्योर्ब्रह्मचर्यविधिः ।	८	११७
४८ स्वपतोः तयोर्मध्ये दण्डनिधानम् ।	९	११८
४९ विवाहशेषहोमः, समावेशनं च ।	१०	११९
५० रजस्वलायाः स्त्रियाः प्रथमर्तावुपदेशः ।	१२	१२१

विषयसंख्या	सू.	पृ.
५ ऋतुसमावेशनम् ।	१३	१२२
नवमः खण्डः ।		
२ ऋतुगमनकालः ।	१	१२३
१ घनादिप्राप्त्यर्थं प्रस्थितस्य मध्ये परिक्षवादौ दुर्निमित्ते जाते कर्तव्यो जपः ।	२	१२४
२ तत्रैव चित्रियवृक्षादिदर्शने जपः ।	३	१२५
३ दम्पत्योः परस्परं प्रीतिजनकं कर्म ।	४	१२६
४ पतिवश्यकरं कर्म (पाठाख्यायाः ओषध्याः यवैः प्रकिरणम् , तां स्वहस्तयोरबध्य ताभ्यां पत्युस्समालिङ्गनं च)	५-६, ७	{ १२७ १२८
५ सपत्नीबाधनं कर्म ।	८	१२८
६ क्षयरोगग्रस्तायां भार्यादौ तन्निवृत्तिकरं कर्म ।	९	१२९
७ वधूवाससौ दानम् ।	११	१३०

अथ दशमः खण्डः ।**६ उपनयनप्रकरणम्—**

१ उपनयनस्य कालः ।	१-४	१३३
२ उपनयने दिग्बपनम् ।	५-७	१३५
३ उत्तानां केशानामुदुम्बरमूले निधानम् ।	८	१३७
४ स्नातस्य कुमारस्याश्मन्यास्थापनम् ।	९	१३७
५ कुमारस्य बासःपरिधापनम् ।	१०	१३८
६ मौञ्ज्यजिनधारणम् ।	११	१३९
७ कुमारस्य देवताभ्यः परिदानम् , उपनयनञ्च ।	१२	”

एकादशः खण्डः ।

८ आचार्यकुमारयोः प्रश्नप्रतिवचने ।	२	१४१
९ प्रत्यगाशिषां मन्त्राणां कुमारेण वाचनम् ।	४	१४२
१० उपनयनप्रधानहोमाः जयादयश्च ।	५-६	१४२
११ उपनेतुः कूर्च उपवेशः ।	७	१४३
१२ गायत्र्युपदेशार्थं कुमारेणाचार्यप्रार्थनम् ।	८	१४३
१३ गायत्र्युपदेशः ।	९-११	१४४
१४ दण्डग्रहणम् ।	१४	१४६
१५ वर्णविशेषपुरस्कारेण दण्डविशेषविधानम् ।	१५-१६	१४६
१६ स्मृतवाचनादि, आदित्योपस्थानं च ।	१७	१४८

विषयसंख्या	सू.	पृ.
१७ उपनयने काम्यविधिः ।	१८	१४९
१८ ब्रह्मचर्यनियमविधिः ।	२०	१४९
१९ समिदाधानम् ।	२१	१५०
२० पालाशकर्म ।	२५	१५२
७ उपाकर्माहसर्जनप्रकरणम्--		
१ उपाकर्मकालविधानम् ।	१-२	१५४
२ काण्डऋष्यादिभ्यो होमः ।	३	"
३ आदितस्त्रयाणामनुवाकानां प्रथमोत्तमयोर्वाऽध्ययनम् ।	४-५	१५५
४ उत्सर्गकालः ।	८	१५६
५ तत्र तर्पणीयेभ्य ऋषिभ्य आसनपरिकल्पनम् ।	९-१०	"
६ तर्पयितव्याः देवगणाः ऋषिगणाश्च ।	११-१३	१५७
७ तर्पणीयानां पितृणामासनपरिकल्पनम् ।	१४	१५८
८ तेषां क्रमशस्तर्पणम् ।	१७-१८	१५९
९ पूर्ववदध्ययनम् ।	"	"
१० जलसमीपे दूर्वारोपणम् ।	१९	१५९
११ जलस्य क्षोभणम्, जलादुत्तीर्याऽऽजिधावनम् ।	२०	१६०
१२ ब्राह्मणभोजनम् ।	२३	"

द्वादशः खण्डः ।

८ समावर्तनम्--

१ उदयात्पूर्वं गोष्ठप्रवेशविधानम् ।	१	१६१
२ वपनमुपनयनवत् ।	३	१६२
३ मेखलाया ब्रह्मचारिणे दानम् ।	४	१६३
४ तेन तस्याः दर्भस्तम्बे निधानम् ।	५	१६४
५ स्नानं उदुम्बरकाष्ठेन दन्तधावनं च ।	६	"
६ स्नानीयद्रव्यैराच्छाद्य पुनः स्नानं, अहतस्यान्तरस्य वाससः परिधानं, चन्दनानुलेपनं, ग्रीवासु मणेरान्धनं, बादरमणे- स्सव्यपाणावाबन्धनं, उत्तरस्य वाससः परिधानञ्च ।	७-८	१६५
७ वाससोऽन्ते कुण्डले बध्वा तद्विशिष्टया दर्व्या प्रधानहोमाः, जयादयश्च ।	९	१६७
८ तयोः कर्णयोराबन्धनम् ।	१०	१६८
९ शिरसि स्रजो धारणं, अक्षणोरञ्जनं, आदर्शविक्षणं, उपानहो- रुपमुञ्चनं, छत्रदण्डयोर्धारणं च ।	११	१६९

विषयसंख्या	सू.	पृ.
१० वाग्यमः, दिगुपस्थानं, नक्षत्राणां चन्द्रमसश्चोपस्थानम् ।	१२-१३	१७०
११ मित्रेण सम्भाषणं, यथेष्टगमनं च ।	१४	१७१

त्रयोदशः खण्डः ।

९ मधुपर्कः--

१ पूज्येन कूर्चे उपवेशः ।	२	१७३
२ राजस्थपत्योरुपवेशनमन्त्रः ।	३	१७३
३ पाद्यनिवेदनम् ।	४	१७४
४ प्रक्षालयित्रे पादप्रसारणम् ।	५	१७५
५ प्रक्षालयितुरुपस्पर्श आत्माभिमर्शश्च ।	६	१७५
६ अर्घ्यनिवेदनम् ।	७	”
७ तदेकदेशस्य पूज्याञ्जलावानयनम् ।	८	१७६
८ मधुपर्कदानम् ।	१०	”
९ मधुपर्कद्रव्याणि ।	११-१२	१७७
१० मधुपर्कप्राशनम् ।	१३	१७७
११ मधुपर्कप्रतिग्रहीता राजा स्थपतिर्वा चेत् तेन तस्य पुरो- हिताय दानम् ।	१४	१७९
१२ गोनिवेदनम् ।	१५	”
१३ गोर्वपां श्रपयित्वा तस्याः पलाशपर्णेन होमः ।	१६	”
१४ गोरुसर्गपक्षे कतर्ब्यः प्रकारः ।	१७	१८०
१५ अन्ननिवेदनम् ।	१८	१८१
१६ मधुपर्कर्हाः ।	१९-२०	”

चतुर्दशः खण्डः ।

१० सीमन्तोन्नयनम्—

१ सीमन्तोन्नयनकालः ।	१	१८४
२ तत्र प्रधानहोमा, जयादयश्च ।	२	”
३ त्रेण्या शलल्या सीमन्तोन्नयनम् ।	३	”
४ वीणागाथिभ्यां वीणागानार्थं संशासनम् ।	४	१८५
५ गाने निकटवर्तिन्या नद्या नामनिर्देशः ।	५	१८६
६ यवाङ्कुराबन्धनम्, ततो वाग्यमश्च ।	६	”
७ नक्षत्रोदयानन्तरं वत्सान्वारम्भणं, वाग्विसर्गश्च ।	७	१८७
	८	”

११ पुंसुवनम्—

१ तस्य कालः ।	९	१८७
---------------	---	-----

विषयसंख्या	सं.	पृ.
२ न्यग्रोधवृक्षात् फलविशिष्टाऋक्कारानयनम्, समिन्तवत्प्रधानाहुतयो जयाद्यश्च ।	१०	१८८
३ तानऋकरानन्तुमत्या कुमार्या पेषयित्वोत्तानं शायिताया गर्भिण्या दक्षिणनासायां निषेचनम् ।	११	१८९
४ तत्फलकथनम् ।	१२	”
५ क्षिप्रसुवनं कर्म ।	१३-१४	१९०
६ जरायुपतनार्थं कर्म ।	१५	१९२

पञ्चदशः खण्डः ।

१२ जातकर्म—

१ जातस्य कुमारस्य वात्सप्रेणाभिमन्त्रणम्, मूर्धन्यवघ्राणम्, दक्षिणकर्णजपश्च ।	१	१९३
२ नक्षत्रनामनिर्देशः ।	२	१९५
३ कुमारस्य मधुघृतप्राशनम्, दधिघृतप्राशनं च ।	४	१९६
४ दक्षिणस्तनदापनम् ।	५	१९७
५ फलीकरणहोमाः ।	६	१९८

१३ नामकरणम्—

६ तस्य कालः ।	८	१९९
७ नाम्नि पुंसोऽक्षरसंख्या ।	९	२००
८ 'सु'शब्दघटितस्य नाम्नः प्राशस्त्यम् ।	१०	२०१
९ कुमार्या नामकरणम् ।	११	२०२
१० प्रवासादेत्य पित्रा पुत्रस्य मूर्धावघ्राणादि ।	१२	२०३
११ एवं कुमार्या अपि ।	१३	”

षोडशः खण्डः ।

१४ अन्नप्राशनम्—

१ तत्र कुमारस्य दध्यादिप्राशनम् ।	१	२०४
२ दध्यादिस्थाने तैत्तिरीयमांसविधानम् ।	२	२०५

१५ चौलम्—

१ तस्य कालः ।	३	”
२ उपनयनवचान्दश्राद्धम् ।	४	२०६
३ कुमारस्य केशानां विनयनम्, शिखानिधानं च ।	६	”
४ उपनयनवत् दिग्बपनादि ।	८	२०७
५ वपने उपयुक्तेन क्षुरेण त्रिरात्रपर्यन्तं कर्माकरणम् ।	१०	२०८
१ गोदानव्रतं, तत्कालश्च ।	१२-१४	२०८

विषयसंख्या

२ तत्र वपने विशेषः ।

सू. पृ.

१५, } २०९,
१६ } २१०

सप्तदशः खण्डः ।

१६ गृहनिर्माणम्—

१ तत्र खनित्रेणोद्धननोद्धने ।

१-१ २११

२ स्थूणागर्तखननम्, स्थूणानिखननं च ।

३-४ २१२

१७ गृहप्रवेशविधिः—

१ गृहस्येशानदिग्भागोऽग्निप्रतिष्ठापनम् ।

७ २१४

२ अग्नेर्दक्षिणत उदधानायतनकरणम् ।

८ २१६

३ तत्रायतने उदधानप्रतिष्ठापनम् ।

९ ”

४ उदधानस्य जलेन पूरणम् ।

१० २१७

५ तस्य भेदनेऽनुमन्त्रणम् ।

११ २१७

६ प्रधानाहुतयः ।

१२ ”

७ गृहस्य परिषेचनम् ।

१३ २१८

अष्टादशः खण्डः ।

१ बालग्रहगृहीतस्य कुमारस्य तन्निवर्तकं कर्म ।

१-४ २१९-२२१

१८ सर्पबलिः—

१ तदुपक्रमे स्थालीपाकः ।

५ २२१

२ तत्र किंशुकैहोमः ।

६ २२२

३ आरग्वधसमिद्धोमः ।

७ २२३

४ आज्याहुतयः ।

८ २२३

५ गृहादीशान्यां दिशि स्थण्डिलं कल्पयित्वा तत्र सक्तुनिवापः ।

१० २२४

६ तत्राक्षतादीनां निवपनम् ।

११ २२५

७ उपस्थानानन्तरं गृहमागत्य तत्परिषिच्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

१२ ”

एकोनविंशः खण्डः ।

८ कुमाराणां बलिशिष्टधानाप्रशानम् ।

१ २२७

९ मार्गशीर्षोपर्यन्तं प्रतिदिनं बलिहरणम् ।

२ ”

१० मार्गशीर्ष्यां स्थालीपाकविधानम् ।

३ २२८

११ सर्पबलेरुत्सर्गः ।

५ २३०

१२ आम्रयणस्थालीपाकः—

१ नवव्रीह्यादितण्डुलैः पक्वैराम्रयणानुष्ठानं, तत ओदनापिण्डस्यागारस्तूप उद्वेधनविधिः ।

७ २३१

विषयसंख्या	सू.	पृ.
२० हेमन्तप्रत्यचरोहणम्—	८	२३३
१ प्रत्यवरुह्य नवस्वस्तरे संवेशनम् ।	९	२३३
२ संवेशनप्रकारः ।	१०	२३४
३ उत्थाय पृथिव्यभिमर्शनम् ।	११-१२	२३५
२१ ईशानबलिः—		
१ स्थालीपाकश्रपणम्, प्रामाद्विहिः गत्वा स्थण्डिलकरणं च ।	१३	२३६
२ अग्नेः पश्चात् कुटीद्वयकरणम् ।	१४	२३७

विंशः खण्डः ।

३ दक्षिणस्यां कुट्यामीशानावाहनम् ।	१	२३८
४ उत्तरस्यां देव्याः मध्ये च जयन्तस्य ।	२, ३	”
५ आवाहितेभ्योऽर्घ्यादिदानम्, प्रधानहोमाः, स्विष्टकृच्च ।	४	२३९
६ देवताभ्यः सहौदनानां पर्णानां दानम् ।	५	२४१
७ वृक्षाग्ने पर्णपुटस्थौदनस्याऽऽसज्जनम् ।	७	२४३
८ अत्र रुद्रजपः ।	८-९	२४४
९ अग्नेरभितो गवां स्थापनम् ।	१०	”
१० गवामवोक्षणम् ।	११	”
११ गवां मार्गे क्षेत्रपतियागः ।	१२	२३५
१२ तस्मै पर्णदानम् ।	१४	”
१३ तस्य शीघ्रकरणविधिः ।	१५	२४६
१४ तस्योपस्थानम् ।	१६	”
१५ स्थालीपाकशेषात् ब्राह्मणानां भोजनम् ।	१७	”
१६ क्षेत्रपत्न्यचरोः वन्धुभिस्सह भोजनम् ।	१८	”

एकविंशः खण्डः ।

२२ मासिश्राद्धप्रकरणम्—

१ मासि श्राद्धकालः ।	१	२४८
२ भोजनीया ब्राह्मणाः ।	२	२४९
३ अन्नहोमाः ।	३	२५१
४ आज्यहोमाः ।	४	२५३
५ अन्नाभिमर्शनम् ।	६-७	२५५
६ भोक्तृभिरन्नोपस्पर्शनम् ।	८	”
७ भुक्तवतामनुव्रजनम्, पिण्डदानम्, शेषभक्षणं च ।	९	२५६

विषयसंख्या	सू.	पृ.
२३ अष्टकाश्राद्धम्--		
१ तस्य कालः ।	१०	२६४
२ अपूपवाकः ।	१२	२६५
द्वाविंशः खण्डः ।		
३ अञ्जलिनाऽपूपहोमः ।	१	२६७
४ शेषस्याष्टधा कृतस्य ब्राह्मणेभ्य उपहरणम् ।	२	२६७
५ गोरुपाकरणम् ।	३	२६८
६ वपाहोमः ।	४	"
७ मांसौदनहोमाः ।	५	२६९
८ पिष्टान्नहोमाः ।	६	२७०
९ आज्याहुतयः ।	७	"
१० खिष्टकृदादि ।	८	"
११ दध्यञ्जलिहोमः ।	१०	२७२
१२ अन्वष्टका ।	११	२७३
१ याच्यार्थं मच्छता कर्तव्यो जपः ।	१३	२७७
२ रथलाभे चक्राभिमर्शनम् ।	१४	२७८
३ रथारोहणमन्त्रः ।	१५	"
४ अश्वारोहणमन्त्रः ।	१६	२७९
५ हस्त्यारोहणमन्त्रः ।	१७	"
१ छत्रदण्डयोरदानम् ।	१९	२८०
त्रयोविंशः खण्डः ।		
२ फलीकरणमुष्टिहोममन्त्रः ।	१	२८१
३ कुद्धाभिमन्त्रणम् ।	२	"
४ स्वभार्यायां परपुरुषसम्बन्धप्रतिरोधकं कर्म ।	२८२	३
५ पुनः सम्भवेच्छायां कर्तव्यम् ।	४	"
६ पण्यानां सिध्यर्थं होमः ।	५	२८३
७ शृत्यप्रतिजनिका क्रिया ।	६	"
८ पलायितानां दासादीनां प्रतिनिवृत्त्यर्थं कर्म ।	७	२८४
९ नैमित्तिकानि ।	८	२८५
१० अद्भुतप्रायश्चित्तम् ।	९	} २८५ २८७
	१०	

इत्यापस्तम्बगृह्यसूत्रस्थविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतम्

ॐ गृह्यसूत्रम् ॐ

श्रीहरदत्तविरचितया अनाकुलया

श्रीसुदर्शनाचार्यकृततात्पर्यदर्शनेन च सहितम् ॥

ॐ

*अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ गृह्यवृत्तिरनाकुला ॐ

ॐ

नमो रुद्राय यद्गृह्यमापस्तम्बेन निर्मितम् ।

क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाकुला ॥

द्विप्रकाराणि कर्माणि-श्रुतिलक्षणानि आचारलक्षणानि च । तत्र श्रुतिलक्षणानि व्याख्यातानि । अथेदानीं यानि कर्माणि विवाहप्रभृतीनि आचारात् प्रयोगात् गृह्यन्ते ज्ञायन्ते, न प्रत्यक्षश्रुतेः, तानि व्याख्यास्यामः । किं प्रयोजनं सूत्रस्य ? स्मार्तानां कर्मणां अधिकारः । तेन उदगयनादिनियमः, “सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्ना” (आप. गृ. ८-५.) चित्येवमार्दानि च गार्हो-ष्वेव कर्मसु भवन्ति, न श्रौतेषु । अत्राथशब्देन श्रौतोपदेशानन्तरं स्मार्तोपदेशं करिष्यामीति वदन् तदपेक्षामस्य दर्शयति । तत्र याः परिभाषाः “स त्रयाणां वर्णानां” (आप. परि. १-२.) “मन्त्रान्तैः कर्मादीन् सन्निपातयेत्” (आप. परि. २-१.) “रौद्र, राक्षस” (आप. परि. २-९.) “तदिदं सर्वप्रायश्चित्त”मित्येवमाद्यास्ता इहापि भवन्ति (इदंकार्याणि) ॥

*अत्र सूत्राणां विभागः सुदर्शनमतासारेण कृतः । यत्र चान्येवैतस्य तत्र तत्तन्नाधोभाग एव सूचयिष्यते ।

॥ ॐ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

यो व्रणैरिज्यते नित्यैः कर्मभिश्चोदितैर्निजैः ।
 तेभ्योऽ(१)पवर्गदो यश्च तं नमाम्यद्वयं हरिम्(२) ॥ १ ॥
 आपस्तम्बमुनिं वन्दे मन्दधीहितकाम्यया ।
 योऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमकल्पमकल्पयत् ॥ २ ॥
 यत्कृतं वेदवद्भाष्यमाद्रियन्ते विपश्चितः ।
 स कपर्दी चिरं जीयाद्वेदवेदार्थतत्त्ववित् ॥ ३ ॥
 सुदर्शनार्यः (३)कुरुते गृह्यतात्पर्यनिर्णयम् (४) ।
 केवलं वैदिकश्रद्धाप्रेरितो मन्दधीरपि ॥ ४ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तदर्थं पूर्ववृत्तमुच्यते । इह हि यज्ञा एकविंशतिभेदाः । तत्र च सप्त पाकयज्ञसंस्थाः—औपासनहोमो, वैश्वदेवं, पार्वण, मष्टका, मासिश्राद्धं, सर्पबलि, रीशानबलिरिति । सप्त च हविर्यज्ञसंस्थाः—अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासा, वाप्रयणं, चातुर्मास्यानि, निरूढ-पशुबन्ध, स्सौत्रामणिः, पिण्डपितृयज्ञादयो दर्वाहोमा इति । (५)सप्तैव च सोमसंस्थाः—अग्निष्टोमो, स्याग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेयो, सतिरात्रोऽप्तोर्याम इति । एते च नित्याः नियतप्रदोषादिकालीनजीवननिमित्तका इत्यर्थः । कुत एते नित्याः ? 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृक्कणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः, (तै. सं. ६-३-१०.) इत्यत्र 'यज्ञेन' इत्येकवचनं 'यज्ञं व्याख्यास्यामः' (आप. परि. १-१.) इतिवत् जात्यभिप्रायं मन्यमानस्य भगवतो वसिष्ठस्य 'नैयमिकं ह्यतद्वग्नयं संस्तुतम्' (व. सं. ११-४७.) इति वचनेन एषामवश्यानुष्ठेयत्वावगमात् ।

तथा 'सायं प्रातरत ऊर्ध्वम्' (आप. गृ. ७-१९.) 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति,' 'वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेत' (आप. श्रौ. १०-२-५.) इत्येवमादिभिः, 'अहरहः प्रवृज्यते' (तै. ब्रा. २-१-३.), अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते' (तै. ब्रा. ३-२-८.), 'पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो

१ ख—पुस्तके भोगापवर्ग, इति पाठः.
 इति च काचित्.

२ ख—सुदर्शनाख्यः.

३ अच्युत हरिम्, अच्युतं हरम्, अद्वयं हरम्,
 ४ ख, ज—दर्शनम्. ५ अ, सप्त च.

भवति' (तै. ब्रा. ३-२-३.) इत्येवमादिभिः, (१) कर्मण्यारम्भन्यायेन च प्रयोगाभ्यासावगमात् ।

तथैव सोमस्येष्व्यादेशाकरणे पेन्द्राग्नपशुविभ्रष्टेष्व्यादि प्रायश्चित्त-विधानेन प्रत्यवायोत्पत्त्यवगमात् । तथैव 'स एताश्चतुर्होतृनात्मस्पर्णानपश्यत्' (तै. ब्रा. २-३-७.) इति अग्निहोत्रादिसामान्तानामात्मनिष्कयणार्थत्वावगमात् । न तु सौर्यादिवत् (२) केवलं काम्याः, उक्तहेतूनां सर्वेषामनुपपत्तः । यत एवैते नित्याः अत एव 'अनाहिताग्नितास्तेयम्' (मनु. ११-६५.) इत्यनाहिताग्निताया उपपातकगणे पाठः । अत एव नित्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधानम् । काम्यासिद्धिस्तु नित्यानुष्ठानेनैव गुणफलाधिकारविधया प्रासङ्गिकी भवतु ।

मीमांसकमत्या तु यद्यपि काम्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधानं, काम्यानुष्ठानेन च नित्यासिद्धिः (३) प्रसङ्गात् ; तथापि कल्पसूत्रकाराणां प्रक्रियया साधिकारत्वेन (४) प्रयुक्तिशक्तियोग्यतया अन्यतोऽप्रयुक्तौ नित्याधिकारविधिप्रयुक्तिरप्युपपन्ना । यथा (५) विवरणमते स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति । तस्मात् मन्दमध्यमोत्कृष्टबुद्धिभिः (६) स्ववैरपि त्रैवर्णिकैरेतेऽवश्यं कर्तव्याः । ते च नानासाधनका नानाशाखान्तरस्थाङ्गका मीमांसान्यायसहस्रनिर्धार्यवचनव्यक्तिका मन्दबुद्धिभिरिदानान्तनैः (७) दुर्ज्ञानाः अज्ञाने चानुष्ठानुमशक्ताः कथञ्चन प्रत्यवेयुरिति कृपाविष्टचेतस्कतया सूत्रकारेण 'यज्ञं व्याख्यास्यामः' (आप. परि. १-१.) इति परिभाषायामेकविंशतियज्ञान् सामान्यतः (८) संक्षेपतश्च व्याख्याय तावन्मात्रेणानुष्ठानानुपयोगात् 'अथातो दर्शपूर्णमासौ' (आप. श्रौ. १-१.) इत्यारभ्य श्रौता हविर्यज्ञास्सोमसंस्थाः (९) क्षामवत्यादयो नैमित्तिकाः प्रसङ्गात् काम्याश्च (१०) विशेषतो व्याख्याताः ॥

१ ख.—कर्मारम्भप्रभृतिप्र. . . . त्. ज, कर्मारम्भ. काम्यानां कर्मणां भूयोभूयः कलेच्छायां सत्यां भूयो भूयोऽनुष्ठानम्, इति न्यायः पूर्वमीमांसायां एकादशप्रथमतृतीयाधिकरणोक्तः कर्मारम्भन्यायः । (११-१-३.)

२ ख, ग—सौर्यादिवत् इति न.

३ ग, ड, ज, झ—सिद्धिप्रसङ्गात् । अन्यत उपकारलाभप्रयुक्ताज्ञानानुष्ठानं प्रसङ्गः ।

४ ड, च, छ, ज—प्रयुक्तिशक्तियोगितया, प्रयुक्तशक्तियोगितया, प्रयुक्तिशक्तियोग्यतया, इति च भेदाः. ५ ड,—विवरणादौ, ६ ज, मतिभिः ७ ज,—असुज्ञानां

८ ख, ड—संक्षेपत इति न,

९ यस्याहिताग्नेरग्निगृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेत् (त. सं. २-२-२-५) इति गृहदशहे निमित्ते कर्तव्यतया विहितदिः क्षामवतीदिः । १० ख—अशेषतः,

अथ अनन्तरम् । आचारात्—आङ् इत्युपसर्गस्य अविच्छेदो व्याप्तिर-
भिप्रेतोऽर्थः । चारः चरणं कर्मसु प्रवर्तनम्, 'पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति'
(आप. श्रौ. १-७-२.) इत्यादौ दर्शनात् । तेन यत्सर्वेषु देशेषु सर्वेषु
कालेषु च सर्वैस्त्रैविद्यवृद्धैश्शिष्टैर्लौकिकप्रयोजनाभावेऽप्यविच्छिन्नमवि-
(१)गानेनाद्रियमाणं, अतएव मूलान्तरासम्भवात् स्वमूलभूतवेदानुमाने
लिङ्गभूतं कर्मसु प्रवर्तनं स आचारः । तस्मादाचारात् अनुमितैर्वेदैः या-
नि औपासनहोमादीनि पाकयज्ञशब्दवाच्यानि पाणिग्रहणादीनि च य-
ज्ञेष्वधिकरिष्यमाणदेहसंस्कारार्थानि कर्माणि गृह्यन्ते ज्ञायन्ते कर्तव्यत्वेन
तानि व्याख्यास्याम इति शेषः । यत एव आचारानुमेयवेदावगम्यानि
गार्ह्याणि कर्माणि अत एव तेभ्यः प्रथममनुष्ठेयेभ्योऽपि पूर्वं श्रौतानां
व्याख्यानं कृतम् ; प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु जिज्ञासायाः प्रथमभावित्वात् ,
अनुमितवेदार्थजिज्ञासायाः(२)श्चरमभावित्वात् , जिज्ञासाशान्त्यर्थत्वाच्च
व्याख्यानस्येति ।

अत्र च आचारादित्याचारेणोपलक्ष्य गार्ह्याणि कर्माणि वदन्नेवं ज्ञा-
पयति—इह साक्षादनिबद्धानामपि येषां 'जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तम्'
(आप. श्रौ. २-१८-२.) इत्यादीनां पदार्थानामाचारः कृत्स्नदेशादिव्या-
प्तस्स्यात् तेऽपि वेदमूला एवेति । कृत्स्नदेशादिव्याप्तिश्चाधिकपौनरुक्त्या-
दिभिश्चैते दर्शनेन गृह्यान्तरैर्धर्मशास्त्रैः न्यायबलेन सम्प्रदायविद्या-
ख्यातृवचनैर्वा निश्चेतव्या । इदं चाधिकारसूत्रम् । यान्यङ्गान्युत्तरत्र
'पुरस्तादुदग्वोपक्रमः' (आप. गृ. १-५.) इत्यादीनि वक्ष्यन्ते तेषां
गार्ह्यकर्मार्थतां, श्रौतानां सार्वत्रिकाणामपि स्वतोऽनिदमर्थतां च ज्ञाप-
यितुम् । एतच्च(३)समानोपदेशातिदेशयोरभावात् ॥

कोचित्—कर्माणीत्येतद्गृह्ये वक्ष्यमाणान्यस्मच्चरणार्थान्येव, न तु
धर्मशब्दाधिकृतधर्मशास्त्रोक्तवत्सर्वार्थानि । तथा श्रौतानन्तरं गार्ह्याधि-
कारः श्रौतोक्तसार्वत्रिकधर्माणामिह प्राप्त्यर्थ इति ॥

उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि ॥ २ ॥

अनाकुला

उदगयनादिविधानं दक्षिणायनादिप्रतिषेधार्थम् । समुच्चयश्चोदगय-
नादीनां न विकल्पः । पुण्याहाः देवनक्षत्राणि ज्योतिश्शास्त्रे प्रसिद्धानि यम-
नक्षत्राणि च तद्विहितानि ।

तात्पर्यदर्शनम्

उदगयनादयः प्रसिद्धाः । पुण्याहास्त्वहो नवधा विभक्तस्यायु-
जो भागाः—प्रातस्सङ्गव(१)मध्याह्नापराह्णसायंशब्दवाच्याः पुण्यनक्षत्रा-
परपर्यायाः पञ्च । 'समानस्याहः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि' (तै. ब्रा. १-५-३.) 'मित्रस्य सङ्गवः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः' (तै. ब्रा. १-५-३.)
इत्यादिश्रुतेः । युग्मास्त्वश्लिलाः, 'चत्वार्थश्लिलानि' (तै. ब्रा. १-५-३.)
इति श्रुतेः ।

केचित्-कृत्तिकादिविशाखान्तानि देवनक्षत्राणि पुण्याहाः, 'यान्येव
देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते' (तै.
ब्रा. १-५-२.) इति श्रुतेः ।

उदगयनेत्यादिरयं समाप्तो द्वन्द्वः । तेषु कार्याणि । गार्ह्याणीति शे-
षः । एषां समुच्चयः न विकल्पः । एतच्च सामान्यविधानं तत्र तत्र वि-
शेषविधानेनापोद्यते नियम्यते च । एवमुदगयनादीनां विधाने सत्यपि
कचिदनियमः प्रतिभासते । 'सर्वं ऋतवो विवाहस्य' (आप. गृ. २-१२.)
इति वचनात् यदा दक्षिणायनेऽपि विवाहस्यात्तदा समावर्तनं त-
त्कालसमीपकाल एव । इतरथा उदगयनसमावृत्तस्य शरदि विवाहे स-
ति बहुकालव्यवधाने, 'अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः' । (द-
क्षसं. अ. १.) इति निषेधातिक्रमप्रसङ्गात् ।

किञ्च आश्वलायनगृह्ये 'उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे
चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः' (आश्व. गृ. १-५.) इत्यत्र चौलवि-
कारत्वादेव गोदानस्य उदगयनप्राप्तौ पुनस्तत्र तद्विधिः तद्विकारान्त-
रे समावर्तने उदगयननियमनिवृत्त्यर्थं इति गम्यते । तथा बौधायनीये
समावर्तनस्य चौलविकारत्वादेव आपूर्यमाणपक्षप्राप्तौ पुनस्तत्र तद्विधि-
(२)रुदगयननियमार्थं इति गम्यते । तथा गृहनिर्माणप्रवेशयोः ज्यो-
तिश्शास्त्रे दक्षिणायनस्यापि विधानात् अविर्गीतशिष्टाचाराच्च उदगय-
नानियमः । तथा अपरपक्षेऽप्यापञ्चम्याः ज्योतिश्शास्त्रादेव शिष्टाः कर्मा-
णि आचरन्ति । तथैव ज्योतिश्शास्त्रादन्नप्राशन(३)गृहनिर्माणप्रवेशान्
रात्रावप्याचरन्ति । तथैव यदा पुण्याहाः ज्यौतिषोक्तदोषोपहताः तदा
अश्लिलेष्वपि तदुक्तगुणयुक्तेषु(४)अविगानेन कर्माण्याचरन्ति । ज्यो-

१ ज—मध्याह्निक. २ क, अ, च, ज—उदगयननियमार्थं,

३ ट.—विवाहेत्याधिकम् । ४ ट, ट.—अविभागेन

तिशशास्त्रमपि (१)वेदाङ्गत्वादगृह्यमाणकारणत्वात् , शिष्टपरिगृहीतत्वा-
च्च कल्पसूत्रादिवदादरणीयमेव । निर्णये तु शिष्टाः प्रमाणं सर्वत्र ॥

यज्ञोपवीतिना ॥ ३ ॥

अनाकुला

कार्याणि इत्यनुवर्तते ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कार्याणीति सम्बन्धः । ननु यज्ञोपवीतं पाकयज्ञेषु 'प्रागपवर्गाणि'
(आप. प. २-५.) इत्यादिना सिद्धम् । विवाहादिहोमेषु जपादिषु च
'होमे जप्यकर्मणि' (आप. ध. १-१-१५.) इत्यादिना । अतोऽत्रैतद्विधि-
व्यर्थः । सत्यम् ; यत्राप्राप्ति(२)हेमन्तप्रत्यवरोहणादिषु तत्रायं विधि-
स्सार्थ एव ॥

प्रदक्षिणम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

प्रदक्षिणं च तानि कर्तव्यानि दक्षिणं पाणि प्रतिगतं प्रदक्षिणम् ।
उदाहरणं परिस्तरणादि । ननु-तदिदमुभयमविधेयं, पूर्वमेव श्रौतेषु
विहितत्वात् 'दैवानी' ति (आप. प. २-१५.) तत्रोच्यते, इह मानुषेषु
जातकर्मादिष्वप्येतयोः प्रवृत्तिरिष्यते(३)तदर्थमयमारम्भः ।

तात्पर्यदर्शनम्

कार्याणीत्येव सम्बन्धः । इदं तु प्रादक्षिण्यं पाकयज्ञेषु तत्को-
टिषु च विवाहादिषु परिभाषासिद्धमपि(४)तद्यतिरिक्तगार्हार्थं विधीयते ।
'तथापवर्गः' (आप. गृ. १-६.) इति चेत्थमेव ॥

पुरस्तादुदग्वोपक्रमः ॥ ५ ॥

अनाकुला

अनियमे नियमार्थमिदं वचनम् । दक्षिणतः पश्चाद्द्वोपक्रमो माभूदि-
ति । परिस्तरणाद्येवोदाहरणम् ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कार्यं इति शेषः । अयं तु सर्वेष्वपि यज्ञायज्ञरूपगार्होष्वप्राप्तत्वा-
द्विधीयते ॥

१ ट.—वेदाङ्गत्वेन गृह्यमाणत्वात् .

२ हेमन्तप्रत्यवरोहणं एकोनविंशे खण्डे वक्ष्यति सूत्रकार एव ।

३ ट.—तदर्थोऽयं ४ ट. ट.—व्यातिरिक्त.

तथापवर्गः ॥ ६ ॥

अनाकुला

तेषामपवर्गोऽपि तथा प्रत्येतव्यः । पुरस्तादुदग्वेत्यर्थः । अपवर्गः परिसमाप्तिः । न चात्र उपक्रमापवर्गयोः समानमिदं नियमनं क्रियते— पुरस्तादुपक्रान्ते तत्रैव समाप्त्यं उदगारभ्यं च तत्रैवेति । किं तर्हि यथा-संभवं प्रवृत्तिः, तद्यथा परिस्तरणस्य पुरस्तादुपक्रान्तस्य तत्रैवापवर्गा-सम्भवादुदगपवर्गः । तत्रापवर्गविधेरानर्थक्यं, श्रौतेष्वेव परिभाषितत्वा-त् “प्रागपवर्गोऽप्युदगपवर्गाणि वे”ति (आप.प. २-१५.) । उच्यते । यद्य-पवर्गविधिः पुनरिह नारभ्यते, अपरेणाग्निं द्वे कुटी कृत्वे’ (आप. गृ. १९-१४.) त्यत्र दक्षिणापवर्गता प्राप्नोति, अत्रोपक्रमस्योदगतत्वनियमात् । अतो विप्रतिषेधे अपवर्गबलीयस्त्वं यथा स्यादित्ययमारम्भः । अन्यथा प्रद-क्षिणपरिभाषया सामान्यपरिभाषा बाध्यते किञ्चिद्देवानि कर्माणीति त-त्र विशेषितम् । अतो मानुषेषु कर्मादिष्वपि प्राप्त्यर्थोऽपवर्गनियमः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पुरस्तादुदगवा क्रियापरिसमाप्तिः कार्येत्यर्थः । ननु-‘पुरस्ता-दुदग्वोपक्रमः’ इति विधेरेव समन्तपरिषेकात्प्रवर्धयित्वात्प्रारब्धव्यं ‘तथाऽपवर्गः, इति । न ; अनारभ्यमाणोऽस्मिन् सूत्रे प्राचीलेखोत्पवना-देरुदीचीलेखा(१)कुटीकरणादेश्चापवर्गः प्रत्यक् दक्षिणा च स्यात् । अतस्तद्वाधनायेदमारब्धव्यमेव ।

केचित्—प्राचीनां लेखानामुदगुपक्रमः, उदीचीनां च प्रागपवर्गः, अग्निपरिस्तरणदुभयाविध्यसम्भवात्(२) इति ॥

*अपरपक्षे पित्र्याणि ॥ ७ ॥ प्राचीनावीतिना ॥८॥

प्रसव्यम् ॥ ९ ॥ दक्षिणतोऽपवर्गः ॥ १० ॥

अनाकुला

पितृद्वैवत्यकर्माण्यपरपक्षे कार्याणि । “मासिश्राद्धस्यापरपक्षे” (आ-प.गृ. २१. १.) ‘या माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्वाष्टकेति’ (आप. गृ. २१-१०.) तत्रापरपक्ष उपदिष्टः । इदं तु नियमनं यानि गयाश्राद्धादीनि दे-शविशेषेण पात्रविशेषेण कास्यान्युपदिष्टानि अस्माभिश्च परिगृहीतानि पार्वणे क्रान्तादीनीत्यत्र तेष्वपरपक्षप्राप्त्यर्थं च । तेन पूर्वपक्षे मृतस्याप-

१ आप. गृ. १९-१४.

२ क. विध्यर्थसंभवात्.

* हरदत्तमते पतञ्जलचतुष्टयमप्येकं सूत्रम् ।

रपक्ष एकोद्दिष्टं कर्तव्यं न त्वेकादशेऽहनि । अनुष्ठानञ्चै(त्वे)कादशेऽहनि ।
मासिश्चाद्धस्यापरपक्षविधेः प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः ।

अथ चापरपक्षविधिः कृत्स्नस्योदगयनादेरपवादो न पूर्वस्माद्दुग्वा
यथायोगम् । उदाहरणं परिस्तरणादि । तदिदं प्राचीनावीत्यादित्रयमवि-
धेयम् । श्रौतेष्वेव परिभाषितत्वात्; उच्यते—‘यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणं’
‘तथापवर्ग’ इत्येताः परिभाषा अविशेषेणात्र प्रकरणे पठिताः सामान्य-
परिभाषाया बाधितत्वात् पित्र्येष्वपि प्राप्नुवन्ति तद्वाधार्थमिदम् ।

अत्र च येषां पित्र्याणां स्वातन्त्र्येण स्वकाले प्रवृत्तिः तेषामेवायं
प्राचीनावीतविधिः नत्वन्यत्राङ्गत्वेन प्रयुज्यमानानाम् । तेन दैवेषु मा-
नुषेषु च कर्मसु “पितरः पितामहा” इत्यत्र यज्ञोपवीतमेव भवति ।

अपर आह—“तस्माद्भ्याताना वैश्वदेवा” (तै. सं. ३-४-५.) इति
दर्शनात् “पितरः पितामहा” इत्यस्यापि पित्र्यत्वादेव प्राचीनावीतस्या-
प्रसङ्गः इति । तथा “अपरपक्षे पित्र्याणी”त्यस्मिन्नधिकारे (१)अभिहितं
प्राचीनावीतमविशेषेण पित्र्ये कर्मणि साङ्गे प्रवर्तते । तेन पित्र्ये आज्य-
भागान्ते कर्मणि जयादौ च प्राचीनावीतमेव भवति ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कार्याणीत्येव । अयं च विधिस्स्वतन्त्रपित्र्योद्देशेन । (२)अङ्गानां
तु सहप्रयोज्यानां मुख्यकालत्वेन कालविध्यपेक्षाऽभावात् । एष च न
पूर्वपक्षमात्रापवादः । किं तर्हि ? सर्वापवादार्थं विध्यन्तरम् । आः !
कुत एतद्ज्ञायते ? । ‘न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत’ (आप. ध. २-१७-२३.)
इति ज्ञापनात् (३)यदि ह्ययं पूर्वपक्षमात्रापवादस्स्यात्, तत उदगयना-
दीनां त्रयाणामपवादाभावाद्वात्रापसक्तेः प्रतिषेधो न स्यात्, (४)अस्ति
च प्रतिषेधः, इत्यतो ज्ञायते विध्यन्तरमेवेति । प्रयोजनं त्वविशेषेण द-
क्षिणायनेऽप्यपरपक्षेऽहि काम्यश्राद्धानि कर्तव्यानीति । मासिश्चाद्धं तु
‘मासि मासि कार्यम्’ (आप. धर्म. २-२६-४.) इति (५)वीप्सया दक्षि-
णायनेऽपि सिद्धमेव ।

१ ट—विहितं

२ पूर्वमीमांसायामेकादशाध्याये प्रथमपादे—प्रधानोपकारजनकत्वादङ्गानां प्रधानकालेनैव कालवत्वात्
प्रधानेन सहैवानुष्ठाने कर्तव्ये प्रधानस्य ये देशकालकर्त्रेदयः त एवाङ्गानामपीति प्रधानानुष्ठानदेश-
कालयोरेव प्रधानकर्तृभिरङ्गान्यप्यनुष्ठेयानि—इति सिद्धान्तितम् । “अतश्चाङ्गभूतेषु पित्र्येषु प्रधानसम्बन्धि-
कालेनैवाकांक्षाशान्तेः पृथक् स्वातन्त्र्येण कालापेक्षाया अभावात् अपरपक्षविधिरयं प्रधानभूतेषु पित्र्ये-
ष्वेव भवितुमर्हतीति भावः ।

३ ट.—यदा.

४ ट.—प्रतिषेधे सति च तेन ज्ञायते.

५ ट. ट. वीप्साबलात्.

नन्वस्मिन् सति 'मासिश्चाद्धस्यापरपक्षे' (आप. गृ. २१-१.) इति विधिः किमर्थः ? । नियमार्थः । तथा हि-अपरपक्ष एव मासिश्चाद्धम्, न पुनर्देवान्मानुषाङ्का(१)विघातादपरपक्षेऽतिक्रान्ते "सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासस्य" इत्यादिवत् पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यम् । किन्तु प्रारब्धस्मार्तनित्यकर्मव्यापत्तौ प्रायाश्चत्तमव । तच्च 'भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा' इत्येको होमस्सर्वप्रायश्चित्ताख्यः । 'यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवस्स्वरिति सर्वा अनुहुत्याहवनीय एव जुहुयात्' (पे. ब्रा. २५-३४.) इति बहुचश्रुतेः । अयं चात्रौपासनं, नैमित्तिकैकविधिपरश्रुतिस्थाहवनीयशब्दस्य न्यायतो निमित्तवत्कर्मार्थाग्निमात्रप्रदर्शनार्थत्वात् । उपवासश्च कार्यः ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ (मनु. ११-२०३.) इति मनुवचनात् । (२)आतमिनोः प्राणायामश्च, 'नियमातिक्रमे वान्यस्मिन्' (आप. ध. २-१२-१८.) इति वचनात् । एतेषां समुच्चय एव न विकल्पः, 'एकस्मिन् दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युच्चीयेरन्' (आप. श्रौ. ९-१-२.) इति दर्शितत्वात् ।

प्रसङ्गादन्येषां लोपेऽपि प्रायश्चित्तमुच्यते । एवमन्येषामपि प्रारब्धानां प्रायाश्चित्तं पाकयज्ञानां व्यापत्तौ, गौणकालेऽप्यतिक्रान्ते । गौणकाले तु सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तेऽनुष्ठेयाः । औपासनहोमस्य तु बहुकालातिक्रमे अष्टभ्यो होमकालेभ्यः पूर्वं प्रत्येकं सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं (३)अतीता हामाः कर्तव्याः । अत्रोपवासप्राणायामयोराचारो न दृश्यते । ऊर्ध्वं तु धार्यमाणेऽप्यग्नौ 'अनुगतो मन्थयः' (आप. गृ. ५-१५.) इत्याद्यग्न्युत्पत्तिप्रायश्चित्तं भवतः, 'चतूरात्रमहूयमानोऽग्निर्लौकिकस्सम्पद्यते' इति वचनात् । यदि पुनरालस्यादिनोत्सन्नाग्निरेव चिरकालं वर्तेत तदा स्मृत्यन्तरतस्तत्कालानुरूप कृच्छ्रादिकं होमद्रव्यदानं च वेदितव्यम् । स्वकाले अनारब्धानां तु पाकयज्ञानां सर्वप्रायाश्चित्तं हुत्वाऽऽरम्भः कर्तव्यः ॥

(४)कोचित्—पाकयज्ञानां (५)स्वकालेष्वनारम्भे आरब्धानां चाकरणं गौणकालातिक्रमे च चतुर्गृहीतेनाज्येन सप्रहेण सप्तहोत्रा जुह्वति । यद्यपि 'सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेच्चतुर्गृहीतेनाज्येन' (आप. श्रौ. १४-१४-११.) इति श्रौतो दर्वीहोमः यज्ञविभ्रष्टे युक्तः, तथापि 'एषा वा अनाहिताग्निरिष्टिर्यच्चतुर्होतारः' (आप. श्रौ. १४-१३-२.) इत्युप-

क्रम्य 'आहिताग्नेस्तान् प्रतीयादुभयोरितरान्' (आप. श्रौ. १४-१५-५.) इत्युपसंहारात्, गार्हो विघ्नेषु आहत्य प्रायश्चित्तविधानेनापेक्षितत्वाच्च तद्विघ्नेषुऽपि युक्त एवेति । तच्च कपर्दिस्वामिनोक्तम् ॥

जातकर्मादीनां तु (१) स्वकालातिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तदनुष्ठानम् । कर्माङ्गानां तु लोपे सर्वप्रायश्चित्तं प्राणायामश्च । अनुष्ठानं चारदुपकारकं जामाकर्मसमाप्तेः । द्रव्यसंस्काराणां तु द्रव्योपयोगात् पूर्वमेव सम्भवताम् । पाकयज्ञेष्वग्निहोत्रिक(२)विधौ चोपनयने चाङ्गव्यापत्तौ 'भुवस्स्वाहा' इति तत्त(३)त्कर्माङ्गाग्नौ होमः । 'अनाज्ञातम्' इति तिसृभिश्च होमो जपो वा । भुवरनाज्ञातविध्यर्थयोर्विकल्पो वा, 'ब्राह्मणावेक्षो विधिः' (आप. गृ. २-११.) इति 'श्रुतितस्संस्कारः' (आप. धर्म. २-१-८.) इति श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । ननु- 'भुवः' इति दक्षिणाग्नौ 'अनाज्ञातं' इति चाहवनीये । सत्यम्, इह तयोरग्नयोरभावात् वैमिक्तिकानामप्यङ्गत्वेनेतराङ्गवत् प्रधानाग्नौ होमस्य युक्तत्वाच्च ॥

(४) केचित् सर्वेषु गार्हकर्मसु तदङ्गेषु च अग्ने 'अनुक्तमन्यतो ग्राह्यम्' इति न्यायेन गृह्यान्तरोक्तानि प्रायश्चित्तान्याहुः, तच्चिन्त्यम् ॥

अलं प्रासङ्गिकेन । प्रकृतमुच्यते । यत्तु 'अपरपक्षस्यापराह्णश्रेयान्' (आप. धर्म. २-१६-५.) इति, तदपराह्णविधानार्थमनुवादः, यथा पाल्हीवते 'सर्वत्रानुवषट्कारो द्विदैवत्यर्तुप्रहादित्यसावित्रपाल्हीवतवज्रम्' (आप. श्रौ. १२-२४-२.) इत्यनुवषट्काराभावे प्राप्तेऽपि 'आप वोपांश्वनुवषट्कुर्यात्' इत्युपांश्वनुवषट्कारविधानार्थं 'नानुवषट्करोति । अपि वोपांश्वनुवषट्कुर्यात्' (आप. श्रौ. १३-१४-९, १०.) इति । 'सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु' (आप. धर्म. २-१६-७.) इति त्वहविंशेषणार्थम् । अपरपक्षस्याहस्स्वेव मासिश्राद्धं न पूर्वपक्षस्याहस्सु विकल्पेनाप्यभिमतमिति । इतरथा आशौचादतिक्रान्तेऽपरपक्षे-

दैवात् पितृणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदि ।

आशौचेऽथ व्यतीते वै तेभ्यश्श्राद्धं प्रदीयते ॥

इति स्मृत्यन्तरात् कदाचित् पूर्वपक्षस्याहस्स्वपि विकल्पेनेदं स्यात् । नित्यश्राद्धं तु 'एवं संवत्सरम्' (आप. ध. २-१८-१२.) इति अत्यन्त (५) संयोगे द्वितीयाबलात् पूर्वपक्षेऽपि ॥ ७ ॥

पित्रथाणि कार्याणीति शेषः । इदं तु वासोविन्यासभेदविधानं स्वतन्त्रास्वनन्त्रसर्वपित्रथार्थम्, 'प्राचीनावीतिना पित्रथाणि' इत्यनेन वा-

कथेन अविशेषावगमात्, उद्देश्ये पित्रथमात्रे लब्धे अधिकाप्रकृत(१)स्वा-
तन्त्रयविवक्षायां वाक्यभेदापत्तेः, अङ्गेष्वपि प्राचीनावीति विधेये 'अपर-
पक्षे [पित्रथाणि] इतिवदनपेक्षितत्वाभावाच्च । तेन यानि स्वतन्त्राणि य-
था प्रधानाहुतयः, यानि चास्वतन्त्राणि यथा द्वितीयनिमार्जनादीनि, ता-
नि सर्वाण्येव प्राचीनावीतिना कार्याणि । इत्यमेव 'यज्ञोपवीतिना' इत्य-
पि । तेन पित्रथाङ्गान्यपि दैवान्याधारादीनि यज्ञोपवीतिनैव । इतराङ्गा-
नां तु पात्रप्रयोगादीनां तत्तत्प्रधानवदेव ॥

केचित्—अङ्गानां प्रधानधर्मता (२)न्याय्येति पित्रथाङ्गानि दैवान्य-
पि प्राचीनावीतिना, दैवाङ्गानि पित्रथाण्यपि यज्ञोपवीतिनेति, ताञ्च-
न्यम् ॥ ८ ॥ तथैव शेषः ॥ ९ ॥

पित्रथेषु कार्य इति शेषः । अत्र 'प्राचीनावीति' (आप. परि. २. १६.)
इत्यादिपरिभाषया एषां प्रयाणामपि सिद्धत्वात् अपाकबह्नित्यषोड-
शश्राद्धाद्यर्थो विधिः ॥ १० ॥

निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि ॥ ११ ॥

अनाकुला

प्राचीनावीतिना प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्ग इति पूर्वसूत्रेण सम्बन्धः । नि-
मित्तानि यानि नैमित्तिकानि कर्माणि तानि निमित्तमवेक्ष्य तदनन्तर-
मेव कर्तव्यानि, न तत्र उदगयनाद्यपेक्षा । "अगारस्थुणाविरोहण" (आप.
गृ. २३-९.) इत्युदाहरणानि । तत्रामावास्यायां निशायामिति वचनात्
तावानुत्कर्षः । गृहप्रवेशनं नैमित्तिकमिति केचित् । नेत्यन्ये ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

नैमित्तिकान्याप्रयणातिथ्यसीमन्तादीनि निमित्तावेक्षाणि । निमि-
त्तानि व्रीहिपाकादीन्येवानुष्ठानेऽवेक्षन्ते नोदगयनादीनात्यर्थः । अत्रा-
पि सम्भवतः पूर्वपक्षादेर्नापवादः ॥ ११ ॥

एवं प्रयोगानुबन्धं कालादिकमुक्त्वा इदानीं सर्वगार्ह्यप्रधानहोमा-
नां साधारणतन्त्रनामानं प्राच्योदीच्याङ्गसमुदायं प्रयोज्यभेदमाह—'अ-
ग्निमिध्वा' इत्यादि 'मन्त्र सन्नामः' (आप. गृ. २-८.) इत्यन्तेन ।

*अग्निमिध्वा प्रागग्रैर्दभैरग्निं

परिस्तृणाति ॥ १२ ॥ प्रागुदगग्रैर्वा ॥ १३ ॥

१ क-अधिकाराप्रकृत; ख. ग. छ-अधिकप्रकृत.

२ ट-कार्येति.

* सूत्रद्वयमिदं हरदत्ताचार्यैरेकसूत्रतया परिगणितम् ।

अनाकुल

उक्ताः पाकयज्ञपरिभाषाः । अथ तेषां साधारणतन्त्रं वक्ष्यने-
अग्निमिध्वेति । तद्ग्नैरुपसमाधानमिन्युच्यते । एतच्च कर्माङ्गम् । किं
पुनरग्निः ? पत्नीसम्बन्धेष्वौपासनम् । अत्र लौकिके केचिज्जातकर्मप्रभृति
परिग्रहमग्नैरिच्छन्ति । अन्ये पुनः उपनयनप्रभृति । अपरे समावर्तनादि ।
“यत्रान्त्यां समिधमादध्यात् तं व्यपरिशुद्धीया” दिति । यत्र तु प्रसि-
द्धेऽग्निर्नास्ति तत्र श्रान्तियागारादाहरणं मथनं वा । “यत्र कचाग्निः”
मित्ययं तु देशसंस्कारः सर्वत्र भवति यादस्यादसंस्कृतो देशः ।
अग्निमिध्वेति प्रकृतं पुनरग्निग्रहणं येषु तन्त्रं न प्रवर्तते तत्रापि
परिस्तरणं यथा स्यादेति-अग्निं परिस्तृणानि सर्वत्रेति । उः
पसमाधानं तु तत्रार्थसिद्धम् । प्रागुदगग्रैर्वा । अथ वा न सर्वतः
प्रागग्रैरेव परिस्तरणं किं तर्हि प्रागग्ररुदगग्रैश्च । तत्रोदगग्राः पश्चात्पु-
रस्ताच्च ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्र च अग्निपदार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थं स्मार्तैर्वाग्निर्निरूप्यते । तत्र
याज्ञवल्क्यवचनम्—

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ॥ (या. स्मृ. १-२७.)
इति । अस्यार्थः—गृही गृहस्थः सपत्नीकः स्मार्तं कर्म विवाहाग्नौ औ-
पासनाग्नौ कुर्वीत । यस्य कर्मणः प्रयोगे संकल्पावघातान्वारम्भद्रव्य-
त्यागानुमत्यादिपदार्थद्वारा पत्न्यास्सहत्वं तत् कर्म स्वौपासने कुर्वीत
इत्येतत् । अथ वा यस्य अग्निसाध्यस्य कर्मणः फलं साक्षात् कर्मान्त-
रप्रणाळ्या वा जायापतिगाम्यन्यतरगामि वा भवति तत्कर्म गृही स्वौ-
पासने कुर्यात्, ‘कुर्वीत’ इत्यात्मनेपदश्रवणादिति ।

एवं च स्मार्तानि पाकयज्ञसीमन्तादीनि औपासनाग्नौ कर्तव्यानि ।
गृहप्रवेशोऽपि तत्कर्मजन्यवास्तुशान्तेः जायापत्यायुराद्यर्थत्वाद् औपासन
एव । तथा पित्रादेर्मतामहादेश्च सपिण्डीकरणमप्यौपासने । सपिण्डी-
करणफलस्य प्रेतत्वनिवृत्त्या पितृत्वप्राप्तिरूपस्याभ्युदयिकमासिश्राद्धादौ
सम्प्रदानार्थत्वात्, तत्फलस्य च जायापतिगामित्वादाति ।

अत एव सपिण्डीकरणं सर्वैरपि पुत्रैर्न कर्तव्यम्, एकेनापि कृतै
पितृतया सम्प्रदानत्वसिद्धेः । अतो यत्र पत्न्यास्सहत्वं क्रियाफलं वा
जायापतिगामि तत्कर्म (१) औपासन एव । यदि तु पुत्रोऽनग्निरनुपनी-

तादिः संवत्सरे पूर्णेऽवश्यं कर्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणं करोति, तदा श्रोत्रियागारादाहृतेऽत्रो ; बोधायनेन 'अथ वा श्रोत्रियागारादेव तमौपासनम्' (बौ. गृ. ६-२.) इत्यौपासनसंस्तवात्, आचाराच्च । अनुपनीतोऽपि पुत्रश्चाद्धार्धिकार्येव,

अर्हन्त्यनुपनीतोऽपि विनाप्यग्निं विनाऽऽपदम् ॥ (मनु. २-१७२.)

इति वचनात्, 'न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र म्वधानिनयनात्' (गौ. ध. २-५.) इति गौतमवचनस्थस्वधाशब्दस्य सकलाध्वेदैहिकप्रदर्शनार्थत्वाच्च ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डीदिशस्य एव वा ।

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इति वचनात् यदा भ्रातृपुत्रादिः करोति तदा यथोक्तसहत्वफलभागित्वयोरभावात् श्रोत्रियागारादाहृताग्नावेव ॥

अन्ये तु-भ्रात्रादिगतपितृत्वप्राप्तिरपि पुत्रगतपूतत्वादिफलवत् पतिगामि फलमित्यौपासने ; तच्चिन्त्यम् ॥

तथा जातकर्मचौलोपाकरणसमापनगोदानसमावर्तनान्यपि । तथोपनयनमपि । आचार्यकरणसिद्ध्यर्थं (१)मुपनयनमिति मतेऽपि नाचार्यस्यौपासने । तस्य नित्यधार्यत्वात् 'त्रयहमेतमाग्निं धारयन्ति' (आप. गृ. ११-२०.) इति सूत्रविरोधात् । विवाहोऽप्यस्मिन्, निर्मन्थ्ये वा, असम्भवाद्विवाहजन्यौपासनस्य । सम्भवेऽपि प्रथमौपासनस्य, न तस्मिन् द्वितीयादिविवाहः ; 'यां कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजा स्यादिति तस्या औपासने' इति प्रतिभार्यमौपासनभेदावगमात्, बोधायनीये अग्निद्वयसंसर्गविधानात्, आचाराच्च । कर्मार्थस्यौपासनस्य संस्कृते देशे, अनुपसमाहितस्यान्यस्य वाऽग्नेः, 'यत्र क चाग्निम्' (आप. ध. २-१-१३.) इति धर्मशास्त्रोक्तविधिना अग्निप्रतिष्ठापनं कर्तव्यम् ॥

केचित्-इदं नाग्रथङ्गं कर्माङ्गमेवेति प्रतिकर्म कार्यम्, उवायां चाग्नेर्धारणमिति ॥

अथ सूत्रं व्याख्यायते । अग्निमिद्धा इन्धीतेत्यर्थः । यद्यप्यर्थप्राप्तमग्नेरिन्धनं तथाप्येतद्वचनात् इद्धमपि पुनरिन्धीत । अत्र विध्यर्थे लिङ्गादौ प्राह्ये क्त्वाप्रहणमिन्धनस्य परिस्तरणपूर्वकालतानियमार्थम् । तेन इन्धनानन्तरं परिस्तरणमेव कार्यं, न तु तयोर्मध्येऽवश्यकार्यमपि मूत्रनिरसनादि कर्मार्थसंभारोपकल्पनं च ॥

नन्वेकस्मिन् सूत्रे इन्धनपरिस्तरणयोर्विधाने वाक्यभेदस्स्यात्; स-
त्यम्, न तु सूत्रे वाक्यभेदो दोषः; सूचनात् सूत्रमिति निर्वचनात् । इ-
त्यमेव व्याख्यानं प्रयोजनं च सर्वत्र क्ताग्रहणेषु । प्रागग्रैर्दग्धैरग्निं परिस्तृणाति ।
सर्वासु दिक्षु प्रागग्रैः कुशैराग्निं परिस्तृणाति ॥ १२ ॥

अथ वा प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दग्धैरग्निं परिस्तृणाति । दक्षिणत उत्तर-
श्च प्रागग्रैः, पश्चात् पुरस्ताच्चोदगग्रैः, 'उदगग्नाः पश्चात्पुरस्ताच्च'
(आप. श्रौ. १-१४-१५.) इति श्रौते दर्शनात् । एतान् कुशान् दक्षि-
णानुत्तरान् करोति, उत्तरांश्चाधरान्; (१) बोधायनभरद्वाजगृह्याभ्या-
मुक्त्वात् । दक्षिणतः पक्ष उपरिष्ठाद्भवत्यधस्तादुत्तरः' इति । अत्र 'अग्नि-
मिद्ध्वा' इति प्रकृतेऽप्यग्नौ, 'अग्निम्' इति पुनर्वचनं नियमार्थम्-अग्नि-
मेव परिस्तृणाति नान्यद(२)ङ्गमपीति । तेन उत्तरेण पूर्वेण वा निहि-
तमुदकं बहिरेव भवात् ॥

कञ्चित्—(३)अतन्त्रकेष्वपि कर्मस्वग्निः परिस्तीर्य प्वेति नियमार्थ-
मिति ॥ १३ ॥

*दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु ॥ १४ ॥ दक्षिणाप्रागग्रैर्वा ॥ १५ ॥

अनाकुला

तत्र दक्षिणाग्नाः पश्चात् पुरस्ताच्च ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पित्र्येषु मासिश्चाद्वादिषु कर्मसु सर्वासु दिक्षु दक्षिणाग्रैः परिस्तृणाति १४ ॥
यद्वा दक्षिणाग्रैः प्रागग्रैश्च दग्धैः । पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणाग्रैः, उ-
त्तरतो दक्षिणतश्च प्रागग्रैः । उत्तरानुत्तरान् दक्षिणांश्चाधरान् कुर्यात् ।
तथा प्रागुपक्रम्य प्रसव्यं परिस्तृणाति ॥ १५ ॥

उत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि

प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि ॥ १६ ॥

अनाकुला

परिस्तरणानन्तरं अग्नेरुत्तरतः पात्रप्रयोगार्थं दर्भान् प्रागग्रान् संस्तृ-
णाति । प्रथितं स्तरणम् । प्रयुनक्ति सादयति । न्यञ्चि न्यग्भूतानि ।

१ 'दक्षिणानुत्तरानुत्तरानधरान् यदि प्रागग्नाः' इति बोधायनः ॥

२ ट. ठ-अग्न्यङ्क.

३ ट-अमन्त्रकेषु.

* सूत्रद्वयमप्येकं सूत्रं हरदत्तमते ।

सर्वाणि च द्रव्याणि प्रयोजनवन्ति पात्रग्रहणेन गृह्यन्ते । तेनोपनयनादौ मेखलादीनामपि सादनं भवात् । तत्र यानि देवसंयुक्तानि तानि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । द्वे द्वे इत्यर्थः । पार्वणादीनि देवकर्माणि । अग्निग्रहणमनर्थकमविकृतत्वात् अग्निमिध्वेति । ज्ञापकार्थं चैतत् ज्ञापयति-अग्निपरिस्तरणे विाहतो(१)ऽयं पात्रप्रयोगे नानुवर्तते इति । कदा पुनरसौ ? दर्भाग्रविशेषस्तन्त्राभावे प्रवृत्तिश्च । तेन पिडयेष्वपि प्रागग्रानामेव संस्तरणं अग्नेश्रोत्तरतः तन्त्राभावे च पात्रप्रयोगाभावात् । आधिकारात्त्वग्निप्रतिपत्तावेव । तदप्युभयं प्रतिपत्तव्यं स्यात् आधिकारादेव ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्नेरुत्तरतोऽदूरेण दर्भान् संस्तृणाति । एते च प्रागग्रः, (२) बौधायनगृह्यात् । प्रथितं च स्तरणं, समुपसर्गात् । उदक स्तरणापवर्गः । पिडयेष्वप्यग्नेरुत्तरत एव प्रागग्रैः, (३) 'उत्तरत उपचारो विहारः, (आप. प. २-१०.) इति सिद्धेऽपीहाप्युत्तरेणेति वचनात्, प्रकृतेऽप्यग्नौ 'अग्निम्' इत्यधिकशब्दस्य अधिकार्थपरत्वस्य युक्तत्वात्, परिस्तरणवद्विशेषस्यानुक्तश्च । अपवर्गस्तु दक्षिणत एव । देवसंयुक्तानि देवकर्मसंयुक्तानि । पात्राणि दर्व्यादीनि । द्वन्द्वं, द्वे द्वे । न्यञ्चि अधोबिलानि । प्रयुनक्ति सादयति । ननु-उत्तरत्र 'मनुष्यसंयुक्तानि' 'पितृसंयुक्तानि' इति विशेषणेनैव सिद्धत्वात् 'देवसंयुक्तानि' इति व्यर्थम् । न ; देवानि हि कर्माणि द्विविधानि-पुरुषार्थरूपाणि मनुष्यसंस्कारकाणि च । तत्रोभयत्रापि देवपात्राणां दध्यादीनां द्वन्द्वतासिद्ध्यर्थत्वात् ॥ १६ ॥

तत्र मनुष्यसंस्कारकर्माथेषु केषुचित् पात्रेष्वपवादमाह—

सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ॥ १७ ॥

अनाकुला

यानि मनुष्यसंयुक्तानि पात्राणि तानि सकृदेव प्रयुनक्ति, न द्वन्द्वम् । मनुष्यकर्माणि विवाहादीनि । एवकारः क्रियाभ्यावृत्तिप्रतिषेधार्थः । पात्रबाहुल्यात् द्वाभ्यां बाहुभ्यां सादनाशक्तावप्युपायेन सकृदेव सादनमिति । केचित् मेखलादीनामेव मनुष्यसंयुक्तानां सकृत् प्रयोगमिच्छन्ति, न होमार्थानाम् । वयं तु मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यकर्मसंयुक्तानीत्यवोचाम ॥ १२ ॥

१ धर्मः

२ 'उत्तरेणार्थं प्रागग्रान् दर्भान् संस्तीय' इति (बौ.श्र.१-४) बौधायनम् । ३ ख. ग-इति युक्तम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यद्वारा संयुक्तानि अश्मवासोमेखलादीनि
सकृदेव क्रियाभ्यावात्परिहारेण प्रयुनक्ति, पात्रबहुत्वेऽप्युपायेन ।
केचित्-मनुष्यसंस्कारकर्मसु दर्व्यादीन्यापि सकृदेवेति ॥ १७ ॥

एकैकशः पितृसंयुक्तानि ॥ १८ ॥

अनाकुला

यानि पितृकर्मसंयुक्तानि तान्येकैकशः प्रयुनक्ति । एकमेकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पितृकर्मांशानि दर्व्यादीनि स्वधापात्रादीनि च एकमेकं प्रयुनक्ति ॥ १८ ॥

पवित्रयोस्संस्कार आयामतः परीमाणं प्रोक्षणीसंस्कारः

पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासत्रचूष्णीम् ॥ १९ ॥

अनाकुला

पवित्रयोस्संस्कारः तृणं काष्ठं वे त्येवमादिः । तयोरायामतो य-
त् परीमाणं दीर्घप्रमाणं प्रादेशमात्रा (आप.श्रौ.१-११-९.) वित्येतत् ।
प्रोक्षणीसंस्कारः “पवित्रान्तर्हितायामग्निहोत्रहवण्या” (आप.श्रौ.
१-११-९.) मित्यादि । तत्राग्निहोत्रहवण्या इहाभावात् पात्रान्तरं प्रा-
पयते । उक्तानानि पात्राणि इत्यादि पात्रप्रोक्षणम् । तदेतत् पदा-
र्थचतुष्टयं दर्शयति । दर्शपूर्णमासयोरिवात्रापि कर्तव्यम् । तूष्णी-
मिति मन्त्रप्रतिषेधः । यथा प्रोक्षणे पात्राणामुक्ता क्रिया विघ्नसनञ्चध्मस्य
तदन्तर्भावादेव सिद्धम् । इदं तु वचनं नियमार्थम्-पवित्रयोरेवायामतः
परीमाणं यथा स्यात् इध्मस्य दर्शप्रयोश्चाज्ये प्रत्यस्यमानयो र्मा भूदिति ।
कथं पुनस्तत्र प्रसङ्गः ? एतदेव ज्ञापयति-भवत्यत्रापि दर्शपूर्णमासव-
चूष्णीं संस्कार इति । आयामग्रहणमायामपरीमाणस्य च पवित्रयोर्निव-
मोऽयं स्मार्तेन संख्यापरीमाणं दार्शपूर्णमासिकमेवेध्मस्य भवति ।
तेनात्राविद्यमानेष्वनूयाजेषु न एकविंशतिदारुिध्मो भवति । उपहोमा-
स्त्वनूयाजार्थं भवन्ति ॥ १९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पवित्रयोस्संस्कारो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यं मन्त्रवर्जं कार्यः । समा-
वप्रच्छिन्नाग्रो दर्शो प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते, तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय छि-

नन्ति, न नखेन । ततोऽप उपस्पृशेत् । 'रौद्रराक्षस' (आप. प. २-९.) इति वचनात् । ततस्तयोर्मूलादारभ्याऽऽग्रादङ्गिर्माज्जनम् । तयोश्चायामतः परीमाणं दर्शपूर्णमासवदेव । यद्यपि 'पवित्रयोस्संस्कारो दर्शपूर्णमासवत्' इति वचनादेव तद्वदायामतः परीमाणं प्राप्तम्, तथापि यदायामतः परीमाणं प्रादेशमात्राविति तदेव तद्वत्, न त्विह पृथुत्वेनापि साम्यमित्येवमर्थं 'आयामतः परीमाणम्' इति पुनर्वचनम् ॥

केचित्-पवित्रयोरेवायामतः परीमाणं दर्शपूर्णमासवत्, न त्विध्मस्य दर्भाग्रयोश्चाज्ये प्रत्यस्यमानयोरिति नियमार्थं पुनर्वचनम् । एवं ब्रुवतैव सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीमिध्मस्य दर्भाग्रयोश्च संस्कारः प्रसिद्धवदभ्यनुज्ञातः । तथैव चाचारः । तेन खादिरः पालाशो वा शुल्बसन्नद्ध इध्मो विस्त्रस्य त्रिः प्रोक्षितव्यः । पार्वणे च पूर्वद्युस्सन्नद्धव्यः । दर्भाग्रे च 'तृणं काष्ठं वा' (आप. श्रौ. १-११-७.) इत्यादिविधिना संस्कृत्याज्ये प्रत्यसितव्ये । अत्र च यद्यप्ययमर्थः 'आयामतः' इति वा 'परिमाणं' इति वान्यतरेण सिद्धः; तथापि नियमान्तरार्थमेवमुक्तम् । आयामत एव यत्परिमाणं तदेव पवित्रयोः दर्शपूर्णमासवत्, न संख्यातः परिमाणम् । तेनेध्मस्य संख्यापरिमाणं दर्शपूर्णमासिकमेव 'एकविंशतिदारुमिध्मम्' (आप. १-५-६.) इति; आयामस्यैव पवित्रयोर्नियमितत्वात् । यद्यप्यनूयाजाभावादेकविंशत्या न कार्यम्; तथाप्येतद्बलात्तत्स्थाने जयादयः कल्प्याः—इत्य(१)युक्तं भूयिष्ठं च पूर्वव्याख्यानेनान्यथासिद्धेऽपि सूत्रे कल्पयन्ति ॥

प्रोक्षणीसंस्कारोऽपि दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् । उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां अन्तर्हितायां वैकङ्कत्यां स्रुच्यप आनीय ताभ्यां त्रिरुत्पूय प्रोक्षेत् । पात्रप्रोक्षणमपि तद्वत्तूष्णीम् । उत्तानानि पात्राणि कृत्वेध्मं च विस्त्रस्य ताभिस्सपवित्रेण पाणिना त्रिः प्रोक्षेत् ॥ १९ ॥

अपरेणार्धे पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽप आनीयोदगग्राभ्यां

पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूय समं प्राणैर्हृत्वोत्तरेणार्धे

दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्य ॥ २० ॥

* अग्नयः पातूणि च यस्मिन् विहित्यन्ते स विहारः । उपचारः क्रिया । अनिर्दिष्टदेशाः क्रियाः विहारस्योत्तरतः कार्या इत्यर्थः । इयं च १५ पृष्ठस्य ३ संख्यासंबन्धिसूत्रस्य टिप्पणीति बोध्यम् ।

१. इति युक्तं ।

अनाकुला

पात्रप्रोक्षणानन्तरमपरेणाग्निं प्रणीतायां पवित्रं निधाय तस्मिन्नुदगणे पवित्रे अन्तर्घाथाप आनीय्य पवित्राभ्यां उदगप्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति प्राग-
पवर्गम् । अग्निग्रहणं पात्राधिकारात् । (१) अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्यामिति कल्पान्तरे दृष्टो विशेषः । उत्पूय ता अपस्समं प्राणैर्हरति ।
मुखेन तुल्यमित्यर्थः । हृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु संस्तीर्णेषु सादयति । अग्नि-
ग्रहणं पात्रैर्घवधानं मा भूदिति । सादयित्वा दर्भैः प्रच्छादयति । सर्वञ्चै-
तत् पवित्रहस्तः करोति ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्नेरदूरेण पश्चात् पवित्रान्तर्हिते कस्मिंश्चित् पात्रेऽप आनीयोदग-
प्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति । अत्र प्रकृतयोरपि पवित्रयोः पुनर्ग्रह-
णात् पाण्योः प्रागग्रत्वमाचारसिद्धं 'अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्याम्' (आश्व. गृ. १-३-३.) इत्या(२)श्वलायनोक्तं च ज्ञापितम् ।
ततस्ता अपस्समं प्राणैर्हृत्वा प्राणस्थानाभ्यां मुखनासिकाभ्यां सममु-
दधृत्य उत्तरेणाग्निं पुनस्तीर्णेषु दर्भेषु सादयति, 'दर्भेषु' इति (३)वच-
नात् । अन्ये पूर्वस्तीर्णेषु । ततो दर्भैः प्रच्छादयेत् । अत्र 'अपरेणाग्निम्'
इत्यग्निग्रहणं पात्राणामपरेण मा भूदिति । 'उत्तरेणाग्निम्' इति तु पात्र-
व्यवधाननिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥

ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य ॥ २१ ॥

अनाकुला

प्रकृतत्वादग्नेः दक्षिणतः । तत्रापरेणाग्निं दक्षिणातिक्रम्य तूष्णीं तृणं
निरस्योपवेशनमिच्छन्ति । अग्नेणाग्निं परीत्यान्ये । 'हौत्रब्रह्मत्वे स्वं कुर्वन्
ब्रह्मासनमुपविश्य चि(छ)त्रमुत्तरासङ्गं कमण्डलुं वा तत्र कृत्वाथान्यत्
कुर्या (खा०सू०१-१-२६) दिति कल्पान्तरम् । कृताकृतमाज्यहोमेषु परि-
स्तरणम् । तथाज्यभागौ वा ब्रह्मा चेदा(त्या)श्वलायनः ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निमिध्वेति प्रकृतत्वात् अग्नेर्दक्षिणतो दर्भेषु कंचिद्ब्राह्मणमुपवेश-
येत् । न तु दर्शपूर्णमासवद्ब्रह्मणं, समानविधानवचनानां चोदनालिङ्गा-

१. अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसे-
स्सूर्यस्य राक्षमभिरिति प्राशुत्युत्ताति (आश्व. गृ.-१-३-३.) इत्याश्वलायनः ।

१. ट. ठ.-आश्वलायनसूत्रं च.

२. ख. ग. ङ.-वचनात् अन्येषु पुनस्तीर्णेषु.

नि विनात्र तदीयस्य ब्रह्मणः प्राप्त्यभावात्, 'ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य' इति कृत्स्नविधानाच्च । तेनात्र ब्रह्मधर्माः व्रणतृणनिरसनादयो न कर्तव्याः । पितृभूतर्विक्रपक्षेऽपि यः पितुर्ब्रह्मा स एवात्र निषाद्यत (१)इति नियमो नास्ति ॥

अन्ये तु-श्रौते ब्रह्मा दक्षिणेनाग्निं दर्भेषु निविष्टो दृष्टः । तथैव बहुचानां छन्दोगानां च गृह्ये(२) ब्रह्मेत्येव चोदितः । अतोऽत्रापि 'ब्राह्मणं दक्षिणत' इति लक्षणया ब्रह्मैव चोद्यते । तेन सम्भवन्तो ब्रह्मधर्मा इहापीति । तन्न, स्वगृह्यस्थस्य ब्राह्मणशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन परगृह्याल्लक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । न च दक्षिणतो निषादितस्य ब्राह्मणमात्रस्य ब्रह्मत्वं सूत्रकारस्येष्टम् । यदि हि तथा स्यात्, 'यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वांसं यशो न चर्हेत्' (आप. श्रौ. १४-१३-७.) इत्यत्राल्पैरेवाक्षरैः 'ब्रह्मणे वरं ददाति' इति ब्रूयात्, न पुनस्त्रिगुणैः 'यो दक्षिणत आस्ते तस्मै वरं ददाति' (आप. श्रौ. १४-१३-९.) इति । सम्भवतां धर्माणां प्राप्तौ मन्त्राणामपि प्राप्तिर्दुर्बारा । 'ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य' इत्यत्रानुक्तानां मन्त्रादीनां परिसंख्येयं चेति वदतां चोक्तरीत्या स्वार्थपरत्वे सम्भवति (३)दोषत्रययुक्तपरिसंख्याश्रयणं निर्हेतुकम् ॥ २१ ॥

आज्यं विलाप्यापरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्योदीचोऽङ्गारान्निरुह्य तेष्वधिश्रित्य ज्वलतावद्युत्थ द्वे दर्भाग्रे प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्निं कृत्वोदगुद्वास्याङ्गारान् प्रत्यूह्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्पूय पवित्रे अनुप्रहृत्य ॥ २२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

१. ज-निषाद्य इ. २ 'तत्रर्त्विक् ब्रह्मा सायंप्रातर्होमवर्जम्' (खा. गृ. १-१-२१.) इति खादिरः ।

'ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञस्रल्लगवकर्जम्' (आश्रव. गृ. १-३-६.) इत्यात्रवलायनः ।

३. ट.-दोषत्रयोपेत. परिसंख्यायास्त्रैदोष्यं च स्वार्थद्वानिः, परार्थस्वीकारः, प्राप्तवाधश्चेति ।

अनाकुला

अथाज्यसंस्कारः तत्र विलापनमाज्यस्य यस्मिन्कस्मिंश्चिदग्नौ भवति उत्तरत्राज्यग्रहणात् । निर्वापः आनयनम् । पुनराज्यग्रहणमनाघारेऽपि कर्माणि संस्कारः आज्यस्य यथा स्यात् । आज्यं सर्वत्र निरुप्य जुहोतीति । निरुहणं पृथक्करणम् । उदग्वचनं पित्र्येष्वपि यथा स्यात् । एतेनोद्गासनं व्याख्यातम् । अवद्योतनं ज्वलता तृणेनावदीपनम् । तत्र द्वे दर्भाग्र पवित्रवत्संस्कृत्याज्ये प्रत्यस्यति प्रक्षिपति । द्वे ग्रहणमेकं वे त्यस्याग्निहोत्रदृष्टस्य विकल्पस्य प्रातिषधार्थम् । तेनाग्निहोत्रिकेऽपि तन्त्रे द्वे एव दर्भाग्र भवतः । ततस्तदाज्यग्निः प्रदक्षिणं पर्याग्नं कराति आज्यस्य सर्वतोऽग्निं त्रिवारवर्तयति तृणेनोल्मुकेन वा । तत्र पित्र्येष्वपि प्रदक्षिणं पर्याग्निकरणमिच्छन्ति । उद्गासनं निहरणम् । प्रत्यूहनमग्निना संसर्जनम् । पुनराहारं पुनराहृत्याहृत्य । त्रीण्येता नि उत्पवनानि प्रत्यगपवर्गाणि । अनुप्रहरणमग्नौ; प्रकरणात् (१) "विस्वस्याद्भिस्सस्पृश्ये" इति कल्पान्तरात् ॥ १७ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्ता-
वनाकुलायां प्रथमः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्यपि 'सर्पिराज्यं प्रतीयात्' (आप. प. १-२५.) इति परिभाषासिद्धं विलापनं, तथापि विलीनमप्याज्यं होमार्थेऽग्नौ कर्मार्थं पुनर्विलापयेत् । ततोऽग्नेः पश्चात् स्थापितायां पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यां तदाज्यमानयेत् । 'आज्यं विलाप्य' इति प्रकृतेऽपि पुनराज्यग्रहणमाज्यस्यैव निर्वापादयः, न पुनः 'दध्र एवाञ्जलिना जुहोति' (आप. गृ. २२-१०.) इत्यत्र (२) पशुप्रभवस्य होमद्रव्यत्वेऽपि (३) यदीयतदीयन्यायाद्भो भवेयुरित्येवमर्थम् ॥

केचित्—अतन्त्रकेऽपि कर्मण्याज्यं निर्वापादिभिस्संस्कार्यमित्येवमर्थमिति ॥

अग्निमित्यग्नेरेव पश्चात् न ब्राह्मणस्येति । केचित्तु—अन्यस्मिन्नग्नौ विलापनं, होमार्थाग्नेरेव पश्चात्निर्वाप इत्येवमर्थमिति ॥

१. विस्वस्य पवित्रे अद्भिस्सस्पृश्याग्नावनुप्रहरतीति (बौ. गृ. १-३-११.) बौधायनः ॥

२. ऊ. अ.-पशुप्रभवहोमद्रव्यत्वेपि, ग. छ.-पशुप्रभवहोमद्रव्यत्वे समानेपि.

३. ख. यदि. तदीयन्यायाद्भो निर्वापादयो न भवेयुः.

अथाङ्गारानुदीचो निरुह्य निर्वर्त्य, तेष्वङ्गारेषु आज्यमधिश्चित्य, ज्वलता तृणेनावद्युत्य अधोगामिन्या दीप्त्या द्योतयित्वा, द्वे दर्भाग्रे अनियतायामे तृणाद्यन्तर्धाय छित्वाऽऽङ्गस्संसृश्य ते युगपदाज्ये प्रक्षिपेत् 'द्वे' इत्यधिकशब्दात्, आचाराच्च । अथोल्मुकमादायाज्ये प्रदक्षिणं त्रिः पर्याग्निं कृत्वा समन्ततोऽग्निमावर्त्य तदुदगवतारयत् । अत्र निरूढणोद्वासनयोरुदगपवर्गस्य 'तथाऽपवर्गः' (आप. गृ. १-६.) इति सिद्धस्य पुनर्विधानमेतयोर्नित्यमुदगेवापवर्गः, न तु दैवे विकल्पेनापि प्रागपवर्गः, नापि पित्र्ये दक्षिणतोऽपवर्ग इति नियमार्थम् । तथैव पित्र्येष्वेतयोर्मध्यस्थं पर्याग्निकरणमपि (१) सन्दंशन्यायाद्द्वैवत्प्रदक्षिणमेव । इत्थमेव शिष्टाचारः । ततोऽङ्गारान् पूर्वं निरूढान् प्रत्युह्य पुनरायतनस्थान्निना संयोज्य । अत्राज्यसंस्कारकाणां अङ्गाराणां प्रत्युहनविधानात् 'अपवृत्ते कर्मणि' (आप. परि. ४-२३.) इति न लौकिकत्वम् । अवद्योतनपर्याग्निकरणाग्रयोस्तु यदा आयतनस्थादुपादानं तदा तयोरग्रयोरपवृत्तकर्मत्वेन लौकिकत्वात् त्यागः । यदा तु निरूढात् तदा तस्मिन्नव श्लेषः । अथ पूर्ववदुदगप्राश्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरूप्य पुनराहृत्याहृत्य त्रिरूप्य । अत्र पुरस्तादारभ्य पश्चात्प्रतीत्वा पुरस्तात् परिसमाप्तिः । केचित्—आडो बलाद्विपरीतमाहुः॥

ततस्ते पवित्रे अनुग्रह्य आचारानुकूलं प्रहृत्य, यदि ग्रन्थिस्स्यात् तदा विघ्नस्याङ्गिस्संसृश्य प्रागग्रे अग्नौ प्रहरेदित्यर्थः ॥ *२२ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने प्रथमः खण्डः ॥

१. एकोद्देशेन विधीयमानयोरङ्गयोर्मध्ये विहितत्वं सन्दंशः ।

* अस्मिन् खण्डे हरदत्तमते सूत्राणां संख्या सप्तदश (१७) सुदर्शनमते च द्वाविंशतिः (२२) इति बोध्यम् ।

अथ द्वितीयः खण्डः ॥

येन जुहोति तदग्नौ प्रतितप्य दग्धैः संमृज्य पुनः
प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दर्भानद्भिस्संसृश्याग्नौ प्रहरति ॥ १॥

अनाकुला

संमार्जनं सुग्वत् । प्रतितपनं न्यग्भूतस्य तपनम् । अग्निग्रहणमनर्थकम्, अन्यत्र प्रतितपनस्यासम्भवात् । तत्क्रियते दर्शपूर्णमासयोस्सम्माजने ये धर्मास्तेषामिह प्राप्त्यर्थमाहवनीये गार्हपत्ये वा चोदितं यत्प्रतितपनं तदस्मिन्नग्नौ भवतीति । अग्निमात्रं भिद्यते । अन्यत् समानं “सुवमग्नैः (आप. श्रौ. २-४-४.) रित्यादि । अग्नौ प्रहरतीति पुनराग्निग्रहणं सुक्कसंमार्जनं दृष्टं वैकल्पिकमग्नौ प्रहरणं मा भूदिति । अतोऽपि विज्ञायते सुक्कसंमार्जनधर्मा इह प्रवर्तन्त इति । पाकयज्ञेषु च दर्व्या होमः, कल्पान्तरे दृष्टत्वाद्दर्शनाच्च । यद्यं समावर्तने दर्व्यामाघायाज्येनाभ्यानयश्चित्यन्यपरे वाक्ये दर्वी प्राप्तां दर्शयति । यच्चायं सकृदुपहत्येति उपघातं स्थालीपाकाद्दर्शयति तदपि नादर्व्यामुपपद्यते । तत्राज्यहोमेष्वेका दर्वी । स्थालीपाकेषु द्वे होमार्थं चावदानर्थं च । उभयोरपि सम्मार्जनम् । अवदानस्य होमार्थत्वात् यथाग्निहोत्रे स्रुवस्य । तत्र दर्वीमग्नौ प्रतितप्येति वक्तव्यम् । येन जुहोतीति किमुच्यते ? “मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन” त्यत्रापि यथा स्यात्, अग्निहोत्रे आग्निहोत्रिके च तन्त्रे यथा स्यादिति । यद्येवमञ्जलेरपि प्रसङ्गः । विवाहसर्पयज्ञादिषु ज्ञापकात् सिद्धम् । यद्यमौपकार्ये पार्वणवदिति यत्नं करोति तत् ज्ञापयति-अञ्जलिहोमा अधर्मग्राहकाः यावदुक्तधर्माण इति । तेन सादनादि त्रयमञ्जलेन भवति ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

येन पात्रेण दर्व्या स्रुवेणाञ्जलिना वा जुहोति तदग्नौ प्रतितप्येत्यादि व्यक्तार्थम् । दर्व्याश्च होमपात्रत्वं ‘दर्व्यामाघायाज्येनाभ्यानयन्’ (आप. गृ. १२-९.) इत्यन्यपरे वाक्ये सिद्धवद्दर्शनात्, आचाराच्च । बोधायनेन तु (१) ‘निरूकतिगृहीता वै दर्वी’ इति दर्वीनिन्दा स्रुवविधानार्था, न

तु दर्व्या निषेधार्था । अतो दर्वीस्रुवयोर्विकल्पः । तत्र केवलाज्यहोमेषु एकैव दर्वी स्रुवो वा, उपस्तरणाद्यभावात् चर्वादिहोमेषु तु द्वे दर्व्यौ स्रुवौ वा उपस्तरणाद्यर्थं होमार्थं च । उपस्तरणाद्यर्थस्यापि संस्कारः, (१) उपस्तरणादि प्रदानान्तस्य होमपदार्थत्वात्, श्रौते स्रुवस्यापि संस्कारदर्शनात्, आचाराच्च । दर्व्यादीनां त्रयाणां तन्त्रवद्धोमेष्वेव संस्कारः, (२) अतन्त्रकेषु तन्त्रान्तर्गतधर्मानुपपत्तेः । तेन 'अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयात्' (आप. गृ. ५-१८.) 'सर्षपान् फलीकरणमिश्रान्' (आप. गृ. १५-६.) इत्यादिषु न दर्व्यादीनां संस्कारः । अत्राग्नौ प्रतितप्याग्नौ प्रहरतीत्यर्थसिद्धाग्निग्रहणमेवंनामायं कृत्स्नविधिरिति ज्ञापयितुम् । तेन 'स्रुवमग्ने' (तै. ब्रा. ३-३-१.) इत्याद्यैष्टिकस्रुक्संमार्जनधर्माणामिहानुपपत्तिप्रसङ्ग एव ।

केचित्—अग्नौ प्रतितप्याग्नौ प्रहरतीति प्रयोजनान्तरशून्यादग्निग्रहणाद्यैष्टिकस्रुक्संमार्गधर्मा इहापि भवन्तीति ।

प्रतितपनं त्वस्मिन्नेवाग्नौ । इह च सम्मार्गदर्भाणामग्नावेव प्रहरणम्, न पुनर्वैकल्पिकम् । तथा 'येन जुहोती' त्यत्र सामान्यवचनम् 'मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन' (आप. गृ. २२-४.) इत्याद्यतन्त्रकेऽपि कर्मणि आग्निहोत्रिके च विधौ होमार्थपात्रस्यापि संस्कारो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अञ्जलेस्त्वपूपहोमे अवदानप्राप्तयर्थेन 'पार्वणवत्' (आप. गृ. २२-१.) इति यज्ञेनाञ्जलिहोमा अपूर्वा यावदुकुधर्माण इति ज्ञापनान्न संस्कार इति ॥ १ ॥

शम्याः परिध्यर्थे विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तचौ-
लगादानप्रायश्चित्तेषु ॥ २ ॥

अनाकुला

अथ परिधीन् पश्चिधाति । दर्शपूर्णमासवत्सर्वे तूर्णानि तत आघारसमिधौ । कुत एतत्? प्रसिद्धवदभ्यनुज्ञानाच्छम्याः परिध्यर्थ इति (३) परिध्यर्थे परिधिकार्य इत्यर्थः । शम्याः लोकप्रसिद्धाः युगप्रान्तयोः छिद्रेषु कीलरूपाः काष्ठविशेषाः । तासां सहेध्मेन सन्नहनम् । प्रायश्चित्तं अद्भुतोत्पातप्रायश्चित्तम् । विवाहे च हृदयसंसर्गार्थं सर्वत्र शम्याः । विवाहादिभ्योऽन्यत्र सर्वत्र पार्वणादिषु परिध्य एव । चौलग्रहणमनर्थकं सीमन्ताति-

१. अवदानादिप्रदानान्तस्य एकपदार्थत्वस्थापनात् तेनैव न्यायेनात्रापि तथात्वादित्यर्थः ।

२. ख. घ. छ. अतन्त्रकेषु न,

३. परिध्यर्थे शम्याः कार्याः इत्यर्थः ।

देशात् सिद्धम् । ज्ञापकार्थन्तु, एतत् ज्ञापयति—विवाहादिष्विह संकीर्तितेष्वेव शम्याः, न तैरतिदिष्टेषु इति । तेन सीमन्तादतिदिष्टे पुंसवने परिधय एव । पार्वणादिषु च पक्वहोमेषु तथा “एवमत ऊर्ध्व” मिति वैवाहिकेन स्थालीपाकादिति दर्शनात् प्रसङ्गः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विवाहादिषु कर्मसु परिध्यर्थे परिधीनां कार्ये परिधीनां स्थान इति यावत्, शम्याः युगकीलका भवन्ति । ताश्च पलाशादीनामन्यतमेन क्लृप्ताः परिधिस्थौल्यायामाः, तत्स्थानापन्नत्वात् । युक्तं चैतत्, यस्मादेवविधविषये वार्तिककारपादैरुक्तम्—

‘सम्भवन्ती(१) खलेवाली खादिरी किन्तु बाध्यते । इति ॥

अत्र विवाहशब्देन स्थालीपाकवर्जितः साङ्गो विवाहो गृह्यते । तद्वर्जनकारणं पार्वणेनेत्यत्र वक्ष्यामः । सीमन्ते शम्याविधानादेव (२) तद्विकारे चौले (३) चौलविकारे च गोदाने शम्याप्राप्तावपि तयोर्ग्रहणं सीमन्तविकारेऽपि पुंसवने तासां निवृत्त्यर्थम् । प्रायश्चित्तं च ‘अगारस्थूणाविरोहणे’ (आप. गृ. २३-९.) इत्यादिना विहितम् । अत्र च ‘पलाशकार्थमर्थ’ (आप. श्रौ. १-५-८.) इत्यादिसूत्रोक्तगुणयुक्तांस्त्रीन् परिधीन् संस्पृष्टान् । ‘परिधीन् परिदधाति’ (तै. ब्रा. ३-३-७.) इत्यादि विधानात् तूर्ष्णां परिदध्यादिति सूत्रकारस्याभिप्रायः, ‘शम्याः परिध्यर्थे’ इति सिद्धवत्परिधीनङ्गीकृत्य तत्स्थाने शम्याविधानात्, आचाराच्च ॥ २ ॥

अग्निं परिषिञ्चत्यदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनमनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनं सरस्वतेऽनुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनं देव सवितः प्रसुवेति समन्तम् ॥ ३ ॥

अनाकुल

परिषेचनमुदकेन पर्युक्षणम् । अग्निग्रहणं परिष्यधिकाराद्बहिः परिधिर्मा भूदिति । प्राचीनमुदीचीनमित्युच्यते प्रागुदग्वा(ग्वा)यतं परिषेचनकर्म यथा स्यादिति । तथापवर्गस्तु परिभाषासिद्ध एव । ‘देव सवितः प्रसुवे’ति एतावान् मन्त्रः, कल्पान्तरेषु भूयस्सु तथा दर्शनात् । बोधायनीये च विस्पष्टमेतत् ‘अन्वमंस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रान्तान् सन्नमयती’ (बौ.

१. खले बलीवर्द्धवन्धनार्थं निष्ठाता स्थूणा खलेवाली ।

२. ख ग. तद्विकारान्तरे. ३. ख. ग. छ. चौलविकारान्तरे.

गृ. १-४-७) ति । (१) छन्दोगानामेव त्वयं मन्त्रादिः । समन्तं सम इत्यर्थः । तत्र पुरस्तादुपक्रम्य प्रदक्षिणं सर्वत्र प्रतिमन्त्रमुदकदानम् ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निमेवादकेन परिषिञ्चति न परिध्याद्यङ्गमपि । तद्विधिमाह-अदि-
तेऽनुमन्यस्वेत्यादिना । प्राचीनं प्रागायतम् । उदीचीनमुदगायतम् ।
समन्तं सर्वतः । अत्र 'देव सवितः प्रसुव' इत्येतावानेव मन्त्रः, नर्चं (२)
आदिप्रदेशः । तथा नोत्तरे परिषेचने 'प्रासावी' रिति प्रसुवपदस्योहः ।
वैश्वदेवकाण्डे एकाग्निविधावेवमेवाभ्नातानां 'अदितेऽनुमन्यस्व' इत्या-
दीनामष्टानां यजुषां पूर्वोत्तरपरिषेचनस्थेष्वष्टसु व्यापारेषु (३) श्रुतिस्था-
नाभ्यां विनियोगात्, वाजपेयप्रकरणस्थाया ऋचः स्वतरेऽत्रापि विनियो-
गायोग्यत्वात्, आदिप्रदेशे समुदायलक्षणापत्तेः, यजुःप्राये मन्त्राष्टके
ऋचोऽप्रतीतत्वात्, ऊहपक्षे आर्षपाठबाधप्रसङ्गात्, 'तस्माद्वचं नोहेत्'
इति बहुचश्रुतिविप्रतिषिद्धस्य ग्रहणप्रसङ्गात्, अस्मदीयानामाचाराच्च ।
विस्पष्टं चैतत् बोधायनानां, 'अन्वमंस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रान्तान् स-
न्नमयति' (बौ. गृ. १-४-३७) इति । एवं चोत्तरपरिषेचने 'अन्वमंस्थाः
प्रासावीः' इति पूर्वमन्त्रेभ्यो विशेषमात्रस्य पाठः, न पुनरूहः । यथाग्नौ
'एतेनैव त्रैष्टुभेन छन्दसाऽहरिष्टकामुपदधे' इति । सन्नामशब्दश्चात्र गौणः ।
अत एवैते मन्त्राः वैश्वदेवकाण्डमुपाकृत्य प्रागुत्सर्जनादध्येतव्याः,
ब्रह्मयज्ञपारायणयोश्च ॥ ३ ॥

पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

आक्रियमाण एवकारे समन्तपरिषेचने मन्त्रप्रतिषेधार्थमेतत् स्यात् ।
एवकारान्तु दक्षिणतः प्राचीनमित्यादेः त्रयस्य निवृत्तिः ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पैतृकेषु कर्मसु समन्तमेव परिषिञ्चति, न दक्षिणतः प्राचीनम् इत्या-
दि । तच्च तूष्णीम् ॥ ४ ॥

१. देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः, केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्प-
तिर्वाचं नः स्वदत्तु' इति सम्पूर्णा मन्त्रः ।

२. आदिरिति । आदिप्रदिष्टा मन्त्राः (आप. प. २-३) इत्यनेन सूत्रेण मन्त्रस्यादिग्रहणेन कृत्स्नो
मन्त्रो वेदितव्यः इति नियमितम्, स न्यायो नात्र प्रवर्तत इति भावः ।

३. निरपेक्षो रवः श्रुतिः । स्थानं क्रमः पाठसादेव्यातुष्ठानसादेव्यरूपः ।

इधममाधाघारावाधारयति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् ॥ ५ ॥

अनाकुला

इधम इति समुदायस्योपदेशात् पञ्चदशदारुमिधमं सकृदेवादधा-
ति । 'अभिघार्ये'ति(१)कल्पान्तरं दर्शपूर्णमासवदित्युत्तरं परिधिसन्धि-
मन्ववहृत्य दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्येत्येवमादिना विधाने तूष्णी-
मिति मन्त्रोच्चारणप्रतिषेधः । तेन "प्रजापतिं मनसा ध्याय" श्रित्येतद-
पि न भवति । मनसा मन्त्रोच्चारणं तत्र विधीयत इति कृत्वा काम्याना-
माधारकल्पानामिहाप्रवृत्तिः प्रकृतिविषयत्वात्तेषाम् । केचित् सुवेण पू-
र्वमाधारमिच्छन्ति । अन्ये पुनः उभावपि दूर्वैश्च वेदोपभृतोरभावात् उप-
यमनमपि न भवति । आसीन एव चेतरमप्याधारं जुहोति । न चाभिप्रा-
णिति । अत्र प्रमाणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इधमग्नावादधाति । स च खादिरः पालाशो वा पञ्चदशसहस्रा-
कोऽर्थलक्षणस्थौल्यायामः, इधमनामधयात्, (२)श्रौते दर्शनाच्च । गुणप-
ञ्चाधानम्, 'इधमम्' इत्येकवचनेन समुदायस्य विवक्षितत्वात् । तच्च
तूष्णीम्, मन्त्रस्याविधानात् ॥

अन्ये—'तूष्णीम्' इत्यारभ्येदमेकं सूत्रं कृत्वा, हिरण्यकेशिनां यो
मन्त्रः 'अयं त इधमः इति, सः 'अनुक्तमन्यतो प्राह्यम्' इति न्यायेन नोप-
संहर्तव्य इति व्याचक्षते । तेषां पैतृकेषु समन्तपरिषेचनं समन्त्रकं स्यात् ।

केचित्—गृह्यान्तरात्, इध्मोऽभिघार्याधेयः इति ॥

आधारौ आधारनामकौ होमौ द्वौ । आधारयति दीर्घधारया जुहोति, द-
र्शपूर्णमासवत् । 'उत्तरं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य.....दक्षिणाप्राञ्च ऋजुं
सन्ततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन् सर्वाणीधमकाष्ठानि संस्पर्शयति
(आप. श्रौ. २-१२-७.) 'दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य' (आप. श्रौ.
२-१३-११.) 'प्राञ्चमुदञ्चम्' (आप. श्रौ. २-१४-१.) इत्यादि 'ऋजू
प्राञ्चौ होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वा' (आप. श्रौ.
२-१२-८.) इति वैकल्पिकास्त्रय आधारपक्षा एव दर्शपूर्णमासाभ्यां तु-
ल्यं कर्तव्याः; न पुनर्द्वितीयाधारस्य 'पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा जुहुयात्'
(आप. श्रौ. २-१४-८.) इत्यनाधारपक्षोऽपि । इमौ च द्वावप्यासीनो

१. अथेधममादाय सुवेणार्ज्यं गृहीत्वाभिघार्यनाभ्यादधाति (जे-गु-१-३-३) इति जैमिनिः ।

२. खादिरं पालाशं वैकर्विशतिदारुमिधमं करोति (आप. श्रौ. १-५-६.) इति श्रौतसूत्रम् ।

दर्व्या तूष्णीमाधारयति, (१)दर्वीहोमानामपूर्वत्वेनैष्टिकाधारधर्माणां मन्त्राणां चाप्राप्तेः । तूष्णीमिति 'तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीहुत्वा' (आप. गृ. २२-४.) इतिवत् स्वाहाकारस्यापि निवृत्त्यर्थम् । अत उभयोरप्याधारयोः प्रजापतिर्देवता 'यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यम्' (तै. ब्रा. २-१-५.) इति श्रुतेः । कथं पुनरिमावजुहोतिचोवनौ दर्वीहोमौ ? उच्यते-यद्यपि जुहोतीत्येवं न चोदनास्ति, तथाप्याधारयतीति दीर्घाधारगुणकजुहोतिचोदनार्थत्वात्, याज्ञिकप्रसिद्धेश्च दर्वीहोमावेव । किञ्च 'अथाज्यभागौ जुहोति' (आप. गृ. २-६.) इत्याज्यभागौ स्पष्टमेव दर्वीहोमौ; तत्साहचर्यादाधारारवि तथा । यथा(२)अंशोरनारभ्याधीतस्य विनियोगसन्निधेरभावेऽप्यदाभ्यसाहचर्यात् सोमनियोगसम्बन्धः ।

(३) एवं वा व्याख्यानम्-आधारावाधारयति । 'पुरस्तादुद्वोपक्रमः' (आप. गृ. १-५.) इत्येतस्मात्परत्वेन प्रबलां 'तथापवर्गः' (आप. गृ. १-६.) इति गार्ह्यपरिभाषामनुसृत्य प्रागपवर्गाभ्यामुदगपवर्गाभ्यां वा दीर्घधाराभ्यां जुहोति, न तु कोणदिगपवर्गाभ्याम् । नाप्यैष्टिकाधारधर्मा मन्त्राश्च, अपूर्वत्वादेव । देवते तु दर्शपूर्णमासवत् प्रथमस्य प्रजापतिः, द्वितीयस्येन्द्र (४) इत्यर्थः । तूष्णीमिति पूर्ववदेव ।

अन्ये तु आधाराविति नामधेयं (५) 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इतिवत् ऐष्टिकाधारधर्मातिदेशकम् । अत्र सूत्रेण ध्रुवाया आज्यमादाय आसीनोऽन्यमाधारमाधारयन् (आप. श्रौ. २-१२-७.) 'जुहेहीति जुह्मादत्ते' (आप. श्रौ. २-१३-२.) इत्यादिषु सर्वेषु आधारधर्मेषु तन्मन्त्रेषु च प्राप्तेषु 'आधारावाधारयति' इति परिसङ्ख्यार्थम् । आधारयतीति दीर्घधाराधर्मकावेव होमौ कुर्यात्, नान्यधर्मकाविति । 'तूष्णी' मिति तु धर्मावान्तरभेदानां मन्त्राणां निवृत्त्यर्थम् । दर्शपूर्णमासवदिति त्वनर्थकमेवेत्याहुः ।

तन्न ; दर्वीहोमयोरपूर्वयोः विशेषतश्चाङ्गभूतयोः धर्मातिदेशानपेक्षत्वात्, स्वतश्च नाम्नो धर्मलक्षणया अयुक्तत्वात्, आधारयतीत्यत्र च सति गत्यन्तरे परिसङ्ख्याया अन्याय्यत्वात्, आधारव्यातिरिक्तधर्मप-

१. दर्वीहोमानामपूर्वत्वमष्टमाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणे सिद्धान्तितम् ।

२. अंशोरिति । अयमर्थः-अनारभ्य भूयते-अंशुं गृह्णाति अदाभ्यं गृह्णाति' इति । अंश्वदाभ्यनामकौ ग्रहौ । नत्रांशुग्रहस्य विनियोजकं वाक्यं नास्ति, तथापि तद्विशिष्टादाभ्यग्रहेण सह पाठादेशोऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमिति ।

३. क. छ. ज. -एवं व्याख्यानम्. ड. -एवं व्याख्यातम्. ४. ज. -इत्येवमर्थम्.

५. कुण्डपायिनामयनाख्यसप्तविंशोक्तकर्मविशेषविधामके वाक्ये श्रयमाणमग्निहोत्रपदं यथा नयैमिकाग्निहोत्रस्थधर्मातिदेशकं तद्वत् आधारपदमपि इष्ट्यङ्गभूताधारसम्बन्धिधर्मातिदेशकमित्यर्थः ।

रिसङ्ख्याने चातिदेशवैफल्यात्, परिसङ्ख्यायाश्च मन्त्रपरिसङ्ख्यानेऽपि सामर्थ्यात् तूष्णीपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः 'दर्शपूर्णमासव' इति पदं व्यर्थमिति स्वेनैवोक्तत्वात्, 'आधारावाधारयती' ति च पदयोरतिदेशपरिसङ्ख्यार्थत्वे होमविधायकशब्दाभावात्, तद्भावाय च परिसङ्ख्यात्यागे सर्वेषामाधारधर्माणां शिष्टाचारविरुद्धानुष्ठानापातात्, आज्यभागादीनामपीत्यमतिदेशे अभ्युपेये तत्राप्यैष्टिकाज्यभागादिधर्माणां सर्वेषामनुष्ठानप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पूर्वं एव व्याख्याने(१)सुष्ठू ।

यतोऽपूर्वावेवाधारौ, यतश्च 'समिदभावश्च, अग्निहोत्रवर्जम् (आप. प. ३-८, ९.) इति परिभाषा, अत एव आधारसमिधो निवृत्तिः ।

अन्ये कुर्वन्ति । तस्मिन् पक्षे(२) परिधिनिधानानन्तरम्; श्रौते तथा दृष्टत्वात् । अनूयाजसमित् अनुयाजाभावादेव निवृत्ता । तेनेध्मसन्नहनं परिधिभिस्सहाष्टादशधा, विंशतिधा वा, न पुनरेकविंशतिधा ॥५॥

अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तारार्धपूर्वार्धे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे समं पूर्वेण ॥ ६ ॥

अनाकुला

अग्नेरुत्तरभाग उत्तरार्धः, पूर्वभागः पूर्वार्धः, तयोरन्तरालं उत्तरार्धपूर्वार्धः । सममिति देशतः । समं तौ होतव्यौ न विषमावित्यर्थः । उपदेशादधारानन्तर्ये सिद्धे अथेति वचनं सम्बोधनार्थम् । किं सिद्धं भवति ? आधारयोरज्यभागयोश्च साधर्म्यं सिद्धं भवति । तेन ज्योतिष्मत्यग्नौ होमः । आधारयोः प्रसिद्धो धर्मः । तस्याज्यभागयोरपि प्रवृत्तिः ।

तथा आज्यभागयोः प्रसिद्धो धर्मः आसीनहोमोऽप्युच्छ्वासाभावश्च । तस्याधारयोरपि प्रवृत्तिः । तेन यदुक्तमुत्तरस्मिन्नप्याधारे स्थानाभिप्राणने न भवत इति तदुपपन्नं भवति । आज्यभागावितेहोमयोस्संज्ञा । प्रयोजनमग्नैरुपसमाधानाद्याज्यभागान्त इत्येवमादयः ॥६॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ आधारानन्तरं अर्धकृत्यमप्यकृत्वाऽऽज्यभागनामकावपूर्वो होमौ जुहोति । तत्र प्रथममग्नये स्वाहेति मन्त्रेणाग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धे, प्राग्गुदीच्यामित्यर्थः । द्वितीयं सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे, दक्षिणपूर्वस्यामित्यर्थः । समं पूर्वेण आधारसम्भेदमवधिं कृत्वाऽक्षण्या रज्जा यावत्यन्तरे पूर्वो हुतः तावत्यन्तरं पवोत्तरं जुहोति, न पुनस्सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं वा ॥ ६ ॥

*यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयाभ्यातानात्राष्टभृतः
प्राजापत्यां व्याहृतीर्विहताः सौविष्टकृतीमित्युपजुहोति—य-
दस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अभिष्टत्स्व-
ष्टकृद्विद्वान्त्सर्वं^१स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहेति ॥ ७ ॥

अनाकुला

यथोपदेशमिति । यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि याः प्रधानाहुतय इत्युप
दिश्यन्ते, यथा “अन्वारब्धायामुत्तरा आहुती” (आप.गृ.१-२.) रिति ता-
स्ता इत्यर्थः । जयाः “चित्तञ्च चित्तञ्च” (तै.सं.३-४-४.) इत्येवमादयः ।
अभ्यातानाः “अभिभूतानां (तै.सं.३-४-५.) इत्यादयः । राष्ट्रभृतः “ऋताषाडुत-
धामे” (तै.सं.३-४-७.) त्यादयः । प्राजापते न त्वदेतानीत्येषा प्राजापत्या ।
व्याहृतयः प्रसिद्धाः । विहृतवचनं समस्तनिवृत्त्यर्थम् । एतेषामनुपदेशः
सिद्धत्वात् । सौविष्टकृती अप्रसिद्धत्वात् पठिता ।

नन्वेषापि सूत्रे पठिता—“यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहा-
करम् । अभिष्टत्स्वष्टकृद्विद्वान्त्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहे”ति सर्वं
प्रायश्चित्तेषु, (आप.श्रौ.३-१२-१.) एवं तर्हि एतत् ज्ञापयति पाकयज्ञविधि-
रयं अग्नेषामपि केषाञ्चित् साधारण इति । वृश्यते च कालगिरेयाणाम-
नेन प्रवृत्तिः विवाहादिषु “कर्मसु” ये होमाश्चोदिताः तेष्वेतस्य प्राप्त्यर्थं
तेषां कालोपदेशार्थमिदम् । जयादीनां पुरस्तादाज्यभागयोश्चोपरिष्ठात्
प्रधानाहुतय इति नार्थः । एतदर्थेनानेन तत्रैवोभयोरप्युपादिष्टत्वात् ।
‘अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्त उत्तराहुतीर्हुत्वा’ इति “स्थालीपाकाज्जु-
होति” इत्यतिदेशात् तत्र प्राप्तिः । पार्वणे तु यथा, तथा आग्नेयस्थाली-
पाकविधौ वक्ष्यामः ।

अथ येषां ‘ज्यभागान्त’ इति वा ‘जयादि प्रतिपद्यत’ इति वा वच-
नं नास्ति यथा पण्यफलीकरणहोमे तत्र प्राप्त्यर्थमिदमुच्यते । विवा-
हादिषु तत्र विधानमनर्थकं, आज्यभागान्ते जयादि प्रतिपद्यत इति वच-
नात् (२) पण्यहोमादयोऽपूर्वा यावदुक्तधर्माणः । इदं तर्हि प्रयोजनं कर्त्तव्य-

* इरदन्तमते ‘उपजुहोति’ इत्यन्तमेवं सूत्रम् । यदस्येत्यारभ्य सूत्रान्तरम् । क्वचित् पुस्तके
यदस्येति स्वाहित्यन्तं नास्त्येव ।

२ सिद्ध्यर्थं यदस्य गृहे पण्यं स्यात् तत् उत्तरया जुहुयात्” (आप.गृ.२३-५) इति यो विद्विनो हो-
मस्स पण्यहोमः ॥

न्तरोक्तानि नित्यानि नैमित्तिकानि। काम्यानि वा यद्यस्मदादिभिरनुष्ठी-
यन्ते तदा तेष्वपि पतस्य तन्त्रस्य प्रवृत्तिर्यथा स्यादिति । नन्वेतदपि
पार्वणातिदेशदर्शनात् सिद्धमाचाराद्यानिगृह्यन्ते इति; सत्यं पक्व-
होमेषु सिद्धं, न त्वाज्यहोमेषु 'कूश्माण्डैर्घृतमि'त्यादिषु, तस्यापक्ववि-
षयत्वात् । विवाहादिषु तन्त्रविधाननियमार्थं यस्मिन् गृहमेघचोदिता-
स्तेषु अत्राग्नेरूपसमाधानाद्याज्यभागान्त इति जयादिप्रतिपद्यत इति वा
वचनं तत्रैव तन्त्रप्रवृत्तिः इति । तेन पण्यहोमादयो यावदुक्तधर्माण इति
सिद्धम् । प्रधानाहुतिग्रहणं जयादेराज्यभागान्तस्य च तत्र प्रसिद्धार्थम् ।
उपजुहोतीति उपशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन प्रधानाहुत्यनन्तरमुपहोमाः ।
तेनेशानयज्ञे परिषेचनान्ते बलिहरणं भवति । श्राद्धे वानुपदेशनं स्था-
लीपाके च बर्हिरनुप्रहरणं सौविष्टकृतीमित्युच्यते स्विष्टकृद्देवतेति ज्ञाप-
नार्थम् । तेनाज्यहोमस्विष्टकृत् पक्वहोमेषु (१) भवति ॥७॥

तात्पर्यदर्शनम्

यथोपदेशं येन येन हविरादिना विवाहादिषु प्रधानाहुतय उपदिष्टा-
स्तेन तेन विधानेन ता हुत्वा । जयाः चित्तं च स्वाहे (तै. सं. ३-४-४.)
ति त्रयोदश । अग्निर्भूतानामधिपतिस्समावन्वस्मिन्निति (तै. सं. ३-४-५.)
सानुषङ्गा अभ्याताना अष्टादश । ऋताषाडिति (तै. सं. ३-४-७.) राष्ट्रधतो
द्वाविंशतिः । तत्र ऋताषाडित्यनुद्वृत्य 'तस्मै स्वाहे' त्यन्तेन प्रथमाहुतिं
जुहोति । 'ताभ्यस्स्वाहा' इत्येतावतैवोत्तराम् । एवमुत्तरे पञ्च पर्यायाः ।
तत्र 'नाम स इदं ब्रह्म' इत्यनुषङ्गः । 'ताभ्यः स्वाहा' इति च । 'भुवनस्य
पते...स्वस्ति' स्वाहा इति त्रयोदशी । 'परमेष्ठी' त्यादयः पूर्ववच्च-
त्वारः पर्यायाः । 'स नो भुवनस्य पते.....यच्छ स्वाहा' इति द्वाविंशी ।
'प्रजापते न त्वदेतानि' इति ऋक्प्राजापत्या । प्राजापत्ययर्चा वल्मीकव-
पायामवनयेत् (तै. ब्रा. ३-७-२.) इति श्रुतेः । सुत्रकारेण 'प्रजापते न
त्वदेतानी' ति प्राजापत्ययर्चा वल्मीकवपायामवनीय' (आप. श्रौ. ९-२-
४.) इति व्याख्यातत्वात् । व्याहृतीः विहृताः ; 'भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा
सुवः स्वाहा' इति । सौविष्टकृती 'यदस्य' कर्मणः इति ऋक् । अत्र चास्याः
स्विष्टकृद्देवताकत्वं लिङ्गादेव सुगमम् । देवताज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमपि "यो
ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदेवताब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति
वा स्थाणुमृच्छति" इत्यादिश्रुतेः,

अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥

इति स्मृतेश्च सिद्धम् । अतो यत्रार्षेयादिज्ञानानां नैवंविधः पुनर्विधिः तत्र तानि पाक्षिकाणीति गम्यते । एवमेता जयादिका अष्टपञ्चाशदाहुतीः प्रधानहोमानन्तरमुपजुहोति । यत्रापि सर्पबल्यादौ पार्वणातिदिष्टः स्विष्टकृत तत्रापि प्रधानाहुत्यनन्तरमेवैताः । ततः स्विष्टकृतः क्त्वाप्रत्यत्यात्, उपोपसर्गाच्च ॥

केचित्—स्विष्टकृतोऽनन्तरं जयादयः 'अग्निः स्विष्टकृद्वितीयः (आप. गृ. ७-७.) इति स्विष्टकृतः प्रधानतुल्यत्वज्ञापनादिति ।

ननु—यद्यत्रैव सर्वप्रधानहोमानन्तरं साधारण्येन जयादय उषदिष्टाः किमर्थं तत्र तत्र 'जयादि प्रतिपद्यते' इति वचनम् ? उच्यते—यत्रैतद्वचनं नास्ति पार्वणादौ न तत्र जयादय इत्येवमर्थम् । एवं तर्ह्यत्र साधारण-विधानमेवानर्थकम् । न ; केवलं जयादिविध्यर्थत्वात् । अन्यथा विवाहादा(१)वेतेष्वन्वारम्भोऽपि स्यात् । किञ्च अस्मिन्नसति तत्र तत्र 'जयाभ्यातानानि'त्यादिमन्त्रसन्नाम इत्यन्तो गुरुग्रन्थः पुनः पुनः पठितव्य-स्स्यात् । तस्मा(२)दन्वारम्भादिनिवृत्त्यर्थं ग्रन्थलाघवार्थं चेदं साधारणविधानम् ।

केचित्—यत्राज्यभागान्तं पुरस्तात्तन्त्रं तत्र सर्वत्र जयाद्युत्तरतन्त्रम् । एतयोर्मध्ये 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इत्यविशेषेण प्रधानहोमानां विधानात् । आग्नेयेऽपि च स्थालीपाके जयादिविद्यत एव, 'सिद्धमुत्तरम्' (आप. गृ. ७-१४.) इति पदद्वयसूत्रेण जयाद्युत्तरतन्त्रोपदेशात्, मासि-श्राद्धे च 'पार्वणेन' (आप. गृ. २२-१.) इत्यातिदेशात् । आज्यहोमेषु जयाद्यनन्तरं श्रौतवत्तूर्ष्णीं परिधानमग्नौ प्रहृत्य तान् दूर्वासंस्त्रावेणाभिजुहोति ; परिधितत्संस्काराणां श्रौतवदभ्यनुज्ञानस्योक्तत्वात्, कृतकार्याणां प्रतिपत्यपेक्षत्वात् आचाराच्च । शम्याश्चेत्, अस्मिन् काले अपोह्याः ; 'अथ शम्या अपोह्य' (बौ. गृ. १-४-३७.) इति बोधायनवचनात्, आचाराच्च ॥ ७ ॥

* पूर्ववत् परिषेचनमन्वम^३स्थाः प्रासावीरिति

मन्त्रसन्नामः ॥ ८ ॥

१ ज-वष्वन्वारम्भो न स्यात् ।

२ ख. ग-अन्वारम्भनिवृत्त्यर्थम् ।

* हरदत्तमते 'परिषेचन'मित्यन्तमेकं सूत्रम् । ततोऽपरम् ।

अनाकुला

पूर्ववदिति । पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् । अन्यत्र मन्त्रवन्ति चत्वारि परिषेचनानि ॥ ८ ॥

सन्नमनं सन्नामः, ऊह इत्यर्थः । 'अनुमन्यस्वे' त्यस्या 'न्वमंस्था' इति सन्नमः । 'प्रसुवे' त्यस्य 'प्रासावी'रिति । प्राक् परिषेचनात् तूष्णीं परिधीनां प्रहरणम् । पुरस्तादुपहोमानामेकविंशत्या समिधोऽभ्याधानम् । बर्हिरेनुप्रहरणमाज्यहोमेषु नास्ति, लेपयोरित्यस्य पञ्चहोमविषयत्वात् । परिषेचनान्ते प्रणीताविमोकः । ब्रह्मा च कर्मान्ते यथेतं प्रतिनिष्क्रामति । मन्त्रसन्नम इति मन्त्रग्रहणं मन्त्राणामयमूहविधिर्यथा स्यात्, अन्यथाग्नेरपि सन्नमस्सम्भाव्येत । सन्नमशब्दस्यान्यत्रापि दर्शनात्, यथा—सन्नमयत्यनुमार्ष्टि वेति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निपरिषेचनं पूर्ववत् । अयं तु विशेषः, अदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिषु त्रिषु अनुमन्यस्वेत्यस्य स्थाने 'अन्वमंस्थाः' इति, देवसवितरित्यत्र 'प्रसुव' इत्यस्य स्थाने 'प्रासावीः' इति । अत्र श्रौतवत् प्रणीता विमुञ्चति तूष्णीम् ; कृतकार्याणामासां प्रतिपत्यपेक्षत्वात्, 'प्रणीताभ्यो(१) दिशोऽभ्युपनीय' (धौ. गृ. १-४-३८.) इति बाधायनवचनात्, आचाराच्च । ब्राह्मणश्च यथाशक्ति दानमानादिना सत्कृतो गच्छेत् ॥

अत्रेयं स्थितिः—अग्निमिधेत्यादि मन्त्रसन्नम इत्यन्तः प्राच्योदीच्याङ्गसमुदायः सर्वगाह्यप्रधानहोमानां साधारणः, 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीहुत्वा' इति प्राच्योदीच्यपदार्थापेक्षया (२)होमानां विशेषणं प्राधान्याभिधानात् । एवञ्चाहोमेषु नामकरणादिषु तन्त्रस्याप्रसङ्ग एव ।

मन्वेवं 'अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते' इति किमर्थस्तत्र तत्र पुनरुपदेशः ? उच्यते—यत्र केवलाज्यहविष्पूपनयनादिषु अस्योपदेशः तत्रैवेदं तन्त्रम् । यत्र पुनः 'अपिषोत्तरया जुहुयात्' (आप. गृ. ५-१८.) 'काममन्युभ्यां वा जुहुयात्' (आप. ध. १-२६-१३.) इत्यादिषु नोपदेशः नैव तत्रेदं तन्त्रमिति नियमार्थः । कुत एतत् ? केवलाज्यहविष्वेव प्रयोजनान्तरप्रन्तरेणास्य तन्त्रस्योपदेशात् । उपाकरणसमापनादीनां तु तत्र तन्त्रोपदेशाभावेऽपि 'कूश्माण्डैर्जुहुयाद्(३)घृतम्' इत्यादेरिव तन्त्रार्थित्वावगमात् अनेन साधारणविधानेनैव तन्त्रम् । तन्त्रार्थित्वावगमस्तु(४) गृह्यान्तरंषु

१. दिशोऽभ्युपनीय ।

२. ऊ—होमानामविशेषण ।

३. ट—योऽपूतः ।

४. ट—'कूस्नविधानाभावात्' इत्यधिकमस्ति,

तन्त्रवतामेवोपदेशात् । आपस्तम्बदर्शानुगतोपदेशात्, अविगीतशि-
ष्टाचाराच्च ।

यद्येवमाज्यौषधहविष्केऽपि विवाहे किमर्थस्तन्त्रोपदेशः ? । उच्यते-
लाजहोमानां कृत्स्नविधानेन तन्त्रानपेक्षत्वात् । उपनयनादिवदाज्यहो-
मार्थ एव तन्त्रोपदेशः । तथा 'तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः' (आप. गृ.
४-९.) इत्यस्यानन्तरमेवाग्नेरुपसमाधानादि, न तु 'यथास्थानमुपविश्य'
(आप. गृ. ५-२.) इत्यस्यानन्तरमिति क्रमार्थश्च । तथा केवलौषधह-
विषि स्थालीपाकेऽपि क्रमार्थ एव । यद्यपि श्रौते ; दर्शनात् पात्रप्रोक्ष-
णानन्तरमवघातादि युक्तम्, तथाप्येतद्वचनबलात् तन्त्रात् पुरस्तादे-
वेति । ऐशानेऽपि स्थालीपाके स्थण्डिलकल्पनान्ते तन्त्रम्, न तु पार्व-
णवद्गृह एव प्रतिष्ठिताभिधारणानन्तरमिति क्रमार्थ एव ।

केचित्—कल्पान्तरविहितेषु अपार्वणातिदेशेषु आज्यहोमेषु त-
न्त्रार्थेषु 'कूश्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम्' इत्यादिष्वस्य तन्त्रस्य प्राप्त्यर्थं
यथोपदेशमिति सामान्यविधानम् । अत्रत्येषु तु विवाहादिषु येष्वेव
पुनर्विधानं तत्रैव, नान्यत्र (१)पण्यहोमादिष्विति नियमार्थं तत्र तत्र
तन्त्रविधानम् । पित्र्येषु तु 'एकैकशः पितुसंयुक्तानि' (आप. गृ. १-
१८.) इत्यादिविशेषविधानात् तन्त्रसिद्धिरिति ॥ ८ ॥

एवं सर्वगार्ह्यहोमानां साधारणं स्मार्तं विधिमुक्त्वा, इदानीं पाकय-
ज्ञेषु वैकल्पिकं श्रौतं विधिमाह--

लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः ॥ ९ ॥

अनाकुला

लोके भवा लौकिकाः लोकस्मृतिलक्षणा इत्यर्थः । लोकशब्देन
शिष्टा उच्यन्ते । पाकयज्ञ इति विवाहादीनां संज्ञा विधीयते । पाकश-
ब्दोऽल्पवचनः, यथा—क्षिप्रं यजेत पाको देव (आप. गृ. २०-१५.) इति ।
पाकगुणको यज्ञः पाकयज्ञ इति निर्वचने आज्यहोमेषु संज्ञान स्यात् ।
तत्संज्ञाप्रयोजनं "यज्ञं व्याख्यास्यामः" (आप. प. १-१.) इत्यत्र एतेषाम-
न्तर्भावः । "निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेते"त्यत्र च धर्मप्राप्तिः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

लोकयन्ति वेदैर्वेदार्थानिति लोकाः त्रैविद्यवृद्धाः शिष्टाः द्विजन्मानः ।
तैर्लोकैराचर्यन्ते यानि कर्माणि तानि लौकिकानि, तेषां मध्ये सप्तानां
औपासनहोमादीनां पाकयज्ञशब्दः संज्ञात्वेन प्रसिद्धः, न तु श्रौतानां वि-

वाहादीनां च, तत्र लोकानामप्रयोगात् । यदि लोकप्रयोगादेवैषां पाकयज्ञनामता प्रसिद्धैव, तर्हि 'पाकयज्ञेषु ब्राह्मणावेक्षो विधिः' इत्येतावताऽलम्, किमर्थं 'लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः; इति ? । उच्यते-पाकेन पकेन चरुणा साध्यो यज्ञः पाकयज्ञः इत्येवं व्युत्पन्नसंज्ञानुवादात् नान्तरीयकावगतश्चरुरेवाग्निहोत्रकविधौ हविः, न पुनर्विध्यन्तरवदाज्यादिकमपीति नियमज्ञापनार्थम् । बौधायनेन तु अत्राज्यं हविरुपदिष्टम् । न त्वाग्निहोत्रिकं हविरिह भवति, अग्निहोत्रधर्मप्रापकप्रमाणाश्नावात् । 'द्विर्जुहोति' (आप. गृ. २-११.) इत्येवमादयः पुनः पञ्च पदार्थावचनबलाद्भवन्ति । देवतास्तु तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्या एव ॥ ९ ॥

*तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ॥ १० ॥

द्विर्जुहोति द्विर्निमार्ष्टि द्विः प्राशनात्युत्सृप्या-
चामति निर्लेढीति ॥ ११ ॥

अनाकुला

तत्र तेषु पाकयज्ञेष्वपरो विधिर्ब्राह्मणावेक्ष इत्याचक्षते । ब्राह्मणमात्मनि प्रमाणत्वेनावेक्षत इति ब्राह्मणावेक्षः ब्राह्मणदृष्ट इत्यर्थः । विधिः प्रयोगः, यः प्रागुक्त आचारवान् दर्शपूर्णमासप्रकृतिः । (१) अयं त्वग्निहोत्रप्रकृतिः ब्राह्मणावेक्षः । उभयोर्विकल्पस्तत्रेत्युच्यते-येषु पाकयज्ञेषु आचारवत्स्तन्त्रस्य प्रवृत्तिः तत्रैवास्य विकल्पेन प्राप्तिरिति दर्शनार्थम् । तेन पण्यहोमादिषु अस्य विधेः (२) प्रवृत्तिः ।

तत्र 'द्विर्जुहोती'त्यनेन अग्निहोत्राहुत्योरुभयोर्धर्मः पाकयज्ञेषु प्रधानाहुतिं स्विष्टकृतं चाधिकृत्य विहितो वेदितव्यः । 'द्विर्निमार्ष्टि'ति चाग्निहोत्रवलेपनिमार्जनम् । 'द्विः प्राशनाती'त्यङ्गुलिप्राशनम् । 'उत्सृप्याचामती'ति च यत्तत्र तृतीयं प्राशनं बर्हिषोपयम्योदङ्ङावृत्योत्सृप्याचामतीति तच्चोदितम् । निर्लेढीति यत्तत्र 'द्विः स्रुचं निर्लेह्य, इति च तच्चोदितम् । यावता च विधानेन होमादिसंसिद्धिस्तावदमन्त्रवदग्निहोत्रादेव प्रत्येतव्यम् । तद्यथा-स्रुवेणोन्नयनं, पालाशीसमिदाहुतिधारणार्था, चतुर्गृहीतं पञ्चगृहीतं इति । तत्र प्रयोगः-अग्निमिध्वा परिसमूह्य, परिस्तीर्य, पर्युक्ष्य, आज्यहोमेष्वाज्यं संस्कृत्य, पक्वहोमेषु स्थालीपाकं स्रुक्स्रुवं संसृज्य यावत्प्रधानाहुति चतुर्गृहीतानि पञ्चगृहीतानि वा समवद्यति । यत्रोभयं हविस्तत्र तस्याभयस्य, यथा मासिश्राद्धे । ततः पञ्चादग्नेर्वर्हिष्युपसाद्य पालाशीं समिधमाधाय स-

वांनेव मन्त्रान् समनुद्गत्य सकृदेव प्रधानाहुतीर्हुत्वा प्रातरग्निहोत्रवले-
पमपमृज्य बर्हिषि निमार्ष्टि यद्यहनि कर्म । अथ रात्रौ सायमग्निहोत्रवत् ।
ततस्सौविष्टकृतीं द्वितीयामाहुतिं उत्तराहुतिवज्जुहोति-अग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहेति स्थालीपाकेषु । 'यदस्य कर्मण' इत्याज्यहोमेषु । ईशान-
यज्ञे तु कर्म तत्र चोदितेन मन्त्रेण । ततः पूर्ववलेपमवमृज्य प्राचीनावीती
दक्षिणतो भूमौ निमार्ष्टि । ततः स्रुचं सादयित्वा अङ्गुलिप्राशनादिनि-
लेपनान्तमग्निहोत्रवत् । ततो दग्धैः सुकप्रक्षालनं, ततः परिसमूहनप-
र्युक्षणे । एतदाग्निहोत्रिकं नाम तन्त्रं सर्वपाकयज्ञेषु आधारवता तन्त्रेण
सह विकल्प्यते ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तत्र तेषु पाकयज्ञेषु मध्ये पार्वणादिषु पञ्चसु ब्राह्मणावेक्षो विधिर्म-
वति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मणमवेक्षते, नाग्निमिद्वध्वेत्यादिवल्लोका-
चारानुमेयम्, सोऽप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । नानयोर्विध्योर्मिथः
संसर्गः । नापि स्मार्तस्यानेन बाधः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि स्मृत्यनुवादे
(१)कल्पसूत्राधिकरणन्यायेन स्मृतितुल्यप्रमाणत्वात् । अत एव 'सर्वे
पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते' (तै. सं. ५-३-
१२.) इति श्रुत्याः 'यजेत वाश्वमेधेन' (मनु. ११-७५.) इति (२) म-
नुस्मृत्यनुवादेन अश्वमेधद्वादशवार्षिकयोर्विकल्पः । बौधायनीये च
व्यकोऽयमर्थः । तत्रोदाहरन्ति--

आधारं प्रकृतिं प्राह दर्वीहोमस्य बादरिः ।

अग्निहोत्रं तथाऽऽग्नेयः काशकृत्स्नस्त्वपूर्वताम्॥इति (बौ. गृ. १-४-४४.)
तां न मिथः संसादयेद्नादेशात्' (बौ. गृ. १-५-१) इति । होममन्त्रादय-
स्तु विध्यन्तरीया अर्थादाचाराच्चेहापि भवन्ति । यद्यस्यापि स्मृतितु-
ल्यमेव प्रामाण्यं, किमर्थं 'ब्राह्मणावेक्षः' इति ? उक्तोत्तरमेवैतत् । आग्नि-
होत्रिकविधौ भ्रूषे 'यदि यजुष्ट'(ऐ. ब्रा. २५-३४.) इति श्रौतं प्रावञ्चितम् ।
न तु स्मार्तनाशे 'यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा' (ऐ. ब्रा. २५-३४.) इति ॥१०॥

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोमत्वसामान्यादेको होम इत्यभिप्रेत्य
स्विष्टकृदपेक्षया श्रुतिः द्विर्जुहोतीत्याह, न पुनर्द्विरेव जुहोतीति । 'स-
प्तदश प्राजापत्यान्' (तै. ब्रा. १-३-४.) इतिवदिह(३) सम्प्रतिपन्नदेव-

१. पू. मी. १-३-९. बौधायनीयापस्तम्बीयादीनां कल्पसूत्राणां यत्र प्रामाण्यं विचारितं तद् कल्पसू-
त्राधिकरणम् । कल्पसूत्रेषु प्रत्यक्षवेदपठितानि ब्राह्मणवाक्यानि बहुन्युपलभ्यन्ते, न तु तेषां वेदवत् स्वर-
णं प्रामाण्यम् । किन्तु मन्त्रादिस्मृतिवदेव मूलश्रुतिकल्पकत्वेनैव । तद्वदेवात्राप्यर्थः ।

२. ट. ठ. मनुस्मृत्यनुवादेन च

३. सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वं एकदेवताकत्वम् ।

तैकत्वाभावात् ।

केचित्—यावन्तः प्रधानहोमास्तावन्ति चतुर्गहीतानि स्रुचि सहा-
वदाय होममन्त्रान् सर्वाननुद्रुत्य सकृदेव जुहति । द्विर्निमार्ष्टीत्यादि
व्यक्तार्थम् ॥

प्रयोगस्तु—न परिस्तरणदर्वीसंस्कारोपस्तरणादीनि, अत्रानुपदे-
शात् । चरुपाकस्त्वर्थाद्विद्यत एव । तेन चरुणा प्रधानाहुतिस्विष्टकृत्प्रा-
शनभक्षणेभ्यः पर्याप्तेन दर्वी पूरयित्वाऽपरेणाग्निं दर्मेषु सादयित्वा-
ऽऽदाय तत्तन्मन्त्रैः सर्वाः प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा दर्व्यास्ततो लेप-
मादाय दर्मैर्निमृज्य शेषात्स्विष्टकृते हुत्वा प्राचीनावीती पुनर्लेपमादाय
दक्षिणतो भूम्यां निमृज्याप उपस्पृश्य यज्ञोपवीती दर्व्यां लेप(१)मङ्गुल्या-
ऽऽदाय प्राश्य शुद्धर्थमाचम्य पुनरप्येवं कृत्वा उदङ्ङावृत्योत्स्पृश्य दर्व्यां
हविशेषं सर्वं भक्षयित्वा तां निर्लेह्याचम्य तां दर्मैरद्भिः प्रक्षालयेदिति ।

ननु—वैश्वदेवौपासनहोमयोः कस्मान्नायं विधिः ? उच्यते । तत्र
'उभयतः परिषेचनम्' (आप. गृ. ७-२२.) इति एककार्ययोः द्वयोरपि
विध्योः परिसङ्ख्यानात् अत एव बर्हिर्लेपप्रतिपत्त्योरभावाच्च ॥

केचित्तु—पाकयज्ञ इत्यत्र पाकशब्दस्याल्पवाचकत्वात् विवाहाद्-
योऽपि सोमाद्यपेक्षया पाकयज्ञा इति तेष्वप्ययं विधिरिति । तन्न ; तेषां
मनुष्यसंस्कारार्थत्वेन अप्राधान्यात् प्रधानवाचियज्ञशब्दाच्यत्वात्-
पपत्तेः ॥११॥

एकाग्निविधिकण्डे विवाहमन्त्राणां पूर्वमाप्नानात् विवाहमेव पूर्वं
व्याख्यास्यन् तस्योदगयनादिनियमापवादेन कालमाह—

(२)सर्वत्रुतत्रो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परि-
हाप्योत्तमं च नैदाघम् ॥ १२ ॥

अनाकुला

अथ विवाहविधिः प्रागुपनयनात् । शिशिरं परिहाप्येति वक्तव्ये शै-
शिरौ मासावित्युच्यते 'उत्तमञ्च नैदाघ'मित्यत्र मासप्रतिपत्त्यर्थम् । अ-
न्यथा दिवसोऽपि प्रतीयेत । सर्वतुंविधानं उदगयनापवादः । पूर्वपक्षा-
दयस्तु परिभाषाप्राप्ताः विवाहेऽवस्थिता एव यथोपनयने वसन्तादिवि-
धान इति केचित् ।

अन्ये तु पूर्वपक्षादेरप्यपवादं मन्यन्ते । तेषामपरपक्षे रात्रौ च न नि-
षिध्यते विवाहः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सर्वे षडृतवः प्रत्येकं मासद्वयरूपाः विवाहस्य कालाः । झादशापि
मासाः सापरपक्षादिकाः कात्स्न्येन काला इत्यर्थः । ऋतव इत्यनेन ल-
क्षणया मासा एव विधित्सिताः, नर्तव इति कुतोऽवगम्यते ? उच्यते—
शैशिरौ मासाविति मासपर्युदासात् । अन्यथा विधिपर्युदासघोरेकवि-
षयत्वात् लघुत्वाच्च शिशिरं परिहाप्येति ब्रूयात् । प्रयोजनं तु विवाहस्य
पूर्वपक्षादिनियमाभावः । यत्र पुनरुपनयनादावेवंविधहेत्वभावाद्दतोरैव
विधित्सा, तत्र द्यवदानद्वारा पुरोडाशस्य यागसाधनत्ववत् सामान्य-
विध्यवरुद्धपूर्वपक्षादिद्वारेणापि ऋतोः कर्मसाधनत्वसिद्धेः पूर्वपक्षादि-
नियत एव । शिशिरस्यर्तोः यौ द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ, निदाघस्य
श्रीष्मस्य यश्चोत्तमोन्य आषाढः, तानेतांस्त्रीन् मासान् परिहाप्य वर्जयि-
त्वा । अत्रोत्तममिति तमप्रत्ययात् यस्सौरतोऽन्यो नैदाघः, यश्चाधि-
कमासतो द्वितीय आषाढः तावपि पर्युदस्तौ ॥ १२ ॥

सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि ॥ १३ ॥

अनाकुला

सर्वर्तुविधानस्य सर्वापघादत्वात् पुण्याहविधानार्थमिदम् । तथा च
राश्यपरपक्षयोः विवाहप्रतिषेधः । एवमप्युक्तग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते
मुहूर्तपरिग्रहार्थम्—यानि पुण्यानि नक्षत्राणि यानि पुण्योक्तानि मुहूर्ता-
नि तानि सर्वाणि विवाहस्य यथा स्युरिति । तत्र नक्षत्राणि ज्योति-
शशास्त्रादवगन्तव्यानि । प्रातस्सङ्गवो मध्यन्दिनोऽपराह्णस्सायमित्येते
मुहूर्ताः ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यानि ज्योतिषे पुण्योक्तानि शुभफलप्रदत्वंनोक्तानि नक्षत्राणि । न-
क्षत्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्सिध्यादीन्यपि । तत्र पुण्योक्तानि सर्वाण्य-
त्रोपसंहर्तव्यानि ॥ १३ ॥

तथा मङ्गलानि ॥ १४ ॥

अनाकुला

“ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वे” त्येवमादीनि स्वशास्त्रप्रसि-
द्धानि । मङ्गलानि स्नातोऽहतवासा गन्धानुलिप्तः, स्वर्ग्वी भुक्तवानित्येव-

मादीनि नापितकर्मद्वारपणादीनि लोकप्रसिद्धानि । तान्येतानि सर्वाणि प्रत्येतव्यानि ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

(१)शङ्खदुन्दुभिर्वीणातूणववादित्रसम्प्रवादनानि कुलस्त्रीगीतानि केशश्मशानादिप्रकल्पनाहृतधौताच्छिद्रविचित्रवासोधारणगन्धानुलेपनसुगन्धस्नग्धारणापदातिगमनच्छत्रध्वजादीनि शिष्टाचारप्रसिद्धानि मङ्गलानि विवाहे उपसंहर्तव्यानि ॥ १४ ॥

आवृतश्चास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन् ॥ १५ ॥

अनाकुला

मन्त्ररहिताः क्रियाः आवृत इत्युच्यन्ते । यस्मिन् जनपदे प्राप्ते कुले वा या आवृतः प्रसिद्धाः तास्तथैव व्यवस्थिताः यथा प्रतीयेरन् न सर्वत्रैवमर्थम् ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

आवृतः क्रियाः वैवाहिक्यः अविशेषात् समन्त्रका अमन्त्रकाश्च । तास्सर्वा आस्त्रीभ्यः सर्ववर्णैभ्यस्सकाशादवगम्य प्रतीयेरन् कुर्वीरन् विवोढारः । तत्र समन्त्रकाः ग्रहपूजाद्वारोपणप्रतिसरबन्धाद्या आचारसिद्धाः । अमन्त्रकाः (२)नाकबलियक्षबलीन्द्राणीपूजादयः । ताश्च यथाजनपदं यथावर्णं यथाकुलं यथास्त्रापुंसं व्यवस्थिता एव । न तु सर्वास्सर्वत्र समुच्चिताः ॥ १५ ॥

*इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वितीयः खण्डः ॥

अनाकुला

नक्षत्रप्रशंसार्था गायथा विवाहप्रकरणे वरप्रसङ्गार्थमुदाहृता । यदि वराः
कन्याया वरयितारःकन्या वरणार्थं इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते ॥ १६ ॥

ते वरास्तैर्दुहितृमद्भिः । प्रतिवन्दिताः सिद्धार्था भवन्ति । तस्माद्वर-
प्रसङ्गे प्रशस्तमिन्वका नाम नक्षत्रम् । 'इन्वकाशब्दो मृगशिरसीति स्व-
यमेव व्याख्यास्यति । तस्मात् ज्ञायते-स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा लौकिक्येवयं
गाथा, न सूत्रकारस्य कृतिरिति ॥ १७* ॥

इति श्रीमद्भरदत्तप्रणीतायां गृह्यवृत्ता-
वनाकुलायां द्वितीयः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इन्वकाभिः मृगशिरसि 'नक्षत्रे च लुपि' (पा. २-३-४५.) इति सप्त-
म्यर्थे तृतीया । ये वराः वरयितारो मृगशिरसि प्रसृज्यन्ते कन्यावरणार्थं
प्रेष्यन्ते, ते दुहितृमद्भिः प्रतिवन्दिताः प्रकर्षेण पूजिताः, सिद्धार्था
भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः खण्डः ।

मघाभिर्गात्रो गृह्यन्ते ॥ १ ॥

अनाकुला

यदि मघाभिः गावः क्रयादिना गृह्यन्ते ताश्च गावः प्रतिनन्दिता भवन्ति । तस्मात् गोपरिग्रहे मघाः प्रशस्ताः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

‘आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ’ (आप. घ. २-११-१८.) इति वचनादार्षे विवाहे वरैर्दीयमाना गावो दुहितृमद्भिर्मघासु गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति-आर्षे विवाहं मघास्वेव कुर्यात्, न (१)ब्राह्मादिवत् नक्षत्रान्तरेऽपीति ॥ १ ॥

फलगुनीभ्यां व्यूह्यते ॥ २ ॥

अनाकुला

यदि फलगुनीभ्यां व्यूह्यते सेना युद्धकाले सा च प्रतिनन्दिता भवति । तस्मात् सेनाव्यूहे प्रशस्ते फलगुन्यौ । अविशेषात् पूर्वे उत्तरे च । सर्वत्र “नक्षत्रे च लुपी” (पा. सू. २-३-४५.) त्यधिकरणे तृतीया ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

अत्र च वधूः फलगुन्योरेव व्यूह्यते नीयते स्वगृहात्, न तु ‘तां ततः’ (आप. गृ. ५-११.) इति वचनात् ब्राह्मादिवत्तदानीमेव ॥

केचित्—‘इन्वकामि’रित्यादि ‘फलगुनीभ्यां व्यूह्यते’ इत्यन्तमुत्तर-ब्रह्मकाशब्दस्य व्याख्यानात् शाखान्तरीया गाथेति कल्पयन्तः, मघासु गवां क्रयादिना स्वीकारः, सेनायाश्च युद्धे व्यूहः, अविशेषात् पूर्वयोरुत्तरयोर्वा फलगुन्योरिति प्रकृतानुपयोगितया व्याचक्षते ॥ २ ॥

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्ठया-
यां दद्यात् प्रियैव भवति (२)नेव तु पुनरागच्छतीति ब्रा-
ह्मणावेक्षो विधिः ॥ ३ ॥

अनाकुला

यां दुहितरं पिता प्रियां कामयेत भर्तुरियं प्रिया स्यादिति तां निष्क्यायां नक्षत्रे दद्यात् । एवं दत्ता सा भवत्येव तस्य प्रिया । अयं चापरो ऽस्य नक्षत्रस्य गुणः सा पितृगृहात् पुनरर्थिनी नागच्छति । (१)पतिगृह एव तस्यास्सर्वे कामास्सम्पद्यन्ते ।

अन्ये तु निन्दामिमां मन्यन्ते । ब्राह्मणावेशो विधिरिति वचनात् अन्येऽपि स्मृत्यपेक्षा नक्षत्रविधयो भवन्ति । अन्यथा पुंसवने तिष्यवत् विवाहे इदमेव नक्षत्रं स्यात् ॥३॥

तात्पर्यदर्शनम्

इयं भर्तुः प्रिया स्यादिति यां दुहितरं पिता कामयेत तां निष्क्यायां स्वातौ वराय दद्यात् । सा तस्य प्रियैव भवति । नेव तु नैव च रोगदारिद्र्यादिना पीड्यमाना अर्थिनी पुनः पितृगृहमागच्छति; स्वगृह एव तस्यास्सर्वे अर्थास्सम्पद्यन्त इति ब्राह्मणावेशो विधिः । अत्रापि पूर्ववत् स्मार्तपुण्योक्तनक्षत्रैर्विकल्पः ॥ ३ ॥

*इन्वकाशब्दो मृगशिरसि ॥ ४ ॥ निष्क्याशब्द-
स्वातौ ॥ ५ ॥

अनाकुला

छन्दसि प्रयुक्तत्वादेतयोरर्थकथनम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एते सूत्रे व्यक्तार्थे ॥ ४-५ ॥

विवाहे गौः ॥ ६ ॥

अनाकुला

विवाहस्थाने गौरालब्धव्या दुहितृमता ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विवाहस्थाने गौस्सन्निधाप्या ॥ ६ ॥

गृहेषु गौः ॥ ७ ॥

अनाकुला

गृहेषु च गौरालब्धव्या तेनैव दुहितृमता । तयोर्विनियोगः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तथा गृहेषु शालायां अन्या गौस्सन्निधाप्या ॥ ७ ॥

किमर्थमित्यत आह—

तथा वरमतिथिं न दर्हयेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

या विवाहे गौः तथा वरमतिथिवत् पूजयेत् । अतिथिवदिति वचनात् मधुपर्केण च । “गोमधुपर्काहौ वेदाध्याय” (आप.ध. २-८-५.) इति वचनात् ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तथा विवाहस्थाने सन्निधापितया गवा, न त्वनन्तरोक्तया, वरमतिथिवत् अतिथिं यथा तथा अर्हयेत् पूजयेत् । तथा हविरुत्पत्तिद्वारेणोत्सर्गद्वारेण वा (१)ङ्गभूतया युक्तेन मधुपर्केण वरमेवदाध्यायिनमपि पूजयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

योऽस्यापचितस्तमितरया ॥ ९ ॥

अनाकुला

योऽस्य वरस्यापचितः पूज्यः तेन सहागत आचार्यस्तमितरया गृहेषु या गौरालभ्यते तथा । किमिवेत्यपेक्षायां अतिथिवदर्हयेदित्येव । विवाहे वराय तत्सहायेभ्यश्चान्यस्मिन्नग्नौ पृथगन्नसंस्कारो भवति । वपाहोमश्च तत्रैव । अपचिताय तत्सहायेभ्यश्च गृहेषु पृथगन्नसंस्कारः । गोश्च वपाश्रपणं होमश्चोपासन एवेत्यनुष्ठानप्रकारः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

योऽस्य वरस्य पित्राचार्यत्वादिना सम्बन्धी, लोके चापचितो (२)विद्याभिजनादिसम्पत्त्या । यद्वा वरस्यापचितः पूज्यः । तमितरया गृहेषु सन्निधापितया (३)अतिथिवदर्हयेदिति सम्बन्धः । एतन्मधुपर्कद्वयमपि विवाहाङ्गं, प्रकरणात् । दातृपुरुषार्थत्वे तु ‘आचार्यायत्विजे श्वशुराय राक्षे वरायापचिताय च’ (४) इति ब्रूयात् । प्रत्युत ‘अतिथिः पितरो विवाहश्च’ (आ. गृ. ३-१०.) इति विवाहसम्बन्धमेवाह ।

ननु-वरं चापचितं चातिथिवदर्हयेदिति वक्तव्ये ‘विवाहे गौः’ इत्यादि किमर्थम् ? उच्यते-उभयोः पूजयोर्भिन्नदेशत्वेन भिन्नतन्त्रत्वज्ञापनार्थम् ; इतरथा सम्भवतां तन्त्रता, स्यात् । ‘सर्वेभ्यो वैका (५)मविभवत्वात्’ इति कल्पान्तरे सर्वेभ्यः ऋत्विग्भ्यो विकल्पेन गवैकत्वदर्शनादिहापि वरापचितयोर्विकल्पेन प्रसक्तं गवैकत्वं माभूदिति प्रतिषेधार्थं च ॥९॥

१. ट. ठ-विवाहाङ्गभूतया ।

२. ख-विद्याभिजनसम्पत्त्या.

४. ख. ग.—चशब्दो नास्ति.

३. ट. पूर्ववत् मधुपर्काहभूतायेत्यधिकम्. ५. क. थ.—वकां गां विमवत्त्वात्, ज-वैकामविभावित्वात्.

एतावद्गोरालम्भस्थानमतिथिः पितरो विवाहश्च ॥ १० ॥

अनाकुला

एतेष्वेव त्रिषु स्थानेषु गोरालम्भः नान्यत्र पाकयज्ञेषु । अतिथिशब्देनातिथ्यकर्म व्यपदिश्यते “यत्रास्मा अपाचितं कुर्वन्ती” (आप. गृ. २२-३.) त्येवमादि । पितृशब्देनाष्टका कर्म “श्वोभूते दर्भेण गा” (आप. गृ. २२-३.) मित्यादि । विवाहशब्देनानन्तरोक्तस्य ग्रहणम् । कल्पान्तरेष्वीशानयज्ञादावपि गोरालम्भ आह्नातः, तत्प्रतिषेधार्थो नियमः । एवं ब्रुवता कल्पान्तरे दृष्टा अन्ये विशेषा अभ्यनुज्ञाता भवन्ति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अतिथिः वेदाध्याय्यागतः, पितरः अष्टकाकर्म, विवाहश्चेति, यदेतत्त्रयं एतावत् गवालम्भाङ्गकर्मनिमित्तम् । एतदुक्तं भवति—यथाऽतिथिः पितरश्च (१) गवालम्भाङ्गकर्मनिमित्तभूताः एवं विवाहोऽप्यस्मादेव वचनाद्विशेषणान्तरनिरपेक्ष इति । यद्येतत्सूत्रमेवं न व्याख्यायेत तदा ‘गौरिति गां प्राह’ (आप. गृ. १३-१५.) ‘श्वोभूते दर्भेण मामुपाकरोति’ (आप. गृ. २२-३.) ‘विवाहे गौः’ (आप. गृ. ३-६.) इत्येतैरेव सिद्धत्वात् व्यर्थमेव स्यात्; तेन अवेदाध्यायिभ्यामपि वरापचिताभ्यां धर्मोक्तगोरहितो मधुपर्को देयः । वेदाध्यायिभ्यां तु तत्सहित इति ॥

केचित्—एतत्त्रयमेवास्माकं गोरालम्भस्थानम्, न पुनरन्येषामिव विकल्पेनापीशानबलिदशूलगवापरनामा । एवं वदन्नस्माकमपि कल्पान्तरोक्तानपि विशेषान् विकल्पेनानुजानातीति ॥ १० ॥

अथ विवाहे वर्जनीयाः कन्या आह—

सुप्तां रुदन्तीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

अनाकुला

वरेषु वरणार्थं प्राप्तेषु या कन्या स्वपिति रोदिति निष्क्रामति वा गृहात्, तस्या वरणं न कर्तव्यम् । अशुभलिङ्गान्येतानीति । परिशब्दोऽत्यन्तप्रतिषेधार्थः मनश्चक्षुषोर्निबन्धे सत्यपीति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

या वरेषु वरणार्थं प्राप्तेषु स्वपिति, या रोदिति, या वा गृहाभिष्क्रामति, ता एता वरणे परिवर्जयेत् अत्यन्तं वर्जयेत्, ऋद्धौ ज्योतिषादिभिर्ज्ञातायामपि; यतस्स्वापादीनामत्रानुद्धिलिङ्गत्वं (२) प्रबलत्वं च विवक्षितम् ॥ ११ ॥

दत्तां गुप्तां द्योतामृषभां शरभां विनतां विकटां मु-
ण्डां मण्डूषिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां व-
र्षकारीं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥

अनाकुला

दत्ता वाचान्वस्मै दत्ता । गुप्ता प्रयत्नेन रक्ष्यमाणा । दुःशीला वा
सा भवति अशुभलक्षणा वा । द्योता विषमदृष्टिः । ऋषभा ऋषभशीला ।
शरभा अतिदर्शनीया । जारास्तां कामयेरन् सा च तान् । विनता विनतगा-
त्रा, कुब्जा वा । विकटा विस्तीर्णजङ्घा । मुण्डा अपनीतकेशा । मण्डूषि-
का मण्डूकत्वक् अश्लक्ष्णेत्यर्थः । वामनेत्यन्ये । सांकारिका कुलान्तरे
जाता (१)कुलान्तरस्यापत्यत्वं गता वा, यस्यां वा गर्भस्थायां माता
अस्थिसञ्चितवती । राता रतिशीला(२) । पाली वत्सादीनां (३)पालवित्री ।
मित्रा मित्रवती बहुमित्रेत्यर्थः । स्वयं वा मित्रभूता । स्वनुजा यस्या अनु-
जा शोमना स्वयंदर्शनीया सा स्वनुजा(४), वरजननादूर्ध्वमल्पीयसि का-
ले जाता तस्मिन्नेव संवत्सरे जातेत्यन्ये । वर्षकारी वर्षेणाधिका । वर्षकारी
स्वेदनशीला इत्यन्ये । वर्जयेदित्युच्यते वरणे परिवर्जयेदित्यस्यानुवर्तनं
माभूदिति । तेन येषु वरणं नास्ति ब्राह्मादिषु विवाहेषु तेष्वप्यासां प्रति-
षेधः । (५) किञ्च तदनुवृत्तावत्यन्तप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

दत्ताद्याः पञ्चदश कन्या वर्जयेत् । दत्ता अन्यस्मै वाचा प्रतिश्रुता,
उदकपूर्वं वा प्रतिपादिता । गुप्ता अदर्शनार्थं कञ्चुकादिभिरावृता, प्रयत्न-
संरक्ष्यमाणा वा दौर्दशील्यादिशङ्कया । द्योता पिङ्गाक्षी, बभ्रुकेशी वा,
विषमदृष्टिर्वा । ऋषभा प्रधाना, ऋषभस्येव शरीरं गतिः शीलं वा यस्या-
स्सा, ककुद्वास्ति यस्यास्सा । शरभा शीर्णदीप्तिः, (६)सर्वनीललोम्नी वा,
अरूपा वा, (७)निष्प्रभा वा । केचित्-दर्शनीया, यतस्सा जारकाम्या ।

विनता कुब्जा । विकटा विकटजङ्घा, विस्तीर्णजङ्घा वा । मुण्डा अपनी-
तकेशा, अजातकेशा वा । मण्डूषिका अल्पकाया, अरुणदती वा(८) मण्डू-

१. ढ-पुस्तके तस्मिन्नेव वत्सरे जातेत्यन्ये इत्यधिकमास्ति, कुलान्तरेत्यादिसञ्चितवतीत्यन्तं नास्ति ।
२. ढ-पुस्तके-‘क्रीडामियेत्यर्थः’ इत्याधिकम् ।
३. ढ-शेनादीनां रक्षां करोति । ४. ढ-पुस्तके-‘दक्षिणह जातेति कोचित्’ इत्याधिकम् ।
५. तदुक्तौ ६. ट. उ.—सर्वगात्रेषु नीललोम्नी ७. ख. ग.—(निष्प्रभावा इति नास्ति.)
८. ख. ग.—मण्डूकत्वक्निष्प्रभा वा.

कत्वग्वा । अपरे-वामनाङ्गा, दग्धाङ्गा वा ।

साङ्कारिका गर्भस्थायां यस्यां सत्यां माता भर्तुरस्थिसञ्चयनकारिका, कुलान्तरस्य दुहितृत्वं गता वा । राता रमणशीला कन्दुकादिक्रीडाप्रियेत्यर्थः, ऋतुस्नाता वा । केचित्-रतिशीला विषयोपभोगशालेत्यर्थः ।

पाली वत्सक्षेत्रादिपालिका । मित्रा बहुमित्रा, सखी वा । स्वनुजा शोभनाऽनुजा यस्यास्सा, न तु शोभनोऽनुजो यस्याः; शोभनायामनुजायां कदाचित् प्रमादस्स्यादिति । केचित्-वरजन्मसंवत्सर एव पञ्चाज्जातेति ।

वर्षकारी वराद्वर्षेणाधिका । याऽत्यन्तं (१) स्रवति सा वा । परिवर्जयेदित्यनुषङ्गे सत्यपि वर्जयेदिति पुनर्वचनं ब्राह्मादिषु सर्वेषु विवाहेष्वासां प्रतिषेधार्थम्; असति गत्यन्तरे ऋद्धावपि परीक्षितायां दत्तेतरासामनिषेधार्थं वा ॥ १२ ॥

*नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः ॥ १३ ॥

सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

अनाकुला

नक्षत्रं नाम यासां ता तथा नक्षत्रनामाः, नदीनामाः वृक्षनामाश्च रोहिणी गङ्गा करञ्जेत्यादयः । ताश्च विवाहे गर्हिताः । तथा सर्वाश्च रेफलकारोपान्ताः पर्वभूतं नाम इत्यर्थः । करा काला (२) सुवेलेत्यादयः । ताः वरणे परिवर्जयेत् वरणमप्यासां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

नक्षत्रस्य नामेव नाम यासां ता नक्षत्रनामाः । एकस्य नामशब्दस्य लोपः, उद्ग्रमुखादिवत् । एवमुत्तरयोरपि विग्रहः । रोहिणी चित्रत्रेयवमादयो नक्षत्रनामाः । गङ्गेत्यादयो नदीनामाः । शिशुपेत्याद्या वृक्षनामाः । गर्हिताः वर्जनीयाः ॥ १३ ॥

रेफो वा लकारो वा यासां (३) नाम्न उपान्त उपधेत्यर्थः, यथा गौरी शालीत्यादि । शेषं व्यक्तम् । अत्र चकारेण गर्हिता इत्यनुकर्षणात् आसां वर्जनीयत्वे सिद्धे 'सर्वा वरणे परिवर्जयेत्' इति व्यर्थम् । न ; (४) सुग्रहार्थत्वात् ।

अथ वा या एता रेफलकारोपान्ता गौरी शालीत्याद्याः, याश्च प्रकारान्तरेणापि स्मृत्यन्तरोक्ता रेफलकारोपान्ताः, यथा सगोत्रा समानप्रवरा पुंश्चलीति तास्सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति ज्ञापनार्थम् । इदं त्विह वक्तव्यम्-असत्यपि गत्यन्तरे व्यक्तेऽप्यृद्धिलिङ्गे सगोत्रादीनां (५) सर्वथा

१. ड. - स्रवन्ती.

* सूत्रद्वयमपदिमेकं हरदत्तस्य ।

२. ड. - सुशीला ।

३. ठ. - नामसु

४. सुग्रहणार्थत्वात्.

५. ड. - त्रयाणामित्यधिकम् ।

निषेध एव । गौर्यादीनां तु न तथा गुप्तादीनामिवेति ॥

केचित्-नक्षत्रनामेल्यादिकेयं शास्त्रान्तरगीता गाथा, तस्याः पादपूरणानि 'सर्वा वरणे परिवर्जये'दिति पदानीति परिकल्पयन्तो, यस्मान्नक्षत्रादिनामा रेफलकारोपान्ताश्च गर्हिताः तस्मात्तास्सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति व्याचक्षते ॥ १४ ॥

*शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयादुपस्पृशेति ॥ १५ ॥ नानाबीजानि संसृष्टानि वेद्याः पांसून् क्षेत्राल्लोष्टं शकृच्छमशानलोष्टमिति ॥ १६ ॥

अनाकुला

'लक्षणसम्पन्नमुपयच्छेते'ति वक्ष्यति । तत्र लक्षणानामज्ञातत्वात् तत्परीक्षणोपाय (१) उपदिश्यते । नचायं नित्यो विधिः; 'शक्तिविषय' इति वचनात् । शक्तिस्सामर्थ्यं यदि सम्भवः । यदि बहुज्ञातयोऽनुमन्येरन् तदा कर्तव्यं नान्यथेत्यर्थः । तत् कथं कर्तव्यम् ? उच्यते-द्रव्याणि पञ्च वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु प्रतिच्छन्नानि कृत्वा उपनिधाय कन्यासमीपे निधाय तां ब्रूयाद्वरः—एषां पिण्डानां एकमुपस्पृशेति । कानि पुनस्तानि द्रव्याणि ? नानाबीजानि संसृष्टानि व्रीहियवादीनि । वेद्याः पांसूनाहृतान्, सस्यसम्पन्नात् क्षेत्रादाहृतं लोष्टं, शकृत् गोमयं, श्मशानादाहृतं लोष्टमित्येतानि । बीजानां द्रव्यत्वाव्यभिचारेऽपि द्रव्याणीत्युच्यते-शास्त्रान्तरे दृष्टानामन्येषामपि द्रव्याणामिह विकल्पेन प्राप्त्यर्थं तद्यथा-(२) अविदासिनो हृदात् सर्वसम्पन्ना देवनात् कितवी इरिणादधन्येति (आश्व. गृ. १-५-६.) ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

शक्तिस्सामर्थ्यम् । विषयोऽवकाशः । अस्यामृद्धिपरीक्षायां वर(३) तत्पक्षिणां सामर्थ्यस्यावकाशे सम्भवति, यदि कन्या च तदीयाश्चेमां परीक्षामभ्युपगच्छेयुरित्यर्थः । यत एवात्र शक्तिविषय इत्याह, अत एवैषा ऋद्धिपरीक्षा ज्योतिषादिभिर्वैकल्पिकी, न तु नित्यवद्विवाहाङ्गम् । द्रव्याणि वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु च प्रतिच्छन्नान्येकस्मिन् भाजने निधाय (४) कन्यां समीपे च कृत्वा, तां ब्रूयादेषां पिण्डानामेकमुपस्पृशेति ॥ १५ ॥

कानि तानीत्यत आह—

नानाबीजानि व्रीहियवादिबीजानि । संसृष्टानि एकस्मिन् पिण्डे क्षिप्तानि ।

*सूत्रद्वयमप्येकीकरोति इरदत्तः । १. ङ-उच्यते । २. अविदासिनः अशोष्यात् ।

इरिणात् उपरात् ।

३. ठ तत्पक्षिणायां ।

४. कन्यासमीपे च युगपत् कृत्वा ।

वेद्याः सौमिक्याः आहूतान् पांसून् । क्षेत्रात् सस्यसम्पन्नादाहृतं लोष्टम् ।
अवशिष्टे प्रसिद्धे ॥ १६ ॥

*पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः ॥ १७ ॥ उत्तमं परिचक्षते ॥ १८ ॥
अनाकुल

तत्र बीजस्पर्शने प्रजाभिस्समृद्धिः । वेदिपुरीषे यज्ञैः, क्षेत्रलोष्टे
धनधान्यैः, गोमये पशुभिः, श्मशानलोष्टे मरणमिति यथालिङ्गार्थः ।
उत्तममन्त्र्यं द्रव्यं परिचक्षते गर्हन्ते वर्जयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

पूर्वेषां चतुर्णामुपस्पर्शने (१) यथालिङ्गमृद्धिः । नानाबीजानामुपस्पर्शने
प्रजानां समृद्धिः । वेद्याः पांसूनां यज्ञानां, क्षेत्राल्लोष्टस्य सस्यानां, शकृत-
श्च पशुनामिति । ऋद्धिनिश्चयाद्विवाहकर्तव्यतानिश्चय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उत्तमं श्मशानलोष्टं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः, जायापत्योरन्यतरस्य
वा(२) मरणलिङ्गत्वादिति ॥ १८ ॥

उद्धाह्यामाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नमरोगामुपयच्छेत् ॥ १९ ॥

अनाकुल

उक्ता वर्जनीयाः कन्याः । अथ ग्राह्या उच्यन्ते । बन्धुशब्देन कुलमु-
च्यते । यदुक्तमाश्वलायनेन “कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति
यथोक्तं पुरस्ता” (आश्व. गृ. १-५-१०.) इति । शीलसम्पन्ना आर्यशीला ।
लक्षणसम्पन्ना स्त्रीलक्षणैरूपेता रोगरहिता क्षयापस्मारादिरहिता ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

अत्र सम्पन्नमिति प्रत्येकं सम्बध्यते । बन्धुसम्पन्नां प्रशस्ताभिजनाम् ।
शीलसम्पन्नामास्तिक्यादिगुणान्विताम् । लक्षणसम्पन्नां गूढगुल्फत्वादिस्त्रील-
क्षणयुक्ताम् । अरोगां क्षयापस्मारकुष्ठघाद्यचिकित्स्यरोगरहिताम् । उपय-
च्छेत् उद्धेत् ॥ १९ ॥

अथ वरगुणानाह—

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुतवानरोग इति वरसम्पत् ॥ २० ॥

अनाकुल

श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः । वरसम्पत् वरगुणाः । एवंगुणाय क-
न्यका देयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

बन्धुशीललक्षणसम्पन्न इति पूर्ववद्वाख्यानम् । श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः

अविदुषश्चोदितकर्मानधिकारात्, धर्माद्यर्थत्वाच्च विवाहस्य । अरोग इति पूर्ववत्; तस्याप्यसमर्थत्वेनानधिकारात् । (१) एवंभूता वरसम्पत् । एवङ्गुणाय वराय कन्या देयेत्यर्थः ॥ २० ॥

अथार्द्धिनिश्चये एकीयं मतमाह--

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेतेत्येके ॥ २१ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः ॥

अनाकुला

यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुषश्च निबन्धः तृप्तिरुत्पद्यते तस्या-
मृद्धिर्भ्रुवा, नेतरत् न दत्तादिगुणदोषाद्यनुदर्शनमादरणीयमित्येके शि-
ष्टा ब्रुवते । अत्र पक्षे सर्वगुणसम्पन्नयामपि यस्यां मनश्चक्षुषी न
निबन्ध्येते सा वर्जनीया । शास्त्रनिषिद्धास्तत्रापि पक्षे वर्ज्या एव, यथा-
सवर्णा सगोत्रेति ॥ १७ ॥

इति तृतीयः खण्डः ॥

इति श्रीमद्भरद्वाजप्रणीतायां गृह्यवृत्तावनाकुलायां

प्रथमः पटलस्समाप्तः ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुषोर्निबन्धः नितरां बन्धनं, यस्यामास-
त्तद्यतिशयेन मनश्चक्षुषी निबद्धे इव तिष्ठत इत्यर्थः । तस्यां जायायां सत्यां
धर्मादीनां समृद्धिः, नेतरत् गुण(२)दोषानुदर्शनमाद्रियेतेत्येके ब्रुवते ।
एतदुक्तं भवति--अत्र मनश्चक्षुषोर्निबन्ध एवादरणे कारणम्, न तु ज्यो-
तिषादिना ज्ञाता गुणाः । तथा तदभाव एव परिवर्जने कारणम्, न
स्वापादयो दोषा इति । उभयोरपि मतयोर्दत्तादीनां निषेधमाद्रियेतैव;
'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायाम्' (आप. ध. २-१३-१.) (३) 'असमाना-
र्षगोत्रजाम्' (४) 'पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्' इत्यादिवचनजातात् ॥ २१ ॥

इत्थं सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्य(५)दर्शनम् ॥

प्रथमे पटलेऽकारि यथाभाष्यं यथामति ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने तृतीयः खण्डः ॥

समाप्तश्च प्रथमः पटलः

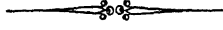
१. ड. ज—इत्येवं. २. क. ज—दोषानुरागदर्शन.

३. ४. याज्ञ. स्मृ. १. ५३. ५. ख. ग. ड. ज—सूत्रतात्पर्यदर्शनम्. क. निर्णयम्.

*खण्डेऽस्मिन् हरदत्तमते सूत्रसंख्या (१७) सप्तदश सुदर्शनमते (२१) एकविंशतिः ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

चतुर्थश्च खण्डः ।

सुहृदसप्तमवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ॥ १ ॥

अनाकुला

अथ कन्यावरणविधिः । इन्वकाभिः प्रसृज्यन्त इत्युक्तम् । तस्मिन्न-
न्यस्मिन् वा पुण्यनक्षत्रे ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा, सुहृदः ब-
न्धून् समवेतान् सङ्गतान् मन्त्रवतः श्रुताध्ययनसम्पन्नान् वरान् कन्यावरायितृन्
प्रहिणुयात् प्रस्थापयेत्-यूयममुष्मात् कुलात् मह्यं कन्यां वृणीध्वमिति ।
यद्यप्येवंविधे कार्ये सुहृदामेव सम्भावना तथापि सुहृद इत्युच्यते मन्त्र-
वतामसम्भवे सुहृत्वमात्रपरिग्रहार्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानामेव
ग्रहणम् । तेन क्षत्रियवैश्ययोरपि ब्राह्मणा एव वराः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पूर्वत्र 'इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते' (आप. गृ. २-१६.) इति विवाहोप-
योगिनो वरप्रेषणस्य कालो(१)ऽभिहितः । इदानीं तस्य विधिमाह—

सुहृदः आत्मनो मित्राणि । समवेतान् आत्मानं प्रत्येककार्यान् । मन्त्रवतः
मन्त्रब्राह्मणवतः, 'शुचीन् मन्त्रवतः' (आप. ध. २-१५-११.) इतिवन्म-
न्त्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । वरान् वरायितृन् । वरः प्राहिणुयात् प्रेषयेत् ।
एते युग्मा ब्राह्मणाश्चेति केचित् ॥ १ ॥

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ २ ॥

अनाकुला

(२)गच्छतस्तान् वराननन्तरमाप्नातस्य मन्त्रसमाम्नायस्यादितो
द्वाभ्यां ऋग्भ्यां प्रसुग्मन्तेत्येताभ्यां अभिमन्त्रयेत् । (३)अभिलक्ष्य मन्त्रो-
च्चारणमभिमन्त्रणम् । ततस्ते कन्याकुलं गत्वा-एवंगोत्रायामुष्मै सहृत्व-
कर्मभ्यो युष्मदीयां कन्यां वृणीमह-इति ब्रूयुः । ततस्ते प्रतिब्रूयुः-शोभनं
तथा दास्याम-इति । तत्र ब्राह्मे विवाहे दैवे चार्थलोपात् वरणलोपः क-
ल्पान्तरदर्शनाच्च-नात्र वरान् प्रहिणुयादिति । तथा गान्धर्वराक्षसयोश्च ॥२॥

तात्पर्यदर्शनम्

तान् प्रस्थितान् । मन्त्रसमाम्नायस्यादितः 'प्रसुग्मन्ता' इति द्वाभ्यां

१. ख ग—विहितः.

२. क-ख-ग-गतान्.

३. क-ग-घ-अभिवीक्ष्य.

ऋग्भ्यां अभिमन्त्रयेत् । अभिमन्त्रणं अभिमुख्येन मन्त्रस्योच्चारणम् । (१)

अनुमन्त्रणमप्येवम् 'अनुमन्त्रयितव्यद्रव्यगतचित्तेनेति तु भेदः ॥

अथ सूत्रस्यापूर्णत्वात् क्रम उच्यते—

कृतप्राणायामो 'वरान् प्रेषयिष्ये' इति सङ्कल्प्य, 'प्रसुग्मन्ते'ति द्वाभ्यां वरानभिमन्त्र्य, 'यूयममुष्मात् कुलात् मह्यं कन्यां वृणीध्वम्' इति प्रेषयेत् । ततस्ते दुहितृमतो गृहं गत्वा, कन्यां दत्तसगोत्रत्वादिदोषरहितां बन्ध्वादिगुणसम्पन्नां च यत्नतोऽवधार्य, दुहितृमन्तं पित्रादिकं 'गौतमगोत्राय विष्णुशर्मणे वराय भवदीयां कन्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यो वृणीमहे' इति ब्रूयुः । ततस्स पित्रादिर्दास्यामी'ति प्रतिब्रूयात् । ततस्ते प्रत्येत्य, 'सिद्धार्था वयमिति वराय वेदयेयुः । एतच्च वरप्रेषणाद्यासुरार्थयोरेव, नान्येषु, अर्थलोपात् ।

अथ यस्मिन्नहनि विवाहः ततः पूर्वमेव पञ्चमे तृतीये वाहनि यथा-शिष्टाचारमङ्कुरारोपणं कुर्यात् । तथा श्वो विवाह इत्यद्य विवाह इति च । 'तथा मङ्गलानि' 'आवृतश्चास्त्रीभ्यः प्रतीयेरत्' (आप. गृ. २-१४, १५.) इत्युक्तानि कर्माणि वरो वधूश्च यथाकालं यथायोग्यं कुरुतः । केचित्—पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धं कल्पान्तरादिति ।

ततः पित्रादिवधूकुलं प्राप्ताय वराय कन्यामुदकपूर्वं दद्यात्—इमां वत्सगोत्रजां (२) लक्ष्मीदार्यां गौतमगोत्राय विष्णुशर्मणे तुभ्यं प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयामीति । गान्धर्वराक्षसयोस्तु न प्रतिपादनम्, दातृव्यापारा (३) नपेक्षत्वात् । ततस्तां वरः प्रतिगृह्य विवाहस्थाने 'यत्र क्वाग्निम्' (आप. ध. २-१-१३.) इत्यादिविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य, तत्रैव यस्यां शालायां कन्याऽऽस्ते तां गत्वा मधुपर्कं प्रतिगृह्णाति यथा-हं यथाविधि । एवमेव वरापचितोऽपि ॥ २ ॥

अनन्तरं वरः किं कुर्यादित्यत्राह—

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत् ॥ ३ ॥

अनाकुला

ततो विवाहे निश्चिते पूर्वद्युर्नान्दीश्राद्धं कृत्वा परेद्युर्ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा वरो वधूकुलं गच्छति । तस्मै कूर्चदानादि भोजनान्तं मधुपर्कं दत्त्वा कन्यां प्रतिपादयति—तुभ्यमिमां प्रजासहत्वक-

१. मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् । शोषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥ इत्यनुमन्त्रणलक्षणम् ।

२. ख. ग. ड. ज.—लक्ष्मी. घ.—लक्ष्मीनाम्नी. थ.—लक्ष्मीदाया. ३. ठ. निरपेक्षत्वात् ।

र्मभ्यः प्रतिपादयामीति । ततस्तां वरः स्वयं दृष्ट्वा तृतीयामृचं जपेत् अ-
भ्रातृघ्नीमित्येताम् । स्वयमित्यनुच्यमाने वरं दृष्ट्वेत्यर्थः स्यात् प्रकृतत्वा-
त् । स्वयं ग्रहणात्तु कन्यां दृष्ट्वेत्यर्थो भवति । तत्र ब्राह्मे विवाह उदकपूर्वं
प्रतिपादनम् । गान्धर्वराक्षसयोस्तु नैव प्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वरः स्वयं कन्यां दृष्ट्वा 'अभ्रातृघ्नीम्' इति तृतीयां ऋचं जपेत् । दृष्ट्वै-
व(१)चक्षुषी उपसंहरति । जपश्च सर्वत्र चातुस्स्वर्येण ; न तु करणमन्त्रा-
दिवदेकश्रुत्या । 'एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ' (पा. सू. १-२-३३.) 'यज्ञकर्मण्य-
जपन्युंस्वसामसु' (पा.सू. १-२-३४.) इति वचनात् । अत्र च स्वयमिति
विशेषणं वरयितृणां प्रकृतानामयं जपो मा भूदिति । केचित्—स्वयं
वधूमेव दृष्ट्वा जपेत् ; न तु वरानिति । स्वयं दृष्ट्वेत्यादि च सर्ववि-
वाहानामविकृतम् ॥ ३ ॥

चतुर्थ्या समीक्षेत ॥ ४ ॥

अनाकुला

अवयवश ईक्षणं समीक्षणम् । अघोरचक्षुरित्येषा चतुर्थी ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

'अघोरचक्षुः' इत्यनया समीक्षेत । वध्वा दृष्टौ स्वदृष्टिं निपातयति,
अघोरचक्षुरपतिप्रचेधीति मन्त्रलिङ्गात् । केचित्—समीक्षेत अवयवशो
निरीक्षेतेति ।

अत्र वरो वधूश्च दर्भेष्वासीनौ दर्भान् धारयमाणौ कृतप्राणायामौ स-
ङ्कल्पयेते—आवाभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि, प्रजाश्चोत्पादयितव्याः—इति ॥४॥

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भसंगृह्योत्तरेण
यजुषा तस्या भ्रुवोरन्तरसंसृज्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥५॥

अनाकुला

मध्यमासमीपे वर्तत इत्युपमध्यमा तयाङ्गुल्या अनामिकये(२)त्यर्थः ।
भ्रुवोरन्तरं मध्यमुत्तरेण यजुषा इदमहमित्यनेन । संमार्जनमन्त्रोऽयं न
निरसनमन्त्रः । प्रतीचीनं प्रत्यग्गतम् । उपर्युपरि शिरो निरस्येत् । तत
उदकोपस्पर्शनं अङ्गुष्ठसाहचर्यादुपमध्यमयेति विशेषणादेव सिद्धे अङ्गु-
ल्येति विशेष्यनिर्देशो विस्पष्टार्थम् । यजुषेति विशेषणं उत्तरेणेति दि-
ग्वाचिताशङ्का मा भूदिति ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उपमध्यमा उपकनिष्ठिका, न तु प्रदेशिनी, तस्या विस्त्रंसिकेति व्यप-
शात् । उत्तरेण यजुषा 'इदमहं या त्वयि' इत्यनेन । शेषं व्यक्तम् । दर्भं नि-
रस्याप उपस्पृशेत् ॥ ५ ॥

प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

वध्वा स्वबन्धूनां च रोदनं निमित्तं जीवा^१रुदन्तीति लिङ्गात् । उ-
त्तरामृचं 'जीवा^१रुदन्ती' त्येताम्, सर्वत्र समावेशनान्ते विवाहकर्मण्य-
स्मिन्नितिसेयं जपो भवति । निमित्तावृत्तौ मन्त्र आवर्तते ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'जीवा^१रुदन्ती'ति मन्त्रलिङ्गानुरूपे निमित्ते प्राप्ते मात्रादिभिः कन्य-
कया वा अन्योन्यवियोगचिन्तया रोदने कृते इमामृचं जपेत् ॥ ६ ॥

युग्मान् समवेतान् मन्त्रवत उत्तरयाङ्गयः प्रहिणुयात् ॥७॥

अनाकुला

वधूस्नापनार्थानामपामाहरणं उत्तरयर्चा 'व्युक्षत्क्रूर'मि (१)त्येतया ।
मन्त्रवतः श्रुतवतः प्रहिणुयात् प्रस्थापयेत् । तथा मङ्गलानी^२ त्येव सिद्धे
युग्मवचनं पञ्चभिर्मन्त्रैः स्नापनं वक्ष्यति, तत्र प्रतिमन्त्रं स्नापनावृत्तिः ।
तत्र च स्नापनस्यायुग्मत्वात् तदर्थानामुदकुम्भानामप्ययुग्मत्वं स्यात् ।
एवमाहर्तृणां ब्राह्मणानामपि । अतो युग्मानित्युच्यते । तेन प्रतिमन्त्रं
कुम्भभेदः प्रतिकुम्भं ब्राह्मणभेदश्च सिद्धो भवति । तत्र यदि चत्वारः
कुम्भाः चतुर्थेन कुम्भेन चतुर्थपञ्चमाभ्यां मन्त्राभ्यामभिषेकः । यदा
त्वष्टौ तदा प्रतिमन्त्रं पञ्चभिस्तूष्णीमितरैः । समवेतवचनमुदकाहरणे
सहप्रवृत्त्यर्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानां ग्रहणम्, "आस्यै ब्राह्मणा" इति
मन्त्रे दर्शनात् ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

युग्मान् समसङ्ख्याकान् । समवेतान्मन्त्रवत इति पूर्ववत् । उत्तरया 'व्यु-
क्षत्क्रूरम्' इत्येतया प्रैषत्वादुच्चैः प्रयुक्तयाऽङ्गयः प्रहिणुयात् वधूस्नापनार्था
अप आहर्तुं प्रेषयेत् । एते च ब्राह्मणा एव, 'आस्यै ब्राह्मणा' इति मन्त्र-
लिङ्गात् । ते च ब्राह्मणा यास्वप्सु पुरुषाः(२)स्नानादिषु पूर्वं न सृताः
ताभ्यस्तृणावकाचपनीयाप आनयन्ति ; 'अवीरघ्नीः' इति मन्त्रलि-
ङ्गात् ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषा तस्याश्शिरसि दर्भेष्वं निधाय तस्मि-
न्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे सुवर्णमुत्तर-
यान्तर्धायोत्तराभिः पञ्चभिस्स्नापयित्वात्तरयाऽहतेन वाससा-
ऽऽच्छाद्योत्तरया योक्त्रेण सन्नह्यति ॥ ८ ॥

अनाकुला

ततस्तैरप्स्वाहृतास्तु तस्या वध्वाश्शिरसि दर्भेष्वं दर्भैः परिकल्पितं
मण्डलं उत्तरेण यजुषा 'अर्यम्णो अग्नि' मित्यनेन निधाय तस्मिन्निष्वे उत्तरया
'खेऽनस' इत्यनया दक्षिणं युगच्छिद्रं दक्षिणस्या युगधुरो बाह्यच्छिद्रं प्रति-
ष्ठाप्य तस्मिन् छिद्रे सुवर्णमुत्तरयर्चा 'शं ते हिरण्य'मित्येतयान्तर्धाय ताभिर-
द्भिस्तामुत्तराभिः पञ्चभिः 'हिरण्यवर्णा' इत्येताभिः प्रतिमन्त्रं स्नापयति । कथं
पुनच्छिद्रस्यान्तर्धानेन स्नापनं संभवति ? तथान्तर्धानं कुस्ते यथोद्-
कमवस्रवति । ततस्तामुत्तरयर्चा 'परि त्वा गिर्वणो गिर' इत्येतयाऽहतेन
वाससाऽऽच्छादयति । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा परिधापयति आच्छाद्याच्च-
मय्य उत्तरयर्चा आशासानेत्येतया योक्त्रेण सन्नह्यति । ऊर्ध्वंनुमासर्ना-
(आप. श्रौ. २-५-२.) मित्वादिदार्शपौर्णमासिको विशेष (१) इहेष्यते ॥८॥
तात्पर्यदर्शनम् ।

दर्भेष्वं, दर्भैः परिकल्पितमिष्वं (२) निगलाकृतिं परिमण्डलाकारमि-
त्यर्थः । तदुत्तरेण यजुषा 'अर्यम्णो अग्नि' इत्यनेन वध्वाश्शिरसि निधाय तस्मिन्नि-
ष्वं (३) वर उत्तरया 'खेऽनस' इत्येतया दक्षिणं युगच्छिद्रं, युगस्य दक्षिणं
छिद्रं दक्षिणस्या धुरो बाह्यच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य, छिद्रे सुवर्णमुत्तरया 'शं ते हिर-
ण्यम्' इत्येतयान्तर्धाय, उत्तराभिः 'हिरण्यवर्णांश्शुचयः पावकाः (४) प्रचक्र-
मुर्हित्वा' इत्यादिभिः पञ्चभिः ऋग्भिः स्नापयति । एतच्च पञ्चानामन्ते स-
कृदेव, (५) 'वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रम्' (आप. प. १-४७.) इत्युक्तत्वात् ।
एवं सर्वत्र एवंविधेष्वन्नप्राशनादिषु ॥

केचित्-पञ्चभिरिति वचनात् प्रतिमन्त्रमिति । तन्न ; (६) तिसृभ्योऽ-

१. ख. इहोच्यते ।

२. ज—निगलाकृतिः परिमण्डलाकार इत्यर्थः । ३, ख. ग. ङ. ज—वर इति नास्ति ।

४. ख. ग—प्रचक्रमुर्हित्वा इति नास्ति ।

५. एकमन्त्राणि कर्माणि (ब्रा० प० १-४७) इत्युक्तं पूर्वं, तस्यायमपवादः—क्वचित् विधौ सति
बहुमन्त्रकमपि भवेत्—यथा चतुर्भिरग्निमादत्त इति ।

६. ज. तिसृभ्य इत्यारभ्य इतरथा इत्यन्तं नास्ति ।

कशिष्टयोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थत्वादस्य । इतरथा क्रियाभ्यांवृत्तिषांचक(१)प्र-
त्ययाश्रुतेः गुणार्थं प्रधानस्नानाभ्यांवृत्तिकल्पनापत्तिः, प्रयुक्तिगौरवं चा
उत्तरया 'परि त्वा गिर्वणो गिरः' इत्येतया । अहतेन अनिवसितेन
वाससा परिघाप्य, द्विराचमय्य, उत्तरया 'आशासाना सौमनसम्'
इत्येतया योक्त्रेण सन्नह्यति । कृत्स्नविधानं चेदम् । केचित्-पेष्टिकसन्न-
हनविधिप्रदर्शनार्थमिति ॥ ८ ॥

अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाऽग्निमभ्यानी-
यापरेणाग्निमुदगग्रं कटमास्तीर्य तस्मिन्नुपविशत उत्तरो
वरः ॥ ९ ॥

अनाकुल

अथ सन्नहनानन्तरं "यत्र कचाग्नि"मित्यादिकल्पेनाग्निं प्रसाधयति ।
मथित्वा श्रोत्रियागाराद्वाहृत्य ततो वधूमग्निमभ्यानयति । उत्तरयर्चा
'पूषा त्वेत' इत्येतया । आनयनमन्त्रोऽयम् । हस्तग्रहणं तु तूष्णीमेव । उद-
गप्रवचनं दक्षिणाग्निनिवृत्त्यर्थम् ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथशब्द उकार्थः-अर्थकृत्यप्रतिषेधार्थं इति । एनां वधूं (२)दक्षिणे हस्ते
गृहीत्वा, उत्तरया 'पूषा त्वेतो नयतु' इत्येतया अग्निमभ्यानीयाग्न्यभिमुखमान-
यति; नयत्विति मन्त्रलिङ्गात् । व्यवहितेऽपि नयने विनियोगात् अपरेण-
ग्निम् अग्नेरदूरेण' पश्चादुदगग्रं (३)कटमास्तीर्य, तस्मिन् कटे युगपदुपविशतः,
यथोत्तरो वरो दक्षिणा वधूः ॥ ९ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽथैनामादितो द्वाभ्या-
मभिमन्त्रयेत ॥ १० ॥

अनाकुल

अथैवमुपविश्याग्नेरुपसमाधानादि कर्म प्रतिपद्यते । अग्निमिध्वा
प्रागग्रैरित्यादि आज्यभागान्ते कर्मणि कृते अथानन्तरमुपोत्थाय एना-
मासीनां वधूं तृतीयस्यानुवाकस्यादितो द्वाभ्यामृग्भ्यां 'सोमः प्रथम'
इत्येताभ्यामभिमन्त्रयेत । अग्नेरुपसमाधानादि वचनं तन्त्रप्राप्त्यर्थम् ।

१. ठ. शब्दाश्रुतेः ।

२. उ तूष्णीं दक्षिणे ।

३. ड-न तु प्रागग्रं इत्यधिकम् ।

आज्यभागान्तग्रहणमभिमन्त्रणादेरुत्तरस्य कर्मणः कालोपदेशार्थम् । अथशब्देऽवस्थान्तरप्रदर्शनार्थः । आज्यभागान्तमासीनः कृत्वा अथो-
त्थायामिमन्त्रणादि प्रतिपद्यत इति । तथा च बोधायनः-अथास्या
उपोत्थाय हृदयदेश (बौ. गृ. १-४-१.) मिति । आश्वलायनश्च-तिष्ठन्
प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुख्या आसीनाया (आश्व. १ ७-३.) इति । एनामित्युच्यते
अग्नेरभिमन्त्रणं मा शङ्कीति । उत्तराभ्यामिति वक्तव्ये आदितो द्वाभ्यां
इत्युच्यते मन्त्रसमाह्वये अनुवाकव्यवस्थाप्रदर्शनार्थम् । तेन “शेषं समा-
वेशने जपे” दित्यादावनुवाकशेषस्य ग्रहणम् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

अयं तन्त्रोपदेशः क्रमार्थं इत्युक्तमेव । यदि तु लाजहोमास्तन्त्र-
शून्या आगन्तुकाः, तदा स क्रमतन्त्रविधानार्थः । अथेति पूर्ववत् ।
केचित्—कल्पान्तरसिद्धोपोत्थानानन्तर्यप्रदर्शनार्थमिति ॥

एनां वधूं वरः आदित अनुवाकस्य ‘सोमः प्रथमः’ इत्यस्य ‘सोमः
प्रथमः’ इति द्वाभ्यां ऋग्भ्यामभिमन्त्रयेत् ॥ १० ॥

अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमु-

त्तानहस्तं गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अनाकुला

अथ तथैवावस्थितः अस्यै अस्याः तथैवासीनाया दक्षिणमुत्तानं हस्तं
गृह्णीयात् । दक्षिणेन नीचा न्यक्भूतेन हस्तेन । इदं पाणिग्रहणं नाम
कर्म । दक्षिणेनेति न वक्तव्यम् । एकपाणिसाध्येषु कर्मसु दक्षिणस्यैव प्र-
सिद्धत्वात् । अथाप्रसिद्धः, अन्यत्रानियमः प्राप्नोति । यथात्रैव पुरस्तादु-
पनयने च । एवं तर्हि नात्र दक्षिणहस्तो विधीयते । किं तर्हि ? न्यक्तावि-
धानार्थमनृद्यते-योऽयं दक्षिणो हस्तः सर्वकर्मसु प्रसिद्धः तेन नीचा
पाणिग्रहणमिह कर्तव्यमिति । अस्मादेव चानुवादात् सर्वत्र दक्षिणपा-
णिरिति सिद्धम् ॥११॥

तात्पर्यदर्शनम्

अनेन नित्यविधिना ‘सोऽभीवाङ्गुष्ठम्’ इत्येतावन्मात्रस्य व्यवहितस्या-
पि सम्बन्धः । इतरथा स इति न ब्रूयात् । अस्यै अस्या वध्वाः; षष्ठ्यर्थे
चतुर्थी । उत्तानं दक्षिणं हस्तं वरस्त्वेन नीचा न्यक्भूतेन दक्षिणहस्तेन । अभीवाङ्गुष्ठं
अभिरुपर्यर्थः । इवेत्यवधार ऋः । उपर्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् ॥ ११ ॥

अथ काम्यं विधिद्वयमाह—

१ यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव
गृह्णीयात् ॥ १२ ॥

अनाकुला

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठं, नापि पाणितलम् । पूर्वोक्तस्यैवायं कामसंयुक्ते
विशेषविधिः । तेनेहापि दक्षिणेन नीचा हस्तेनेत्येवमादयो विशेषा
भवन्ति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठम् । शेषं नित्यवत् ॥ १२ ॥

२ यदि कामयेत पुंस एव जनयेयमित्यङ्गुष्ठमेव सोऽ-
भीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ॥ १३ ॥

अनाकुला

गृह्णीयादित्यनुवर्तते ॥ १३ ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

अभीव लोमानि, यथा वरस्याङ्गुष्ठलोमानि सर्वाण्येवोपरि भवन्ति तथा
गृह्णाति । शेषं नित्यवदेव । अतो बध्वङ्गुष्ठमप्युत्तानम् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तस्य नित्यस्य काम्ययोश्च मन्त्रानाह—

गृभ्णामि त इत्येताभिश्चतसृभिः ॥ १४ ॥

अनाकुला

यः पाणिग्रहणे कामं नेच्छति स पाणिमभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि
गृह्णीयादित्येव । अभिशब्द उपरिभावे । इव शब्दः ईषदर्थे । यथा लोमानि
हस्तजातानि ईषदभिस्पृष्टानि भवन्ति । अङ्गुष्ठञ्च तथा गृह्णीयादित्यर्थः ।
“लोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम” (आश्व.गृ. १-७-५) इत्याश्वलायनः १५
तात्पर्यदर्शनम् ।

(३) गृह्णातीति सम्बन्धः । सर्वासामन्त एव ॥ १४ ॥

अथैनामुत्तरेणामि दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा
दिशमभि प्रक्रमय 'त्यैकमिष' इति ॥ १५ ॥

१. इदमग्रिमं च सूत्रमेकं सूत्रं ख. पुस्तके ।

२. ग—पुस्तके हरदत्तमते च 'अङ्गुष्ठमेव' इत्यन्तमेकं सूत्रम् । ततोऽपरम् ।

३. ठ—गृह्णीया, इति

अथैनामुत्तरेणार्गिं दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीचीं वा
दिशमभिप्रक्रमयत्येकमिष इति ॥ १५ ॥

अनाकुला

अथेदानीमेनां वधूमुरथाप्योत्तरेणार्गिं यो देशस्तस्मात् प्रक्रम्य प्राचीं वा दिशमभि उदीचीं वा दक्षिणेन पदा सप्त पदानि प्रक्रमयति एकमिष इत्येतैर्मन्त्रैः । प्राग्गतान्युदगतानि वा पदानि निधापयतीत्यर्थः । अत्र स्वयमेव पादं गृहीत्वा मन्त्रांश्चोक्त्वा निधापयति । संभाराक्रमणवत् । दक्षिणेन पदेति मन्त्राणां दक्षिणसम्बन्धार्थं पूर्वप्रवृत्त्यर्थं च, तस्मात्तूष्णीमितरस्य पश्चादनुप्रवृत्तिः ।

इह सोमाय जनिविदे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमित्यत्र एतैः प्रतिमन्त्रमिति न वक्तव्यम् । यथाचैतत्तथा तत्रैव वक्ष्यामः । तस्मात्तयो-
रिहापकर्षेण संबन्धः । एकमिष इत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । इतरथा प्रति-
पदं मन्त्रसम्बन्धो न सिध्यति । पदानाञ्च सप्तसंख्यानियमो 'यथोत्तराभि-
स्तिसृभिः प्रदाक्षिण'मित्यत्र तिसृणामन्ते परिक्रमणारम्भः तद्वदिहापि
स्यात् । 'विष्णुस्त्वा न्वेत्वि'ति सर्वत्रा(१)नुषजन् जपति प्रथमोत्तमयोः प-
ठितत्वात् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथाग्नेरदूरेणोत्तरत आरभ्यैनां दक्षिणेन पदा पादेन प्राचीमुदीचीं वा
दिशमभि प्रागायतान्युदगायतानि वा सप्त पदानि प्रक्रमयति; 'एकमिषे'
इत्यादिभिस्सप्तभिः 'विष्णुस्त्वान्वेतु' इत्यनुषक्तैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

सखेति सप्तमे पदे जपति ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने चतुर्थः खण्डः ॥

नस्त उत्तरे मन्त्राः ? कथं च जुहोति ? इत्यत आह—‘सोमाय जनिविदे
इत्याद्यषोडश मन्त्राः । तेषामादितश्चत्वारि यजूषि, ‘प्रेतो मुञ्चाति’ इ-
त्यादयो द्वादशर्चः । एतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिस्वाहाकारं जुहोति, न पुनः ‘य-
ज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वातेधास्स्वाहा’ (तै. सं. १-१-१३.) इतिवत्
‘अवदीक्षामदास्थ स्वाहा’ (एका. १-४-४.) इत्येतेनैव स्वाहाकारेण
होमः । (१)पूर्वेषामहोमार्थता च । जुहोतिशब्दार्थश्च (२)तद्धितेन चतु-
र्थ्या मन्त्रालिङ्गादिना वा प्रतिपन्नाश्चोदिता देवताश्चोदितेनैव चतुर्थ्यन्त-
शब्देनोद्दिश्य यजमानेन त्यक्तस्य हविषश्चोदिताधारे प्रक्षेपः । इह च
मन्त्रालिङ्गात् सोमादयो देवताः । ताश्च न जनिविस्वादिविशेषणाविशि-
ष्टाः । होमविध्यनुपपत्त्या हि मन्त्रप्रतिपन्नानां देवतात्वं कल्प्यम्, सा च
देवतामात्रकल्पनया शाम्यति । न पुनर्निर्वीजां गुर्वीं विशिष्ट(३)कल्पनां
प्रयुक्तिगौरवापादिकामयुक्तामपेक्षते । न च ग्राहकमन्त्राम्नायोरनु-
पपत्त्या विशिष्टानां देवतात्वकल्पना । विशेषणानां ‘मूर्धा दिवः ककुत्’
इत्यादिवत् स्तुत्या देवताधिष्ठानान्वयेऽपि तयोश्चरितार्थत्वात् । हवि-
श्चाज्यम् ‘जुहोतीति चोद्यमाने सर्पिराज्यं प्रतीयात्’ (आप. प. १-२५.)
इति परिभाषावचनात् । विवाहादेरयज्ञत्वेऽपि यज्ञेष्वधिकरिष्यमाणपुरु-
षदेहयोग्यतापादकत्वेन तत्र यज्ञधर्मा युक्ता एव । अन्यथा आधानपव-
मानेष्ट्यादिष्वयज्ञेषु ‘यज्ञोपवीती प्रदक्षिणम्’ (आप. प. २-१५.)
इत्यादयो न प्राप्नुयुः । होमाधारस्तूपसमाहितोऽग्निस्स्थित एव ॥ १ ॥

अथैनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदाऽऽमानमास्थापय-
त्यातिष्ठेति ॥ २ ॥

अनाकुला

पदप्रक्रमणं पदास्थापनम् अश्मा दृषत्पुत्रः । स च प्रागेव पात्रैस्सह
प्रतिष्ठापितो भवति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

व्यक्तार्थम् ॥ २ ॥

अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य द्विर्लाजानोप्याभिघारयति ॥३॥

तस्यास्सोदर्यो लाजानावपतीत्येके ॥ ४ ॥

१. क. ज—पूर्वेषां होमार्थता.

२. तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः । देवताया विधिसत्तु दुर्बलं तु परं परम् ॥ (तं. वा. २-२-१.) इति वार्तिकेन तद्धितोर्देवताबोधकत्वनिरूपणादित्याशयः ।

३. ज—कल्पनामयुक्तिगौरवा ।

अनाकुला

अथशब्दः स्थानसम्बन्धार्थः । अथोत्थित एवास्याश्चेत्थिता-
या एवेति । तेनावदानप्रभृत्युत्थानमेव भवति । तत्र दार्शपौर्णमासिको-
ऽवदानकल्पः प्रदर्शितः न कल्पान्तरम् । तदिहापि प्रत्यभिधारणं पञ्चा-
वत्तञ्च पञ्चावत्तिनां भवति । लाजानां च लौकिकः संस्कारः । पात्रैश्च
सह सादनप्रोक्षणे भवतः । अञ्जलेस्तु न सादनादि भवतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

सोदर्यो लाजानावपतीति वचनात् उपस्तरणाभिधारणे वरस्यैव
भवतः । पक्षान्तरे तु तस्यैव सर्वम् ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एते अपि सूत्रे व्यक्तार्थे । आचाराल्लाजानां त्रिरावापो जमदर्शानाम् ।
लाजहोमाश्चापूर्वाः, 'अस्या अञ्जलाबुपस्तीर्य' इत्यादि कृत्स्नविधानात् (१)
पार्वणातिदेशाभावात् (२) पाकयज्ञधर्माग्निमुखप्रत्यभिधारणस्विष्टकृत्ले-
पाञ्जनानामप्राप्तिरेव ॥

केचित्—कृत्स्नविधानादेव साधारणतन्त्रस्य प्राप्त्यभावात् लाज-
किंशुकहोमेषु तन्त्रमध्यस्थं येन जुहोतीत्याद्यञ्जलिसंस्कारमपि ने-
च्छन्ति ॥ ३ ॥

जुहोतीयं नारीति ॥ ५ ॥

अनाकुला

वरस्यैव जुहोतिक्रिया । पात्रस्थानीयो वध्वञ्जलिः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वर एव 'इयं नारी' इत्यनया ऋचाऽभिन्नेन वध्वञ्जलिना दैवतीर्थेन
ज्ञान् जुहोति । न पार्श्वेन; उपदेशातिदेशयोरभावात् ।

केचित्—'प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविश्य' इत्येष विधिरुत्त-
रतो वरोऽभ्यन्तरतो वधूरित्येवंरूपयथास्थाननियमार्थो न युज्यते ।
कुतः ? यतो विवाहे वधूप्राधान्येन तस्या अभ्यन्तरीभावो न्यायसिद्धः ।
वधूप्राधान्यं च स्त्रीणां अपुनर्विवाहादेव वेदितव्यमिति । एतच्च 'तस्मि-
न्नुपविशत उत्तरो वरः' (आप. गृ. ४-९.) इत्यत्र सूत्रे व्याख्यातम् ।
अतो यथास्थानानुवादेन परिभाषासिद्धोपवेशननियमार्थ एवायं विधिः ।
उत्तरा(३)ष्णोडशैवाहुतीरुपविश्य जुहोति, न लाजहोमानपि । ते त्व-
स्मादेव नियमात् बहुतरगृह्यान्तरानुरोधोच्च अविगीतास्मदीयाचारमु-
ञ्जुङ्घ्यापि तिष्ठतैव होतव्या इति ।

१. क—अतः पार्वणातिदेशाभावात् ।

२. क—अतस्तन्त्राभावात्पाकयज्ञधर्माञ्जलिसंस्काराग्निमुख ।

३. थ—षोडशैवाज्याहुतीः ।

तन्न ; यत औपासनोत्पादनद्वारा देहसंस्कारोत्पादनद्वारा च जाया-
पत्युभयसाध्ययज्ञोपकारके विवाहे तयोस्सममेव स्वामित्वलक्षणं प्रा-
धान्यम् । (१) अपि च चोदितसर्वकर्मसु पतिप्रयोगे यस्त्वया धर्मः कर्तव्य-
स्सोऽनया वध्वा सहेति पत्न्यास्सहत्ववचनात् प्रत्युत अप्राधान्यमेव स्त्री-
णाम् । अपुनर्विवाहस्वासामप्राधान्येऽपि 'तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते'
(तै.स. ६-६-४.) इति निषेधबलादेवोपपद्यते । तस्मात् न्यायतोऽभ्यन्त-
रीभावस्यानियमे विपर्यये वा प्राप्ते, उपवेशनानुवादेन यथास्थानमुत्तर
एव वर इत्येतन्नियमार्थं एवायं विधिः । तेन लाजहोमा अप्यासीनेनैव
होतव्याः । तस्य 'आसीनो दर्वाहोमान् जुहोति' (आप. प. ३-१०.)
इति सर्वदर्वाहोमानामविशेषेणास्माकं चोदितत्वात्, स्वसूत्रोक्तविषये
बहुतराणामपि गृह्यान्तराणामनुपसंहार्यत्वाच्च ॥ ५ ॥

उत्तराभिस्तिसृभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽऽमानमा-
स्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ ६ ॥

अनाकुला

उत्तराभिस्तिसृभिः तुभ्यमग्रे पर्यवहन्नित्यादिभिः अग्निं प्रदक्षिणं करो-
ति । तां हस्ते गृहीत्वा तिसृणामन्ते परिक्रमणारम्भः 'वचनादेकं कर्म
बहुमन्त्रमिति । उत्तराभिरिति (२) बहुवचनेनैव त्रित्वपरिग्रहसिद्धे तिसृ-
भिरिति वचनं तिसृभिरेकमेव परिक्रमणं यथा स्यात् प्रतिमन्त्रं क्रिया-
भ्यावृत्तिर्मा भूदिति ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराभिः 'तुभ्यमग्रे पर्यवहन्' इत्यादिभिस्तिसृभिः । यथा पुरस्तात्
तथा आतिष्ठममित्यनया ॥ ६ ॥

होमश्चोत्तरया ॥ ७ ॥

अनाकुला

यथा पुरस्तादिति वर्तते । उत्तरया 'अर्थमणं तु देव'मित्येतया ॥ ८ ॥

१ क—अपिचेत्यादि उपपद्यत इत्यन्तस्य स्थाने अयं पाठः—प्रत्युत यस्त्वया धर्मश्चरितव्यस्सोऽ
नया सहेति चोदितसर्वकर्मसु पतिप्रयोग एव तथा सहत्ववचनात् अप्राधान्यमेव तस्याः । यतश्चोभयथापि
'तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते' इति निषेधादेव स्त्रीणामपुनर्विवाहः ।

२ बहुवचनेनेति । कापिञ्जलाधिकरणन्यायेनेति शेषः । पतञ्जोपनयनप्रकरणे निरूपयिष्यामः ।

तात्पर्यदर्शनम्

लाजहोमश्चोत्तरया 'अर्यमणं नु देवम्' इत्येतया ॥ ७ ॥

* पुनः परिक्रमणम् ॥ ८ ॥ आस्थापनम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

पुनरपि परिक्रमणमग्नेः कर्तव्यं आस्थापनञ्चाश्मनः । पुनश्शब्दः क्रियाभ्यावृत्तिद्योतनार्थः । तेनोत्तराभिस्तिसृभिरित्यादिर्भवति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

अग्निप्रदक्षिणम् ॥ ८ ॥ (१) आत्मनः ॥ ९ ॥

होमश्चोत्तरया ॥ १० ॥

अनाकुला

उत्तरया 'त्वमर्यमे' त्येतया ऋचा ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'त्वमर्यमा भवसि' इत्येतया ॥ १० ॥

पुनः परिक्रमणम् ॥ ११ ॥

अनाकुला

पुनश्शब्दः पूर्ववत् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'होमश्चोत्तरया' इत्यादिषु पञ्चसु सूत्रेषु 'यथा पुरस्तात्' इत्यनुपङ्गः । कार्यः कार्यमिति च यथालिङ्गं वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुला

पूर्वमग्नेरुपसमाधानादिवचनेन तन्त्रप्राप्तिर्दर्शिता । इदं तु वचनं कालोपदेशार्थं परिक्रमणादूर्ध्वं जयादयो यथा स्युरिति । इतरथा जयादीनुपजुहोतीति वचनाल्लाजहोमानन्तरमुपहोमः स्यात् ततस्तृतीयं परिक्रमणम् ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतदुक्ताभिप्रायम्—यत्र वचनं तत्रैव जयादयो, नान्यत्र ; अन्वारम्भेषु नास्तीति ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य तां ततः
प्र वा वाहयेत् प्र वा हारयेत् ॥ १३ ॥

अनाकुला

परिषेचनान्त(१)ग्रहणं तन्त्रशेषोपलक्षणम् । तेन प्रणीताविमोकस्या-
प्यन्ते योक्त्रविमोकः । जयादि प्रतिपद्यत इत्येव सिद्धे परिषेचनान्तग्रहणं
तदनन्तरमेव योक्त्रविमोको यथा स्यात् प्रस्थानकाले मा भूदिति ।
उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मुञ्चामी' त्येताभ्याम् ; वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति ।
द्विमन्त्रो विमोकः । तत इति वचनं योक्त्रविमोकस्य प्रस्थानकालनि-
यमो मा भूत् यथोपपद्यते श्वो वा सद्यो वा तदा प्रतिष्ठेतेत्येवमर्थम् ।
प्रवाहणं रथादिभिर्नयनं, प्रहारणं मनुष्यवाह्येन शिबिकादिना नयनम् । उ-
भयत्र वाशब्दः उभयोरपि पक्षयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थः । अन्यथा रथान-
यनस्येह प्रत्यक्षकल्पोपदेशादनुपदिष्टकल्पं मनुष्ययानमाग्निहोत्रिककल्प-
वत् सूचितं विज्ञायेत । अतः उभयत्र वाशब्दः, तेन मनुष्यनयनेऽप्यारो-
हतीमुत्तराभिरुत्तरया शंत उत्तराभि रित्येवमादयो मन्त्राः सिद्धा
भवन्ति ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

परिषेचनान्तं कृत्वा, सामर्थ्यात्तन्त्रशेषं समाप्येत्यर्थः । तेन शम्यापो-
हनप्रणीताविमो(२)कब्राह्मणोद्भासनान्यपि करोति । उत्तराभ्यां 'प्र त्वा मु-
ञ्चामी' इति द्वाभ्यां ऋग्भ्याम् । योक्त्रं विमुञ्चति । ततः अनन्तरं तां
वधूं हस्तिनमश्वं वा प्रवाहयेत् । शिबिकामान्दोलिकां रथं मनुष्यं वा(३)
प्र वा हारयेत् । उभयत्र 'व्यवहिताश्च' (पा. सु. १-४-२८.) इति वाशब्द-
व्यवधानम् । वाशब्दद्वयं तु तुल्याविमौ विधी, नान्यतरोऽनुकल्प इति
ज्ञापयितुम् ।

अत्र 'विमुच्ये' ति क्त्वाप्रत्यये सत्यपि 'तत' इति यदाह तज्ज्ञापय-
ति, नावश्यं क्त्वाप्रत्यययुक्तं वचनं पूर्वकालतां समानकर्तृकतां वा वि-
दधाति । कदाचित्केवलक्रियाविधानमेव सिद्धवदनुवदति, यथा 'वेदं कृ-
त्वाऽग्नीन् परिस्तीर्य' (आप. श्रौ. ११-२-१५.) इति । अत्र हि न
वेदकरणस्य परिस्तरणपूर्वकालता; (४)वेदपरिवासनविधानाग्न्यगारस-
मूहनायतनोपलेपनानामपि मध्ये कर्तव्यत्वात् । तथात्रापि 'परिषेचना-
न्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य' इति प्रणीतामोक्षणादेर्मध्ये कर्तव्य-

१ ब्रह्मोद्भासनान्यपिः ।

२ ज—प्रहारयेत्

(३) वेदाग्निधाना. थ—वेदाग्रच्छेदना.

त्वात् । तथा दधिघर्मे 'एतस्मिन् काले श्रातं हविरिति प्रत्युक्त्वा तमा-
दायाहवनीयं गत्वा' (आप. श्रौ. १३-३-४.) इति । तत्रापि प्रतिप्रस्थाता
दधिघर्मसंस्कर्ता, होमकर्ताऽध्वर्युः ततस्समानकर्तृत्वाभावः । तथैवा-
न्यत्राप्यश्वमेधे 'दक्षिणापप्लाव्याहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य
हस्तं गृह्णाति' (आप. श्रौ.) इति । तथैवात्र 'स्मृतं च म इत्येतद्वाचयित्वा
गुरवे वरं दत्त्वादायुषेत्युत्थाप्य' (आप. गृ. ११-१७.) इति ॥ १३ ॥

समोप्यैतमग्निमनुहरन्ति ॥ १४ ॥

अनाकुला

एतं वैवाहिकमग्निमुखायां समोप्य दम्पत्योर्गच्छतोरु पृष्ठतः हरन्ति
तदीयाः पुरुषाः । समोप्यवचनं श्रौतेष्वग्निषु दृष्टस्य समारोपणस्य प्र-
तिषेधार्थम् । एवं प्रतिषेधं कुर्वन्नेतद्दर्शयति-अनुगतो मन्थ्य इत्यत्र श्रौत-
वदवक्षाणेभ्यो मन्थनमिति । अनुशब्दः पुरस्तान्नयनप्रतिषेधार्थः ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतं विवाहाग्निं समोप्योखायामनुहरन्ति (१) अव्यवायेन घध्वाः
पश्चान्नयन्ति परिकर्मिणः । एतमितिग्रहणं विवाहाग्नेरौपासनाख्यस्य (२)
संस्कारशब्दाभिव्यङ्ग्यस्य प्रयाणेऽपि नित्यं प्रत्यक्षनयनार्थम् । अगृह्य-
माणे त्वेतमित्यस्मिन् अदृष्टार्थं सर्वार्थस्य लौकिकाग्नेरनुहरणं स्यात् ।
औपासनस्य च गृह्यान्तरेण प्रयाणे विहितं समारोपणं स्यात् ॥ १४ ॥

* नित्यः ॥ १५ ॥ धार्यः ॥ १६ ॥

अनाकुला

एष वैवाहिकोऽग्निर्नित्यः शाश्वतिको धार्यः पत्नीसम्बन्धानां कर्मणा-
मर्थाय ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पाणिग्रहणादारभ्य सर्वाचारलक्षणकर्मार्थमग्निरनित्यः, यावज्जीवं
नोत्सृज्यते; 'पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते, तस्मिन् गार्ह्या-
णि कर्माणि' (हि. गृ. २६-१, २.) इति हिरण्यकेशिवचनात् । अतः साङ्गे
विवाहे समाप्तेऽपि 'अपवृत्ते कर्मणि लौकिकस्सम्पद्यते' (आप. प. ४-२३.)
इति न भवति ॥ १५ ॥

नित्य इति सिद्धे धार्य इत्यारम्भात् प्रयाणेऽप्यस्य समिध्यात्मन्यर-

प्राचीं समारोपणं गृह्यान्तरविहितं विकल्पेनापि न स्यात् । यथा 'जुह्वा
 क्षुवेण वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति' (आप. श्रौ. २-११-१.) इत्यत्र
 'अध्वर्युं कर्तारम्' (आप. प. १-२६.) इति घचनात् अध्वर्युरेव कर्ता, (१)
 नतु 'जुहोतिजपंतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्' (आश्व. श्रौ. १-१-१६.)
 इत्याश्वलायनसूत्रविहितो ब्रह्मा विकल्पेनापि । एवं च 'समोष्यैतमग्नि-
 मनुहरन्ति' (आप. गृ. ५-१३.) इति सर्वस्य धर्मोऽयं, न वैवाहिकप्रया-
 णस्यैव । यथा (२) 'समोष्यैतावग्नी अन्वारोष्य' इत्याग्निकप्रयाणेऽस्य
 विहितो धर्मस्सर्वार्थः ।

एवंविधेषु यद्यपि याज्ञिका विकल्पं नेच्छन्ति, तथापि विकल्पोऽस्ती-
 त्यत्र ज्ञापकं भवति । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रा-
 स्तृषां कर्मभिस्सम्बन्धः' 'दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोः' 'पूर्ववत्यामसंस्कृ-
 तायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः' (आप. ध. २-१३-१, २, ३.) इत्यस्य
 णदारसङ्ग्रहणं प्रतिषिध्य स्वयमेवाह सूत्रकारः—स त्रयाणां वर्णानाम्
 (आप. प १-२.) इति । त्रयाणामित्येतस्य पदस्यार्थो भाष्यकारेण व्या-
 ख्यतः—'तिष्ठो हि तस्य भार्यास्समृत्यन्तरवचनादप्रतिषिद्धाः, तस्य
 क्रथं सह ताभिरधिकारस्स्यादित्येवमर्था त्रिसङ्ख्या' इति । एतत्सूत्रभा-
 ष्याभ्यामसवर्णदारसङ्ग्रहस्समृत्यन्तरविहितो न सर्वथैव निषिद्ध इति
 गम्यते । तच्चान्येष्वप्येवंविधेषु विकल्पस्य ज्ञापकमेव ॥ १६ ॥

अस्यौपासनस्यो(३) द्वातस्योत्पत्तिमाह—

अनुगतो मन्थ्यः ॥ १७ ॥

अनाकुला

अनुगतः उद्घातः मन्थ्यः मन्थनेनोत्पाद्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्य-
 स्य योनिरेषैव । धारणं चारण्योर्विवाहप्रभृति भवति । तत्र विवाहे अरणी-
 भ्यां मन्थनम्, अनुगते स्वेभ्य एवावक्षणेभ्य इत्युक्तम् । तदभावे भस्मना
 अरणी संस्पृश्य मन्थनम् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्ययमग्निरनुगतः निर्वाणस्स्यात् तदा मन्थ्यः तेभ्य एवावक्षणेभ्योऽधि-
 मन्थितव्यः । यदि तानि न स्युरसमर्थानि वा, तदास्या अरणी संस्पृ-
 श्य मन्थितव्यः ॥ १७ ॥

१ ख. ग. ड—नान्येषां कर्तृत्वम् । इत्यधिकः पाठः

२ ज—समोष्यैतरावग्नी.

३ ड—उद्घासितस्य ।

श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहार्यः ॥ १८ ॥

अनाकुला

श्रुतवृत्ताध्ययनसम्पन्नो ब्राह्मणः श्रोत्रियः तस्य गृहे यः पचनाग्निः तस्माद्वाहार्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्यस्य योनिरेषैव ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथवाऽधीतवेदस्य गृहादाहार्यः । अयं च व्यवस्थितो विकल्पः । यदि मथितेऽग्नौ विवाहस्तदा मन्थ्यः । यद्याहृतेऽग्नौ तदाहार्यः । नष्टेऽपहृते वाग्नाद्वियमेवोत्पत्तिः । अनुगत इत्यस्य नष्टापहतयोः प्रदर्शनार्थत्वात् ॥ १८ ॥

प्रायश्चित्तमाह—

* उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥ १९ ॥

अनाकुला

अत्र व्यवहितकल्पनया पदानां सम्बन्धः । अग्नावनुगते भार्यायाः पत्युश्च उभयोरुपवासो भवति तयोरन्यतरस्य वेति । चशब्द उभयोरुपवाससमुच्चयार्थः । भार्यायाः पत्युश्चेति । वाशब्दोऽन्यतरस्य विकल्पार्थः । तयोरन्यतरस्य वेति । उपवासः उभयोरपि कालयोरभोजनं, प्रसिद्धेः, अनुगमनानन्तरमेव चाग्निप्रकल्पनं सर्वप्रायश्चित्तहोमश्च ।

नन्वनुगतो मन्थ्य इति प्रकृतं तत्किमनुगत इति निमित्तनिर्देशो ? उच्यते—दम्पत्योः प्रस्थानमिह प्रकृतम् । तां ततः प्र वा वा हयेदिति । प्रासङ्गिकस्त्वग्निधर्मः । ततश्चापवासविधिरपि प्रस्थानशेष एव विज्ञायेत । तथा च 'त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं' मित्यादीनां प्रासङ्गिकेन संबन्धेन भवति । किन्तु(१) प्राकरणिकेनैव । अनुगते उभयोरुपवासोऽन्यतरस्य वेत्येव सिद्धे भार्यायाः पत्युश्चेति पृथङ्निर्देशः कथमस्याग्नेरत्यन्तं भार्यासंबन्धः प्रतिज्ञापितस्यादिति । अत एव भार्यायाः पूर्वनिर्देशः तेन यस्मिन् कर्मणि भार्यायास्सहत्वं नास्ति यथोपाकरणसमापनयोस्तस्यैतस्मिन्नभावप्रवृत्तिः । सपत्नीबाधनादौ च पत्युस्सहत्वाभावेऽपि भार्यासंबन्धादेवास्मिन्नग्नौ प्रवृत्तिः ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अन्यतरस्य कालस्य अहो वा रात्रेर्वा सम्बन्धी उपवासः अनशनं

भार्यायाः पत्युर्वा भवति । चकारोग्न्युत्पत्तिप्रायश्चित्तयोस्समुच्चयार्थः । यद्यहनि रात्रौ वा प्राग्भोजनादनुगतिस्तदा मथित्वाऽऽहृत्य वा 'यत्र क्वचे'ति विधिनोपसमाधाय 'यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा' इति सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा कालशेषमुपवसेत् । यदि भोजनादूर्ध्वं तदा तत्कालशेषमागामिकालं च । सर्वथा तु विज्ञातमात्र एवानुगमने उत्पादनादिकार्यम्, निमित्तानन्तरं नैमित्तिकस्यावश्यकर्तव्यत्वात् ॥

अन्ये तु—भार्यापत्योरुभयोरप्युपवासो न विकल्पः, स्वामित्वाविशेषात्, 'पर्वसु चोभयोरुपवासः' (आप. ध. २-१-४.) इति स्मार्ते समुच्चयस्य दृष्टत्वाच्च । वाशब्दस्तु चार्थ इति । तेषामुपवासश्चान्यतरस्येत्येतावदेवालं सूत्रम् । अर्थादेव स्वामिनोरुभयोरप्युपवासो भविष्यति ॥

केचित्—'उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगते' इति सूत्रं छित्त्वा व्यवहितान्वयकल्पनया व्याचक्षते—अनुगतेऽग्नौ भार्यायाः पत्युर्भोपवासोऽन्यतरस्य वेति । अत्र प्रकृतेऽपि पुनरनुगत इति ग्रहणमधिक्यत्नमन्तरेणैवंविधानां प्रासङ्गिकार्थता न स्यात्, किन्तु परमप्रकृतार्थतैवेति ज्ञापयितुमिति ॥ १९ ॥

अनुगतेऽपि उत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् ॥ २० ॥

अनाकुला

उत्तरयर्चा 'अयाश्चाग्ने' इत्येतया जुहुयात् आहुतिमेका । इयमाहुतिस्तन्त्रवति न भवति । परिस्तरणाज्यसंस्कारदर्वासंमार्जनानि भवन्ति । अपि वेति वचनादेव वैकल्पिकत्वे सिद्धे उपवासप्रतिषेध इयमाहुतिरुपवासस्यैव प्रथाम्नाया यथा स्यादिति । तेनेहापि सर्वप्रायश्चित्तहोमस्य समुच्चयो भवति । तदिदं प्रायश्चित्तमध्यपहरणादिनाग्निनाशेऽपि द्रष्टव्यम् । अस्यैवाग्नेर्बुद्धिपूर्वात्सर्गे द्वादशाहादूर्ध्वं विच्छेदे च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्राप्यग्निसंस्कार एतावानेव ॥ १९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अपि वा अग्नानुगते उत्तरया 'अयाश्चाग्ने' इत्येतयाऽऽज्यं जुहुयान्नोपवसेत् । अनुगत इति पुनर्वचनाद्गृह्यपहृतयोर्नायं विकल्पः, किन्तुपवास एव । अपि वेत्यनेनैव उपवासपक्षे व्यावृत्ते, नोपवसेदित्यारम्भादुपवासमाग्नेणैवायं विकल्पः (१) प्रायश्चित्तं त्वत्राप्यस्त्येव ॥ २० ॥

उत्तरा रथस्योत्तम्भनी ॥ २१ ॥

अनाकुला

अथ दम्पत्योः प्रस्थाने विशेषधर्मा उपदिश्यन्ते । उत्तरा सत्येनोत्तभि-
ते त्येषा । रथस्योत्तम्भनी अनयर्चा रथस्योत्तम्भनं कर्तव्यमित्यर्थः । केन ? वरे-
ण, अधिकृतत्वात् ॥ २० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरा 'सत्येनोत्तभिता' इत्येषा रथस्योत्तम्भनी उत्तम्भने करणमन्त्रः ॥ २१ ॥

*वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे ॥ २२ ॥

अनाकुला

याभ्यामूह्यते रथः तौ वाहौ अश्वावनड्वाहौ वा । उत्तराभ्यां 'युञ्जन्ति
ब्रह्मन्,' योगे योगे, इत्येताभ्यां युनक्ति युगधुरोरावध्नाति । युञ्जन्तीति दक्षिणं,
योगे योगे इत्युत्तरम् । केचिदुभाभ्यामेकैकस्य योगमिच्छन्ति ॥ २१ ॥

अर्थात् पश्चात् सव्यम् । प्रत्यङ्मुखत्वे च न सिध्यति वचनम् ।
अन्यत्र तथापवर्ग इत्येव सिद्धम् ॥ २२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराभ्यां 'युञ्जन्ति ब्रह्मन्' 'योगे योगे' इति द्वाभ्यां अश्वावनड्वाहौ
वा(१) युगधुरोरावध्नाति । तयोश्च दक्षिणं वाहं पूर्वं युनक्ति । द्वाभ्यां द्वा-
भ्यामेकैकं, नैकैकया । (२) अत्र च उत्तराभ्यामिति द्वन्द्वापवादेनैकशेषेण
समभिव्याहृतयोजनक्रियापेक्षयेतरैतरयोगाभिहितयोर्द्वयोरपि मन्त्रयो-
स्सहितयोर्विनियोगात् (३) 'एकमन्त्राणि कर्माणि' (आप. प. १-४-१.)
इत्यस्यापवादः । नन्वेवं द्वितीयस्य मन्त्रस्यादृष्टार्थता स्यात् ? सत्यम्-
तथापि, द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकमिति परमाप्तभाष्यकारवचनादेकैकवाहयो-
जने सहितमन्त्रद्वयाचारः कृत्स्नदेशकालकर्तृव्याप्त इत्यनुमीयते ॥ २२ ॥

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ २३ ॥

अनाकुला

अथ तं रथं युक्तमारोहति वधूः । तामारोहतीमारोहन्तीं उत्तराभि "स्सु-
किंशुकमि"त्येवमादिभिः अभिमन्त्रयते । इह बहुवचननिर्देशात् त्रिप्रभृ-

* सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । 'युनक्ति' इत्यन्तं प्रथमसूत्रम् । १. ड—युगधुरोराव ।

२. क. घ—यथैकैकया तदोत्तराभ्यामिति द्विवचनमविवक्षितार्थं स्यात् । इत्यधिकः पाठः

३. एकस्यं कर्मण एक एव मन्त्र इत्युत्सर्गः इति सूत्रार्थः ।

ति अनियमप्रसङ्गे मन्त्रलिङ्गाच्चतसृभिरिति नियमः । याने तूत्तंभनादि सर्वं भवति । अश्वपुरुषादिषु च अभिमन्त्रणादयः दम्पतीधर्मा भवन्तीत्युक्तम् । 'सुचक्र'मिति मन्त्रलिङ्गात् रथ एव मन्त्रा इत्येके । वधूप्रतिपादनपरत्वात् मन्त्रस्य रथलिङ्गत्वमर्थवाद इत्यन्ये ॥ २३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

रथमारोहती मारोहन्तीं वधूम् । नुमभावश्छान्दसः । 'सुकिंशुकम्' इत्यादिभिश्चतसृभिरभिमन्त्रयते । रथमेवारोहन्तीं नाश्वान्दिम्; सुचक्रमिति लिङ्गविरोधात् । 'उदुत्तरम्' इति वा तिसृभिरश्वादिकमारोहन्तीमभिमन्त्रयते ॥ २३ ॥

* सूत्रे वर्त्मनोर्व्यवस्तृणात्युत्तरया नीलं दक्षिणस्यां
लोहितमुत्तरस्याम् ॥ २४ ॥

अनाकुला

द्वे सूत्रे नीललोहिते रथस्य वर्त्मनोरुभयोः । भविष्यन्निर्देशोऽयं ययोर्वर्तिष्येते रथचक्रे तयोर्वर्त्मनोः । वर्तिन्योरिति युक्तं पठितुम् । तथा च दक्षिणस्यामुत्तरस्यामित्युत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽवकल्पते । व्यवस्तृणाति विशब्दस्तिर्यगर्थे, तिर्यगवस्तृणाति । उत्तरया 'नीललोहित' इत्येतया ॥२४॥

तयोस्सूत्रयोः यस्त्रीलं दक्षिणस्यां वर्त्मन्यां व्यवस्तृणाति ॥ २५ ॥

उत्तरस्यामिति सव्यस्य चक्रस्य वर्त्मन्यामित्यर्थः । सूत्रे युगपत् गृहीत्वा सकृदेव मन्त्रमुक्त्वा व्यवस्तृणाति । सत्यपि देशभेदे मन्त्रलिङ्गात् ॥

अपर आह-देशभेदात् मन्त्राभ्यावृत्तिरिति । अभियानं तु साक्षाद्यकुम्भीवत् द्रष्टव्यम्—अप्रसङ्गाय यज्ञस्योऽखे उपदधान्यह मिति । सूत्रव्यवस्तरणमश्वादिषु नास्ति रथसंबन्धात् ॥ २६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वर्त्मनोः वर्तन्योरित्यर्थपाठः । नीलं दक्षिणस्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । रथस्य भाविन्योर्वर्तन्योः 'नीललोहिते भवतः' इत्येतया द्वे सूत्रे व्यवस्तृणाति तिर्यक्स्तृणाति । एतच्च युगपत्, नीललोहिते भवत इति द्विवचनलिङ्गात् । तयोश्च सूत्रयोर्दक्षिणस्यां वर्त्मन्यां नीलं व्यवस्तृणाति, उत्तरस्यां च लोहितम् ॥ २४ ॥

* सूत्रत्रयमिदं हरदत्तमते । उत्तरया, दक्षिणस्यां, उत्तरस्यां इति यथाक्रमं सूत्रान्तानि ।

ते उत्तराभिरभियाति ॥ २५ ॥

अनाकुला

ते सूत्रे अभियाति उपरियाति । उत्तराभिस्तिसृभिः ऋग्भिः ये वध्व-
श्चन्द्रमित्येताभिः तत्र रथेन गच्छन्नुपरियाति । मन्त्रास्त्वद्वादिगमनेऽपि
वक्तव्याः गमनार्थत्वात्तेषां, नेत्यन्ये । मन्त्रलिङ्गात् त्रित्वनियमः । त्रया-
णामन्ते गमनारम्भः ॥ २७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

‘ये वध्वश्चन्द्रम्’ इति तिसृभिव्यवस्तीर्णं सूत्रे अभियाति उपरि
गच्छति ॥ २५ ॥

तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् ॥ २६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चमः खण्डः ।

अनाकुला

अतीत्य गमनमतिक्रमः अतिक्रम एव व्यतिक्रमः, विशब्दोऽनर्थकः,
यथोपाय एवाभ्युपाय इति । उत्तरामृचं जपेद्वरः तामन्दसानेत्येताम् ।
निमित्तावृत्तौ जपस्यावृत्तिः । च शब्दः प्रत्येकं जपसंबन्धार्थः । इतरथा
त्रयाणामतिक्रमसन्निपाते जपः कार्यस्स्यात् मन्त्रलिङ्गात् । न च मन्त्रे
तीर्थादयस्स्तूयन्ते । किंतह्यंश्वनौ, तेनैकातिक्रमणे इतरयोः श्रवणं व्यर्थं
स्यादिति न चोदनीयं, तत्पदोच्चारो वा शङ्कनीयः ॥ २८* ॥

इति श्री हरदत्तविरचितायामनाकुलायां पञ्चमः खण्डः ॥

* खण्डेऽस्मिन् सूत्रेषु संख्याद्वयमधिकमनाकुलायाम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

तीर्थ पुण्यनद्यादि । स्थाणुर्गवां(१)कण्डूयनार्थं निखातः । चतुष्पथः प्रसिद्धः । एतेषां व्यतिक्रमे 'ता मन्दसाना' इत्येतां जपेत् । तीर्थादीनां चान्यतमव्यतिक्रमेऽपि कृत्स्नाया एव जपः, न त्वितरपदरहितायाः यतो लिङ्गाच्छ्रुतिर्बलीयसी,(२) 'ऐन्द्रथा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इतिवत् ।

नन्वत्राचाराच्छ्रुतिरनुमेयेति न तथा लिङ्गबाधो युक्तः । मैवम्, लिङ्गस्यात्र श्रुति(३)विहितशेषिष्यसापेक्षत्वात् । तत्र ह्यनुमेयश्रुतेर्दोषव्यत्ययत्रास्याः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विरोधः । अतोऽनुमेयापि श्रुतिस्सापेक्ष-लिङ्गबाधिकैव । वृत्तिभेदस्तु तीर्थादिशब्दानां तत्तद्व्यतिक्रमे मन्त्रप्रयोगभेदादुपपद्यते । अतस्तीर्थव्यतिक्रमेऽपि स्थाणुपथशब्दौ (४)दुर्मतिस्थानसामान्यात्तीर्थमेवाभिवदतः । एवं स्थाणुमितरौ । चतुष्पथमितरौ । यथेधमसम्भरणमन्त्रे उपवेशमेक्षणधृष्टिशब्दा अग्निसंस्पर्शिकाष्टमयत्वसामान्यात् इधमदारूप्येवाभिवदन्ति । यथा वा जातकर्मण्युत्तराभ्यामभिमन्त्रणं, मूर्धन्यवघ्राणं, दक्षिणे कर्णे जापः, (आप. गृ. १५-१.) इत्यभिमन्त्रणावघ्राणजपानां जातसंस्कारक्रियासामान्यादभिजिघ्रामीत्यभिवदनम् । किञ्चात्राश्विनोः प्राधान्येन स्तूयमानत्वात्तत्सकाशात्तीर्थादिव्यतिक्रमोत्पद्यते प्राथ्यमानत्वादाविकृताया एव जपः । अपि च पदान्तरोद्धारे जगतीत्वभङ्गप्रसङ्गः । न्यायतस्तु जपमन्त्रो नार्थपरः । अतो नात्र तीर्थादयोऽश्विनौ वा तात्पर्येणाभिधीयन्ते । तस्मात् सूपादः कृत्स्नाया एव जपः । एष एव न्यायो नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रमे ॥ २६ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने पञ्चमः खण्डः ।

१. क. ज.—गवादि ।

२. "कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सशसि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते" इत्ययं मन्त्रो लिङ्गात् इन्द्रप्रकाशनसमर्थेऽपि नेन्द्रोपस्थाने विनियुज्यते, किन्तु तत्र प्रबलया कदाचन स्तरीरस्यैव गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तत्वात् इन्द्रप्रकाशिताया अग्न्यस्याः तत्रैवोच्चारणं यथा तद्वत् तीर्थस्थाणुमित्यनेन सूत्रेण समप्राया एवैवः तत्तद्व्यतिक्रमे निमित्ते नैमित्तिकतया विधानात् तीर्थादिप्रकाशनरूपं लिङ्गं बाधित्वपि सर्वत्रापि कर्तव्य इत्यर्थः ।

३. ग—श्रुतिविहितप्रत्यक्ष ।

४. ख—व्यतिक्रमस्थान ।

अथ षष्ठः खण्डः ।

नावमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ १ ॥

अनाकुला

अथ यदि पथि नावा तार्या नदी वापी वा स्यात् तत्र नावमुत्तरय-
त्वा 'अयं नो मह्याः पारं स्वस्ती' इत्येतयानुमन्त्रयते अनुमन्त्रयेतेत्यर्थः । पृ-
ष्ठतः स्थित्वा अनुवीक्ष्य मन्त्रोच्चारणमनुमन्त्रणम् । कृतेऽनुमन्त्रणे वरो
वधूश्च तामारोहतः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यदि पथि नदी नावा तरितव्या स्यात्, तदा वरः 'अयं नो मह्याः
पारम्' इत्येतया नावमनुमन्त्रयते । ततस्तामुभावशिना सहारोहतः ॥ १ ॥

न च नाव्यांस्तरती वधूः पश्येत् ॥ २ ॥

अनाकुला

ये नावं नयन्ति (ते) नावि भवा नाव्याः कैवर्ताः तान् तरती तरन्ती
तरणकाल इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादेव सिद्धे वधूग्रहणं दर्शनप्रतिषेधो
वध्वा एव यथा स्यादिति । तेन तीर्त्वीत्तरां जपेदिति वरस्यैव भवति । च-
शब्दो वध्वा वरस्य च सहतरणप्रदर्शनार्थः । सहोभौ तरतः । वध्वा-
स्वयं चापरो विशेष इति । केचित् नावा तार्या आपो नाव्या इति व्या-
चक्षते । तेषां पुंलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

नाव्यान् नौनैतृन् कैवर्तान् । तरतीति छान्दसं रूपम् । तरन्ती तरण-
काले । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा. सू. ३-२-१२६.) इति शत्रादेशः ।
वधूर्न पश्येत् । चकारात् वध्वास्तरणदर्शनप्रतिषेधश्च, वरस्य केवलं
सह तरणमिति ज्ञापयति ॥ २ ॥

तीर्त्वीत्तरा जपेत् ॥ ३ ॥

अनाकुला

तीर्त्वा पारं प्राप्य उत्तरामृचं 'अस्य पार' इत्येतां जपेद्द्वरः । यदि नदी
न भवति तदा या ओषधय इत्येतामपि जपेत् । नदीनां धन्वनाञ्च व्य-
तिक्रमे इति वक्ष्यति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पारं प्राप्य 'अस्य पारे' इत्येतां वर एव जपेत् ॥ ३ ॥

* श्मशानाधिव्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टेऽग्ने-
रुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीहुत्वा
जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ॥ ४ ॥

अनाकुला

श्मशानभूमेरध्युपरि व्यतिक्रमे भाण्डे भाजनादौ रथे वा रिष्टे नष्टे
रथ इति प्रदर्शनमन्येषु चैवंप्रकारेषु दुर्निमित्तेषु वक्ष्यमाणहोमः
कार्यः । तत्राग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । अधिशब्दप्रयो-
गाच्छ्मशानभूमेरुपरि गमन एवैतत् भवति । तीर्थादीनां तु सर्मापेना-
तिक्रमेऽपि भवति ॥ ४ ॥

* उत्तरा आहुतीर्जुहोति । 'यदृतेचि'दित्याद्यास्सप्त उत्तरमन्त्रैरैतैरा-
हुतीर्जुहोतीत्यर्थः । मन्त्रलिङ्गात् सप्तनियमः । हुत्वा जयादितन्त्रशेषं
प्रतिपद्यते । सकृत् पात्रप्रयोगः । शम्याः परिध्यर्थः । अग्नेरुपसमाधानादि
वचनं तन्त्रप्राप्त्यर्थं, आज्यभागान्तवचनमन्वारम्भकालोपदेशार्थम् । 'ज-
यादि प्रतिपद्यत' इत्येतच्चान्वारम्भनिवृत्त्यर्थम् । तथा जयादि यथा-
सिद्धं प्रतिपद्यत इति ॥ ५ ॥

यदिदमग्नैरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं कर्म तदनन्तरं नैमित्तिक-
मुक्तं तत् करोति । सकृदेव, न पुनः पुनरित्यर्थः । अनन्तरोक्तानां निमि-
त्तानां देशकालभेदेनावृत्तावपि सकृदेवान्तेऽयं होमो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

श्मशानाधिव्यतिक्रमे श्मशानभूमेरुपरि व्यतिक्रमे, भाण्डे वधुभूषणादौ
रथे वा रिष्टे नष्टे, अग्नैरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं करोति । केवलाज्य-
हविषु न वचनाभावे तन्त्रमित्युक्तमेव । आज्यभागान्त इति त्वन्वार-
म्भकालविध्यर्थम् । उत्तराः 'यदृते चिदभिश्चिषः' इति सप्तकरणिका आ-
हुतीः । शेषं व्यक्तम् ॥ ४ ॥

क्षीरिणामन्येषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां
च व्यतिक्रम उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ ५ ॥

* ट.—'श्मशानाधिव्य' । हरदत्तनते सूत्रत्रयमिदम् । 'समाधानादी'त्यन्तमेकम् । 'प्रतिपद्यते' इत्यन्त-
मपरम् । शिष्टमन्यत् ॥

अनाकुला

क्षीरिणां न्यग्रोधादीनामलक्ष्मण्यानाम्, अन्येषामपि लक्ष्मण्यानां लक्षणयुक्तानां प्रसिद्धानां सीमावृक्षणामित्यर्थः । लक्ष्मण्यानामित्यपि पाठे अयमेवार्थः । नदीनां सोदकानां अनुदकानाञ्च । धन्वनां निर्जलानामरण्यानाञ्च व्यतिक्रमे उत्तरे ऋचौ यथालिङ्गं (१) यस्य लिङ्गं यस्यां दृश्यते तद्व्यतिक्रमे तां जपेत् । तत्र वृक्षातिक्रमे ये गन्धर्वा इति, नद्यतिक्रमे या ओषधय इति, धन्वातिक्रमे यानि धन्वानीति । यथालिङ्गवचनं उभयत्रोभे मा भूदिति । नद्यतिक्रमेऽपि कृत्स्ना भवति । तथा धन्वातिक्रमेऽपि ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

क्षीरिणः क्षीरवन्तः प्लक्ष्मन्यग्रोधादयः लक्ष्मं चिह्नं तत्र भवाः लक्ष्मण्याः दुर्गा(२) तिन्रिणिका सीमाकदम्बा(३) इत्येवमादयः । नद्यः प्रसिद्धाः धन्वानो दीर्घाण्यरण्यानि येषु ग्राम्याः पशवो न निवसन्ति । एतेषां व्यतिक्रमे उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् । 'ये गन्धर्वाः' इति वृक्षाणां व्यतिक्रमे, 'या ओषधयः' इति नदीनां धन्वनाम् । यथालिङ्गमिति वचनं जातकर्मवन्मा भूदिति । क्षीरिणामित्यादि बहुत्वमविवक्षितम्, निमित्तगतत्वात्, (४) हविरुभयत्ववत् ॥ ५ ॥

गृहानुत्तरया सङ्काशयति ॥ ६ ॥

अनाकुला

अथ स्वं गृहं प्राप्य रथादवरोप्य यद्धनं तस्या वहतुत्वेनागतं तच्च गृहान् प्रपाद्य ततस्तया तान् गृहान् सङ्काशयति सम्यर्गाक्षयति उत्तर्यर्चा सङ्काशयामीत्येतया । मन्त्रश्चास्मिन्नर्थे यथाकथञ्चित् योजनीयः । सङ्काशयामि दर्शयामि वहतुं वध्वाः पितृकुलादानीतं धनं ब्रह्मणा मैत्रेण अघोरेण चक्षुषा न केवलमघोरेण, किं तर्हि मैत्रेण गृहैर्मदीथैस्सार्धं गृहं च मदीयमित्यर्थः । अस्यां पर्याणद्धं विश्वरूपाख्यं यदाभरणं तत्

१ यलिङ्ग । २ ज-दुर्गाणी । ३ डः ज-कदम्ब । झ. दुर्गादितिन्त्रिणिका ।

४ दर्शपूर्णमासीयप्रायश्चित्तप्रकरणे "यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्" इत्येव हविर्नाशो निमित्ते नैमित्तिकतया शरावपञ्चकपक्वौदनद्रव्यका काचिदितिर्विहिता । तत्र सायं-प्रातःकालिकस्यैकैकस्यापि हविषो नाशो प्रायश्चित्तामिदम् ? अथ वा उभयकालिकहविर्नाश एवेति सन्देहे हविर्नाशस्य निमित्तत्वेनोद्देश्यत्वात् तद्विशेषणस्योभयत्वस्य एकैकत्ववदाविवाचितत्वात् एकैकहविर्नाशेऽपि प्रायश्चित्तामिदं भवत्येवेति पुर्वमीमांसायां षष्ठचतुर्थषष्ठे सिद्धान्तितम् । तद्वत् अत्रापि क्षीर्यादिव्यतिक्रमस्य निमित्तत्वेन तद्गतबहुत्वस्याप्यविवक्षणात् एकैकव्यतिक्रमेऽपि मन्त्रजपो भवेदवेत्यर्थः ॥

पतिभ्यः, एकस्मिन् बहुवचनम् । पत्यै मह्यं स्योनं मुखम् । सवित
करोत्विति ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वरः स्वगृहान् ज्ञातिधनसंयुक्तान् वधूं 'सङ्काशयामि' इति ऋचा स
ङ्काशयति दर्शयति । ननु-यद्यपि समित्युपसर्गः 'समवदाय दोहाभ्यां'
(आप. श्रौ. २-२०-३.) इत्यादौ सहार्थे दृष्टः, तथापि गृहाणां ज्ञातिव-
नसहितत्वमेवात्राभिप्रेतमिति कुतो निश्चीयते ? उच्यते-'सङ्काशयामि
बहुतुम्' इति मन्त्रलिङ्गानुसारात् । मन्त्रार्थश्च भाष्योक्तः ॥ ७ ॥

* वाहावुत्तराभ्यां विमुञ्चति दक्षिणमग्रे ॥ ७ ॥

अनाकुला

उत्तराभ्यां आवामगन् "अयं नो देवस्सविते" त्येताभ्याम् । योगव-
देकैकेन मन्त्रेण विमोकः ॥ ९ ॥

अर्थात् सव्यं पश्चात् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'आवामगन्' इति द्वाभ्यामेकैकं वाहं विमुञ्चति ॥ ७ ॥

लोहितं चर्मानडुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम मध्येऽगार-
स्योत्तरयाऽऽस्त्यि गृहान् प्रपादयन्नुत्तरां वाचयति दक्षिणे-
न पदा ॥ ८ ॥

अनाकुला

विमुच्य वाहौ वरः पूर्वं गृहं स्वयं प्रविश्य यत्र दम्पत्योर्वासः त-
त्रागारस्य मध्ये चर्मास्तृणाति उत्तरयर्चा 'शर्म वर्म' त्येतया तच्चानडुहं
भवति लोहितञ्च वर्णेन । प्राचीनमुत्तरलोमेत्यास्तरणे प्रकारः । आस्तीर्य
ततो दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयति । वधूं प्रवेशयति । प्रपादयंस्तामुत्तरा-
मुचं वाचयति 'गृहानि' त्येताम् । 'गृहानि' ति प्रकृते पुनर्गृहानित्यु-
च्यते—हतरथा अगारस्यापि प्रकृतत्वात् प्रवेशने मन्त्रः शङ्क्येत । इद-
मेव द्वापकमन्तरागारमध्ये चर्मास्तरणमिति । प्रपादयन् वाचयतीति
वचनान्मन्त्रकर्मणोरादिसंयोगः । न मन्त्रान्ते प्रदानम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततो वरः पूर्वं स्वगृहान् प्रविश्य 'शर्म वर्म' इत्येतया यथासूत्रं च

* सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । विमुञ्चतीत्यन्तं प्रथमसूत्रम् ।

मांस्तीर्य ततो वधूं दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयन् प्रवेशयन् 'गृहान् भद्रान्'
इत्येतां वाचयति ॥ ८ ॥

न च देहलीमभि(१)तिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुला

देहलीनाम(२)द्वाराधस्ताहारः। पर्यन्तवेदिकेत्यपरे । तां प्रपादनकाले
स्वयं सा च नातिक्रामेदित्यर्थः । तयोः प्रपन्नयोरग्निमनुप्रपादयति ॥१२॥

प्रपद्य गृहान् अथ तत्कालमशनमश्नीयात् । ततो यस्मिन्नगारे चर्मा-
स्तरणं तस्योत्तरपूर्वदेशे विवाहाग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्र-
तिपद्यते । सकृत् पात्राणि शम्भ्याः परिध्यर्थे ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सा च प्रविशन्ती देहलीं नाभितिष्ठति(३) । केचित्—चकाराद्वरो
ऽपि-इति ॥ ९ ॥

* उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागा-
न्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आर्हुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते प-
रिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया चर्मण्युपविशत उत्तरो वरः ॥ १० ॥

अनाकुला

उत्तरास्त्रयोदशप्रधानाहुतीः 'आगन्गोष्ठ' मित्याद्याः लिङ्गविरोधे स-
त्यपि वर एव जुहोति, विधेर्बलीयस्त्वात् । भवति लिङ्गञ्चाविवक्षितम् ।
देवतास्मरणार्थत्वात् मन्त्राणाम् । उत्तरो वर इत्ययं विशेषः सर्वेषु होमेषु
भवतीत्युक्तम् । उत्तरपूर्वदेशागारस्येति विधिरग्नेस्सर्वत्र वेदिनव्यः ॥१४॥

उत्तरयर्चा 'इह गावः प्रजायध्व' मित्येतया । तदुपविशतः परिषेच-
नान्तवचनमानन्तर्यायं परिषेचनानन्तरमेवोपवेशनं कर्तव्यं नान्यदिति ।
तेन भोजनं प्रागेवेति सिद्धम् । तत्रोपवेशने मन्त्र उभयोरपि भवति ।
इहामिसम्बन्धाभावात् उत्तरो वर इत्युक्तं । प्राङ्मुखौ चोपविशतः ॥१५॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराः 'आगन् गोष्ठम्' इत्यादित्रयोदशाहुतीः । उत्तरया 'इह गावः
प्रजायध्वम्' इत्येतया । पूर्वमास्तीर्णे चर्मण्युपविशतः । पूर्ववदुत्तर एव वरः ॥१०॥

१. ख. ग—देहलीमाधि.

२. द्वारेऽधस्तात् ।

३. ख. ग—नाभितिष्ठति ।

* हरदत्तमते सूत्रत्रयमिदम् । प्रथमं "समाधानादी" त्यन्तम् । द्वितीयं "प्रतिपद्यते" इत्यन्तम् । वर-
इत्यन्तं तृतीयम् ॥

अथास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य
तस्मै फलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं(१)
यच्छत आ नक्षत्रेभ्यः ॥ ११ ॥

अनाकुला

या पुमांसमेव सूते न स्त्रियं सा पुँसूः' तस्याः पुस्वः पुँस्वो जीवपुत्रा
या इति पाठः । न रेफः पाठ्यः, पठ्यमानो वा छान्दसो द्रष्टव्यः । जीव
एव पुत्रा यस्या न मृताः तस्याः जीवपुत्रायाः जीवपत्या इति च द्र-
ष्टव्यम् । तथा मङ्गलानीति । एवं भूतायास्त्रैवर्णिकस्त्रियाः पुत्रमुत्तरय-
र्चा 'सोमेनादित्या' इत्येतया अस्या वध्वा अङ्क उपवेश्य तस्मै कुमारा-
य फलान्युत्तरेण यजुषा 'प्रस्वस्थः प्रेय' मित्यनेन प्रदाय तत उत्तरे ऋ-
चौ 'इह प्रियं' 'सुमङ्गलीः' इत्येते जपित्वा तत उभौ तस्मिन्नेव चर्म-
ण्यासीनौ वाचं यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामुदयादित्यर्थः । कुमार-
श्च फलानि गृहीत्वा यथार्थं गच्छति ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पुस्वोः पुस्वाः इत्यर्थपाठः । या पुँस एव सूते न स्त्रीरपि, या च सूत
एव, न तु वन्ध्या सती क्रयादिना पुत्रवती, सा पुँसूः । जीवन्त एव पुत्राः
पुमांसो यस्यास्सा जीवपुत्रा, न पुनः 'भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्' (पा.
१-२-६८.) इत्येकशेषवचनाद्यस्या दुहितरोऽपि जीवन्ति, पुत्रश्चैको जी-
वति, सापीह जीवपुत्रा विवक्षिता; पुँस्वोरिति विशेषणानुपपत्तेः । एवं
भूतायाः पुत्रं 'सोमनादित्याः' इत्येतया वध्वा अङ्क उपवेश्य 'प्र स्व-
स्थः' इति यजुषा पुत्राय फलानि कदल्यादीनि प्रदाय 'इह प्रियं प्रजया'
इति ऋचौ जपित्वा, उभौ वाचं यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामो-
दयात् ॥ ११ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीनमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्र-
म्य उत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षष्ठः खण्डः ॥

अनाकुल

उदितेषु नक्षत्रेष्विति वचनान्ततः प्राक् तस्मिन्नेव चर्मणि वाग्यत-
योरासनं पश्चादुपनिष्क्रमणम् । उदितेष्वित्येव सिद्धे नक्षत्रग्रहणं वि-
स्पष्टार्थम् । उत्तराभ्यां ध्रुवक्षितिः 'सप्तर्षयः' इत्येताभ्याम् । उभयत्र
मन्त्रेण दर्शितं वध्वाः कर्म, वस्तु पश्यन् ध्रुवमिति निर्दिश्य पूर्वा
वाचयति पश्चादरुन्धतीमित्युत्तराम् । ततो वाग्विसर्गः । मन्त्रलि-
ङ्गादेव यथालिङ्गदर्शने सिद्धे यथालिङ्गवचनं विकल्पार्थम् । उत्त-
राभ्यां ध्रुवमरुन्धतीञ्च दर्शयति यथालिङ्गं वेति । तेनोत्तरस्यामृषि
सर्वेषां सप्तर्षीणां कृत्तिकादीनामरुन्धत्याश्च सहदर्शनं वध्वाः कर्म प-
क्षे भवति, केवलमरुन्धत्या एव वा ॥ १७ * ॥

इति हरदत्तविरचितायामनाकुलायां गृह्यवृत्तौ षष्ठः खण्डः ॥

द्वितीयः पटलश्च समाप्तः ।

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराभ्यां 'ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः' इत्येताभ्यां यथालिङ्गं पूर्व्या
ध्रुवमुत्तरयाऽरुन्धतीं च दर्शयति वधूम् । यथालिङ्गमिति च जातकर्मव-
द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकं मा भूदिति ॥

केचित्—यथालिङ्गमित्यत्र नस्ति, (१) प्रयोक्तृणां प्रमादात् प्रदेशा-
न्तरदृष्टमिह सञ्चरितपठितमिति (२) ॥

अपरे—उत्तराभ्यां यथाक्रमं ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति; यथालिङ्गं वा
इति (३) भित्वा सूत्रं साध्याहारं व्याचक्षते । 'सप्तऋषयः प्रथमाम्' इत्ये-
तया सप्तऋषीन् कृत्तिका अरुन्धतीं च सह दर्शयति । अरुन्धतीमेव वे-
ति विकल्पार्थं यथालिङ्गवचनमिति ॥ १२ ॥

द्वितीये पटले सिद्धं यथाभाष्यं यथामति ।

कृतं सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने षष्ठः खण्डः ॥

॥ द्वितीयः पटलश्च समाप्तः ॥

*खण्डेऽस्मिन् हरदत्तमते सूत्रसंख्या सप्तदश (१७) । सुदर्शनमते तु द्वादश (१२) ।

१ ख. ग. ड. ज—अध्येतृणाम् ।

२ च—सञ्चरितपाठ इति ।

३ ज—भ्रान्त्या भित्वा ।

अथ तृतीयः पटलः ॥

सप्तमः खण्डः ॥

अथैनामाग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति ॥ १ ॥

अनाकुला

अथेति वचनादेतस्यामेव राश्यां स्थालीपाको भवति । स्थाह्यां पच्यत इति स्थालीपाकः । तस्य देवताविधानं-आग्नेयेनेति । ननु-विधास्यते "अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानं" इति, सत्यम्, अपरमपि तत्र भवति-अग्निस्विष्टकृत् द्वितीय इति । ततश्च स एव यदि देवताविधिः स्यात् द्विदेवत्यमिदं हविः स्यात् । ततश्च निर्वपणकाले ताभ्यामुभाभ्यां सङ्कल्पः क्रियेत । यद्यपि वस्तुतो गुणभूतः स्विष्टकृद्यागः तथापि प्रधानवत् तत्र चोद्यते-‘अग्निस्विष्टकृद्द्वितीय’ इति । ततश्च तस्मा अपि सङ्कल्पः क्रियेत । तस्मात् केवलोऽयमाग्नेयस्थालीपाक इति (वक्तव्यम् । एवमाग्नेयस्यैव प्रदानस्य) यद्यप्रत्तदैवतामित्येतत् प्रायश्चित्तं भवति । स्विष्टकृतस्तु प्रत्तदैवतामित्येतदेव । 'एनां याजयती' ति वचनात् सहत्वमुभयोरस्मिन् कर्मणि नास्ति । वध्वा एवेदं कर्म, वरस्य त्वात्विज्यमेव । तेन यदिदं स्थालीपाकपरिवेषणं ब्रीह्यादिदक्षिणा च तत् वधूधनस्यैव भवति । यत्रेदमुच्यते 'पत्नीहि पारीणह्यस्येशे' इति (तै.सं.६-१-६) ॥१॥

तात्पर्यदर्शनम्

ननु-‘अथ पत्न्यवहन्ति’ ‘श्रपयित्वा’ इत्येतावदेव वक्तव्यम् ; यत् उत्तरत्र ‘अग्निर्देवता’ (आप. गृ. ७-५.) इति विधानादाग्नेयत्वं सिद्धम् स्थालीपाकेनेति तु श्रपयित्वेति विधानात्, एनां याजयतीति चान्वारब्धायामिति विधानात् ; अतः किमर्थमिदमधिकमारभ्यते ‘अथैनामाग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति’ इति ?

उच्यते-सूत्रं तावद्विषयप्रणीतं नानर्थकं भवितुमर्हति । तेन लोके व्युत्पत्तिसिद्धाध्याहारादिभिरपि यस्सूत्रस्यार्थस्सम्पाद्यते सोऽपि वेदार्थो नुष्ठेय (१) उच्यते-ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयित्वा, अनन्तरं यत्राग्नेयेन स्थालीपाकेन यागं करोति तत्रैवैनां पत्नीं याजयति पत्न्यामन्वारब्धायाम् जुहोति, न पर्वसु पार्वणविकारेषु च । एवमतिदेशविशेषार्थतया सूत्रमथवदेव ॥

(१) एतादृशान्तर्गतग्रन्थस्थान ग पुस्तके 'सङ्कल्प आग्नेयस्यैव यागस्य' इति पाठो दृश्यते ।

१ क-स उच्यते; १.

तात्पर्यदर्शनम्

अन्ये—याजयतीति वचनात् वरादन्योऽप्यस्य स्थालीपाकयाग-
स्य कर्तेति । तन्न ; प्रकरणेनास्य विवाहाङ्गत्वात् 'सहाङ्गं प्रधानम्'
(आप. प. २-३९.) इति साङ्गस्य प्रधानस्यैककर्तृकत्वात् ॥

केचित्—उत्तरत्र न केवलमग्निदेवतेति विधिः, 'अग्निस्स्विष्टकृत् द्वि-
तीयः' इत्यपि । तेन द्विदेवत्योऽयं स्थालीपाको मा भूत्, किन्वेकदेवत्य
एवेत्येवमर्थमाग्नेयेनेति विधानम् । तेनाग्नेय एव सङ्कल्पितस्य ब्रीह्यादे-
र्याक्षितो लौकिको निर्वापः कार्यः । 'एनां याजयति' इति तु नास्मिन्
कर्मण्युभयोरधिकारः, किन्तु वध्वा एव । वरस्तु ऋत्विक्स्थानीयः ।
तेन होमादौ द्रव्यत्यागस्त्रीधनादेवेति । तन्न ; वध्वेकाधिकारे हि प्रकर-
णावगतविवाहाङ्गत्वबाधः, अधिकारसाध्यभेदेन शास्त्रतदर्थयोर्भेदात् ।
आचारसिद्धवरकर्तृकत्वबाधापात्तिश्च ; अन्यार्त्विज्येऽप्यविरोधात् ॥ १ ॥

पत्न्यवहन्ति ॥ २ ॥

अनाकुला

अरुन्धतीदर्शानन्तरमगारं प्रविश्य ब्रीहीन् यवान् वा नवानग्नये सं-
कल्पितान् निर्वपति यावद्धोमाय ब्राह्मणभोजनाय च पर्याप्तं मन्यते ।
प्रोक्षणञ्च तूर्ण्णां संस्कृताभिरङ्गिः । ततस्तान् पत्न्यवहन्ति । 'एना पत्या'
इत्यादिवत् सावहन्तीति सर्वनाम्ना निर्देशे कर्तव्ये पत्नीग्रहणं पत्नीकर्मैदं
यथा विज्ञायेत । इतरथा याजमानं विज्ञायेत । वधूरिह यजमानेति कृत्वा
पार्वणादिषु पत्युरवहननं प्राप्नोति ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्थालीपाकार्थं ब्रीह्यादिकम् । 'साऽवहन्ति' इति वक्तव्ये 'पत्न्यवह-
न्ति' इत्यधिकाक्षरात् पत्न्यवघातमेव कुर्यात्, न तु (१)श्रपणादिकमपि ।
तदादिकं वर एव ।

केचित्—पत्नीत्यारम्भादवहननं पत्नीकर्मैव, न तु यजमानकर्म । य-
जमानकर्मत्वे हि सहाधिकारे पार्वणादौ पत्युरवहननं स्यात्, तस्य त-
त्र यजमानत्वात् । अत एव पार्वणादौ नान्वारम्भः ; पत्न्यवहन्तीतिवत्
पत्न्यामन्वारब्धायामित्यवचनादिति । मैवम् ; वध्वेकाधिकारस्यैव नि-
रस्तत्वात् ॥ २ ॥

* श्रपयित्वाऽभिघार्थं प्राचीनमुदीचीनं वोद्वास्य
प्रतिष्ठितमभिघार्थिग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्ध-
यां स्थालीपाकाज्जुहोति ॥ ३ ॥

अनाकुला

ततस्तानवहतांस्त्रिष्फलीकृतान् प्रक्षाल्य श्रपयति वरः । अग्नेरु-
पसमाधानादिवचनं तन्त्रविधानार्थं कालविधानार्थं च प्रतिष्ठिताभि-
घारणान्ते कथं तन्त्रं प्रतिपद्येत, न प्रागिति । तेनाभिघारणमसंस्कृतेना-
ज्येन भवति । अत्रापि सकृदेव पात्रप्रयोगः । तथा शम्याः विवाहशे-
षत्वादस्य । नेत्यन्ये ॥ ३ ॥

आज्यभागान्तवचनं अन्वारम्भकालोपदेशार्थम् । स्थालीपाकादि-
त्यनर्थकम्, तस्य होमार्थत्वात् । न च वाच्यं ब्राह्मणभोजनार्थं स्थालीपा-
को, होमस्त्वाज्यादेव प्राप्नोतीति । यागविधानात् देवताविधानाच्च । एवं
तर्हि शैलीयमाचार्यस्य-यत्रोभयं हविर्भवत्याज्य(१)ञ्चौषधयश्च तत्र प्रधा-
नाहुतिविशेषणं करोति स्थालीपाकादभ्रादपूर्वादाज्याहुतिरिति । तेन
यत्र विशेषणं नास्ति तत्रैकमेव हविरिति सिद्धं भवति । तेनाग्रयणे
आज्यस्याभावः । ततश्च सकृदुपघातपक्ष एव तत्र भवति, आज्याभावे-
नोपस्तरणाभिघारणयोरसम्भवात् । विवाहे च 'यथा स्थानमुपविश्ये'
त्यत्र आज्याहुतिरिति विशेषणाभावादाज्यमेव तत्र धर्मवद्दविः, लाजा-
स्त्वधर्मका इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उद्वास्य सौकर्यादपरेणाग्निं प्रतिष्ठाप्य । प्रतिष्ठितमभिघारयति ।
ओषधिहविष्केऽप्यत्र तन्त्रविधानं क्रमार्थमित्युक्तमेव । 'आज्यभागान्ते-
ऽन्वारब्धायाम्' । उपस्तरणप्रभृत्यन्वारम्भः प्रधानहोमान्तम् ॥ ३ ॥

सकृदुपस्तरणाभिघारणे द्विरवदानम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

अनेन पौरोडाशिकोऽवदानकल्प इह प्रदर्शितो विज्ञेयः । 'तस्माद-
ङ्गुष्ठपर्वमात्र' (आप. श्रौ. २-१८-९.) मित्याद्यपि भवति । पञ्चावत्तञ्च
पञ्चावत्तिनाम् । प्रत्यभिघारणं च हविषः लाजावदानवत् । उपस्तीर्य द्वि-

* हरदत्तमते सूत्रद्वयमिदम् । 'समाधानादी' त्यन्तमेकम् । शिष्टमन्यत् ॥

१. ग. आज्यमौषधञ्च ।

रवदाय द्विरभिधारयतीति वक्तव्ये सकृद्वचनमुपस्तरणाभिधारणयोश्चतु-
रवत्संपादनार्थतां ज्ञापयितुम् । तेन चतुरवत्ताभावे उपस्तरणाभिधार-
णयोरप्यभावः । यथा 'सकृदुपहत्य जुहुयात्' (आप. गृ. ७-७.) 'दध्न
पवाञ्जलिने' (आप. गृ. २२-१०) । त्यादौ ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

होमदर्व्यां स्रुवेण दर्व्यन्तरेण वा सकृदुपस्तरणं कार्यम् । ततश्चरो-
द्विरवदानम् । त्रिर्जमदग्नीनाम्, सकृच्चाभिधारणम् । ततः स्विष्टकृदर्थं चरोः
प्रत्यभिधारणम् । अस्थैष्टिकावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वादाचारोच्च ॥ ४ ॥
देवतामाह—

* अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः ॥ ५ ॥

अनाकुला

प्रधानद्वित्वाद्दुत्तरविवक्षया सिद्धानुवादोऽयम् । अग्निरेव देवता
पूर्वस्य होमस्य येयमाग्नेयेनेति विहिता । उत्तरस्यान्या विधीयत इति ॥६॥

स्वाहाकारेण प्रदानं प्रक्षेपो यस्मिन् सः स्वाहाकारप्रदानः । स्थाली-
पाकस्य होमः । अविशेषात् पूर्वश्चोत्तरश्च । तत्र स्वाहाकारसंयोगाद्दे-
वताशब्दश्चतुर्थ्यन्तो भवति—अग्नये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ।
'जुहोतिचोदनः स्वाहाकारप्रदानः' (आप. प. ३-४.) इत्येव सिद्धे
वचनमिदं कल्पान्तरेषु केषुचित् मन्त्रेण प्रदानश्चोदित"ममुष्मै स्वाहेति
जुहुयात्, ऋचा वा तद्देवतये"ति 'पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया
जुहुया'दिति च तत्प्रतिषेधार्थम् । एवमपि 'स्थालीपाकाज्जुहोत्यग्नये
स्वाहेत्येव वक्तव्यं' स्विष्टकृति च स्विष्टकृते स्वाहेति । इदं तु वचनं पार्व-
णातिदिष्टेषु यथोपदेशं देवता इत्यत्र मन्त्रप्रतिषेधार्थम् । तेन 'पौर्णमा-
स्यां पौर्णमासी' (आप. गृ. ७-२८) इत्येवमादिषु यत्र स्थालीपाकस्य
देवतैव चोद्यते तत्र देवताशब्देनैव होमः, न तद्देवत्येन मन्त्रेणेति
सिद्धम् ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निर्देवतेति विहितान्निविशेषणार्थमयं परिभाषोक्तानुवादः । कथं
विशेष्यते ? इति चेत्, सोऽग्निस्स्वाहाकारप्रदानश्चेदेवता, स्वाहाकार-
योग्यया चतुर्थ्या विभक्त्या युक्तश्चेदित्यर्थः ।

नन्व'न्वारब्धायामग्ने जुहोती'ति वक्तव्ये किमर्थमधिकाक्षरं 'अग्नि-
देवता स्वाहाकारप्रदानः' इत्युपादिश्यते ? उच्यते—शब्दो देवता, नार्थः;
अर्थोऽपि यागे चोदितचतुर्थ्यन्तस्ववाचकशब्देनैवोपकरोति, अर्थस्यो-
द्देश्युपशक्यत्वात्; उपकारान्तरस्य च दुर्निरूपत्वादिति मीमांसकम-
तमिह नाभितम्; अर्थ एव देवतेति स्वमतज्ञापनार्थम् । कथमिति चेत् ?
कर्मणि प्रयोगानर्हस्य प्रथमान्तस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्थस्य
देवतात्वे सत्यप्युपकारशब्देनैवेति नानुष्ठाने विशेषः । मैवम्; न केवलं
चतुर्थ्यन्तशब्दोच्चारणमेवानुष्ठेयम्, किन्त्वर्थस्य ध्यानमपीति । अत्र
तु ज्ञापकं 'आग्नेया इति तु स्थितिः' (निरु. ८-३-७.) इत्यादि निरुक्त-
कारवचनम् ॥

केचित्—कल्पान्तरेषु 'अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ऋचा वा तद्देव-
त्यया' इति विकल्पः चोदितः । स माभूदस्माकम् । पार्वणेषु तद्विकारेषु
च 'अमुष्मै स्वाहा' इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥ ५ ॥

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ॥ ६ ॥

अनाकुला

यया दर्व्या होमस्तयैव सकृदुपहत्य जुहुयात् । अत्र पक्षे उपस्तर-
णाभिधारणयोरप्यभाव इति सिद्धम् । केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति
वचनं स्विष्टकृत्यपि प्राप्त्यर्थम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथवा दर्व्या सकृत् स्थालीपाकाद्गृहीत्वा जुहुयात्, न तु पूर्वव-
त्तुरवत्तं पञ्चावत्तं वा (१)अपूर्वत्वाद्द्विहोमानाम् ॥ ६ ॥

अग्निस्विष्टकृद्द्वितीयः ॥ ७ ॥

अनाकुला

अग्निः स्विष्टकृद्द्वितीयो भवति देवतात्वेन । द्वितीयवचनं पूर्वेण तुल्य-
धर्मत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'यथोपदेशं प्रधानाहुती'रित्यादौ स्विष्टकृतो-
ऽपि ग्रहणं भवति । तथा 'सकृदुपहत्य जुहुयात्' 'स्वाहाकारप्रदान'
इत्येतयोश्च प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

१ द्विहोमानां न प्रकृतित्वं नापि विकृतित्वम् । किन्तु अपूर्वास्ते । न प्रकृतिपूर्वा इत्यर्थः । अतो
न तेस्वन्यतो धर्मप्राप्तिरिति पूर्वमीमांसायामष्टमाध्याये चतुर्थपादे सिद्धान्तितम् । अतश्च चतुरवत्त-
पञ्चावत्तयोरन्यत्र विहितयोरैष्टिकधर्मयोरतिदेशतो नात्र प्राप्तिरिति भावः ।

तात्पर्यदर्शनम्

देवतेति शेषः । स्थालीपाकशेषात् द्वितीयो होमः कर्तव्यः । तस्मिन् अग्निस्विष्टकृद्देवतेत्यर्थः । अर्थसिद्धेऽपि द्वितीये 'द्वितीय' इति ग्रहणे प्रयोजनं 'सदसस्पतिर्द्वितीयः' (आप. गृ. ८-२.) इत्यत्र वक्ष्यते ।

केचित्—पूर्वहोमेन तुल्यधर्मत्वज्ञापनम् । तथा च सति 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुत्वा जयादीत्येवमादि भवेदिति ॥७॥ अस्य त्ववदानविधिमाह—

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिधारणम् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अत्रापि पौरोडाशिकस्विष्टकृतोऽवदानकल्पः प्रदर्शितो विज्ञेयः । 'तेन द्विः पञ्चावत्तिनः उत्तरमुत्तरं ज्यायांसम्, न हविः प्रत्यभिधारयती' (आप. श्रौ. २-२१-३,४,५.)ति विशेषाः इहापि द्रष्टव्याः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सकृदुपस्तरणमवदानं च द्विरभिधारणं च कार्यम् । जमदग्नीनां तु द्विरवदानम् । अवदानं (१)दैवताज्जयायः । नापि हविःप्रत्यभिधारणम्; ऐष्टिकसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वात्, आचाराच्च ॥ ८ ॥

मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

पूर्वस्य प्रधानहोमस्येत्यर्थः । उपघातपक्षार्थं वचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकत्वात् सिद्धम्, ननु तत्रापि "पूर्वाधार्द्वितीयं पञ्चार्धात् तृतीय" मित्येतयोर्देशविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्यात् । यद्येवं उत्तरार्धादुत्तरस्येति स्विष्टकृति नारब्धव्यं, विशेषाभावात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाशिक एव विधिः । इदं तु वचनमुपघातपक्षार्थम् ॥११॥

तात्पर्यदर्शनम्

हविषो मध्यात् पूर्वस्य दैवतस्यावदानं कार्यम् । उपघातपक्षार्थं एवायमारम्भः । चतुरवत्तपक्षे त्वैष्टिकविधिप्रदर्शनबलान्मध्यादङ्गुष्ठपूर्वमात्रावदानम् । 'तिरश्चीनमवद्यति पूर्वार्धाद्वितीयमनूचीनं चतुरवत्तिनः, पञ्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः' (आप. श्रौ. २-१८-२.) इत्यवदानस्थान-

१. "दैवतसौविष्टकृतैडानामुत्तरोत्तरं ज्यायः" इति वाक्येन दैवावदानापेक्षया सौविष्टकृतावदाने ज्यायस्त्वस्य विभिन्नोदितत्वात्ति भावः ।

सिद्धेः । एतेनोपघातपक्षे चतुरवत्तधर्म उपस्तरणादिर्न प्रवर्तते इति दर्शयति ॥ ९ ॥

मध्ये होमः ॥ १० ॥

अनाकुला

आघारसम्भेदो मध्यम् । अत्रापि पौरोडाशिक एव होमदेशो दर्शितो विज्ञेयः । तेनाहुतीनामनेकत्वे 'पूर्वा पूर्वांहिताम्' (आप. श्रौ. २-१९-९.) त्येवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

होमः प्रक्षेपः । दैवतस्य अग्ने मध्ये आघारसम्भेदे । प्रधानाहुतिबहुत्वे 'पूर्वा पूर्वांहिताम्' (आप. श्रौ. २-१९-९.) इति च भवति । अयं तूभयपक्षार्थः ॥ १० ॥

उत्तरार्धादुत्तरस्य ॥ ११ ॥

अनाकुला

अयमप्युपघातपक्षार्थ आरम्भः ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरार्धाद्धविष उत्तरस्य स्विष्टकृत अवदानं कार्यम् । अयमपि पूर्व-वदुपघातपक्षार्थ एव ॥ ११ ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥ १२ ॥

अनाकुला

अत्रापि पौरोडाशिकस्य स्विष्टकृतो धर्मो विज्ञेयः । तेना 'संसक्तामितराभिः' (आप. श्रौ. २-२१-६.) रिति विशेष इहापि भवति । होम-ग्रहणे आश्रिमाणे उत्तरार्धपूर्वार्ध इत्यस्य लेपयोः प्रस्तरवदित्युत्तरेणापि सम्बन्धस्सम्भाव्येत ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्य स्विष्टकृतो होमोऽग्नेस्तत्पूर्वार्धे । अस्यापि प्रदर्शनार्थत्वात् 'असंसक्तामितराभिराहुतिभिः' (आप. श्रौ. २-२१-६.) इत्यपि भवति ॥ १२ ॥

होमोपस्तरणार्थद्विद्वयलेपयोः पात्रप्रयोगार्थं संस्तीर्णस्य च बर्हिषः (१) प्रतिपत्तिमाह—

लेपयोः प्रस्तरवत् तूष्णीं बर्हिः (२) रङ्क्त्वाग्नौ प्रहरति ॥ १३ ॥

अनाकुला

यस्मिन् बर्हिषि प्रतिष्ठितं हविराज्यं च तस्मात् किञ्चिदुपादाय तद्ब-
र्हिरन्नस्य चाज्यस्य च यौ लेपौ तयोः प्रस्तरवत्तूष्णीमङ्क्त्वा प्रस्तरवदेव
तूष्णीमग्नौ प्रहरति । अत एव प्रतिपत्तिविधानादपरेणाग्निं बर्हिषः स्तरणं
भवति । हविषश्च तत्रासादनम् । कल्पान्तरे च स्पष्टमेतत् । शृतानि
हवींष्यभिघार्य उदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्येति । केचिदग्निपरिस्तरणाद-
ञ्जनं मन्यन्ते । प्रस्तरवदिति वचनात् त्रिषु स्थानेष्वञ्जनं भवति । तत्र चतु-
रवत्तपक्षे यथा होमः तस्यामग्रस्य, ययोपस्तरणाभिघारणे तस्यां मध्य-
स्व, आज्यस्थाल्यां मूलस्य चाञ्जनं भवति । उपघातपक्षे तूपस्तरणाभिघार-
णार्थाया दर्व्या अभावादाज्यस्थाल्यां मध्यस्य मूलस्य चरुस्थाल्याम् ।
अक्तस्य तृणमपादायेत्येतदपि भवति । तथा यथा होमस्तस्यां प्रतिष्ठापनं
च आग्नीध्रकर्म च स्वयमेव करोति ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

लेपयोः देर्वाद्भयलभयोः पात्रासादनार्थं संस्तीर्णं बर्हिः प्रस्तरवत्तू-
ष्णी(१)मङ्क्त्वा तद्देवाग्नौ प्रहरति । इदमपि प्रदर्शनार्थम् । तेनाञ्ज-
नादिसंस्त्रावान्तं श्रौतवत्तूष्णीं करोति । ननु—प्रस्तरवदितिहानुपपन्नम् ।
बर्हिषोऽग्रमध्यमूलानां द्वयोर्दर्व्योः प्रस्तरवदञ्जनासम्भवात् । उच्यते—हो-
मदर्व्यामग्रमनक्ति, इतरस्यां मध्यमूले; 'अन्ताल्लोपो विवृद्धिर्वा' (आप.
प. ४-१३.) इति वचनात् । एवं त्रिद्विर्वा । 'अथापरम्' इति पक्षे सकृ-
देवोपस्तरणाद्यर्थायां मूलं, होमार्थायां मध्याग्रे ।

अन्ये तु आज्यस्थालीं ध्रुवास्थाने पक्षत्रयेऽपि कुर्वन्ति, अञ्जनस्यो-
पयुक्तपात्रलेपप्रतिपत्त्यर्थत्वात् (२) 'इडान्तं वाऽऽहवनीये शंखन्तं
गार्हपत्ये' (आप. श्रौ. ३-१४-६.) इति पक्षे 'आज्यस्थाल्यां मूलम्'
(आप. श्रौ. ३-१४-७.) इति(३)दर्शनाच्च । इह तु पक्षे लेपयोरिति

१. ट-अक्त्वा.

२. अथ वा इडापर्यन्तमेवाहवनीयदेशे संस्थापयेत् । न तु सूक्तवाकशंयुवाकावपि तत्र कुर्यात् ।
तौ तु गार्हपत्यदेशे एव कुर्यादिति सूत्रार्थः । 'तच्छंयोरारवृष्णिमहे' इति शशुषाकः प्रस्तरप्रहरणकाले
होत्रा पठनीयः । 'इदं व्यावापृथिवी भद्रमभूत्' (तै. ब्रा. ३-५-१०.) इत्ययमनुवाकसूक्तवाकः ।

३. अयं भावः—दर्शयुर्ग्यमासयोस्सन्तीडासूक्तवाकशंयुवाकसंसक्तहोत्रुनिगदसंयुक्ताः त्रयः कर्म-
विशेषाः । तत्र पुरोडाशादिहविरिडाऽऽहवनीये, आज्येडा गार्हपत्य इति उभयत्रापीडा तावन्नियता ।
सूक्तवाकशंयुवाकौ तु "इडान्त"मिति पूर्वोक्तसूत्रेणाहवनीयदेशे गार्हपत्यदेशे वा कर्तव्यतया विकल्पि-
तौ । एवञ्च यदि सूक्तवाकशंयुवाकौ गार्हपत्यदेशेऽनुष्ठीयेते तदा वेदेस्तृणमेकमपादाय प्रस्तरस्थाने तदग्रं
ऽङ्गामञ्ज्यात्, उपभृतिं स्त्रुवे वा मध्यमञ्ज्यात्, आज्यस्थाल्यां मूलमिति श्रौते दृश्यते । अतश्चास्मिन्

द्विवचनमाज्यौषधलेपाभिप्रायम्, न तु पूर्ववदाधारद्वित्वाभिप्रायम् ॥

केचित्—कल्पान्तरादपरेणाग्निं यस्मिन् बर्हिषि हविराज्यं च प्रतिष्ठितं तस्माद्वा, परिस्तरणाद्वा किञ्चि(१)दुपादायाञ्जनमिति । तन्न; कल्पान्तरौक्तबर्हिःप्रतिष्ठापनोपसंहारस्य पाक्षिकत्वेन नित्यवदञ्जनानुपपत्तेः ॥१३॥

अत्र वचनाभावात् जयादिनिवृत्तौ सत्यां तद्वद्धक्रममपि परिषेचनं न निवर्तते, अश्वथङ्गत्वादित्याह—

‡सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ॥ १४ ॥

अनाकुला

उत्तरं तन्नं जयादि यथासिद्धमत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः । कथं च सिद्धम् ? उपजुहोतीतिवचनात् । प्रधानहोमानन्तरं तेनोपहोमानामुपरिष्ठाद्बर्हिषोऽनुप्रहरणं भवति । अन्यथा प्रधानहोमानन्तरमुपदेशादुपहोमानां पुरस्तादनुप्रहरणं स्यात् ॥ १६ ॥

अत्र कृत्वेत्यध्याहर्तव्यम् । परिषेचनं कृत्वा परिषेचनान्तं कृत्वेत्यर्थः । किमर्थमिदम् ? परिषेचनान्ते ब्राह्मणभोजनाद्येव कर्म प्रतिपाद्येत नान्यदित्येवमर्थम् । अन्ये तु सिद्धमुत्तरं परिषेचनमित्ये(२)कमेव योगं पठन्तो व्याचक्षते । तेनेह स्थालीपाके प्रधानहोमानन्तरं तन्नशेषस्य प्राप्तस्य परिषेचनमेव सिद्धमन्यदसिद्धमिति । तेनोपहोमानामिह लोपश्चाद्यत इति । तेषामुत्तरमिति व्यर्थम् ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्पष्टमेतत् । ततः प्रणीताविमोकोऽपि ।

केचित्—सिद्धमुत्तरमिति पदद्वयमेकं वाक्यम् । सिद्धमविकृतम् । उत्तरं तन्नशेषं जयादि । एतच्चेहोत्कृष्य पठितमपि 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयाभ्यातानान्' (आप. गृ. २-७.) इति श्रौतक्रमस्य बलीयस्त्वात् प्रधानतुल्यधर्मकस्विष्टकृतोऽनन्तरमेव । तथा 'परिषेचनम्' इत्यप्यानन्तर्यविध्यर्थम् । परिषेचनान्तं कृत्वा ब्राह्मणभोजनमेवेति । तन्न; सिद्धमुत्तरं परिषेचनमिति प्रतीताभ्यर्हितसामानाधिकरण्यान्वयबाधने महादोषवाक्यभेदकल्पनापेक्षत्वात् । तथा वचनाभावादिह जयाद्येव नास्ति, दूरे क्रमबलाबलकथा । तथा 'परिषेचनम्' इत्यस्यापि

पक्षे ध्रुवास्थाने श्रौते आज्यस्थाल्या एवाञ्जनाधारत्वदर्शनात् अत्रापि स्मृतेः आज्यस्थाल्यामेव मूलाञ्जनं कर्तव्यमिति तेषामाशय इति ॥

१. ट—आदाय.

२. ग. एकयोगमेव.

* सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते ।

सिद्धं मुत्तरमित्येतदन्वयनिराकाङ्क्षत्वात् कृत्वेत्यध्याहारो निर्बीजः ।
आनन्तर्यं तु पाठप्राप्तं न विधेयमेव । तस्माद्भरं यथोक्तशङ्कानिवृत्यर्थमे-
वेदं सूत्रमिति ॥ १४ ॥

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ १५ ॥

अनाकुला

सर्पिष्मतेति वचनमतिशयार्थमभिघारणेन प्रागपि सर्पिष्मत्वात् । लौ-
किकेन सर्पिषा प्रभूतेनोपसिच्येत्यर्थः । यो दक्षिणत आस्ते स इह
ब्राह्मणः तं भोजयेत् वधूर्वरो वा ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तेन हविश्शेषेण । सर्पिष्मता प्रभूतलौकिकाज्योपसिक्तेन । ब्राह्मणं दक्षि-
णतो दर्भेषु निषादितं भोजयेत् ; तस्येह प्रकृतत्वात् । इह तु सर्पिष्मते-
ति मतुबतिशयार्थः । भोजयेदिति बलाच्च होमब्राह्मणभोजनायालं च-
रुः कार्यः ॥ १५ ॥

योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभं ददाति ॥ १६ ॥

अनाकुला

अस्य वरस्य योऽपचितः पूज्यः आचार्यः, तस्मै ऋषभं स्थालीपाकस्य
दक्षिणां ददाति वधुः । स्वकुलादानीयत्विजे वराय दातव्या सती दक्षिणा
जायापत्योः अन्योन्यदानप्रतिग्रहाभावात् तदाचार्याय चोद्यते । तेनासौ
परिक्रीतो भवति । दृश्यते चायं न्यायो धर्मशास्त्रे—“न पिता याजयेत् पुत्रं
न पुत्रः पितृयाजनम्” इत्याद्युक्त्वा ऽऽचार्याय दक्षिणां दद्युरिति ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

नन्विदं सूत्रमयुक्तमिव प्रतिभाति । ‘योऽस्यापचितस्तमितरया’
(आप. गृ. ३-९.) इति वद्वरादन्यस्य दानकर्तृत्वप्रतीतेः, इह चान्यस्या-
भावात् । यद्यपि पत्नी विद्यते, तथापि तस्या भर्तुरपि प्रवासे सहाधिकार-
ेषु कर्मसु (१) मध्यग धनत्यागे ऽनुमतिद्वारेणैव कर्तृत्वाभ्युपगमात् । अथ-
अत्र ‘एनां याजयति’ इति वचनाद्वधूर्यजमाना । सा स्त्रीधनाद्वरस्यापचि-
ताय ददाति । तेन च ऋत्विग्भूतो वर आनतो भवति । न च वरायैव
दानम्, जायापत्योरन्योन्यदानाद्यभावादित्युच्यते, नैवं तत् ; वध्वेका-
धिकारे ह्यस्योभयतो विवाहाङ्गसन्दष्टत्वेन प्रतिपन्नविवाहाङ्गत्वबाधः । अ-
धिकारसाध्यभेदेन शास्त्रतदर्थयोर्भेदात् । अथ उभयाधिकारविवाहासि-

ध्यर्थमेव वधूरनेन प्रधानकर्मणापि यागेन संस्क्रियते, तर्हि वध्वेकाधिकारमित्युक्तिमात्रमिति वृथा स्त्रीधनव्ययः । तस्मात् सूत्रं यथोपपन्नं स्यात् तथा व्याख्येयम् ।

अत्रोच्यते—एवं तर्ह्यध्याहारेण वा विपरिणामेन वा व्याख्यायते । योऽस्यात्मनोऽपचितः पूज्यः तस्मा ऋषभं ददाति । यद्वा योऽस्य स्थालीपाकयागस्य कर्तुरपचितस्तस्मा एतद्यागकर्ता ऋषभं ददाति, न तु स्थालीपाकयागान्तराणां कर्ता; तेषामपूर्वत्वात् । अथवा-अस्येति षष्ठ्या अयमिति विपरिणामः । योऽयं लोके विद्याभिजनादिसम्पत्त्या अपचितः तस्मा अयमेतत्स्थालीपाककर्ता ऋषभं ददाति । सर्वथा त्वेतद्विकृतिष्वपि स्थालीपाकान्तरेषु ऋषभदानं नास्त्येव ॥ १६ ॥

एवमत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥१७॥

अनाकुला

अतः स्थालीपाकादूर्ध्वं दक्षिणां वर्जयित्वा उपोषिताभ्यां 'पर्वसु चोभयोरुपवासः, (आप. ध. २-१-४) इत्यनेन प्रकारेण कृतोपवासाभ्यां गृहमेधिभ्यां पर्वसु पौर्णमासीषु चामावास्यासु च एवमेवाग्नेयस्थालीपाककल्पेन स्थालीपाकः कार्यः । कल्पतिदेशोऽयम्-पर्वसु स्थालीपाकः कार्यः, तस्य च "आग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयती" त्येवमादिः तस्मा ऋषभं ददाती" त्येवमन्तः कल्प इत्यर्थः । अत्रोपोषिताभ्यामिति द्विवचननिर्देशादुभावप्यधिकारिणौ तत्र तु पत्न्येव । दक्षिणा चेह नास्तीत्येतावान् विशेषः । तत्र पार्वणे विवाहनिमित्ता विशेषाः सकृत्पात्राणि शम्या इत्यादयो न कर्तव्याः । अन्वारम्भोऽपि न कर्तव्यः, यजमानकर्मत्वात् । अत्र चोभयोर्यजमानत्वात् । अस्तु तर्ह्यन्यो याजयिता, अन्वारम्भश्चोभयोः । तदपि न, ज्ञापकात् । यदयं हृदयसंसर्गान्वारम्भं विदधाति तत् ज्ञापयति न पार्वणादिष्वन्वारम्भो भवतीति । अन्यथा पार्वणातिदेशादेवान्वारम्भः सिद्धस्स्यात् । पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम्' इत्यादौ साङ्गं विवाहकर्मं विवाक्षेतम् । तेन संवेशनान्ते विवाहिकर्मणि निष्ठिते पञ्चमहायज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां प्रवृत्तिः । पार्वणस्थत्वस्य प्रागपि संवेशनात् स्यात् । पाकादूर्ध्वं पर्वप्राप्तौ प्रवृत्तिर्भवति । तदर्थमाह—अत ऊर्ध्वमिति । तस्य च पौर्णमास्यामुपक्रमो नामावास्यायाम् । श्रौतयोस्तथा दर्शनात् । तत्स्थानापन्नत्वाच्चानयोः । छन्दोगाश्चामनन्ति—अमावास्या चेत् पूर्वमापद्यते पौर्णमासेनेष्टाथ तत् कुर्यात् । अकृत्वा पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येके' (खा. गृ. २-१-२.) इति ।

‘पर्वसु चोभयोरुपवास’ इत्येव सिद्धे उपोषिताभ्यामिति वचनमस्मिन् कर्मणि उभयोरप्यधिकारप्रदर्शनार्थम् । एवमप्युभाभ्यामित्येव वक्तव्यं नोपोषिताभ्यामिति । तस्मात् पर्वसु चोभयोरुपवास इति प्राप्तमुपवासं प्रकृत्यंशानानूद्य द्विवचनेन द्वयोरधिकारः प्रदर्श्यते—उपोषिताभ्यामिति । तेन यजनीयेऽहन्येव स्थालीपाकस्सिद्धो भवति । पञ्चदश्यां पूर्वेषुः कर्म । तथा चाश्वलायनः—“अथ पार्वणस्थालीपाकः । तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः । इध्माबर्हिषोश्च सन्नहन” (आश्व. गृ. १-१०-१, २, ३) मिति । उभाभ्यां पर्वसु कार्यं इत्युच्यमाने पर्वस्वेव स्थालीपाकस्स्यात्, उपवासश्च, निर्देशतुल्यत्वात् ॥ २० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अतः स्थालीपाकादूर्ध्वं उपोषिताभ्यां पर्वसु चोभयोरुपमासः’ (आप. ध. २-१-४.) इत्यादिविधिना कृतोपवासाभ्यां जायापतिभ्यां पर्वसु पौर्णमासीश्वमावास्यासु च द्वितीयासु दक्षिणावर्जं ऋषभदानवर्जं एवमेवंप्रकार एतत्स्थालीपाकसदृशो होमः कर्तव्य इति विधिः । धर्मशास्त्रे तु ‘श्वोभूते स्थालीपाकः’ (आप. ध. २-१-१०.) इत्युपवासादिधर्मसम्बन्धार्थोऽनुवादः । सादृश्यं चात्र द्रव्यदेवतादिसमस्तधर्मनिबन्धनम् । यथा ‘(१) एतस्यैव रेवतीषु’ (ताण्ड्य. ब्रा. १७-८-१.) इति, यथा वा ‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’ इति । तत्र तु ‘एतस्य’ ‘अग्निहोत्रम्’ इति पदाभ्यां, इह तु एवंपदेनेति भेदः । ननु—दर्वाहोमेश्वतिदेशो नास्ति, अपूर्वत्वात्तेषाम् । सत्यम्, नास्ति (२) चोदनालिङ्गात्, वचनात्त्वतिदेशः केन वार्यते ?

१. एतस्यैवेति—“विवृद्धमिष्टुदग्निष्टोमः’ तस्य वायव्यास्वेकावृंशमाग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत” इत्यनेन विवृत्तोमयुक्तं अग्निष्टोमसंस्थार्कं अग्निष्टुत्रमाकमेकं सोमयागं ब्रह्मवर्चसरूपफलोद्देशेन विधाय ततः “एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेत” इति श्रुते वाक्ये पूर्ववाक्यविहितकर्मापेक्षया कर्मान्तरमेव विधीयते—रेवत्यधिकरणकारवन्तीयसामसाध्याग्निष्टोमस्तोत्रविशिष्टेन यागेन पशुं भावयोदिति । तत्र ‘एतस्ये’ त्येतच्छब्दः पूर्वयागीयधर्मलक्षकसन्धर्मापेक्षायां तत्रत्यान् द्रव्यदेवतादीन् सर्वानपि धर्मानतिदिशतीत्युक्तं पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे श्दशाधिकरणे । एवं कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रविशेषे “उपसङ्ग्रहित्वा मासमाग्निहोत्रं जुहोति” इति वाक्येन उपसत्रामकैष्टचनन्तरकालमासविशिष्टकर्मान्तरमेव विधीयते । तस्य चाङ्गनापेक्षायां तत्रत्यमग्निहोत्रपदं प्रसिद्धाग्निहोत्रधर्मलक्षकं सत् तत्रत्यान् धर्मानतिदिशतीत्युक्तं तत्रैव तृतीयपादे एकादशाधिकरणे । एवञ्च तत्र ‘एतस्ये’ तिपदं अग्निहोत्रपदं च तत्तद्धर्मसम्बन्धार्थोऽनुवादः, एवंमिहापि ‘एव’ मितिपदं उपवासादिपार्वणधर्मसम्बन्धार्थमनुवाद इत्यर्थः ।

२. अन्यधर्माणामन्यत्र प्रापको व्यापारो भतिदेशः । स विविधः—प्रत्यक्षवचनातिदेशः, नामातिदेशः, चोदनालिङ्गातिदेशश्चेति । तत्र चोदनालिङ्गातिदेशे परं प्रकृतिगतसादृश्यादिकं दृष्ट्वा प्रकृतिवत् विकृतिः

केचित्—नायं धर्मातिदेशः, सौर्यादिष्विव हविर्देवतस्यानुपदे-
शात् । अतः कल्पतिदेश एव ; 'श्वोभूतेऽन्वष्टका, तस्या मासिभ्राद्धेन
कल्पो व्याख्यातः' इतिवदिति । नैतत् । हविर्देवतस्यानुपदेशेऽपि मा-
समग्निहोत्रं जुहाति' इत्यादिषु धर्मातिदेशस्य दृष्टत्वात् ॥

अपरे तु—(१) एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् (जै. सू. ४-३-५.)
इति न्यायेन प्रकृतस्यैव स्थालीपाकस्य 'एवं पर्वसु कार्यः' इत्यधिका-
रान्तरसम्बन्धविधिरिति । एतदपिन; एवं सति 'एष कार्य' इति सूत्रं स्यात्
'नत्वेवं कार्य' इति । किञ्च पर्वस्वन्वारम्भोऽपि स्यात्; यतस्समस्तधर्म-
कस्यैव प्रकृतकर्मणोऽधिकारान्तरविध्युपगमः । धर्मातिदेशे तु यथा
नान्वारम्भस्तथोक्तमेव 'अथैनामाग्नेयेन' इति सूत्रमतिदेशविशेषार्थमि-
ति वदता भाष्यकारेण ।

अत्र च 'अत ऊर्ध्वम्' इति वचनं विवाहमध्येऽपि पर्वारम्भार्थम् ।
यद्यप्यत ऊर्ध्वमित्यविशेषवचनं, तथापि पौर्णमास्यामेवारम्भः । कालै-
क्येन प्रयोजनैक्यात्, स्थानापस्या चास्यामेवारम्भदर्शनात् । व्यक्तं
चैतच्छन्दोगानाम् । 'अमावास्या चेत् पूर्वमापद्येत पौर्णमासेनेष्ट्या तत्कु-
र्यात्, अकुर्वन् पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येक' इति । तस्मात् स्थालीपाकानन्तरं
पौर्णमासी चेत् पूर्वमागच्छेत्, तदा विवाहमध्येऽपि पर्वारम्भः । मासि-
भ्राद्धस्य त्वारम्भश्चतुर्थीहोमान्ते अपरपक्षे; शिष्टाचारात्, बोधायनव-
चनात्, कर्ममध्ये कर्मान्तरारम्भस्यायुक्तत्वाच्च । तथा वैश्वदेवस्यापि
'तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधदश्या' (आप. ध. २-३-१३) इत्या-
दिव्रतं सपत्नीकश्चरित्वा प्रशस्तेऽहन्यारम्भः ॥ १७ ॥

* पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येके ॥१८॥

अनाकुला

पात्रशब्द उभयलिङ्गः । धान्यमुष्टिशतस्य पूर्णपात्रं पूर्णपात्रमित्याहुः ।
दक्षिणा चैयं ब्रह्मणे देया ॥ २१ ॥

कर्तव्येतिवाक्यं कल्पनीयमस्माभिः । तत्रैव च परमपूर्वत्वादिकं प्रतिबन्धकम् । प्रत्यक्षवचननामातिदेश-
योस्तु प्रत्यक्षविधिसिद्धत्वात् न केनापि प्रतिबन्धुं शक्यत इति ॥

१. एकस्य कर्मणः उभयत्वे फलद्वयार्थत्वे संयोगस्य संयुज्यते तादर्थ्येन बोध्यतेऽनेनेति व्युत्प-
त्या संयोगो वाक्यं तस्य पृथक्त्वं नानात्वमित्यर्थः ।

* "दक्षिणेत्येक" इति पृथक्सूत्रं हरदत्तमते इति Dr. M. Winternitz महाशयोऽभिप्रायैति, परंतु
अनाकुलापुस्तकान्तरेषु एकसूत्रत्वेनैव लिखितम् ।

तात्पर्यदर्शनम्

धान्यादेः पूर्णं यत्किञ्चित् पात्रं पूर्णपात्रम् । यद्वा—

‘अष्टमुष्टि भवेत् किञ्चित् किञ्चिच्चत्वारि पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥’

इति वचनात् धान्यमुष्टीनां अष्टाविंशत्यधिकं शतं पूर्णपात्रम् ।
पात्रशब्दश्चोभयलिङ्गः । तुशब्दात् पर्वस्वयं विकल्पो, न वृषभदाने ॥१८॥

सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनेति आहुती तण्डु-

लैर्यवैर्वा जुहुयात् ॥ १९ ॥

अनाकुला

अस्मात् स्थालीपाकादूर्ध्वं सायञ्च प्रातश्च एते आहुती व्रीहितण्डुलै-
र्यवैर्वा जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमित्यस्य पार्वणवदेव प्रयोजनम् । तेन तस्यामेव
रात्रावारम्भः । तस्मादूर्ध्वं दम्पत्योस्सायमशनम् । एते आहुती इत्युच्यते-
ये अग्निहोत्राहुती आहिताग्नेस्ते एते इति प्रतिज्ञापनार्थम् । तेन तद्धर्माणामत्र
प्रवृत्तिः । यथा ‘पालाशी समित् द्यङ्गुले मूलात् समिधं’ (आप.श्रौ. ६-१०-४.)
इत्येवमादीनां प्रादुष्करणहोमकालयोश्च । तच्चोक्तमाहवलायनके—तस्या-
ग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ (आश्व. गृ. १-९-५)
इत्यादि । हस्तेनेति दर्व्या अपवादः । तन्नस्य चानुपदेशादपूर्वत्वम् ।
परिस्तरणं तु भवत्येव । परिषेचनं त्विहैव विधीयते ॥ २२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सायं प्रातरित्यग्निहोत्रकालानां चतुर्णामुपलक्षणम्; अग्निहोत्रानु-
कारित्वादौपासनहोमस्य । अत ऊर्ध्वं स्थालीपाकान्ताद्विवाहादूर्ध्वम्;
विवाहस्यैवात्र परमप्रकृतत्वात्, न त्वनन्तरप्रकृतत्वात्पार्वण ऊर्ध्वम्,
यतो न प्रासङ्गिकप्रकृतपरामर्शस्वरसस्सर्वनाम्नाम् । स्थालीपाकान्तादि-
ति च स्थालीपाकं विधाय, ‘अत ऊर्ध्वम्’ इति वचनात् । अस्य चार-
म्भोऽनन्तरं रात्रावेव यदि नव नाड्यो नातीताः । अतीताश्चेदपरेद्युस्सा-
यमेवाग्निहोत्रारम्भवेलायाम् । अत्र हस्तेनेत्यादिना कृत्स्नविधानम् । हस्ते-
नेति विधानाद्दर्व्यादिनिवृत्तिः । तण्डुलैर्यवैर्वा इति विधानात् पाकस्य ।
उभयतः परिषेचनमिति परिसङ्ख्यानात् पार्वणधर्माणाम् । वैश्वदेवे-
ऽपीत्यमेव व्याख्यानम् । ‘एते’ इति विशेषणाद्त्रापि द्वितीयाहुतिः
स्विष्टकृतस्थानीया अङ्गमित्यर्थः । तेनैतां विस्मृत्य कर्मसमाप्तौ नैषा पुन-
र्होतव्याः । किन्तु सर्वप्रायश्चित्तमेव ॥ १९ ॥

स्थालीपाकवद्द्वैतम् ॥ २० ॥

अनाकुला

देवतैव द्वैतम् । अग्नये स्वाहेति पूर्वाहुतिः । अग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेत्युत्तरा ॥ २३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अयं 'पते आहुती' इति प्राप्तस्यानुवादः पूर्वाहुतेर्विकल्पं विधानुम्,
यथा—पालीवते 'नानुवषट्करोति । अपि वोपांश्वनुवषट्कुर्यात्' (आप.
श्रौ. १३-१४-२, १०.) इति ॥ २० ॥

* सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके ॥ २१ ॥

अनाकुला

सौरी सूर्यदेवत्या । सूर्याय स्वाहेति वा पूर्वाहुतिर्भवति । अन्यत् समानम् ।
तत्र यथाकामी प्रक्रमेत । प्रक्रमात्तु नियम्यते ॥ २४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सौरी सूर्यदेवत्या 'सूर्याय स्वाहा' इति पूर्वाहुतिः प्रातर्होमे इत्येके ॥ २१ ॥

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ २२ ॥

अनाकुला

अस्य होमस्य परिषेचनं उभयतः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च कर्तव्यम्, यथा
पुरस्ताद्धोदितम्—अग्निं परिषिञ्चति पूर्ववत् परिषेचनमिति ॥ २५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयतः एतयोराहुत्योः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च परिषेचनं यथा पुरस्ताद्धिहितं
'अग्निं परिषिञ्चति' (आप. गृ. २-३.) 'पूर्ववत्परिषेचनमन्वमंस्थाः' (आप.
गृ. २-८.) इति । पाकयज्ञेषु सप्तसु न विशुद्ध्यती । सैषा मीमांसाऽग्निहोत्र
एव सम्पन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति' (तै. ब्रा. ३-१०-९)
इत्यत्र 'तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति' (आप. श्रौ. ४-१-७.) इत्यत्र
च सर्वशब्देन प्रकृतपरामर्शिना प्रकृतश्रौतसर्वयज्ञानामेव परामर्शात् ।
अस्मादेव हेतोः 'द्विर्जुहोति' (आप. गृ. २-११.) इत्यादिना परिसङ्ख्या-
य कृत्स्नविधानाच्चाग्निहोत्रिकविधावपि नैव विशुद्ध्यती ॥ २२ ॥

पार्वणेनातोऽन्यानि कर्माणि व्याख्यातान्याचारा-

द्यानि गृह्यन्ते ॥ २३ ॥

अनाकुला

पर्वसु भवः पार्वणः । तेन पार्वणेन स्थालीपाकेनातोऽस्मात्पार्वणा-
दन्यानि कर्माणि व्याख्यातानि यान्याचाराद्गृह्यन्ते ज्ञायन्ते तानि सर्वाणि ।
अयमपि कल्पपातिदेशः । योऽयं पार्वणस्य कल्पः 'एवमत ऊर्ध्व'
इत्यादिः पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येक इत्येवमन्तः स एव सर्वेषां पाकयज्ञानां
कल्प इत्यर्थः । तत्रोपवासः पार्वणादन्यत्र न भवति । पर्वसंयोगेन प्रकर-
णान्तरे विधानात् उपोषिताभ्यामित्यस्य चाविधायकत्वात् । न-
न्वस्मिन् वैवाहिके धर्मा(१)आम्नाताः पार्वणस्यापि तत एवातिदिष्टाः ।
ततश्चान्येषामपि तत एवातिदेशः कर्तव्यः । 'दक्षिणावर्जे' 'पूर्णपात्रस्तु
दक्षिणेत्येके' इत्यस्य विशेषस्य परिग्रहार्थस्तु पार्वणेनातिदेशः । 'अतोऽन्या-
नि' इति वचनं समानजातीयपरिग्रहार्थम् । तेन पक्वगुणेष्वेव स्थालीपाकेषु
पशुषु चायमतिदेशो नाज्यगुणकेषु । केचित् तत्रापिच्छन्ति । कर्माणीति
वचनात् कर्मणामेव पार्वणव्याख्यातत्वम् । न कालकर्तृधर्माणाम् । तेन
निक्रान्तिपाकयज्ञेने (आप. ध. १-२६) त्यत्र पत्नीवत्त्वं पर्वनियमश्च न भवति ।
हृदयसंसर्गादिषूपवासश्च । व्याख्यातानीति वचनात् व्याख्यानमेव
पार्वणेनान्येषां कर्मणां, न प्रकृतिविकृतिभावः । तेनानारब्धपार्वणस्यापि
क्रालागमे सर्पबल्यादौ प्रवृत्तिर्भवति । आचाराद्यानि गृह्यन्त इति वचनात्
अस्मिन् शास्त्रे ऽनुपदिष्टानामपि शास्त्रान्तरदृष्टानां पक्वगुणकानामय-
मुपदेशो भवति । यथा-काम्यानां स्थाने काम्याश्चरवः 'षडाहुतिश्चरु'
रित्येवमादीनाम् ॥ २६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पार्वणेन वैवाहिकेन स्थालीपाकेन । अतोऽन्यानि अस्मादन्यानि सर्पब-
ल्यादीनि यान्याचाराद्गृह्यन्ते तानि कर्माणि व्याख्यातानि । तेष्वेतद्धर्मातिदेश
इत्यर्थः ॥

ननु-कथं पार्वणशब्दवाच्यत्वं वैवाहिकस्थालीपाकस्य ? इति चेत्-
नित्यस्तावत् 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' (आप. गृ. ७-१७.) इति पर्वसु
भवत्वात् पार्वणः । तस्य च पार्वणस्यायं प्रकृतित्वेन सम्बन्धीति 'तस्ये-
दम्' (पा. सू. ४-३-१२०.) इति पार्वणशब्दादण्प्रत्यये कृते पार्वण इत्येवं

रूपं भवति । यद्यपि कर्मान्तराणामप्ययं प्रकृतिः, तथाप्यस्य पार्वणसम्बधितया व्यपदेश्यत्वमेव युक्तम्; यतोऽत्र कर्मणि (१) द्रव्यदेवतयोरप्यतिदेशः । कर्मान्तरेषु त्वितरधर्माणामेवेति ।

नन्वेवमपि शीघ्रावगतस्य नित्यस्य पार्वणस्य प्रकृतित्वे सम्भवति किमिति विलम्बिताद्यगम्यस्य वैवाहिकस्य प्रकृतित्वमुच्यते ? इति चेत्-न; वैवाहिक एव धर्मोपदेशपौष्कल्यात्, इतरत्र तदभावाच्च । प्रसिद्धश्लेष न्यायः—यस्य पुष्कलो धर्मोपदेशस्सोऽन्येषां प्रकृतिः; न हि भिक्षुको भिक्षुकान् याञ्चितुमर्हतीति । तस्माद्युक्तं वैवाहिकस्यैव प्रकृतित्वम् । अस्य च वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वं धर्मशास्त्रे व्यक्तमेव । 'पर्वसु चोपवारुपवासः । औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् । तृप्तिश्चान्नस्य । यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् । अधश्च शयीयाताम् । मैथुनवर्जनं च । श्वोभूते स्थालीपाकः । तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः' (आप. ध. २-१-४. . . ११.) इति नित्यस्य पार्वणेन व्याख्यानाभिधानात्, पर्वसम्बन्धिनः कर्मान्तरस्यात्रासम्भवात्, नित्यस्य च नित्येनैव व्याख्याने आत्माश्रयदोषात् ।

नन्वत्र केचित्—'यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि' इत्येतच्छब्देनैकवचनान्तेन 'पर्वसु च' इति बहुवचनान्तनिर्दिष्टपर्वाहः परामर्शोऽनुपपत्तेः; 'पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम्' (आप. ध. २-१-१.) इति परमप्रकृतं पाणिग्रहणनक्षत्रं परामृश्यते । तेन प्रतिसंवत्सरं पाणिग्रहणनक्षत्रे प्रियभोजनादि कार्यम् । श्वोभूते च स्थालीपाकः कर्तव्यः । तस्य च कर्मान्तरस्योपचारः पार्वणेन नित्येन व्याख्यात इत्याहुः । तत्कथं धर्मशास्त्रे व्यक्तं वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वमिति ।

तन्न ; यतोऽत्र व्रतमेव परमप्रकृतम्, पाणिग्रहणस्य तु तदवधितया कीर्तनमात्रम् । नक्षत्रं तु गम्यमानमेव । गम्यमानं चैतच्छब्देन पराम्रष्टुं प्रियभोजनादिना विशेषयितुं च नार्हम् । तदाहुराचार्याः—

“गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।

शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ (तन्त्र. वा. १-१-७.)

इति । अतश्चात्र 'पर्वसु च' इत्युद्देश्यगतबहुत्वस्याविवक्षितत्वात् श्रुताव्यवहितस्य प्रकृतस्यपर्वाहस्यैव परामर्शो विशेषणं च युक्तम् । अत उपवासादेरिव प्रियभोजनादेरपि पर्वसम्बन्धात् 'श्वोभूते स्थालीपाकः' इत्युपवासादिधर्मविधानार्थमेव । 'उपोषिताभ्याम् पर्वसु कार्यः' इति

गृह्यविहितस्य स्थालीपाकस्यानुवाद एव, न कर्मान्तरस्य विधिः । अनुवादे च तस्योपचार इति कुरस्यस्य परामर्शो घटते । विधौ त्वस्योपचार इति स्यात् । एवं च यद्यपि 'इवोभूते स्थालीपाकः' इत्यापाततोऽनुवादस्वरूपः; तथापि यस्येमे विधीयमाना उपवासप्रियभोजनादयो धर्मास्सम्बन्धिन-
स्तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यात इति साध्याहारमेवेदं सूत्रं व्याख्येयम् । तस्माद्धर्मशास्त्रेऽपि वैवाहिकस्य पार्वणशब्दव्यपदेश्यस्यैव प्रकृतित्वम्, न नित्यस्येति सिद्धम् ।

नन्वेमपि शीघ्रबोधकत्वात् वैवाहिकेनेति वक्तव्ये, किमर्थमस्य विवाहाङ्गस्यापि सतो विवाहसम्बन्धं तिरस्कृत्य 'पार्वणेन' इत्याह ? उच्यते—इतराङ्गवदस्य न शम्याः; किन्तु शिष्टाचारसिद्धाः परिधय एवेत्येवमर्थम् । अत्र च अतोऽन्यानीत्याह—एतत्सदृशान्येवौषधप्रधान-
हवींषि सर्पबल्यादीनि कर्माण्यनेन व्याख्यातानि, न त्वनेन तत्सदृ-
शानि पशुप्रभवप्रधानहवींषि वपाहोमादीनीति वक्तुम् । कुत एतत् ? 'तत्र सामान्याद्विकारो गम्येत' (आप. प. ३-४०.) इति परिभाषा-
वचनात् ।

किञ्च अतोऽन्यानीत्यस्य नञ्समासप्रभेदविग्रहवाक्यत्वात् 'नञिव-
युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थावगतिः' (वै. प. ७४.) इति नञ्समासप्रभेदार्थनिर्णयात्, वाक्यसमासयोर्भिन्नार्थत्वे चासमर्थसमा-
सापत्तेः । औषधानि हवींषि पशुप्रभवानि च कानि कतिधा च ? इति चेत्—पुरोडाशः, ओदनो, यवाणूस्तण्डुलाः, पृथुकाः, लाजाः, सक्तवः,
पिष्टानि, फलीकरणानि, घानाः, करम्भाः, सुरत्यौषधानि द्वादशवि-
धानि । पयो, दध्या, ज्य, मामिक्षा, वाजिन, मवदानानि, पशुरस,
इशोणितं, त्वक्, वपोति, पशुप्रभवानि दशविधानि । 'अथ कर्माण्याचारा-
द्यानि गृह्यन्ते' (आप. गृ. १-१.) इति प्रकृतेऽप्यत्र पुनर्वचनं गृह्यप्रश्ने-
ऽनुक्तानां महाराजस्थालीपाकगणहोमादीनामेतद्विकृतित्वं वक्तुम् ।

ननु—यद्यनेनैव सूत्रेण औषधहविष्केषु कर्मसु पार्वणतन्त्रातिदेशः,
किमर्थं 'अस्तमिते स्थालीपाकः' 'पार्वणवदाज्यभागान्ते' (आप. गृ.
१८-५, ६.) इति सर्पबलौ पुनर्वचनम् ? उच्यते—यद्यपि (१) श्रौत आ-

१. श्रौत इति । अयं भावः—श्रौते आम्रयणे पञ्च हवींषि । तत्र आम्रयः प्रथमः पुरोडाशः पुरा-
णश्रीह्रिमयः । इतराणि चत्वारि नवानां व्रीहीणाम् । तत्र ऐन्द्रामः पुरोडाशः प्रथमः । वैश्वदेवः पय-
सि चरद्वितीयः । सौम्यवज्रयामाकश्चरुस्तृतीयः । द्वावापृथिव्य एककपालश्चतुर्थः । तत्रैन्द्रामो दर्शविकृ-
तिः । इतरे त्रयः पूर्णमासविकृतयः । तेनात्र पूर्णमासविकृतीनां बहूनां सत्त्वात् "विपतिविद्धधर्माणो

प्रयणे वैश्वदेवादीनां भूयस्त्वेन पौर्णमासतन्त्राशङ्कायां ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वात् 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' (जै. सू. १२-२-२३.) इति सिद्धान्तन्यायेन 'आमावास्यं तन्त्रम्' (आप. श्रौ. ६-२९-५.) इति दर्शितम्, तथाप्यत्रान्येषां हविषां बहुत्वेऽप्यौषधस्य मुख्यत्वात् पार्वणतन्त्रतैवेति मुख्यन्यायं मन्दबुद्धिहितार्थं दर्शयितुमेव पुनश्चोक्तं 'पार्वणद्वाज्यभागान्ते' इति । तेन मासिश्राद्धे अष्टकाकर्माणि च पार्वणमेव तन्त्रम् । यद्यप्यष्टकायां वपाहोमस्य मुख्यस्यापूर्वत्वं, तथाप्यन्येषां कृत्स्नविधानाभावादौषधत्वात् 'स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात्' (आप. गृ. २२-८.) इति दर्शनाच्च पार्वणमेव तन्त्रम् । अपूपहोमे तु 'पार्वणवत्' (आप. गृ. २२-१.) इति पुनर्वचनमपूपमांसौदनपिष्टाग्नहोमानां स्थाने विकल्पेन विहितस्यौषधहविष्कस्यापि दधिहोमस्य पार्वणतन्त्रप्राप्तिं ज्ञापयितुम्, न त्वपूपहोमार्थम्; तस्यौषधहविष्ठादेव पार्वणतन्त्रप्राप्तेः । तत्स्थानापेक्षषु च तद्धर्मप्राप्तिर्दृष्टा । यथा(१) 'यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धंयेयुस्तत्स्थाने वायव्यां यवागूं निर्वपेत्' (आप. श्रौ. ९-१-२३.) इति साम्नाय्यस्थाने विहिताया यवाग्वात्साम्नाय्यधर्माः ॥

केचिद्—नित्यस्य पार्वणस्य यः कल्पस्स एव सर्वेषां यज्ञानां कल्पः । यद्यपि वैवाहिकेधर्माज्ञानं, तथापि नित्यस्यैव कल्पतिदेशो 'दाक्षिणावर्ज' इत्यस्य परिग्रहार्थः । अतोऽन्यानीति वचनादेतत्सदृशानां पक्वगुणानामेव स्थालीपाकानां पशूनां चायं विकल्पो, न त्वाज्यगुणकानाम् । कर्माणाति वचनात् कर्ममात्रस्यैव व्याख्यानं, न तु कर्तृतद्धर्मकालादीनाम् । तेन 'गर्दभेनावकीर्णां निरृक्तिं पाकयञ्जेन यजेत, (आप. ध. १-२६-८.) इत्यत्र पशौ न पत्नविस्वम् नापि हृदयसंसर्गादिषु(२) पर्वणो नियमः, विशेषतश्चोपवासस्य धर्मशास्त्रे पर्वसम्बन्धेन विधानात् । व्याख्यातानीति वचनादन्येषां नैतद्विकृतित्वम् । तेनानारब्धपार्वणोऽपि तेष्वधिकारी । हृदयसंसर्गादिषु पुनस्तन्त्रविधानं आज्यहोमवन्नियमार्थम् ।

समवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्" (जै० सू० १२-२-२१) इति न्यायेन पौर्णमासतन्त्रताया एव सर्वत्र प्राप्तौ 'मुख्यं वै' तिन्यायेन ऐन्द्राग्नस्यैव प्रथमश्रुतत्वेन मुख्यत्वात् ऐन्द्राग्नधर्माणामेवानुष्ठानम् । अतश्चात्र दार्शिकधर्मा एवानुष्ठेया इति बोधयितुं "आमावास्यं तन्त्रम्" इत्युक्तमित्यर्थः । मुख्यमेव हविः धर्मानुष्ठानेनानुष्ठाप्यम् । तस्यैव प्रथमतो विहितत्वात् । यथा-लोके प्राथमिक एवानुष्ठेयते तदिति सूत्रार्थः ॥

१. दर्शपूर्णमासयोरमावास्यायागीयहविस्सम्पादनार्थं स्वमातृभ्यः अपाकृता वत्साः दोहनकाले पुनर्मात्ना सङ्कताः यदि सर्वमपि पयः पिबेयुः, न हविरर्थमवशेषेयुः तदानीं साम्नाय्यस्थाने यवागूं पचेत् 'इति सूत्रार्थः ।

एतद्गृह्योपादिष्टेषु यत्र वचनं तत्रैव तन्त्रं, नान्यत्र । तेनाग्रयणे तन्त्र-
लोप इति ।

तत्र; यत उपादिष्टधर्मकस्य वैवाहिकस्य धर्मातिदेशोऽपि नैव दोषः ।
प्रत्युत नित्यस्य कल्पतिदेशे पर्वादीनामप्यतिदेशादोषः । कर्माणाति-
वचनाच्चेति चेत्-न; तस्योद्देश्यसमर्पणोपक्षीणत्वात् । अखण्डग्राहिण-
श्चोदकस्योच्छृङ्खलत्वात् । दक्षिणाऽभावस्तु प्रयोजनं तस्य 'योऽस्याप-
चितस्तस्मा ऋषभं ददाति' (आप. गृ. ७-१६.) इति सिद्धम् । तथा स-
दशेष्वयमतिदेश इत्युक्तिमात्रम्, असदशेष्वपि पशुष्वभ्युपगमात् ।
यक्त्वत्वात् सादृश्ये द्रव्यत्वादाज्येऽपि स्यात् । न चैवं व्याख्यातशब्दः
प्रकृतिविकृतित्वाभावार्थः । 'एतेन वैश्वसृजो व्याख्यातः (आप. श्रौ.
१९-१५-१.) इत्यादौ प्रकृतिविकृतित्वस्य दृष्टत्वात् । तथा नैकस्मिन्नाग्र-
यणे तन्त्रलोपफलार्थं नियमार्थानि बहूनि सूत्राण्यारब्धव्यानि । अविकृ-
तमातिथ्यमाग्रयणं चेत्येतावन्मात्रसूत्रादेव स्वाभिमतसिद्धेः । अतस्ता-
नि तन्त्रसूत्राणि यथोक्तप्रयोजनार्थानि । आग्रयणमपि तन्त्रवदेव ॥२३॥

* यथोपदेशं देवताः ॥ २४ ॥

अग्निं ऽस्विष्टकृतं चान्तरेण ॥ २५ ॥

अनाकुला

पार्वणेनातोऽन्यानीत्ययं कल्पतिदेशः इत्युक्तम् । तेन पार्वणे ये देवते
यश्च स्थालीपाकः तेषां सर्वेषु कर्मसु प्रवृत्तिः । तत्र तत्रोपादिष्टाभिस्तु
देवताभिः पार्वणदेवतयोः बाधे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं वचनं(१) तत्र चोदि-
तानां देवतानां देशविधानार्थञ्च-योऽयमग्निः पार्वणो यश्च स्विष्टकृतः,
तावन्तरेण तयोर्मध्ये ता देवता यष्टव्या इति । तत्र पार्वणस्याग्नेः पार्वणमेव
हविः तत्र तत्र विहितानां तत्र तत्र विहितम् । स्विष्टकृतस्तु सर्वो हविश्शेषः,
अन्यत्र तथा दर्शनात् । अन्ये तु तत्र विहितादेव हविषः पार्वणदे-
वतयोरपीज्यामिच्छन्ति ।

अपर आह-नात्र पार्वणदेवते अनूद्येते अग्निश्च स्विष्टकृच्च । किं त-
र्हि ? आगन्तुके एते अनेनैव वचनेन विधीयेते । तत्र हविषोऽनुपादिष्ट-
त्वात् अग्नेराज्यं हविः । स्विष्टकृतस्तु सर्वो हविश्शेष इति । सर्वथा
सर्वेष्वेव पार्वणातिदिष्टेष्वग्निः पूर्वं यष्टव्यः । तथा च श्रौतेषु दृश्यते 'येन
यज्ञेनेत्सेत् कुर्यादेव तत्राग्नेयमिति । (२)यथा भाष्यं व्याख्यायते ।

पार्वणव्याख्यातेषु सर्वेष्वेव कर्मसु यथोपदेशं देवता यजति अग्निं स्विष्ट-
कृतं च यजति योयमग्निस्विष्टकृत् पार्वणे द्वितीयो देवताविशेषः तं च
यजति तस्मादेव हविषः । यत्तत्र तत्रोपदिष्टानां हविरिति । तत्र यथो-
पदेशं देवता इत्यनुवादः स्विष्टकृतस्समुच्चयविधानार्थः । असति स-
मुच्चये तेषु तस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्र तत्रोपदिष्टभिर्देवताभिर्निवर्तित-
त्वात् । अग्नेरिव स्विष्टकृतोऽपि प्रधानदेवतावच्चोदितत्वात्—‘अग्नि-
स्विष्टकृद्वितीय इति । अन्तरेण इत्यनेन तु तस्यैव स्विष्टकृतो देशो नि-
यम्यते—प्रधानाहुतीश्चोपहोमांश्चान्तरणोऽग्निं स्विष्टकृतं यजतीति । तेन
यत्राप्युत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते, ‘आज्याहुतीरुत्तराः जया-
दि प्रतिपद्यत’ इति च क्रमपरं वचनं तत्रापि नित्यमग्निस्विष्टकृ-
दस्मिन्नन्तराले यष्टव्यो भवतीति । प्रकरणाच्च प्रधानाहुतीरुपहोमाश्चा-
न्तरेणेत्यर्थोऽपि लभ्यते ॥ २७ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

अत्रास्वपदो विग्रहः, अव्ययीभावसमासत्वात् । अध्याहारश्च, सा-
काङ्क्षत्वात् । यथोपदेशं सर्पबल्यादिषु याश्च यावत्यश्च येन येन प्रकारेण
मन्त्रविधानादिनोपदिष्टाः देवतास्ता एव भवन्ति, न पार्वणदेवताः । न
तेषु पार्वणं प्रधानं समुच्चैतव्यमित्यर्थः ।

ननु—विकृतानुपकारमुखेन तज्जनकानां धर्माणामतिदेशः, प्रधानं
चोपकार्यं, नोपकारजनकम् । पार्वणे च स्थालीपाकहोमयोः प्रथमो
होमः प्रधानम् । अतस्तस्यातिदेश एव नास्ति । दूरे तत्समुच्चयाश-
ङ्का, यन्निरासायेदं सूत्रं स्यात् । ‘षड्भिर्दीक्षयति’ (तै. सं. ५-१-९.)
इत्यत्र तु(१)प्राकृतीनां दीक्षाहुतीनां अङ्गत्वादतिदेशः, अष्टव्यार्थत्वाच्च
समुच्चयः, यथोपदिष्टानां प्रकृतिक्लृप्तक्रमबाधभयादन्ते निवेशश्च युक्त
एव । सत्यमेवम् ; किन्तु गार्ह्यकर्मानुष्ठातृणां मध्ये ये मन्दबुद्धयोऽङ्गप्र-
धानयोरतिदेश्यानतिदेश्ययोश्च अनभिज्ञास्ते पार्वणनेत्यविशेषणातिदे-
शप्रतिभासात् ‘षड्भिर्दीक्षयति, इत्योदौ दर्शनमात्राच्च प्रधानातिदेशत-
त्समुच्चयानुपदिष्टप्रधानानामन्ते निवेशं च मन्यन्ते । तन्निरासाये-
दं सूत्रम् ॥ २४ ॥

अथ वैकृतप्रधानहोमानां स्थानमर्थादग्निमुखसौविष्टकृतयोश्च वि-
दधाति—

‘यथोपदेशं देवताः’ (आप. गृ. ७-२४.) इत्यनुवर्तते । यथोपदेशं

देवताः ये विकृतानुपदिष्टाः प्रधानहोमाः ते अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण आग्ने-
यसौविष्टकृतयोर्होमयोर्मध्ये भवेयुः । अत्र च स्विष्टकृतमिति वदग्निमि-
त्यपि सिद्धानुवादात्, अन्यतश्च प्राप्त्यभावात्, योगविभागेनाग्निमु-
द्दिश्य जुहुयादित्यन्योऽप्यर्थो विधीयते । विभक्तस्य सूत्रस्य चायं वि-
वक्षितोऽर्थः—सर्वेषु तन्त्रवत्स्वौषधहोमेषु दधिहोमेषु चोपाकरणसमाप-
नयोश्च शिष्टाचारा 'दग्ने स्वाहे' त्याज्येन अग्निमुखाख्यमङ्गहोमं सर्व-
भ्योऽपि प्रधानहोमेभ्यः पूर्वं जुहुयादिति ।

नन्वत्र 'स्विष्टकृत' मिति व्यर्थम्; सर्वत्र स्विष्टकृतशेषप्रतिपत्त्य-
र्थत्वात् स्वत एवासावन्ते एव भवतीति । नैवम्—विकृतिषु द्विविधाः
प्रधानहोमाः—पार्वणविकारा अपूर्वाश्च; तेषामुभयेषामप्यन्त एव स्वि-
ष्टकृत्या स्यादित्येवमर्थत्वात् । अन्यथा यद्वोमाङ्गं स्विष्टकृतदन्त एव
स्यात् । तथाग्निमिति चोभयेभ्यः प्रधानाहुतिभ्यः पूर्वमेवाग्निमुखमित्येव-
मर्थं स्विष्टकृतन्नियम इति ॥

केचित्—'यथोपदेशं देवता अग्निं स्विष्टकृतं च' इत्येवमन्तमेकं सू-
त्रम् । तस्यार्थः—'अग्निस्स्विष्टकृतं द्वितीयः' (आप. गृ. ७-७०) इत्यत्र
स्विष्टकृतः प्रधानहोमतुल्यधर्मत्वज्ञापनात् विकृतिषु च पार्वणप्रधानलो-
पे सति तस्यापि लोपस्स्यात्, स मा भूदित्यनेन सूत्रेण 'यथापदेशं
देवताः' इत्यनूय, अग्निं स्विष्टकृतं च कुर्यात् इति तासु तस्य स-
मुच्चयो विधीयते । तथा 'अन्तरेण' इति पदमेकं सूत्रं 'अन्त-
रा त्वाष्ट्रेण' इत्यादिवत् । प्रकरणाद्विकृतप्रधानहोमानां जयादीनां च म-
ध्ये सर्वोऽपि विकृतिषु स्विष्टकृतमित्य एवेत्यर्थः । इतरथा क्वचित्तस्य
लोपः स्यात्, 'स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते'
(आप. गृ. ९-४.) इत्यादि परिसङ्ख्येति कृत्वेति ।

तन्न, विभागे साकाङ्क्षयोर्द्वितीयान्तयोः 'अग्निं' स्विष्टकृतं, इत्येतयोः
अन्तरेणेत्यनेन सम्बन्धाकाङ्क्षेण एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्या-
युक्तत्वात्, 'अग्निस्स्विष्टकृतं द्वितीयः' इत्यस्य प्रयोजनान्तरपरत्वाच्च ।
तथापि यदि स्विष्टकृतः प्रधानतुल्यधर्मकत्वं, तदा तल्लोपेऽपि प्रधानलोप-
प्रायश्चित्तमेवापद्यते । तथा 'अन्तरेण' इत्यस्य यथोक्तश्रुतसम्बन्धन-
यसम्भवे अप्रकृतगम्यमानान्वयो न युक्तः । व्यर्थं चैतत्; स्वमते स्वि-
ष्टकृतस्समुच्चयविधानादेव(१)त्रिदोषायाः परिसङ्ख्याया अपि निरस्त-

१ परिसङ्ख्यायास्त्रैदोष्यं च—स्वार्थत्यागः परार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्च । यथा पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्या इत्यत्र । निरूपितं चैतत् सुस्पष्टमस्माभिरस्मृकृतसारविवेचिन्यां मीमांसान्यायप्रकाशव्याख्याया-
मिति तत् पृथावगन्तव्यम् ।

त्वात् , तस्य सर्वत्र नित्यत्वेनालोपसिद्धेः ॥ २५ ॥

अविकृतमातिथ्यम् ॥ २६ ॥

अनाकुला

या गौरतिथय आलभ्यते 'गौरिति गां प्राहेति' तदातिथ्यं नाम कर्म तदविकृतमपूर्वं (१) पार्वणधर्मास्तद्गृपाहोमे न कर्तव्या इत्यर्थः । इदमेव ज्ञापकं न स्थालीपाकेष्वेव सोऽतिदेशः । किं तर्हि ? सर्वेषु पक्वगुणेषु पशुष्वपीति । तेनाष्टकायां काम्यपशुषु च शास्त्रान्तरदृष्टेषु पार्वणधर्मासिद्धेः ॥ २८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अतिथिर्यस्य कर्मणो निमित्तं तदातिथ्यम् , गवालम्भ इत्यर्थः । तदविकृतं यथोपदिष्टमेव स्यात् । नात्र 'अग्निमिच्छा' (आप. गृ. १-१२.) इत्यादि सामान्यमपि तन्त्रम् , पार्वणं तु दूरे; (२) 'कृत्स्नविधानात् यज्ञतेरपूर्वत्वम्' (जै. सू. ८-१-५.) इति न्यायात् । 'कृत्स्नविधानं च तस्यै वपां श्रपायित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेन्तमेन वा पलाशपर्णनोत्तरया जुहोति' (आप. गृ. २२-४.) इति । एतच्च प्रदर्शनार्थम् । तेन वपाहोमानन्तरं (३) किंशुकहोमसर्षपहोमफलीकरणहोमादयोऽप्यपूर्वा एव; कृत्स्नविधानस्य तुल्यत्वात् ।

ननु-'नानग्नौ प्रधानम्' इति याज्ञिकवचनात् वैश्वदेवबलिहरणानि तावदङ्गानि । अग्नौ होमेषु च आग्नेयसौविष्टकृतावन्तरेण ये होमास्त एव प्रधानाः । तौ तु सर्षपलयादिसामान्यादङ्गमित्याशङ्क्याह—

वैश्वदेवे विश्वे देवाः ॥ २७ ॥

अनाकुला

'आर्याः प्रयता वैश्वदेव' इति चोदिते वैश्वदेवाख्ये कर्मणि देवतोपदेशोऽयं निर्वापकाले सङ्कल्पार्थम् । यास्तु तत्र देवताः षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं (आप. घ-२-३-१६.) इत्येवमाद्याः ताः प्रदानकाले देवताः, तेन विश्वेभ्यो देवेभ्यः इति सङ्कल्प्य (४) गृहस्थेन स्वगृहं पाकः कार्यः ।

१. ग. घ. पार्वणहोमास्तद्गृपाहोमेन न कर्तव्याः ।

२. अपेक्षितसर्वाङ्गविधिवलादत्र यागस्य नान्यप्रकृतिकत्वम् । नचान्यतोऽतिदेशाङ्गमाणां प्राप्तिरित्यर्थः ।

३ किंशुकहोमो विहितसर्षपवली (आप. गृ. १८-६.) । सर्षपहोमो जातकर्मणि (आप. गृ. १५-६.) फलीकरणहोमस्तु ऋणादिव्यवहारे जयेमुना कर्तव्यः (आप. गृ. २३-१.) ।

४. ग. घ. गृहस्थस्य गृहे.

तथा पक्वादेवास्मात् होमा बलयश्च तस्यै तस्यै देवतायै । 'अहरहभूत-
बलि'रित्येवमाद्याः पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । 'आर्याः प्रयता'
इत्यादिकस्तु तेषामेव प्रयोगविधिः । तस्मात् न पृथक् पञ्चमहायज्ञाः
कर्तव्याः तत्रैव वैश्वदेवम् यदग्नौ क्रियते स देवयज्ञः । यत् बलिहरणं
स भूतयज्ञः । यद्दक्षिणतः पितृलिङ्गेनेति स पितृयज्ञः । यदग्नं च देय
मित्यादि स मनुष्ययज्ञः । तत्र वैश्वदेवे सोमाय स्वाहेति द्वितीयाहुतिरि-
ति मन्त्रव्याख्याकारेणोक्तम् । न च षड्भिराद्यैरिति विरोधः । तस्य
प्रधानदेवताविषयत्वात्, स्विष्टकृतश्च तान्त्रिकत्वात् ।

अथ कस्मादिवैव वैश्वदेवस्य कृत्स्नकल्पो नोपदिश्यते ? उच्यते-
इहोपदेशे तस्य कल्पस्य सर्वचरणार्थता न स्यात्, इष्यते च । तस्मात्
सर्वचरणसाधारणेषु सामयाचारिकेषूपदेशः । अथ तं हि देवतोपदेशः
तत्रैव कस्मान्न कृतः ? इहोपदेशप्रयोजनमस्मिन् गृह्ये तदपि वैश्वदेवं
कर्मापदिष्टं यथा स्यादिति । तेनास्मदीयानां स एव वैश्वदेवकल्पो
नाम्नेषु धर्मशास्त्रेषु चोदितः । यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणमित्यादि परि-
भाषाप्रवृत्तिश्च भवति ॥ २९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वैश्वदेवमिति कर्मनामधेयम् । प्रवृत्तिनिमित्तं च, विश्वे सर्वे देवा अ-
त्रेज्यन्त इति । इह च मन्त्रवर्णसिद्धानां देवतात्वस्याविधेयत्वात्, आ-
ग्नेयादयष्षडपि होमाः बलिहरणानि चानग्निदेश्यान्त्यपि सर्वाण्येव प्र-
धानानि ; न तु किञ्चिदपि शेषापरनामाङ्गम्, इत्येवं सूत्रार्थः ।

अयं भावः—यदि नानग्नौ प्रधानम्, किन्तु शेष पवेति तर्ह्येतच्छेषलक्षणे
तृतीयाध्याये दृश्येत । न तु दृष्टम्, नापि सूत्रकारोक्तं दृश्यते । किन्तु
पिण्डपितृयज्ञे तावदापस्तम्बेन होमः पिण्डदानं चोभयं प्रधानमुक्तम्,
पिण्डदानं प्रकृत्य(१) यदि जीवपिता, न दद्यात्, आहोमात्कृत्वा वि-
रमेत्' (आप. श्रौ. १-२-८) इति । यदि हि पिण्डदानस्याङ्गता, त-
दा प्रधानभूतहोमानुष्ठाने सति, तस्याप्यनुष्ठानं स्यात्, न विरामः ।
तस्माद्त्र प्रधानस्यैव पिण्डदानस्य 'नासोमयाजी सन्नयेत्' (तै. सं.
२-५-१.) इत्यादिवदनारम्भलक्षण एव विरामः ।

कात्यायनस्तु—प्रत्युत पक्षे पिण्डदानमेव प्रधानं, होमस्तदङ्गमित्या-
ह 'जीवपितृकस्य होमान्तम्, अनारम्भो वा' (का. श्रौ. ४-१-२४, २५) इति ॥

१. यदि पितृपितामहप्रपितामहेषु मध्ये कश्चित् जीवेत् तदा पूर्वं विहितान् पिण्डान् न दद्यात् ।
होमान्तमेव कृत्वा कर्म परिसमापयेदिति सूत्रार्थः ।

तथा सर्पेशानबलयोरपि होमा बलयश्च प्रधानम् । (१) अवभृथे त्वन-
ग्नावेव प्रधानम् । सोमाङ्गवेऽप्यस्य प्राधान्यं स्वाङ्गापेक्षया । तथैव राक्ष-
से गर्दभपशौ अनग्नावेव प्रधानम् ; 'अप्स्ववदानैश्चरेयुः' (आप. श्रौ. ९-१५-५) इति वचनात् । वपायास्तूपदेशमतादग्नौ होमः । 'यदि व-
पा हविरवदानं वा स्कन्देत' (आप. श्रौ. ९-१८-१५.) इति वपायाः पृ-
थग्रहणात् । एवमनग्नावप्यन्यानि बहूनि प्रधानानि सन्ति, यथा श्राद्धे
ब्राह्मणभोजनम् । एवमाग्नेयसौविष्टकृतहोमावपीह प्रधानम् ; 'औपासने
पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ' (आप. ध. २-३-१६)
इति कृत्स्नविधानेन, 'उभयतः परिषेचनम्' (आप. ध. २-३-१७.)
इति परिसङ्ख्यया चास्य वैश्वदेवस्यापार्वणविकारत्वात् । सर्पबल्या-
दिषु तु पार्वणविकारत्वात्तावदङ्गम् ।

किञ्च वैश्वदेवमन्त्रेष्वपि 'अग्नेये स्वाहा, अग्नेये स्विष्टकृते स्वाहा' इ-
त्येतयोरप्याम्नानात् प्राधान्यम् ।

ननु-वैश्वदेवमन्त्राणामपि न प्रत्यक्षस्समाम्नायः, स कथमवगम्य-
ते ? उच्यते- 'षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रम्' 'अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्याम्'
(आप. ध. २-३-१६, २०.) इत्यादिसूत्रैः क्रमेण विनियोगात् क्वचिदा-
म्नानमस्तीत्यवगम्यते । तच्चाङ्गानं प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यः, भाष्यकारवच-
नात् । ततश्च ब्रह्मयज्ञपारायणयोरप्येतेषामेवंक्रमेणाध्ययनं वेदितव्यम् ।
सर्वप्राधान्ये च प्रयोजनम्-पषामेकतरमप्यकृत्वा प्रयोगे समापितेऽपि
तत् प्राग्भोजनात् (२) सप्रायश्चित्तं साङ्गमनुष्ठयम् ; कृते तु भोजने पाक-
यज्ञलोपप्रायश्चित्तमेवेति ।

केचित्-वैश्वदेवे विश्वे देवा देवता विधीयन्ते निर्वापकाले सङ्क-
ल्पार्थम्, ईशानयज्ञवत् । यास्तु धर्मशास्त्रे मन्त्रविनियोगात् कल्पिता-
स्ताः (३) प्रदानकाले देवताः । इह च देवतोपदेशो वैश्वदेवस्य गार्ह्यप-
रिभाषाप्राप्त्यर्थः । तत्र तस्योपदेशस्तु सर्वचरणार्थः । इदं च वैश्वदेवं न
पञ्चमहायज्ञेभ्यः पृथग्भूतम् । 'अहरहभूतबलिः' (आप. ध. १-१२-१५.)
इत्याद्यश्च पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । 'आर्याः प्रयताः वैश्वदेवे'
(आप. ध. २-३-१.) इत्यादिस्तु प्रयोगविधिः । तत्र यदग्नौ क्रियते स
देवयज्ञः, यत् बलिः (४) हरणं स भूतयज्ञः, यद्दक्षिणतः पितृलिङ्गेनेति स
पितृयज्ञः, यच्चान्नदानं स मनुष्ययज्ञः, इति ।

१. 'अप्स्ववभृथेन चरन्ति इत्यपामेव तत्र देशत्वेन विधानादिति भावः ।

२. ढ-सर्वप्रायश्चित्तं

३. क, ज--प्रधानार्था देवताः .

४. ठ--विहरणम् ।

तत्र, स्वमते श्रुत्या चोदितान् विश्वान् देवान् वचनं विनाऽपनी-
कं तेभ्यस्सङ्कल्पितस्य हविषो देवतान्तरेभ्यो मन्त्रवर्णात् कल्पितेभ्यो
दातुमयुक्तत्वात् । ईशानबलौ तु भवशर्वादिशब्दानामीशानाभिधान-
त्वात्, अर्थस्य देवतात्वमिति सूत्रकारमताच्च, युक्तं भवायेत्यादिभिर्म-
न्त्रैर्दानम् । यच्च मीढुष्यै जयन्ताय चास्मात् स्थालीपाकादानं तद(१)-
प्यभ्युदयेष्टयादिवत् सवनीयपुरोडाशवच्च 'त्रीनोदनान् कल्पयित्वोत्त-
रूपस्पर्शयित्वोत्तरैर्यथास्वमोदनैभ्यो हुत्वा' (आप. गृ. २०-४.) इति
वचनैः स्थालीपाकांशद्वये पूर्वदेवतापनयेन देवतान्तरविधानाद्युक्तम् । प-
ञ्चमहायज्ञेभ्यो न पृथग्वैश्वदेवमित्यपि न; (२) प्रकरणान्तरात् संज्ञामे-
दाच्च कर्मभेदावगतेः । नच कर्मभेदे तेषां प्रयोगो दुरुपपाद इति प्रमित-
भेदापह्नवो युक्तः, यतो भाष्ये वैश्वदेवस्य तेषां च प्रयोगः पृथगे-
वोपपादितः ॥

(३) अथ प्रयोगभाष्यमीषद्भेदं लिख्यते-वैश्वदेवस्य कर्मर्चयते' प्रस-
ङ्गात् पञ्चमहायज्ञानां च । समावेशनजपान्ते विवाहे समाप्ते वैश्वदेव-
मन्त्रणामुपयोगे यद्गतं 'द्वादशाहमधश्शय्या' (आप. ध. २-३-१३.) इ-
त्यादि तत्स्वामित्वाविशेषात् सपत्नीकश्चरित्वा प्रशस्तेऽहन्यारभ्य 'आ-
र्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारस्स्युः' इत्यादिविधिना सिद्धेऽन्ने तिष्ठ-
न्नन्नसंस्कर्ता भार्यादिः 'भूतम्' इति स्वामिने प्रब्रूयात् । तत् 'सुभूतं सा
विराडन्नं तन्माक्षायि' इति स्वामी प्रतिब्रूयात् । ततो यदि प्रयाणे गृहे
वा वैश्वदेवस्य (४) होमस्य स्थानेऽग्निरुपसमाधातव्यः, तत्र धर्मशास्त्रो-
क्तविधिना उपसमादधाति । एवमन्यत्राप्यौपासनहोमादिषु । अथ गृह-
मेधिनो यद्दशनीयमन्नं ततो होमार्थं हविष्यमन्नं पात्रे कल्पयति । अह-
विष्यं क्षारलवणाचरान्नसंसृष्टं द्वितीये । हविष्यमन्नं देवयज्ञार्थं तृतीये ।
सर्वतस्समवदायाप्रार्थं चतुर्थे । सर्वत एव समवदाय मनुष्ययज्ञार्थं प-

१ अस्य च विवरणं "त्रीनेतान्" इति सूत्रटिप्पण्यां करिष्यामः ।

२ शब्दान्तरा, भ्यास, संख्या, संज्ञा, गुण, प्रकरणान्तरा, ख्येयुः कर्मभेदबोधकप्रमाणेषु मध्ये प्रक-
रणान्तरमपि षष्ठं प्रमाणम् । अनुपादेयगुणविशिष्टानुपस्थितिः प्रकरणान्तरमिति तस्य लक्षणम् । देशः
कालो निमित्तं च कर्त्तुं संस्कार्यमेव च । इति मीमांसकाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्" इत्युक्तानुपादेयपञ्च-
कान्यत्तुमविशिष्टा यत् पूर्वकर्मणोऽनुपस्थितिः तदेव प्रकरणान्तरमिति तस्यार्थः । अत्र यद्यपि पूर्वोक्तानुपा-
देयगुणयोगो नास्ति तथापि धर्मसूत्रोक्तानां पञ्चमहायज्ञानामन्त्रानुपस्थितत्वात् अनुपस्थितिमात्रमादाय
प्रकरणान्तरलव्युक्तं ग्रन्थकृतेति वेदितव्यम् । अत एवास्वरसात् पञ्चान्तरमारब्धं संज्ञामेदादिति ।

३ सं. ग. ड. ज-अथ वैश्वदेवस्य प्रयोगो भाष्यमवैश्व षड्विधं विभज्यते ।

४ ट-होमस्येति नास्ति ।

इदानीं प्रसङ्गात् सर्पबलेस्तदुत्सर्गस्य च देवतामुपादिशति—
पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते ॥ २८ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तमः खण्डः.

भनाकुला

“श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक” इत्यादि पौर्णमा-
स्यां यत् कर्म चोदितं तत्र पौर्णमासीदेवता । का सा ? यस्यां
तत् कर्म क्रियते श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति । एवं स्थालीपाका-
होमः । ततो यथोपदेशं किंशुकानि समिध आज्याहुतयश्च, ततः स्था-
लीपाकात् स्विष्टकृत । ततो जयादि । ‘यस्यां क्रियते’ इत्यनुच्यमाने पौ-
र्णमास्यै स्वाहेत्येव होमः स्यात् ॥ ३०* ॥

इति हरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां
सप्तमः खण्डः समाप्तः ॥

यस्यां पौर्णमास्यां श्रावण्यां मार्गशीर्ष्यां च निमित्तभूतायां स्था-
लीपाकः क्रियते, तस्य सैव पौर्णमासी देवता । अयमर्थः सर्पबलौ
‘श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा’ इति स्थालीपाकस्य होमः । (१)उत्सर्जने
तु ‘मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा’ इति ॥ २८ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने सप्तमः खण्डः ॥

*खण्डेऽस्मिन् हरदत्तमते सूत्रसंख्या विंशति (१०) । सुदर्शनमते तु अष्टाविंशतिः (१८) ॥
१ ठ—तदुत्सर्जनस्य.

अथाष्टमः खण्डः ॥

*उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते ॥ १ ॥

सदसस्पतिर्द्वितीयः ॥ २ ॥

अनाकुला

द्विविधमुपाकरणम्—काण्डोपाकरणमध्यायोपाकरणञ्चेति । तथा समापनम् । तथा चान्यपरे वाक्ये दर्शनं “काण्डोपाकरणे चामातृकस्य काण्डसमापने चापितृकस्ये”ति (आप. ध. १-११-१-२.) अध्यायोपाकरणं तु प्रसिद्धं—भ्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्येति । (आप. ध. १-९-१०) । तथा समापनं तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत्, इति । (आप. ध. १-९-२०) तत्र द्विविधेऽप्युपाकरणे समापने ऋषिर्यः प्रज्ञायते काण्डानुक्रमण्यां काण्यऋषित्वेन स तत्र देवता । (१)तत्र सदसस्पतिर्द्वितीयः । (२)काण्डऋषये हुत्वा सदसस्पतये होतव्यमित्यर्थः । तत्र प्राजापत्यं सौम्यं आग्नेयं वैश्वदेवमिति काण्डानि । प्रजापतिः सोमोऽग्निर्विश्वेदेवा इति काण्डऋषयः । सारस्वंतं नाम सङ्कीर्णानि काण्डानि ।

यथाह बौधायनः(३)-पौरोडाशिकं याजमानं होतारो हौत्रं पितृमेघ इति सन्नाहणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि । आध्वर्यवं ग्रहाः दाक्षिणानि समिष्टयजूष्यवभृथयजूषि वाजपेयश्शुक्रियाणि सवा इति सन्नाहणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि । अग्न्याधेयं(४) पुनराधेयं अग्निहोत्रमग्न्युपस्थानमग्निचयनं सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रियवैश्वसृजारुणा इति सन्नाहणानि सानुब्राह्मणान्याग्येयानि । राजसूयः पशुबन्धः इष्टयो नक्षत्रेष्टयो दिवश्येनयोऽपाघाः सत्रायणमुपहोमाः सूक्तान्युपासुवाक्यं याज्या अश्वमेघः पुरुषमेघससौत्रामण्यच्छिद्राणि पशुहौत्रमुपनिषद इति सन्नाहणानि सानुब्राह्मणानि वैश्वदेवानीति (बौ. गृ. ३-१-२१-२४.) अस्माकञ्च गृह्यमन्त्रप्रश्नद्वयमप्येकाग्निकाण्डं नाम वैश्वदेवकाण्डे द्रष्टव्यम् । तत्र काण्डोपाकरणे तस्य काण्डस्य ऋषिर्यः तस्मै होमः-प्राजापतये काण्डऋषये स्वाहेति । ततस्सदसस्पतिमद्भुतमिति मन्त्रेण क्रमप्राप्तेन सहितमन्त्रस्वाध्यावार्थं विवाहप्रकरणे पठितः । त-

* इदमग्निं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन । १ तस्य । २ काण्ड ऋषियो ।

३ सूत्राणामेषां विवरणमस्मत्कृतकाण्डानुक्रमणिकाव्याख्यायां द्रष्टव्यम् ।

४ बौधायनगृह्ये सुद्वितपुस्तके पुनराधेयमिति नास्ति ।

स्यैव विनियोगप्रदर्शनार्थं इदं सूत्रमस्मिन् प्रदेशे पठितम् । अन्यथोप-
नयनानन्तरमेव वक्तव्यं स्यात् ।

एवं तस्य तस्य समापने तस्मै तस्मै काण्डर्षये होमः । सदसस्प-
तये द्वितीयः । न जयादयः, प्रापकाभावात् । सूत्रान्तराश्रयणेन केवि-
ज्जुहति । तानीमानि चत्वारि वेद्व्रतानि यानि प्रतिकाण्डमुपाकरणा-
नि । यानि समापनानि तानि व्रतविसर्जनानि । अध्यायोपकारणे तु
सर्वेषां काण्डर्षीणां होमः ततस्सदसस्पतेः । जयादयश्च भवन्ति वा, न
वा । तत्र काण्डोपाकरणसमापनयोरुद्गयनादिप्राप्तेरुपनयनानन्तरं तदा-
नीमेव प्राजापत्यं काण्डमुपाकृत्य श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकृत्य प्राजा-
पत्यस्य काण्डस्याध्ययनम् । तैष्यामुत्सर्गः । (१) तत्रैतावता कालेन प्र-
जापत्यकाण्डस्य समाप्तौ तेनोत्सर्गः । अथ सौम्यस्योपाकरणम् । अथ
यावदध्यायोपाकरणं तावत् प्राजापत्यस्य काण्डस्य धारणाध्ययनं शु-
क्लपक्षेषु । कृष्णपक्षेष्वङ्गाध्ययनम् । श्रावण्यामुपाकर्षम् । अथ सौम्यका-
ण्डस्याध्ययनम् । तैष्यामुत्सर्गः । काण्डसमापनम् । एवमितरयोः । सर्वत्र
उत्सर्जनादूर्ध्वं पूर्वगृहीतस्यांशस्य धारणाध्ययनमङ्गाध्ययनञ्च होमः प्रथ-
मःकल्पः । अथ ये सारस्वतं पाठमधीयते तेषामुपनयनानन्तरं तदानीमेव
चत्वारि वेद्व्रतानि क्रमेण कृत्वा कालेऽध्यायमुपाकृत्य यथापाठमध्ययनं
तैष्यामुत्सर्गः । पूर्ववद्धारणाध्ययनमङ्गाध्ययनं च पुनरुपाकरणमित्या-
दि । आद्यकल्पे तु केचिदुत्सर्जनं न कुर्वते । ओपाकरणादधीत्य पुनरुपा-
कुर्वते । अन्ये त्सृज्य पुनरधीयते । वेद्व्रतानि च यदा कदाचित् कु-
र्वते । तेषां मूलं मृग्यम् । सर्वेष्वपि पक्षेषु शुक्रियाणां पृथगुपाकरण-
मुत्सर्जनञ्च ।

तत्र प्रयोगः—पर्वण्युद्गयन इत्यारभ्याज्यभागान्ते सोमाय का-
ण्डर्षये स्वाहोति सदसस्पतिमिति च हुत्वा जयादिपरिषेचनान्ते मद्-
न्तीरुपस्पृश्येत्येवमादि प्रतिपद्यते । एवमेव पूर्ववत् विसृज्येत्यत्रापि प्र-
योगः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

(२) अत्र विषयशुद्ध्यर्थमध्यायस्य च प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवा-
ख्यानां काण्डानां च तत्तत्काण्डाख्यव्रतानां चोपाकरणसमापनयोरु-
स्वरूपमुच्यते—तत्राध्यायस्योपाकरणं, श्रावण्यां पौर्णमास्यां विहित-
होमपूर्वक(३)मध्यायानामारम्भः । समापनं च, तस्य तैष्यां पौर्णमा-

१ पंक्तिरियं क. ख. पुस्तकयोः 'पृथगुपाकरणं' मित्यनन्तरं दृश्यते ।

२ ट—अथ.

३ क—मध्ययनारम्भः.

स्वामित्यादिषु होमपूर्वकमेवाध्ययनोत्सर्गः । काण्डानामुपाकरणं तु, क्रमक्रमे काले होमपूर्वकमेव तत्तत्काण्डानामध्ययनोपक्रमः । समापने (१) तेषां तत्तत्काण्डाध्ययने समाप्ते होमपूर्वकमेवोत्सर्गः । ये एते काण्डानामुपाकरणसमापने ते एव व्रतानामिति, न भेदेन, अध्ययनाङ्गत्वात् सर्वेषां ब्रह्मचारिव्रतानाम् । सारस्वतपाठाध्ययने तु काण्डानां सङ्कीर्ण-
नं यथाकाण्डमध्ययनासम्भवात्, व्रतान्येवोद्गयने काण्डत्रदैककशः उपाकृत्य (२) संवत्सरं चरित्वा विधिवदुत्सृजेत् । चत्वार्येव च वेदव्रतानि, न तु गृह्यान्तरोक्ते सावित्रसम्मिताख्ये वेदव्रते, सावित्रसम्मिताख्यकाण्डयोरभावात् । 'चौलोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि, (गौ. ध. ८-१५.) इति गौतमवचनाच्च ॥

तथा विषयशुद्ध्यर्थमेव प्रयोगभाष्यमल्पभेदमेव लिख्यते । आप-
स्तम्बदर्शनानुगतोपदेशेनाध्यायोपाकरणादीनां कर्मोच्यते । तत्र ताव-
दध्यायोपाकरणस्य श्रावण्यां पौर्णमास्यां आचार्यशिशुभ्यस्सह कृतप्रा-
णायामोऽध्यायमुपाकरिष्य' इति सङ्कल्प्य महानद्यां विधिवत् स्नात्वा
पवित्रपाणिः नव ऋषीन् तर्पयेत्—(३) 'प्रजापतिं काण्डऋषिं तर्पया-
मि । सोमं काण्डऋषिं तर्पयामि । अग्निं काण्डऋषिं तर्पयामि । विश्वान्
देवान् काण्डऋषींस्तर्पयामि । साँहितीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । या-
ज्ञिकीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि । वारुणीर्देवता उपनिषदस्तर्पयामि ।
ब्रह्माणं स्वयंभुवं तर्पयामि । सदसस्पतिं तर्पयामि—इति । ततोऽग्ने-
रुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते अन्वारब्धेष्वन्तेवासिषु (४) नवाज्याहुतीर्जु-
होति— 'प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहा । सोमाय काण्डऋषये स्वाहा ।
अग्नये काण्डऋषये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः स्वाहा ।
साँहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यः स्वाहा । याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य
उपनिषद्भ्यः स्वाहा । वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यस्स्वाहा । ब्रह्म-
णे स्वयंभुवे स्वाहा । सदसस्पतिमित्येतयर्चा नवमीमाहुतिं जुहोति ।
तत आचार्यप्रमुखाः दर्भस्वासीना दर्भान् धारयमाणा वेदस्यादितश्च-
तुरोऽवराध्यानिनुवाकानधीयीरन् । अथ जयादि परिषेचनान्ते ब्राह्मण-
तर्पणम् । एवमे (५) वोत्सर्गो, न ततोऽधिकं (६) स्मृत्यन्तरोपसंहारेणापि,

१. ट—च तेषां ।

२. क—संवत्सरं संवत्सरं ।

३. ट—प्रजापतिं काण्डऋषिं तर्पयामि । सोमं, अग्निं, विश्वान् देवान्, साँहिताः, याज्ञिकीः, वा-
रुणीः, ब्रह्माणं, सदसस्पतिम् ।

४. ट—नवाहुतीर्जुहोति प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहेत्यादि सदसस्पतिमित्यन्तम् ।

५. क ज—वोत्सर्गो ।

६. क—स्मृत्युपसं. ।

किन्तु यथापस्तम्बीयं सूत्रम् । तथा नादितो वेदस्यानुवाकानामस्य यनम् । जयादयस्तु भवन्ति । सौम्यादृते काण्डोपाकरणसमापनयोश्च न सूक्तोपहोमदेवतोपस्थानजयादयः । सौम्यस्यैव सूक्तजयादयः । एवंप्रापस्तम्बमत एवावस्थिताः केचित् कुर्वते यथोक्तम् ॥

अथ प्राजापत्ये व्रते पूर्ववत् स्नात्वा सोमाग्निविश्वेदेववर्ज्यानां तर्पणम् । अग्निमुखान्ते चान्वारब्धे व्रतिनि जुहोति-प्रजापत्ये काण्डशेषे स्वाहा । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः' (तै. ब्रा. २-८-१-२.) इति सूक्तेन प्रत्यृचं षडाहुतीः, चतस्र उपहोमाहुतीः साँहितीभ्य इत्यादिभिरेव, सदसस्पतिमित्येतयैव सदसस्पतिं च । अथ व्रती उपस्थेयदेवता अभिसन्धायाग्निपुरोगाश्चतस्रो देवता उपतिष्ठते । 'अग्ने व्रतपते काण्डऋषिभ्यः प्राजापत्यं व्रतं चरिष्यामि, तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । वायो व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते काण्डऋषिभ्यः, प्राजापत्यं व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्, ' (तै. आ. ४-४१-३) इत्येतैश्चतुर्भिः यथादैवतम् (१) । ततो जयादि, ब्राह्मणतर्पणं च । एवमेव(२)समापने प्रयोगः (३)संवत्सरे संवत्सरे पर्यवेते । तत्रोपस्थानमन्त्रेषु अचारिषमशक(४)मराधीति विशेषः । केचित्—सौम्ये केशश्मश्रुवापनस्य दृष्टत्वात् प्राजापत्यादिष्वपीच्छन्ति ॥

एवमेवाग्नेये वैश्वदेवे च । अग्नेये काण्डऋषये स्वाहा; 'अग्ने नये' (तै. ब्रा. २-८-३.) ति(५) षडृचं सूक्तम्, ; 'अग्ने व्रतपते काण्डऋषिभ्यः आग्नेयं व्रतं चरिष्यामी' त्याग्नेये विशेषः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः स्वाहा ; 'आ नो विश्वे अस्क्रागमन्तु' (तै. ब्रा. २-८-६-३) इति षडृचं सूक्तम् ; वैश्वदेवं व्रतं चरिष्यामी' ति वैश्वदेवव्रते विशेषः ॥

(६) सोमस्य काण्डोपाकरणसमापने शुक्रियकल्पोक्ते । (७)अत्राप्युक्तं यत्तदुच्यते—पूर्ववदुपाकृत्याग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते, सोमाय काण्डऋषये स्वाहा । 'सोमो धेनु' (तै. ब्रा. ३-९-३-१.) मिति षडृचं सूक्तम् । उपहोमान् सदसस्पतिं च हुत्वा, एवं पूर्ववदुपाकृत्य, मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेतानुवाकेन शान्तिं कृत्वा चतस्र औदुम्बरीस्समिधो घृतान्वक्ता अभ्यादधाति 'पृथिवी समित्' (तै. आ. ४-४१-१०) इत्यादिभिः । अथ देवतोपस्थानम् 'अग्ने व्रतपते काण्डऋषिभ्यः सौम्यं व्रतं चरिष्यामि' इत्यादिभिः । ततः प्रभृति शुक्रियमन्त्रब्राह्म-

१. ट-सानुषङ्गुपस्थायेत्यधिकम् ।

२. ट-समापनेऽपि.

३ ट-पूर्णे संवत्सरे.

४. ट-कं तन्मे ऽराधि.

५ सूक्तेन प्रत्यृचे षडाहुतीः,

६. ट-सौम्यस्य. ।

७. ट- तत्रापि. ।

ननुवाकानां प्रथमपदानि 'युञ्जते' (तै. आ. ४-२.) 'सविता' (तै. आ. ५-१२.) इति वाभिव्याहार्यं वाचयित्वा जयादि(१)प्रतिपद्यते । परि-
वेचनास्तं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृश्य, उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा तत-
स्सम्मिलनादि यथासूत्रम् । श्वोभूते 'वयः सुपर्णाः' (तै. आ. ४-४२-३)
इत्यादित्योपस्थानान्ते ब्राह्मणभोजनम् । अथास्य स्वाध्यायविधिः शु-
क्रियकल्प एवोक्तः । एवं समापने । विशेषस्तु 'द्यौस्समिदादित्य व्रत-
प्रते' इत्याद्यावृत्ताः समिदाधानोपस्थानमन्त्राः । उत्तमेनानुवाकेन
शान्तिं कृत्वा गुरवे वरं दत्त्वा केशश्मश्रु वापयित्वा ब्राह्मणभोजनम् ।

अथ सूत्रमाक्षिप्यते—ननु—'उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञा-
यते' इति यः प्रजापत्यादीनामन्यतमः काण्डानुक्रमण्यां काण्डऋषि-
त्वेन समाप्नायते स ऋषिः देवतेति व्यर्थमेवेदं सूत्रम् ।

काण्डोपकरणेष्वेतान् पुरस्तात्सदसस्पतेः ।

जुहुयात् काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेषा सनातनी ॥ (काण्डा.२-११)

इति काण्डानुक्रमण्यां काण्डर्षिदेवतात्वस्य सिद्धत्वात् । सत्यम्,
अत एव प्रजापत्यादयश्चत्वारः प्रधानहोमदेवताः; साँहित्यादयस्स्व-
यम्भुपर्यन्ताश्चत्वार उपहोमदेवताः । तेनैते चत्वारस्सर्वकाण्डानामुपाकर-
णसमापनयोरनुवर्तन्ते प्रधानानुवर्तित्वाद्ङ्गानामित्येवं परं सूत्रम्, न
देवतात्वविधिपरम् ॥ १ ॥

ननु—सदसस्पतिरध्यायोपाकरणसमापनयोर्नवमः । काण्डोपाकर-
णसमापनयोषष्ठः । एवमथमद्वितीयोऽपि किमर्थं द्वितीयं इत्युच्यते ? ।
द्वितीयस्य स्विष्टकृतः स्थानेऽयं सदसस्पतिर्भवेदित्येवमर्थम् । इदमर्थ-
मेव च पूर्वत्र 'अग्निस्विष्टकृद्वितीयः' (आप.गृ.७-७.) इत्युक्तम् । उपा-
करणसमापनयोरज्यहविष्कयोः स्विष्टकृदेव नास्ति, कथं तत्स्थाने स-
दसस्पतिविधिः ? इति (२) चेत्—

अनेनैव वचनेनास्य प्रसङ्गो विधीयते, यथा अग्निहोत्रे द्वितीयस्या
आहुतेःशशातपथेन ब्राह्मणेन । तेनाग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धेऽस्मै होमः । एतद्वि-
स्मरणे स्विष्टकृल्लोपप्रायश्चित्तं च । अयं च होमो लिङ्गक्रमाभ्यां 'सद-
सस्पतिमद्भुतम्' इत्येतया होतव्य इति स्पष्टत्वात् सूत्रकारस्यानादरः ॥

केचित्—'उपाकरणे समापने च यः काण्डऋषिः प्रज्ञायते तस्य
द्वितीयस्सदसस्पतिः । काण्डऋषेरुपरिष्ठादयं मन्त्रस्सदसस्पतिर्विनि-

१. ख. ग. ड. ज—नात्र प्रभृतिव्याहरणम्. इत्यधिकम् । टजयादि—प्रभृति परि । २. ट, उ—चेत्; न,

युज्यते, न तु विवाहे, उद्दीप्यस्वेति ऋग्वयमिव(१) । विवाहमध्ये पाठ-
स्त्वध्ययनविध्यर्थः' इत्येवं सदसस्पतिमन्त्रस्य विषयज्ञापनव्याजेन ए-
तयोः कर्मणोः प्रयोगकल्पस्यान्यत्र प्रसिद्धस्यात्राप्रसिद्धत्वात् अवस्था-
श्रयणीयस्य इह शास्त्रेऽभ्यन्तरीभावोऽस्य सूत्रस्य प्रयोजनम्, ततश्च
क्रियाप्रवृत्तिरिति । तत्र ; सूत्रस्थस्य सदसस्पतिशब्दस्य मुख्यार्थदेव-
तापरन्वसम्भवेऽपि मन्त्रप्रतीकं लक्षयित्वा तेन लक्षितेन मन्त्रलक्षणा-
या अयुक्तत्वात्, उक्तविधयानयोरिहैव प्रयोगस्य प्रसिद्धत्वात्, अन्यत्र
प्रसिद्धस्याभ्यन्तरीभाववैयर्थ्याच्च ॥ २ ॥

'यस्याग्नौ न क्रियते न तद्भोक्तव्यम्' (आप.ध.२-१५-११.) इति ध-
र्मशास्त्रवचनात् शरीरस्थित्यर्थमपि भोजनं द्विजस्य वैश्वदेवशेषणैव
भवितव्यम् । चतुरात्रमहूयमानोऽग्निर्लौकिकस्सम्पद्यते' इति वचना-
दद्भुतेऽग्निहोत्रे सर्वकत्वर्थोऽग्निर्लौकिकस्स्यात् । ततश्च ज्वरादिभिरुप-
द्रव सत्यपि वैश्वदेवाग्निहोत्रादेः तत्प्रायश्चित्तानां वा होमानामवश्यका-
र्यत्वाद्दत्त्विगन्तरालाभे सत्यपि द्वयोरपि स्त्रधनुपेतयोः येन केनचित् प्र-
कारेण मन्त्रलिङ्गलोपेनापि तत्र प्रसक्तिः । तथा वैश्वदेवस्य श्राद्धादिषु
'अथ गृहमेधिना यदशनीयस्य होमा बलयश्च' (आप.ध.२-३-१२.) इ-
ति वचनात्, (२)सुवर्चका यवक्षाराभ्यां लवणेन चावरात्रेण च कोश
धान्यापरनाम्ना माषादिना तिलव्यतिरिक्तेन संसृष्टस्यापि भवति हवि-
षो होमे प्रसक्तिः । तदुभयनिषेधार्थमाह—

स्त्रियानुपेतैर्न क्षारलवणावरात्रसंसृष्टस्य च

होमं परिचक्षते ॥ ३ ॥

अनाकुला

पाकयज्ञाधिकारे सर्वत्रायं प्रतिषेधः श्राद्धादिष्वप्यवरात्रानि(३)
कोशीधान्यानि माषादीनि कृष्णधान्यानि चणककोद्रवादीनि । परि-
चक्षते वर्जयन्ति शिष्टाः(४)। "न स्त्री जुहुयात् । नानुपेतः । न क्षारलवणहो-
मो विद्यते" इति (५)प्रतिषेधेनैव सिद्धे उत्तरार्थोऽयं प्रतिषेधः । किञ्च
"पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पन्त्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी
वे"(आश्व. गृ. १-२-१.) ति आश्वलायनवचनेन पन्त्यादीनामौपासन-
होमप्राप्त्याशङ्कायां प्रतिषेधः ॥ २ ॥

१ ज—मेव. २ क. ज—सुवर्चिका. ३. कुलुत्थादीनि ४. ड.—न कर्तव्य इत्यर्थ इत्याधिकम् ।

५. ग. सामयाचारिकेषु यः प्रतिषेधः तेनैव सिद्धे ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

स्त्रिया अनुपेतेन अनुपनीतेन च होमं होममात्रं श्रौतं स्मार्तं च शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति यस्मात् तस्मादेव ताभ्यां न होतव्यमिति वाक्य-
शेषः । होममिति च सामान्याभिधानेन श्रौतहोमेऽपि स्त्रयनुपनीतौ शि-
ष्टाः वर्जयन्तीति ज्ञापनात् गार्ह्याधिकारापवादः । क्षारेत्यादि व्याख्या-
तप्रायमेव । यत्तु धर्मशास्त्रे 'न क्षारलवणहोमो विद्यते । तथावरान्नसं-
सृष्टस्य च' (आप.ध. २-१५-१२, १३.) इति तत् 'उदीचीनमुष्णं भस्मापो-
ह्य तस्मिन् जुहुयात्' (आप.ध. २-१५-१४.) इति विधानार्थोऽनुवादः ।
यदपि तत्रैव 'न स्त्री जुहुयात् नानुपेतः' (आप.ध. २-१५-१५, १६.) इति
तत् क्षारादि यथोष्णभस्मनि ह्यते, तथा तस्मिन्नपि स्त्रयनुपनीताभ्यां न
होतव्यमिति निषेद्धुम् ॥ ३ ॥

अस्य प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवमाह—

यथोपदेशं काम्यानि बलयश्च ॥ ४ ॥

अनाकुला

योऽयं स्यादीनां प्रतिषेधः स काम्येषु कर्मसु नादरणीयः यथोप-
देशमेव तानि कर्तव्यानि । तथा बलयश्च यथोपदेशमेव कर्तव्याः । सि-
ध्यर्थे यदस्य गृहे पण्यं स्यादिति काम्योदाहरणम् । एवमत ऊर्ध्वं यद-
शनीयस्येत्यादि बलीनां होमे चोदितस्य स्यादिप्रतिषेधस्य बलिषु
प्रसङ्गाभावात् ज्ञापकमिदं-होमधर्मो बलिषु प्रवर्तत इति । तेन अपरे-
णाग्निं दक्षिणं जान्वाच्येत्येवमादिबलिष्वपि भवति । 'न काम्येषु बलिषु
च' इत्येव सिद्धे यथोपदेशमिति वचनमुपदेशादेवैषां प्रवृत्तिः स्वशास्त्रेण
शास्त्रान्तरेण वा न प्रतिनिधित्वेन ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

(१)यानि काम्यानि येन प्रकारेणोपदिष्टानि तानि तथैव भवन्ति,
नैव तत्र क्षारादिवर्जनम्, 'यदस्य गृहे पण्यं स्यात्' (आप. गृ. २-३-५.)
इत्युपदेशस्य गृहशब्देन विशेषितत्वात् । यदि तत्र क्षारादिवर्जनमिष्टं
स्यात्, तदा 'यदस्य पण्यं स्या' दित्येतावदेव ब्रूयात् । तथा बलयश्च
यथोपदेशमेव । न तु क्षारादिनिषेधः, 'सति सूपसंसृष्टेन कार्याः'
(आप. ध. २-३-१९.) इत्यारम्भसामर्थ्यात् । अन्यथा 'गृहमेधिनो
यदशनीयस्य होमा बलयश्च' इति वचनादेव क्षारादिव्यतिरिक्तशाक-
मांसादिसूपसंसृष्टेनाग्नेन कार्यास्स्युः । अत्र च 'यदशनीयस्य होमा ब-

लयश्च' इति होमसाहचर्यात् बलिष्वपि या क्षारादिनिषेधशङ्का सा वार्यते ।

कोचित्—यथोपदेशं (१) काम्यानि बलयश्चेत्यस्मादेव ज्ञापनाद्धोम-
धर्माणां बलिष्वपि प्रसक्तिरिति । तेषां सर्पबलौ सकनुनिर्वापे स्वाहा-
कारो दुर्वारः ॥ ४ ॥

* सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्नावुत्तराभ्यां

समिधावादध्यात् ॥ ५ ॥

अनाकुला

सर्वत्र सर्वेषु पाकयज्ञेषु अग्नौ स्वयं प्रज्वलिते धमनादि पुरुषप्रय-
त्नमन्तरेणेत्यर्थः । एतस्मिन् निमित्ते संप्राप्ते उत्तराभ्यामृग्भ्यां द्वे समि-
धावग्नावादध्यात् 'उद्दीप्यस्व' 'मा नो हिंसी'रिति । आदधातिचोदित-
त्वात् स्वाहाकारो नास्ति । सर्वत्र ग्रहणात् सर्वपाकयज्ञेष्वयं विधि-
र्भवति । अन्यथा प्रकरणाद्विवाह एव स्यात् । सर्वत्र लौकिके वैदिके
गार्हो वाग्नाविति । एककर्मकालेष्वित्यन्ये ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सर्वत्र सर्वाचारलक्षणेषु कर्मसु । अन्ये—सर्वदा(२) अकर्मकालेष्व-
पीति । स्वयंप्रज्वलितेऽग्नाौ प्रयत्नमन्तरेणौपासने प्रज्वलिते । उत्तराभ्यां
ऋग्भ्यां 'उद्दीप्यस्व जातवेदः' इत्येताभ्यां समिधावादध्यात् । प्रत्यृच-
मेकैकां समिधमादध्यात्, स्वतस्साधनभेदे क्रियाभेदात् । आदधाति-
प्रहरतीत्याद्यजुहोतिचोदितेषु न स्वाहाकारो विहितः । प्रस्तरप्रहरणे-
ऽपि 'न स्वाहाकरोति' (आप. श्रौ. ३-६-७.) इत्येतत्, आदधाती-
त्यादिष्वपि प्रतिषेधदर्शनार्थम् ।

अन्ये तु—'न स्वाहाकरोति' इत्येष प्रतिषेधः अजुहोतिचोदितेष्व-
प्यादधातीत्यादिषु स्वाहाकारं ज्ञापयतीति ॥ ५ ॥

आपन्मा श्रीः श्रीमर्गादिति वा ॥ ६ ॥

अनाकुला

एताभ्यां यजुर्भ्यां एते समिधावादध्यादिति मन्त्रविकल्पः ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'उद्दीप्यस्वे'ति ऋग्द्वयेन आपन्मेत्येतद्यजुर्द्वयं विकल्प्यते ॥ ६ ॥

१. काम्यहोमाः । * इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेनेति 'क' 'ख' पुस्तकयोः ।

२. ज—अकर्मादि ।

एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहते ॥ ७ ॥

अनाकुला

एतदहः एतन्नक्षत्रम् । विजानीयात् न विस्मरेत् । यदहः यस्मिन्नक्षत्रे भार्या आवहते तत्कुलादानयति । यस्मिन्नक्षत्रे पाणिग्रहणं कृतं तत् न विस्मर्तव्यमित्यर्थः । आवहत इत्यनेनादिपाणिग्रहणं विवक्षितम् । अविस्मरणोपदेशे प्रयोजनं संवत्सरे संवत्सरे तस्मिन्नक्षत्रे कर्मविशेषः । कः पुनरसौ ? 'यञ्चैनयोः प्रियं स्या'दि (आप. घ. २-१-७) त्यादि साम्याचारिकेषूपदिष्टः । न चासौ विधिः । पार्वणविशेषो यदि स्यात् तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यात इत्येतदसमञ्जसं स्यात् । अथ स विधिरेवैह कस्मान्नोपदिश्यते ? उच्यते—इहोपदेशे प्रकरणाद्विवाहाङ्गत्वं विज्ञायेत । ततश्च शम्यादयोऽपि विवाहधर्माः स्युः । किञ्च सर्वचरणार्थः तत्रोपदेशः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यस्मिन्नहनि गृहप्रवेशनादि स्थालीपाकान्तं कर्म करोति तदेतदहर्वाधित्वेन विजानीयात् तत आरभ्य त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्येत्यादि कर्तुम् ।

कोचित्—यस्मिन्नक्षत्रे विवाहोऽभूत् तस्य न विस्मरेत् । धर्मशास्त्रे 'इवोभूते स्थालीपाकः' (आप. घ. २-१-१०.) इष्युपदिष्टकर्म प्रति-संवत्सरं कर्तुम् । तस्य चेहोपदिष्टस्य तत्रोपदेशः—कथं विवाहाङ्गत्वं शम्याश्च मा भूवन्, सर्वचरणार्थता च कथं स्यादिति । प्रकृतत्वादेव च स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्येत्यादि भविष्यतीति । तन्न; यथोक्तकर्मान्तरे विधेरेव निरस्तत्वात् 'पार्वणेन' (आप. गृ. ७ २-३.) इत्यत्र ॥ ७ ॥

त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षार-

लवणवर्जनं च ॥ ८ ॥

अनाकुला

स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयोः द्रुपत्योः अधश्शय्या नोपरि खट्वादौ । ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनं, (१) क्षारलवणयोश्च वर्जनं भोजने । तत्र क्षारलवणवर्जनं स्थालीपाकात् प्रागध्वनि न भवति । ब्रह्मचर्यं तु तत्रापि भवति । चतुर्थ्या

१. ग. त्रिरात्रमुभयोर्मैथुनवर्जनामित्यर्थः । अत्र मैथुनवर्जनामिति क्त्रादिविषयमेव, न ब्राह्मणजातीनाम् । इति 'घ' पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

समावेशनविधानात् इदं तु ब्रह्मचर्यं (१)वचनं दाढ्याथंम् । यद्यपि सह-
शयनमुभयोः, तथापि मैथुनवर्जने यत्नः (२)कार्यं इति ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयोर्दम्पत्योः स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमधश्च शय्या स्यात्, न
तु खट्वादौ । नापि पृथक्शय्या, उभयोरिति ग्रहणात् । तथाष्टाङ्गमै-
थुनवर्जनलक्षणं ब्रह्मचर्यं स्यात् । मैथुनस्याष्टाङ्गत्वमपि बृहस्पतिनोक्तम्—

‘स्मरणं कर्तनं केळिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’

इति । एतच्च स्थालीपाकात् प्रागप्यध्वनि, ‘शेषं समावेशने जपेत्’
(आप. गृ. ८-१०.) इत्युत्तरत्र क्रमविधानात् । अत एवात्र सूत्रे श-
य्यैकयात् दुर्वारमपि मैथुनमतिप्रयत्नेन वर्जनीयमित्येवमर्थस्तास्त्रिवेषः ।
तथैव क्षारलवणवर्जने च स्यात् । चकारान्मधुमांसदन्तधावनाञ्जनान्भ्य-
ञ्जनानुलेपनस्नग्धारणानां वर्जनमपि । यद्वा ब्रह्मचर्यपदेनैव मध्वादि-
सप्तकमपि निषिद्धम् । चकारस्तूकसमुच्चयार्थं एव । सर्वत्र त्रिरा-
त्रमित्येव ॥ ८ ॥

तयोश्शय्यामन्तरेण दण्डो गन्धलितो वाससा सूत्रेण वा

परिवीतस्तिष्ठति ॥ ९ ॥

अनाकुला

तयोः दम्पत्योः शय्यामन्तरेण शयनस्य मध्ये दण्डः क्षीरिवृक्षोद्भवः
गन्धेन सुरभिणा लितः पुष्पैश्चालङ्कृतः वाससा सूत्रेण वा परिवीतः तिष्ठति
स्थापयितव्यः । अन्योन्यसंस्पर्शो मा भूदिति ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तयोः व्रतस्थयोर्दम्पत्योर्वाचित्रिरात्रमभिन्ना शय्या तामेवान्तरेण तस्या
एव मध्ये, न तु त्रिरात्रदूर्ध्वं नानाशय्यामेकशय्यां चान्तरेणापीति;
तयोरिति प्रकृतपरामर्शात् । दण्डो गन्धलितः चन्दनानुलितः । गन्धस्य
प्रदर्शनार्थत्वात् पुष्पैरप्यलङ्कृतः । वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति
स्थापयितव्यः । अस्मिन्श्च दण्डे गन्धर्वो विश्वावसुर्भाषयितव्यः, ‘उदी-
र्ष्वीतो विश्वावसो’ इति मन्त्रलिङ्गात् । अत एवायं दण्डो नैयप्रोध
औदुम्बर आश्वत्थः प्लाक्षो वा, ‘एते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः’ (तै.
सं. ३-४-८.) इत्यर्थवादात् ॥ ९ ॥

* तं चतुर्थ्यापररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य नि-
धायाग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आ-
हुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वापरेणाग्निं
प्राचीमुपवेश्य तस्याशिशरस्याज्यशेषाद्ब्रह्माहृतिभिरोङ्कारचतु-
र्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथालिङ्गं मिथस्समीक्ष्योत्तरयाऽऽज्य-
शेषेण हृदयदेशौ संमृज्योत्तरास्तिस्रो जपित्वा शेषं समा-
वेशने जपेत् ॥ १० ॥

अनाकुला

अपररात्रो रात्रेस्तृतीयो भागः उत्तराभ्यामुदीर्घ्वात् इत्येताभ्याम् ।
अत्र प्राप्तस्य निधानस्य विधानं पुनस्तस्मिन् शयने दण्डस्य निधानं
ग भूदिति ॥ ९ ॥

उत्तराः सप्त प्रधानाहुतीर्जुहोति—‘अग्ने प्रायश्चित्ते’ इत्येवमाद्याः ।
त्रादितश्चतुर्षु मन्त्रेषु ‘त्वं देवानां प्रायश्चित्ति’ रित्ययमनुषङ्गः । उत्तरे
मन्त्रास्त्रयः । आज्यभाग इत्यन्वारम्भकालोपदेशः । जयादि प्रतिपद्यत
ति च तस्मिन्नुत्तिः ॥ १० ॥

तन्त्रशेषं समाप्य ततः तामपरेणाग्निं अग्नेः पश्चात् प्राचीं प्राङ्मुखीं
उपवेश्य यो हुतस्याज्यस्य शेषः तस्मादवदाय दर्व्या तस्या वध्वाशिशरसि
ब्राह्मिभिरोङ्कारचतुर्थाभिः स्वाहाकारान्ताभिः प्रतिमन्त्रमानयति ।

ततः उत्तराभ्यामृग्भ्यां ‘अपश्यं त्वे’ त्येताभ्यां यथालिङ्गं मिथः अन्योऽन्यं
युगपत् समीक्षते, पूर्वया वधूः उत्तरया वरः । ततो वर उत्तरयर्चा ‘सम-
ञ्जस्वि’ त्येतया वधूवरयोरुभयोर्हृदयदेशौ समनक्ति तेनैवाज्यशेषेण
प्रकृतं गृहीतेनाज्येन सकृदेव मन्त्रं चोक्त्वा । ततः उत्तरास्तिस्रो जपति ‘प्र-
जापते तन्व’ मित्याद्याः । ततः शेषं मनुवाकशेषं ‘आरोहोरु’ मित्यादि
समावेशने समागमनकाले जपेत् । समावेशनं च तस्मिन्नेवापररात्रे निय-
मेन भवति । इदमेव समावेशनं मन्त्रवत् नान्यानि । परिषेचनान्तवच-
नमानन्तर्यार्थम् । परिषेचनान्ते एतदेव कर्म यथा स्यात् । तेन भोजनं
प्रागेव भवति ॥ ११ ॥

* इदं सूत्रं सूत्रत्रयं चकार हरदत्तः । ‘आज्यभागान्त’ इति द्वितीयसूत्रस्यारम्भः, ‘परिषेचनान्त’
मिति तृतीयस्य ।

तात्पर्यदर्शनम्

चतुर्थ्या अपररात्रे इति (१) विवृत्यार्थपाठः । चतुर्थ्या रात्रेः चतुर्थ-
स्याहोरात्रस्यापररात्रे रात्रेरपरत्र तृतीयभागे तं दण्डं उत्तराभ्यां 'उदीर्घात्'
इत्येताभ्यां उत्थाप्याङ्गिः प्रक्षाल्य शयनादन्यत्र निधायान्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं
प्रतिपद्यते । आज्यभागान्ते कृते वध्वामन्वारन्वायां उत्तराः 'अग्ने प्रायश्चित्ते'
इत्याद्यास्सप्तसप्ततृतीर्जुहोति । तत्र द्वितीयतृतीययोरपि 'त्वं देवानो'
इत्याद्यनुषङ्गः । ततोऽन्वारम्भवर्जं जयादौ प्रणतिता(२) मोचनान्ते कृते
अपररणानि वधूं प्राचीं प्राङ्मुखीमुपवेश्य हुतशेषादाज्यप्रादाय तस्यास्मि-
रसि व्याहृतिभिरोङ्कारचतुर्थाभिस्वाहाकारान्ताभिस्सर्वेषामन्ते सकृदान-
यति । केचित्-प्रतिमन्त्रमिति ।

अथोत्तराभ्यां 'अपश्यं त्वा मनसा' इत्येताभ्यां यथालिङ्गं, पूर्व्या वधू
रुत्तरया वरः, मिथः अन्योन्यं युगपत् समीक्ष्य उत्तरया 'समञ्जन्तु' इत्येत-
या आज्यशेषेण हृदयदेशी युगपदङ्कुष्ठ(३) विस्त्रासिनीभ्यां समनक्ति, 'समा-
पो हृदयानि नौ' इति द्विवचनलिङ्गात् । अथ उत्तरास्त्रिः 'प्रजापते तन्म-
मे' इत्याद्या जपित्वा शेषमनुवाकशेषं 'आरोहोरुम्' इत्यादिकं समावेशने
समावेशनकाले जपेत् । समावेशनं च वध्वा सह मैथुनार्थं शयनम्,
'ऋतुसमावेशने' (आप. गृ. ८-१३.) इत्युलिङ्गात् । एतच्च रागप्रा-
प्तसमावेशनाश्रितं विवाहकर्मार्थं क्रमजपर्याविधानम्, यथा भोजनपर्या-
यव्रताश्रितं पयआदिविधानम् ।

केचित्-असत्यपि रागे कर्मार्थमस्मिन् क्रमे समावेशनं नियत-
मेवेति ।

समावेशनान्तरेषु तु अकर्मार्थत्वादेव नायं जपः । बोधायनेन तु
विकल्पोऽभिहितः 'सर्वाण्युपगमनानि मन्त्रवन्तीति बोधायनो यच्चादौ
यच्चर्ताविति शालिकिः' (बौ. गृ. २-७-१२.) इति । अस्मिन्नेव क्रमे
यदि दैवाद्वतुगमनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्वं 'आरोहोरुम्' इत्यादि-
जपः । ततो 'विष्णुर्यानिम्' इत्यादीभिरभिमन्त्रणम् ॥ १० ॥

* अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत् ॥ ११ ॥

अनाकुला

अन्यो वा ब्राह्मणः कश्चित् एनौ जायापती समागमिष्यन्तौ अनुवाक-
शेषेणाभिमन्त्रयेत् । न स्वयं वरो जपेत् । तत्र यत् वधूवासः प्रागनेन परि-

१. ङ—विहृत्य. २. ट—विमोकान्ते. ३. ङज.—विस्त्रसिका.

* 'अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत्' इति हरदत्तसम्मतः पाठः ।

धापितं तत् व्रतान्ते विमुच्यान्यत् वासः परिधाय संस्पृशति वधूः ।
तेन हस्तस्पर्शने दोषदर्शनात् परादेहि शाबल्यमित्येतासु । व्रतचर्यायां
तु दण्डेनान्तर्हितत्वादसंस्पर्शः । तद्वासः श्वोभूते परादेहि शाबल्य-
मित्येताभिश्चतसृभिः ऋग्भिस्सूर्याविदे ब्राह्मणाय वरो दद्यात् । यथा व-
क्ष्यति—‘वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात्’ (आप.गृ. ९-११.) इति
आश्वलायनेनाप्युक्तं—‘सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् । अन्नं ब्राह्मणेभ्यः’
(आश्व. गृ. १-८-१३, १४.) इति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

व्यकार्थम् । इदं च ‘अहं गर्भमदधाम्’ इत्यादि लिङ्गविरोधेऽपि श्रुते-
र्बलीयस्त्वात् ॥ ११ ॥

यदा मलवद्वासाः स्यादथैना ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि
कर्माणि संशास्ति ‘या मलवद्वासस’ मित्येतानि ॥ १२ ॥

अनाकुला

मलवद्वासा इति रजस्वलाया अभिधानम् । यदेतिवचनं विवाहा-
दुध्वमपि प्राप्स्यर्थम् । अन्यथा विवाहमध्य एव स्यात् ; प्रकरणात् ।
संशासनं च प्रथमतो सकृत् भवति । तदेव सर्वार्थं भवति । यथा ब्र-
ह्मचारिण उपनयने । एनामित्यनुच्यमाने अन्य एनौ संशास्तीत्येवं
विज्ञोयत । ‘अन्यो वैना’विति प्रकृतत्वात् । ब्राह्मणप्रतिषिद्धानोत्पुच्यते
लोकप्रतिषिद्धान्युपरिशय्यासनादीनि लोकत एव प्रत्येतव्यानीति ज्ञा-
पनार्थम् । कर्माणीति वचनात् कर्मणामेव शब्दान्तरैरवबोधनम्, न
ब्राह्मणवाक्येन संश्लेषः । ‘एतानी’ तिवचनं ‘यां मलवद्वासस’मित्यादीनां
प्रतिषिद्धानां विहितानां च संशासनं यथा स्यात् । तेन ‘तिस्रो रात्री-
व्रतं चरेदञ्जलिना वा पिबेत्’ (तै. सं. २-५-१.) इति विहितयो-
रपि संशासनं भवति । एवञ्च ‘ब्राह्मणप्रतिषिद्धानी’ ति प्रतिषिद्धग्रह-
णमुपलक्षणम् । तत्र ‘यां मलवद्वासस’ मिति वाक्ये स्नानात् प्राक् स-
मागमप्रतिषेधः । ‘यामरण्य’ इति देशप्रतिषेधः । स्नातायामपि ‘यां परा-
वी’ मिति पराङ्मुखा गमनप्रतिषेधः । ‘या स्नाती’ ति त्रिरात्रमध्ये स्ना-
नस्य प्रतिषेधः । ‘याऽभ्यङ्क्ते’ इत्यभ्यङ्गनस्य । ‘या प्रलिखत’ इति शिरसि
प्रलेखनस्य कङ्कतादिना । ‘याऽऽङ्क्ते’ इति चक्षुषोरङ्गनस्य । ‘या दतः’ इति
दन्तधावनस्य । ‘या नखानी’ ति नखनिकृन्तनस्य । ‘या कृणची’ति कार्पा-
सादेस्तन्तुकर्मणः । ‘या रज्जु’ मिति रज्जुक्रियायाः । ‘या पर्णेने’ ति पर्णे-
नाशनस्य । ‘या खर्वणे’ ति खर्वेण पात्रेण । एकदेशविलुप्तं खर्वम् । ‘तिस्रो

रात्री'रित्येतेषां प्रतिषेधानां कालनियमः । 'अञ्जलिना वा पिबे' दित्यादि-
भोजने पात्रविधिः ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

मलवद्वासाः कालनिर्गतेन शोणितेन मलिनं वासो(१) वसनं यस्यास्सा;
रजस्वलेत्यर्थः । रूढशब्दत्वाद्यदृच्छया निर्मलवासा अपि यदेवं
रजस्वला स्यात्, तदा पतिरेवैनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि संशास्ति
लौकिकभाषया शिक्षयति । कानि तानि ब्राह्मणप्रतिषिद्धानीत्यत आह-
'यां मलवद्वासस' मित्येतानि । 'यां मलवद्वाससं संभवन्ति' (तै. सं.
२-५-१-४) इत्येतद्ब्राह्मणचोदितानि, तान्येतान्यपि सर्वाणीत्यर्थः ।

अथ तानि सुप्रहार्थं क्रमेणोच्यन्ते-न स्नानात्पूर्वं मैथुनम् । तदेव
न स्नानाद्पूर्वमप्यरण्ये । तदेव न स्नातयाऽपि पराङ्मुख्या अनिच्छन्त्या
वा । अपूर्णे त्रिरात्रे न स्नानम् । न तैलाभ्यञ्जनम् । न (२) कङ्कतादिना
शिरसिं लेखनम् । न चक्षुषोरञ्जनम् । न दन्तधावनम् । न नखनिकृन्तनम् ।
न कार्पासादिना तन्तुकरणम् । न रज्जुक्रिया । इत्येतान्येकादश ।
अथाशनपात्रमञ्जलिरखर्वो वा । खर्वः अल्पः, खण्डो वा दग्धोऽपि वा ।
ततोऽन्योऽखर्वः । अत्र चामी मैथुनादिनिषेधा अमैथुनादिसङ्कल्प
विधयो वेति भाष्ये न विविक्तम् । न्यायतस्तु 'तिस्त्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्'
(तै. सं. २-५-१) इति वचनात् (३) 'नेक्षेतोद्यन्तमस्तंयन्तमादित्यम्'
इत्यादि प्राजापत्यविधिवत् सङ्कल्पविधय एव ॥ १२ ॥

रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामृतुसमावेशन

उत्तराभिरभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टमः खण्डः ।

१. ड—वसाना. २. ङ—कण्टकादिना. ज—करम्भादिना.

३. नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्ते यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं न भसो गतम् । इत्यादिः
स्नातकव्रतप्रकरणपठितेषु वाक्येषु निषेधः ? सङ्कल्पाविधेर्वै? त्याशाङ्क्य उपक्रमे व्रतशब्दश्रवणात् तस्य व-
कर्तव्यार्थकत्वात्, 'नेक्षेतो' त्यादौ निषेधबोधने तस्याकर्तव्यत्वेन कर्तव्यानुक्त्योपक्रमभङ्गापत्तेः तद-
ग्रहार्थं नेक्षेतेत्यादौ उच्यदादित्यानीक्षणसङ्कल्पो विधीयते इति निर्णीतं पूर्वमीमांसायां चतुर्थाध्याये
प्रथमे पादे तृतीयाधिकरणे । तद्वदत्रापि उपसंहारे व्रतशब्दश्रवणात् तदतुरोधेन पूर्ववाक्यानां सङ्कल्पविधा-
कत्वमेव युक्तमित्यर्थः ।

अनाकुला

रजसः लोहितस्य । ऋतौ यत् समावेशनं तत्र कर्तव्ये, उत्तराभिर्ऋग्भिः 'विष्णुर्योनि'मित्यादिभिः त्रयोदशभिरभिमन्त्रयेत् । 'रजसः प्रादुर्भावा'-दिति वचनात् सर्वस्मिन् रजसः प्रादुर्भावेऽभिमन्त्रणं भवति । न संशासनवत् प्रथम एवतौ । 'स्नाता' मित्येतत् ब्राह्मणप्रतिषिद्धानां सर्वेषां प्रतिप्रसवार्थम् । स्नातां कृतमङ्गलामित्यर्थः । तेनाञ्जनाभ्यञ्जनादन्यपि भवति ॥ १४* ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायामष्टमः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

रजसः शोणितस्य । प्रादुर्भावात् काले निर्गमात्कारणात्, न मालिन्यादेः । स्नातां पूर्णे त्रिरात्रे स्नातां भार्याम् । ऋतुसमावेशने ऋतुकालीनसमावेशनकाले । ऋतुश्च स्त्रीणां रजोनिर्गमनादारभ्य षोडश दिवसाः, 'ऋतुस्वाभाविकस्त्रीणां रात्रयषोडश स्मृताः' (म. स्मृ. ३-४६.) इति मनुवचनात् । उत्तराभिः 'विष्णुर्योनि कल्पयतु' इत्यादिभिः त्रयोदशभिरभिमन्त्रयेत् । अत्र रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामितिवचनाच्चतुर्थेऽहनि प्रायत्यार्थमनया स्नातव्यमेव ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शनेऽष्टमः खण्डः ॥

अथ नवमः खण्डः ।

चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ॥ १ ॥

अनाकुला

षोडशीमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया । आषोडश्या इत्यर्थः । आङ्गान्भिविधौ । रजसः प्रादुर्भावादारभ्य चतुर्थीषोडश्यौ गृह्येते, प्रकरणात् । चतुर्थीप्रभृत्याषोडश्याः सर्वा रात्रय ऋतुगमनकालाः । तत्रापि उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रिं प्रजानिश्रेयसं विद्यादिति । ऋतुगमन इति वचनात् वैवाहिके प्रथमगमने सत्यपि ऋतुनिमित्तेनायमुपदेशः प्रवर्तते । चतुर्थ्या अपाररात्रे नियमेन गमनं भवति । तत्र च शेषं समावेशने जपेत् । उत्तराभिरभिमन्त्रयत इति च गमनमन्त्राणां समु-

ह्यो भवति । तत्र पूर्वमृतुगमनमन्त्राः । पश्चात् समावेशनमन्त्राः । विपरीतमन्ये ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

चतुर्थीप्रभृतीति दीर्घेणार्थपाठः । चतुर्थी रात्रिमारभ्याषोडशीः; आरभिविधौ, द्वितीया च पञ्चम्यर्थैः; आषोडश्या इति यावत् । उत्तरामुत्तरयुग्मां रात्रिं प्रति ऋतुगमने ऋतौ मैथुने कृते, प्रजानिःश्रेयसं, प्रजाः पुत्राः तेषां निःश्रेयसं आयुरादीप्लितगुणसम्पत्तिर्भवतीत्युपदिशन्ति मन्वा दयः । एतदुक्तं भवति—त्रयोदशसु रात्रिषु ऋतुगमने शुक्लाधिकः सति पुत्रा जायन्ते । उत्तरोत्तरासु च युग्मासु यथाक्रमं तरतमभावे ते सद्गुणाधिका भवन्ति ॥ १ ॥

संस्कारकाण्डे कर्मान्तरव्याख्यानमसङ्गतमपि मन्त्रान्नानक्रमेणैव कार्यमित्युत्तरसूत्रजातं यावत्पटलान्तरमारभ्यते—

अर्थप्राध्वस्य परिक्षवे परिकासने चाप

उपस्पृश्योत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ॥ २ ॥

अध्वानं प्रस्थितः प्राध्वः । अर्थः प्रयोजनम् । यत्किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य योऽध्वानं प्रस्थितः, तस्य अर्थप्राध्वस्य परिक्षवे परिकासने वा दुर्निमित्ते प्राप्तं प्रायाश्चित्तं अप उपस्पृश्योत्तरे ऋचौ जपेत् 'अनुहवं परिहवं' इत्येते । परितः क्षवः परिक्षवः । सर्वतः स्थितैर्जनैः कृतक्षवथुः । तथा परिकासनम् । उपस्पर्शनं पाणिना संस्पर्शः, स्नानमाचमनं वा । तत्र यस्मिन् कृते प्रयतो मन्यते तत्र तत् कुर्यात् । यथालिङ्गमित्यनुपपन्नम् । परिक्षवपरिकासलिङ्गाभावात् । अथ पूर्वस्यामृचि परिक्षवशब्द एकदेशविकृतो लिङ्गमित्युच्यते तथाप्युत्तरस्यां परिकासनलिङ्गं नास्त्येव । तस्मादेवं व्याख्येयम्—एतयोर्निमित्तयोरेकस्मिन्नपि सति मन्त्रयोरेतयोर्जपः कार्यः । अन्येषु च मन्त्रलिङ्गप्रतीतेष्वनुहवादिषु दुर्निमित्तोऽस्ति । तत्र पृष्ठत आह्वानं मनुहवः । सर्वत आह्वानं परिहवः । परिवादेऽभिशांसनम् । परिक्षव उक्तः । दुःस्वप्नः प्रसिद्धः । दुःखितम् अल्पायुरित्यादि । अनुहृतं परिहृतमिति शकुनेरशोभना वागुच्यते । अशाकुरं अनिमित्तभूतम् । मृगस्य मृगालादेः । अक्ष्णया सतम् तिर्यग्गमनमपसव्यादि । एतेषामेकस्मिन्नपि निमित्ते द्वयोरपि मन्त्रयोर्जपः कार्यः । परिक्षवपरिकासनयोश्च लिङ्गाभावेऽपि । परिक्षवशब्दस्तु क्षवधुलिङ्गं न भवति, रूपभेदात् । एकदेशविकारस्तु परिक्षवस्यापि संभवति । तस्मिन्निमित्ते तु अन्यस्मिन् प्रकरणे एत-

वृत्तव्यम् । इह च वचनप्रयोजनं विवाहार्थं गच्छतोऽपि एतेषु निमित्तेषु प्रायश्चित्तमेतत् यथा स्यादिति । प्रकरणान्तरे तु श्रुतानां विवाहादूर्ध्वमेव प्रवृत्तिः । इदं तु अर्थप्राध्वस्येति वचनात् सर्वार्थं च भवति । प्रकरणात् विवाहेऽपि स्वाध्यायस्थाननियमार्थं च मन्त्रयोरेतयोरिह पाठः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अर्थः प्रयोजनं, धर्मार्थं(१) तदुपकारकाणि । अर्थमुद्दिश्य यः प्रसिद्धमध्वानं प्रस्थितः सोऽर्थप्राध्वः, न तु स्नान, ब्रह्मयज्ञोदक, युग्यघासादिकमुद्दिश्य समीपदेशं प्रति निर्गतः । तस्य परिक्ष्वे क्ष्वधौ परिकासने कासे च दुर्निमित्ते जाते अप उपस्पृश्य उपस्पर्शनमाचमनं स्पर्शनमात्रं वा यथातुष्टिं कृत्वोत्तरे 'अनुहवं परिहवम्' इत्येते यथालिङ्गं परिक्ष्वे पूर्वा, परिकासने चोत्तरां जपेत् । जपत्वाच्चानयोश्चातुस्स्वर्यमेव । अत्र च यथालिङ्गमित्यनेनैतत् ज्ञापयति—पूर्वया वर्णव्यत्ययेन परिक्ष्व एव प्रकाश्यः, उत्तरया त्वध्याहृतं परिकासनमेव । यथा चैते ऋचौ क्ष्वधुकासावेव तात्पर्येण प्रकाशयतः, तथा व्याख्याते भाष्यकारेण ।

केचित्—यथालिङ्गमिति न केवलं परिक्ष्वे परिकासने चानयोर्जपः, अन्येषु च मन्त्रलिङ्गप्रतीतेष्वनुहवादिषु दुर्निमित्तेष्वपीति ॥ २ ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं चित्रियं वनस्पतिं शकृद्री-

तिं सिग्वातं शकुनिमिति ॥ ३ ॥

अनाकुला

एवमित्यनेन 'अर्थप्राध्वे'ति च, अप उपस्पृश्ये'ति च, 'जपेदि'ति-चापेक्ष्यते । एवञ्च यथालिङ्गवचनं विस्पष्टार्थम् । चित्रियः प्रसिद्धः तत्रार्धप्राध्वः चित्रियं वृक्षमासाद्याप उपस्पृश्य 'आरात्ते अग्निरस्त्व'ति एतयर्चानुमन्त्रयते । 'नमश्शकृत्सदे' इति शकृद्रीतिमुपतिष्ठेत् । 'सिग्सी'ति सिग्वातम् अन्यकृतम् । आत्मसंस्पृष्टो वाससा कृतो वातः सिग्वातः । सिगसि नासीति दीर्घान्ते प्राप्ते छान्दसो ह्रस्वः । शकुनिं शुभां वाच मनुमन्त्रयेत् उद्गातेव शकुने' इत्येतयर्चा अशुभवचने तु प्रागुक्तो जपः । केचिदिदमपि तत्रैवेच्छन्ति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवमित्यनेन अर्थप्राध्वोऽप उपस्पृश्येत्याकृष्यते । इहोत्तरैरिति कर-

णविभक्तिदर्शनाद्वनस्पत्यादीनि यथालिङ्गमभिमन्त्रयते । न तु पूर्ववज्ज-
पेत् । चित्रियं लोकप्रसिद्धम्, चयनमूलं वा । वनस्पतिं पुष्पैर्विना फलव-
न्तम् । अस्य प्रदर्शनार्थत्वात् वृक्षमप्येवंविधं 'आरात्ते अग्निः' इत्येतया-
ऽभिमन्त्रयते । 'नमश्शकृत्सदे' इति शकृतीति शकृत्सन्ततिम् । 'सिगासि-
नसि' इति सिग्वातम् । सिचो वल्लस्य वातस्सिग्वातः । स चान्यकृतः
स्वदेहसंसृष्टश्चेदमङ्गलः । 'उद्रातेव शकुने' इत्येतया शकुनिमशोभन
वाचम्, 'प्रति नस्सुमना भव' इति मन्त्रलिङ्गात् ॥

केचित्—शुभवाचं, अशुभदर्शने तु पूर्वध्वनेणोक्तो जप इति ॥ ३ ॥

* उभयोर्हृदयसंसर्गोप्सुस्त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा
स्थालीपाकं श्रपयित्वा ऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वा-
रब्धायां स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिप-
द्यते परिषेचनान्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् द्वयव-
रान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयीत ॥ ४ ॥

अनाकुला

यदि वरस्य मनो वध्वां न तुष्येत् अथ तत्सिद्धिकामेन वध्वाः पि-
त्रादिना तपोयुक्तेनेदं कर्म कर्तव्यमज्ञातं वरस्य । वशीकरणार्थत्वात् ।
औपासने च कर्तव्यम् । तदुक्तं पुरस्तात् ब्रह्मचर्यविधानस्य दृष्टार्थत्वात्
यावता तपसार्थसिद्धिं मन्यते तावत् कर्तव्यम् । पुनर्वस्वोश्चेदं कर्म भ-
वति । 'इवस्तित्येण' (आप. गृ-९-६.) इति वचनात् । किं पुनस्तत्
कर्म ? स्थालीपाकः, पाठार्चनं च । सर्वं कर्म पार्वणवत् । विवाहप्रकरणे
तूपदेशात् सकृत् पात्रप्रयोगः शम्याश्च । कालस्य चानियमः । विवाह-
प्रकरणे चास्यास्समाप्तिः तच्छेषभूतस्य वासोदानस्योपरिष्ठादुपदेशादव-
गन्तव्या । एवमर्थमेव च तस्योपरिष्ठादुपदेशः ॥ ४ ॥

सप्त प्रधानाहुतयः प्रातरग्निमित्येवमाद्याः । ततः स्विष्टकृत्, ततो
जयादि ॥ ५ ॥

पार्वणातिदेशात् एकस्यैव ब्राह्मणस्य भोजने प्राप्ते बहुत्वं विधीयते ।
तेन स्थालीपाको महान् कर्तव्यः । सर्पिष्मद्वचनं नियमार्थं परिषेचना-
दूर्ध्वं पार्वणधर्माणां सर्पिष्मत्वमेव भवतीति । तेन 'पूर्णपात्रस्तु दक्षिणे-

* सूत्रमिदं त्रेधा विभक्तं इरदत्तेन.....समाधानादि ॥.....प्रतिपद्यते ॥.....वाचयीत ॥ इति
विभागप्रकारः ।

त्येक' इत्येतन्न भवति । सिद्धिं वाचयति तैर्भुक्तवद्भिः सङ्कल्पसिद्धि-
रस्त्विति वाचनम् । परिषेचनान्तवचनं कर्तृनियमार्थम् । कथम् ?
यो होमस्य कर्ता स एव ब्राह्मणभोजनं सिद्धिवाचनं च कुर्यादिति
तेन यदुत्तरं कर्म परिकिरणादि तस्य वधूः कर्त्रीति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयोर्जायापत्योः 'त्रिरात्रमुभयोरधश्शय्या' इत्यधिकारात्, इह
अन्वारब्धायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च । हृदयसंसर्गं मनसोस्सम्प्रीतिमी-
प्सुः वध्वा हितैषी पितृभ्रात्रादिरपापोऽपि त्रिरात्रादनूनं यावन्मनस्तो-
षं ब्रह्मचर्यं चरित्वा तस्यौपासन एव स्थालीपाकश्रपणाद्यग्निमुखान्तं
कृत्वा तस्यामन्वारब्धायां स्थालीपाकादवदाय 'प्रातरग्निम्' इत्यादिभिस्सप्त-
भिर्मन्त्रैः प्रत्यृचं प्रधानाहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । तदनन्तरं स्व-
ष्टकृदादि तन्त्रशेषं पार्वणवत् समाप्य, तेन हुतशेषेण सर्पिष्मता युग्मान् ध्य-
वरान् द्वाववरौ संख्यातो येषां तान् ब्राह्मणान् यथालाभं भोजयित्वा तैरेव
भुक्तवद्भिः कर्मफलसिद्धिरस्त्विति सिद्धिं वाचयति । तेन सर्पिष्मतेति च
पार्वणसिद्धानुवादो (१) युग्मानिति विधानुम् ॥ ४ ॥

श्रस्तिष्येणेति त्रिस्सप्तैर्यत्रैः पाठां परिकिरति "यदि
वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा
निष्क्रीणामी"ति ॥ ५ ॥

अनाकुला

श्वो यत् करणीयं कर्म तत्तिष्येण नक्षत्रेण सम्पाद्यत इति कृत्वा पूर्वे-
द्युस्सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते पित्रादिना ऋत्विजा यजमानभूता वधूः
यत्र प्रदेशे पाठा तिष्ठति तत्र गत्वा तां पाठां त्रिस्सप्तैः एकविंशत्या यवैः परिकिरति
'वारुण्यसी' त्येताभ्याम् । त्रिस्सप्तैरिति छान्दसो निर्देशः । पाठा ओषधि-
विशेषः । आथर्वणिकास्तु पाशेत्यधीयते ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पाठोत्थापनादि भर्तृपरिग्रहणान्तं कर्म श्वोभूते परेद्युस्तिष्यो भव-
तीति कृत्वा पूर्वेद्युः श्वस्तिष्यः पुनर्वसू इत्यर्थः । तस्मिन् नक्षत्रे पित्रादिना
सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते, अनन्तरं वधूर्यत्र भूमौ (२) पाठास्ति तत्र
गत्वा तां पाठां त्रिस्सप्तैः एकविंशत्या यवैः 'यदि वारुण्यसि' इत्येताभ्यां
परिकिरति परितो वपति । त्रिस्सप्तैरिति छान्दसं रूपम् ॥ ५ ॥

श्वोभूते उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिस्मभिरभिमन्त्र्यो-
त्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्यां भ-
र्तारं परिगृह्णीयादुपधानलिङ्गया ॥ ६ ॥

अनाकुला

कृत्वा परिकिरणमुपोष्य ततः श्वोभूते तां पाठां उत्थापयति खनि-
त्रेण खान्वोत्खिदति उत्तरयर्चा 'इमां खनामी' इत्येतया । ततस्तामु-
त्तराभिः स्तिसृभिः ऋग्भिः अभिमन्त्रयेत् 'उत्तानपर्णे' इत्येताभिः । तस्या
मूलं द्वेषा प्रच्छिद्य हस्तयोरावध्नाति उत्तरयर्चा 'अहमस्मी' इत्येतया ।
प्रतिच्छन्नां यथा भर्ता न पश्यति तथेत्यर्थः । उभयत्र मन्त्रस्यावृत्तिः
आबध्य ततो रात्रौ शय्याकाले भर्तारं परिगृह्णीयात् । उपधानलिङ्गया
ऋचा 'उपतेऽधा' मित्येतया उत्तरयेति वक्तव्ये उपधानलिङ्गयेति वचनं
परिग्रहे विशेषविधानार्थम् । यथा मूलयोः अन्यतरदधस्तादुपधानं
भवति इतरच्चोपरिष्ठादपिधानं तथा परिग्रहः कर्तव्यः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

परेद्युर्वधूरेव तां पाठां 'इमां खनामि' इत्येतया खनित्रेणोत्खाय 'उ-
त्तानपर्णे' इत्यादिभिस्तिस्मभिरभिमन्त्र्य तस्याः मूले द्वेषा छित्वा उपायेन
भर्तुरदृश्ये कृत्वा 'अहमस्मि सहमाना' इत्येतयाभ्यस्तया स्वहस्तयोराबध्य
रात्रौ शय्याकाले 'उपतेऽधाम्' इत्युपधानलिङ्गया बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयात् ।
उपधानलिङ्गयेति ज्ञापनं च कर्माङ्गम् ॥

केचित्—आबध्य पाठामूलयोर्हस्तयोरुपधानमेकोऽन्यश्चापिधानं
यथा स्यात् तथा परिगृह्णीयादिति ॥ ६ ॥

वश्यो भवति ॥ ७ ॥

अनाकुला

यदि भार्या भर्तरि न रमते तदा नैवैतत्कर्म भवतीति प्रदर्शनार्थमिदं
वश्यः पतिर्भवति भार्यायाः, न भार्या भर्तरिति ॥ ९ ॥

इदं स्पष्टम् । वश्य इति पुल्लिङ्गनिर्देशात् वधूरिह यजमाना ॥ ७ ॥

अस्या अधिकारान्तरसंयोगमाह—

सपत्नीबाधनं च ॥ ८ ॥

अनाकुला

न केवलमुभयोर्हृदयसंसर्गसाधनमेवैतत्कर्म, किं तर्हि ? सपत्नीबाध

नञ् सपत्न्यप्यनेन बाधितुं शक्येत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे औपासन ए-
वाग्निः योऽस्या विवाहेन सम्पादितः या सपत्नीं बाधते । विवाहभे-
दाग्निस्संसृज्येत । तथा च राजसूय इत्युक्तं—“तस्या औपासने प्रति-
बिहितम्” (आप. श्रौ. १८-१६-१४.) इति । तथा-अग्निसंसर्गो बौधा-
यनीयेऽभिहितः संसर्गाद्बुध्वमपि तस्मिन्नेव भवति । यथा बाध्यमाना सः
पत्नी न जानाति । केचित् पूर्वस्मिन्नेवाग्नौ द्वितीयं विवाहमिच्छन्ति । ते-
षामपि तस्मिन्नेव कर्म ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सपत्नी बाध्यते येन तत् सपत्नीबाधनम् । एतत्कर्म सपत्नीबाधनमपि
भवति । अधिकारान्तरं च युक्तम्; य एकया संसृष्टहृदयोऽप्यन्यां त-
त्सपत्नीं भार्यां तद्धीनधर्मादावपि लोभान्न बाधते सोऽपि कथं नु नाम
तद्धीनधर्मा (१)द्युपेक्षयापि तां बाधेतैवेत्येवमर्थत्वादस्य कर्मणः ॥ ८ ॥

अथान्यदपि सपत्नीबाधनमाह—

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादि-

त्यमुपतिष्ठते ॥ ९ ॥

अनाकुला

एतेनैव सपत्नीबाधनेन कामेन उत्तरेणानुवाकेन “उदसौ सूर्यो अगात्” इ-
त्यनेन सदा अहरहः आदित्यमुपतिष्ठते । सदाथक एवकारः पौनर्वाचनिकः ॥११॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतस्मिन्नेव कामे वधूः ‘उदसौ सूर्यो अगात्’ इत्यनुवाकेन प्राग्भो-
जनादहरहरादित्यमुपतिष्ठते । सदेति वचनं च सिद्धेऽपि सपत्नीबाधने,
यावदविधवा तावन्नित्यमिदमुपस्थानमित्येवमर्थम् ।

केचित्—इदमुपस्थानं पूर्वाधिकारशेषो वा, सपत्नीबाधनकामे
कर्मान्तरं वेति ॥ ९ ॥

यक्ष्मगृहीतामन्यां वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करसंवर्तमूलैरुत्तरैर्य-
थालिङ्गमङ्गानि संमृश्य प्रतीचीनं निरस्येत् ॥ १० ॥

अनाकुला

यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः । तेन गृहीतां भार्यां अन्यां वा स्वां स्त्रियं
मात्प्रभृतिं ज्ञात्वा भैषज्यमिदं कर्तव्यम् । किं तत् ? उच्यते—ब्रह्मचर्येण

युक्तः पुष्करस्य संवर्तमूलैः परिमण्डलाकारैः मूलैः । संवर्तमूलैश्चेत्यन्ये ।
संवर्तिका नवदलमिति नैघण्टुकाः । उत्तरैर्मन्त्रैः “अक्षीभ्यां ते नासि-
काभ्यां” इत्यादिभिः । यथालिङ्गं तस्या अक्ष्यादीन्यङ्गानि संसृष्ट्य
प्रतीचीनं यथा तथा निरस्येत् । यथालिङ्गवचनात् प्रतिमन्त्रं सम्मर्शनं
निरसनं च । एकैकेन मूलेन सम्मर्शनम्, बहुवचनस्य सर्वापेक्षत्वात् ।
आन्त्रादीनामन्तर्गतत्वात् बहिस्तत्प्रदेशे सम्मार्जनम् ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

राजयक्ष्मणा गृहीतां, अन्यां वा राजयक्ष्मणोऽन्यैः कुष्ठादिभिर्गृहीतां वा
वधूं तद्विद्विषी उक्तलक्षणब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करस्य पद्मस्य संवर्तिकाभिर्दलैर्मूलै-
श्च “अक्षीभ्यां ते” इत्याद्यृग्रूपैष्वङ्गिभर्मन्त्रैः यथालिङ्गं मन्त्रालिङ्गप्रतिपन्नानि
भाष्ये व्याख्यातान्यक्ष्यादीन्यङ्गानि संसृष्ट्य प्रतिमन्त्रं तानि प्रतीचीनं निरस्येत् ।
एतेन भैषज्येनागदा स्यादिति तात्पर्यम् ॥

केचित्—यक्ष्मगृहीतां भार्यां अन्यां वा मात्रादिं पुष्करस्य संवर्तैः
परिमण्डलाकारैः मूलैरिति ॥ १० ॥

वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात् ॥ ११ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने नवमः खण्डः ॥

समाप्तस्तृतीयः पटलः ॥

अनाकुला

विवाहकाले यत् वासः परिधापितं, तत् एतद्विदे ब्राह्मणाय दद्यात्,
योऽस्मिन् प्रश्ने पठितान् मन्त्रान् सार्थान् वेद तस्मै । केचित्-भैषज्य-
शेषमिदं मन्यन्ते । आनन्तर्यात् । तेषां वधूवास इति विशेषणमन्यस्याः
स्त्रियाः यक्ष्मगृहीतायाः वाससो दाननिवृत्त्यर्थम् । एतद्विदे इति च भैष-
ज्यकर्मकृत इत्यर्थः । मन्त्रेषु तु परादेहि इत्यादिषु विवाहकाले परि-
हितस्य वधूवाससः स्पर्शनिन्दा । सूर्याविदे ब्राह्मणाय तद्दानं च दस्यते ।
कल्पान्तरे च तद्व्यक्तम्—“चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात्” (आ-
श्व. गृ. १. ८. १३.) इति । तस्मात् भैषज्यशेषत्वमनुपपन्नम् । यत्पुनर्हक्तं
आनन्तर्यादिति, तत्र कारणमुक्तमेव । कथम् ? एवमन्तं विवाहप्रकरणं
स्यादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायामापस्तम्बगृह्यवृत्तावनाकुलायां नवमः खण्डः ॥

तृतीयश्च पटलः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यस्या वध्वा इदं भेषज्यं क्रियते तस्या वासः । एतद्विदे एतत्कर्म सम-
न्त्रार्थं यो वेत्ति तस्मै 'परा देहि' इत्यादिभिश्चरितसुभिर्दद्यात् ।

केचित्—विवाहकाले वध्वा यदाच्छादितं वासस्ताद्विमुच्यासंस्पृ-
शन्नेव पञ्चम्यां 'परा देहि' इत्यादिभिश्चरितव्रताय एतद्विदे सूर्याविदे,
य एतान् मन्त्रान् सार्थान् वेद तस्मै दद्यात् । असंस्पर्शश्च 'कूरमेतत्
कटुकमेतत्' इति लिङ्गात् । अस्य च समावेशनानन्तरमुपदेष्टव्यस्य
इहोपदेशो हृदयसंसर्गार्थं कर्मणि शम्याज्ञापनार्थमिति । नेदं युक्तम्,
सन्निहितकर्मपरित्यागेन वासोदानस्य अतिव्यवहितविवाहार्थज्ञानानुद-
यात्, अस्मदीयानामाचाराभावाच्च ॥ ११ ॥

इन्धं सुदर्शनार्येण साहसैक(१)प्लवाश्रयात् ।

कृच्छ्रात्तीर्णोऽतिगूढार्थस्तृतीयपटलोदधिः ॥ १ ॥

अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतेर्मान्द्याच्छ्रुतस्य(२) वा ।

सन्मार्गं(३)प्रवणत्वेन तत् क्षमध्वं विपश्चितः ॥ २ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने नवमः खण्डः * ॥

तृतीयश्च पटलः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थः पटलः ॥

दशमः खण्डः ॥

अथ मन्त्राज्ञानक्रमप्राप्तमुपनयनव्याख्यानं प्रतिजानीते—

उपनयनं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अनाकुला

येन आचार्यकुलमुपनीयते कुमारः तदुपनयनं नाम कर्म श्रौतः पुरुष-
संस्कारः । 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत' इति वक्ष्यमाणेनैवोपनयनाधिकारे
सिद्धे प्रतिज्ञाकरणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा "अग्न्याधेयं
व्याख्यास्याम" (आप. श्रौ. ५. १. १.) इत्यादौ । कथं पुनरुपनयनस्य
प्राधान्यम् ? यस्मादनुपनीतस्य श्रौतस्मार्तेषु सर्वेषु कर्मस्वनधिकारः ।
उपनयने तु गर्भाधानदिभिरसंस्कृतस्यानधिकारः । यत्र ब्रह्मचारिधर्माः
सामयाचारिकेषु तत्रैवोपनयनेऽप्युच्यमाने सर्वचरणार्थता स्यात् । इष्यते
चास्मदीयानामेवायं कल्पः । तस्मादत्रोपदेशः ॥ १ ॥

तार्पर्यदर्शनम्

उपनयनमिति कर्मनामधेयम् । कुमारस्याचार्यसमीपनयनमस्मिन्
कर्मणीति, पङ्कजादिवत् । विधिस्तरार्थः । आङ् बलवदर्थः । चक्षिडोऽत्र
व्यक्तवागर्थस्य ख्याजादेशात् व्याख्यस्याम इति रूपम् । तथा चायमर्थः—
उपनयनाख्यं कर्म वैकल्पिककल्पोक्त्या विस्तृतं बलवत्प्रमाणोपपन्नं अ-
साधारणैशब्दैर्वक्ष्याम इति । इयं च प्रतिज्ञा श्रोतृजनमनोऽवधारणार्था ।

केचित्—दैवादेर्विघ्नात् पूर्वनिषेकादिभिरसंस्कृतस्याप्युपनयनं भव-
त्येव । न तूपनयनासंस्कृतस्य उत्तराणि श्रौतस्मार्तानीत्येवमुपनयन-
प्राधान्यज्ञापनार्था प्रतिज्ञा । किञ्च गृह्योपदिष्टकर्मसु गृहस्थस्यैवाधि-
कारो न ब्रह्मचारिण इत्येवंरूपं विशेषं ज्ञापयितुमप्रतिज्ञं विवाहमुपदि-
श्य उपनयनकलोपदेशः सप्रतिज्ञः क्रियते । अस्य च कल्पस्य धर्मशास्त्रे
'उपनयनं विद्यार्थस्य' (आप. ध. १-१-९.) इत्यत्रानुपदेशः सर्वचरणार्-
थतां निवर्तयितुमिति ॥ १ ॥

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत ॥ २ ॥

अनाकुला

यस्मिन् वर्षे गर्भो भूत्वा शेते तद्वर्षे गर्भशब्देनोच्यते तदष्टमं येषां तानी-
मानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । बहुवचनं सौरादिभेदेन वर्षाणां भिन्नत्वात् ।
अपर आह-जन्मप्रभृति सप्तानां वर्षाणां गर्भमष्टमं भवति । तेन
सप्तस्वपि वर्षेषूपनयनं चोद्यते । तत्र चतुर्षु वर्षेष्वव्योग्यत्वात् चौलादि-
संस्कारान्तरविरोधाच्च पञ्चमादिषु त्रिषूपनयनमिति । अत्र षष्ठसप्तमयोः
काम्यमुपनयनमष्टमे नित्यमित्ययं विशेषो न स्यात् । सर्वत्र नित्यमेव
स्यात् । किञ्च पञ्चमे षष्ठे वा वर्षे वर्तमाने कथं गर्भवर्षमष्टमं भवति ।
नह्यसत्यपूरणीयेषु पूरणत्वमुपपद्यते । तस्मात् सप्तमे वर्तमान एव गर्भवर्ष-
मष्टमं भवति । तस्मादविवक्षितं बहुवचनम् । पूर्वोक्तो वा निर्वाहः । काम्यं
तूपनयनं विध्यन्तरलभ्यम् । उपनयतिेति पाठः श्रुत्यनुसारेण । शब्विक-
रणस्तु धातुः । राजन्यवैश्ययोः विशेषोपदेशादेव गर्भाष्टमविधेः ब्राह्मण-
विषयत्वे सिद्धे ब्राह्मणविधिः श्रुत्यनुवाद एव । पुनरुपनयीतेत्यनुच्यमाने
पूर्वमुपनयनग्रहणमधिकारार्थमेव स्यात्, तमर्थं न साधयेत् यस्त-
त्र साध्यः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

गर्भाष्टमेषु वर्षेष्वेति शेषः । 'गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणाम्' (गौ. ध. २-७)
इति गौतमवचनात् । गर्भशब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भो वर्धते, तल्लक्ष्यते ।
तदष्टमं येषां जन्मादीनां सप्तानां तानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । तेषु ब्राह्म-
णमुपनयीत । एवं यद्यपि जन्मादिसप्तस्वप्युपनयनं प्राप्तं, तथापि जन्मा-
दिषु त्रिषु चौलान्तैः गर्भसंस्कारैरवरुद्धत्वान्न क्रियते । चतुर्थेऽपि नैव ;
कुमारस्य व्रतासामर्थ्यात् । अतोऽत्रोपादेयगता बहुत्वसङ्ख्या (१) कपिञ्ज-
लन्यायेन गर्भादारभ्य षष्ठसप्तमाष्टमेषु त्रिष्वेवावातिष्ठते, सामर्थ्यात्
प्रयोगभेदेन ।

ननूत्तरत्र 'राजन्यं' 'वैश्य' मिति विशेषोपादानादेव गर्भाष्टमविधि-
ब्राह्मणस्यैवेत्यर्थसिद्धत्वात् ब्राह्मणमिति न वक्तव्यम् । तथोपनयनं

१. 'वसन्ताय कपिञ्जलानालमेत' इत्यत्र वसन्तोद्देश्यककपिञ्जलद्रव्यको यागो विधीयते । तत्र
कपिञ्जलानां बहुत्वभ्रवणात् त्र्यादि परार्धपर्यन्तायाः संख्यायाः अनियमेन कपिञ्जलेषु विधानम् ?
उत त्रिविधैव ? इति सन्दिग्धं चतुरादिग्रहणे प्रथमं त्रिग्रहणस्यावश्यकत्वेन प्रथमातिक्रमणे कारणा-
भावेन प्रथमगृहीतेनैव तेन शास्त्रार्थोपपत्तौ नाधिकग्रहणे प्रमाणमस्ति । एवञ्च यत्र बहुवचनं तत्रासत्यधिक-
संख्याग्राहकप्रमाणे बहुवचनस्य त्रिविधवार्थः इति सिद्धास्ति तं पूर्वमीमांसायामेकादशप्रथमषष्ठे (पू. मी.
११-१-६.) तन्न्यायेनेत्यर्थः । कपिञ्जलः पक्षिशेषः ।

व्याख्यास्याम इति प्रकृतत्वादुपनयितेत्यपि । मैवम् ; उपनयनं श्रौतमिति ज्ञापयितुम् । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति' इत्येतच्छ्रुत्यनुकारित्वात् ।
केचित्-गर्भाष्टम एव वर्षे, न तु षष्ठसप्तमयोः ; तयोर्गर्भाष्टमत्वाभावादिति । तन्न ; बहुवचनानर्थक्यात् ॥ २ ॥

*गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

वसन्तो ग्रीष्मशरदित्यूतत्रो वर्णानुपूर्व्येण ॥ ४ ॥

अनाकुला

उदगयने वसन्तनियमः ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्यापवादो नियमो वा । वैश्यस्यापवादः । पूर्वपक्षादयस्तु स्थिता एव । वर्षाण्युतवश्च विधीयन्ते इह सामयाचारिकेषु च । तत्र सामयाचारिकेषु विधानं सर्वचरणार्थम् । इह विधानं वर्णनियमार्थम् । शास्त्रान्तरदृष्टानां कालान्तराणाग्रिह प्रवृत्तिर्मा भूदित्येवं ब्रुवन्नेतत् ज्ञापयति-चौलादिषु शास्त्रान्तरदृष्टोऽपि कालः पक्षे भवतीति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उभयत्रापि कपिञ्जलन्यायेन बहुवचनस्य त्रित्वमेवार्थः ॥ ३ ॥

ऋतवो वसन्तादयः(१)स्त्रयो ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणोपनयनस्य काला भवन्ति । अयं चतुर्विधिसामान्याविधिप्राप्तोदगयनस्य यथाहं नियमापवादार्थः । पूर्वपक्षादिस्तु भवत्येव । धर्मशास्त्रे तु 'वसन्ते ब्राह्मणम् (आप. घ. १-१-१९. इत्यादिः 'शिशिरे च वा सर्वान्' इति भरद्वाजगृह्योक्तशिशिरप्रतिषेधार्थः । 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणम्' इत्यादिस्तु 'अथ काम्यानि' (आप. घ. १-१-२०-) इत्यादि विधानुपनुवादः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वानुवाकस्य प्रथमेन यजुषापः संसृज्योष्णाश्शीताः स्वानीयोत्तरया शिर उनत्ति ॥ ५ ॥

अनाकुला

अथोपनयनविधिः-पूर्वेद्युर्नान्दीश्चाद्धम् । ततः श्वोभूते ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैराशिषो वाचयति-पुण्याहं स्वस्त्युद्धं इति । ततः कुमारं भोजयेत् । एवमन्तं पित्रादेः कर्म । अथाचार्यः उष्णाश्शीताश्चापः संसृजति ।

* इदमग्रिमं च सूत्रमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

१. ट-त्रयः क्रमेण ब्राह्मणादिवर्णानामुप.

अनुवाकस्योत्तरस्य प्रथमेन यजुषा 'उष्णेन वाय' वित्येतेन । संसृजंश्चोष्णाशीतास्वानयति, न शीता उष्णासु । ततस्ताभिरद्भिः कुमारस्य शिर उनत्ति क्लेदयति—उत्तरयर्चा 'आप उन्दन्तिव' त्येतया । उत्तरेण यजुषेत्येव सिद्धे अनुवाकस्य प्रथमेन यजुषेत्युक्तं संज्ञाकरणार्थम् । तेन उष्णेन वायुदकेनेत्येष इत्यत्रानुवाकस्य ग्रहणं भवति । अन्यथा संशयः स्यात्—अनुवाको मन्त्रा वेति । उष्णाशीतास्वानीयेत्येव सिद्धे संसृज्येतिवचनं सर्वार्थत्वप्रदर्शनार्थम् । अत्मनश्च नापितस्य च या उन्दनार्थास्ताः संसृजति तच्चान्येषां व्यक्तम्—नापितं शिष्यात्—शीतोष्णाभिरद्भिरर्बर्थं कुर्वाणोऽक्षण्वन् कुशलीकुर्विति ॥ (आश्व. गृ. १-१७-१६.) ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ब्राह्मणान् भोजयित्वेत्यनेन यच्छ्राद्धं धर्मशास्त्रे 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' (आप.घ. २-१५. ९.) इति विहितं, यदेव नान्दीश्राद्धमभ्युदयश्राद्धमिति प्रसिद्धं, तदेवोच्यते । तच्च स्मृत्यन्तरप्रसिद्धविधिना कर्तव्यम् । तस्य त्विह पुनः पाठः पाठक्रमेणानुष्ठानार्थः । अन्यथा पदार्थानां बद्धक्रमत्वाद्विवाहादिष्विवान्त एव स्यात् । अशीर्वचनेऽपि धर्मशास्त्रविहितेऽयमेव न्यायः । आशीर्वचनविधिश्च भाष्योक्तः ।

केचित्—पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम्, आचारात् स्मृत्यन्तराच्च । इयोभूते च ब्राह्मणानां भोजनं, भुक्तवाङ्गिरेवाशिषां वाचनार्थम् । सर्वकर्मणां वान्ते 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' इति वचनादिति ।

अत्र च कुमारस्य स्वभोजनात्प्राक् 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्' इत्यादि (१) मन्त्रेण यज्ञोपवीतधारणम् । 'भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्' इति धर्मशास्त्रवचनात् ॥ केचित्—समिदाधानात्प्रागेवेति ॥

कुमारभोजनं च विना क्षारलवणादिभिः । आद्यन्तयोश्च द्विराचमनम् ।

केचित्—एवमन्तं मातापितरौ कुरुतः, अत ऊर्ध्वमाचार्य इति ॥

अनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा 'उष्णेन वायो' इत्यनेन अपः उष्णाशीताश्च संसृजति । संसृजंश्चोष्णाशीतास्वानयति, न त्वनियमेन । अत्र चानुवाकग्रहणं गृह्यमन्त्रास्समाप्नाता एव न कल्पसूत्रस्था इति ज्ञापनार्थम् । तत्प्रयोजनं चैत ब्रह्मयज्ञादिष्वध्येतव्या इत्युक्तम् । ततस्ताभिरद्भिः 'आप उन्दन्तु' इत्येतया कुमारस्य शिर उनत्ति । प्रागारभ्य एतन्निगमननि केन्द्रति ॥ ५ ॥

त्रींस्त्रीन् दर्भानन्तर्धायोत्तराभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं
प्रतिदिशं प्रवपति ॥ ६ ॥

अनाकुला

प्रवपति प्रथमं वपति वपनं प्रारभत इत्यर्थः । तेन पूर्वं मन्त्रवद्वपनं
करोत्याचार्यः पश्चान्नापित इत्युक्तं भवति । तत्रायं प्रयोगः—कुमारस्य
शिरसि प्राच्यां दिशि त्रीन् दर्भानन्तर्धाय 'येनावप'दित्येतया प्रच्छिन्नसि
क्षुरेण । असावित्यस्य स्थाने तस्य नाम प्रथमया विभक्त्या गृह्णाति । यथा-
असावयं यज्ञदत्तशर्मा । एवं सर्वत्रादसः प्रयोगे नाम निर्देश्यम् । प्रच्छिन्ना-
नङ्गे शकृत्पिण्डे यवमति केशान् प्रक्षिपति । अथाप उपस्पृश्य तथैव
दक्षिणस्यां दिशि 'येन पूषे' ति । प्रतीच्यां 'येन भूयः' इति । उदीच्यां 'येन
पूषे' ति । अत्र संबुध्या नामग्रहणं—तेन ते वपामि यज्ञदत्तशर्मन्नायु-
षेति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततो 'येनावपत्' इत्यादिभिश्चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं त्रींस्त्रीन्
दर्भानन्तर्धाय केशान् प्रवपति । प्रशब्दात् कुशलीकरणमप्याचार्यस्यैव ।
तत्र प्रथमे मन्त्रे असावित्यस्य स्थाने विष्णुशर्मति कुमारस्य नामग्र-
हणम् । चतुर्थे तु सम्बुध्या ॥ ६ ॥

*वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते दक्षिणतो माता
ब्रह्मचारी वा ॥ ७ ॥

अनाकुला

एवमाचार्येण प्रतिदिशं प्रवपने कृते नापितस्तस्य केशान् वपति सं-
सृष्टाभिरेवाङ्गिरवर्थं कुर्वाणः । तं नापितं वपन्तमुत्तरयत्वा 'यत् क्षुरेण'-
त्येतयाऽनुमन्त्रयत आचार्यः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

दक्षिणत उपविश्य कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् 'यत् क्षुरे-
ण' इत्येतया वपन्तमाचार्यमनुमन्त्रयते । कस्मादेवं सूत्रच्छेदः ? उच्यते ।
अस्य कुमारस्यायुर्मा प्रमोषीरिति मध्यमपुरुषलिङ्गकेऽनुमन्त्रणे वपन्-
व्यापृताचार्यकर्तृकत्वविरोधात् । मातृब्रह्मचारिभ्यतिरिक्तस्य प्रकृतस्या-
भावात् ॥ ७ ॥

* वपन्तमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ६ ॥ दक्षिणतोमाता...निदधाति ॥ इति हरदत्तमते सूत्रच्छेदः ।
'यत्क्षुरेण' त्यनुमन्त्रणमाचार्यकर्तृकमेवेति हरदत्ताशयः ॥

आनड्डहे शकृत्पिण्डे यवान्निधाय तस्मिन् केशानु-
पयस्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति ॥ ८ ॥

अनाकुला

अथ कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् तस्य दक्षिणत उपविश्य करिम्-
श्रित् पात्रे आनड्डहं शकृत्पिण्डं कृत्वा यवांश्च तस्मिन् पिण्डे निधाय
तस्मिन् केशानुपयच्छति उपगृह्णाति यथा भूमौ न पतन्ति तथा सर्वा-
नुपयस्य ततस्तान् केशानुदुम्बरस्य वृक्षस्य मूले दर्भस्तम्बे वा निदधा-
ति । उत्तरयर्चा 'उपवाय केशा' नित्येतया । यदि माता तामन्यो मन्त्रं
वाचयति ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उपनयनस्य प्रकृतत्वान्माता ब्रह्मचारी वा 'उपवाय केशान्' इत्ये-
तया आनड्डहे शकृत्पिण्डे इत्यादि यथोपदेशं करोति ।

केचित्—आचार्यः पूर्वं वपनमारभते । ततो नापितस्संस्ृष्टाभिरे-
वाङ्गिरबर्थं कुर्वन् केशान् प्रवपति । तं च वपन्तमुत्तरया आचार्योऽ-
नुमन्त्रयते । दक्षिणतो मातेत्युक्तार्थमेवेति । तन्न ; एतद्वपनं नापितस्स-
मापयतीत्यत्र वचनाभावात्, तत्कल्पनायां चानुपपत्त्यभावात् । प्रश-
ब्दस्य निपातस्य प्रमाणान्तरावगतार्थद्योतकत्वात्, उक्तसूत्रभेदेन स्व-
वाक्योक्तस्यैव मात्रादेरनुमन्त्रणकर्तृत्वोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

स्नातमग्नोरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं समि-
धमुत्तरयाऽऽधाप्योत्तरेणार्भिं दक्षिणेन पदाऽऽमानमास्थापय-
त्यातिष्ठेति ॥ ९ ॥

अनाकुला

'स्नातं कुमारं शुचिवाससंबद्धशिखं यज्ञोपवीतमासञ्जति-(१) यज्ञो-
पवीतं परमं पवित्रमिति । ततस्तं यज्ञोपवीतिनं देवयजनमुदानयती' (बौध्.
२-५)ति बौधायनः । तस्य सर्वस्योपलक्षणं स्नातवचनम् । ततोऽग्नेरुपस-
माधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यत आचार्यः । विवाहवदग्न्युत्पत्तिः । शम्याः परि-
ध्यर्थे । सकृत् पात्रप्रयोगः । वासोमेखलादीनामपि सह सादनम् । तत
आज्यभागान्ते कुमारं पालाशीं समिधमाधापयति उत्तरयर्चा 'आयुर्दा देव' इत्ये-

१. यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत् सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमप्रचं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तु तेजः ॥ इति मन्त्रः ।

तया । कुमारो मन्त्रेण समिधमादधाति । तमाचार्यः प्रयुक्ते मन्त्रं च वाचयति, समिधं चाधापयति । देवताया अभिधेयत्वात् मन्त्रलिङ्गविरोधः । अन्ये त्वाचार्यस्यैव मन्त्रप्रयोगमिच्छन्ति । आधाप्य समिधमुत्तरेणाग्निं अस्मान् प्रतिष्ठितमनेना स्थापयति दक्षिणेन पदा 'आतिष्ठेम' मिति मन्त्रेण । अयं मन्त्र आचार्यस्यैव, कुमारस्याभिधेयत्वात् । तेनाचार्यो मन्त्रमुक्त्वा दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां गृहीत्वा ऽश्मनि निधापयति ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अधापनेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । पात्रसादनकाले अग्नि-वासोमेखलाजिनदण्डकुशकूर्चाश्च सहैव सादयति । केचित्—दर्व्या-दीन्यपि सहैवेति । आज्यभागान्ते कृते स्नातं कुमारं 'आयुर्दा देव' इत्येतया पालाशीं समिधं हस्ते गृहीत्वाऽऽधापयति । मन्त्रान्ते चाधेहीति ब्रूयात् । आधापनमन्त्रश्चायम् ।

केचित्—आधानमन्त्रं वाचयीताचार्य इति । तेषां 'जरसे नयेमम्' इति मन्त्रलिङ्गविरोधः । अथाधापनार्थं मन्त्रे अश्मास्थापनमन्त्रवत् कुमारमभिधानार्थमुच्चारणं स्यात्, न देवतामभिधानार्थम् ; सकृदुच्चरितस्योभयामभिधानाशक्तेरिति चेत्, न; 'घृतपृष्ठो अग्ने' इति देवताया एव अभिधेयत्वात् । अत एवोक्तं 'मन्त्रमुक्त्वाऽऽधेहि जुहुधीति ब्रूयात्' इति शेषं व्यक्तम् ॥ ९ ॥

वासः सद्यःकृत्तौतमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्ति-
सृभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ १० ॥

अनाकुला

एकस्मिन्नेवाहनि तन्तुक्रिया वयनक्रिया च यस्य तत् सद्यःकृत्तौतं । एवंभूतं वास उत्तराभ्यां अङ्गभ्यां 'रेवतीस्त्वे' त्येताभ्यां अभिमन्त्रये-
त । ततस्तदुत्तराभिस्तिष्ठभिः 'या अकृन्त' स्त्रित्येताभिः परिधापयति । आचार्यस्यैव मन्त्राः । वचनादेकमिति तिसृणामन्ते परिधापनम् । ततः तं परिहितवन्तं कुमारं आचार्यः उत्तरया 'परीदं वास' इत्येतया अनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वासः यच्छाण्यादि धर्मशास्त्रे विहितं तत् सद्यःकृत्तौतं सद्य एव छि-
न्नौतं, नान्यस्मिन्नहनि प्रशस्तेऽपि । केचित्—एकस्मिन्नेवाहनि तन्तु-
क्रिया वयनक्रिया च यस्य, तत् सद्यःकृत्तौतमिति । एवंभूतं 'रेवती-

प.४., खं. १०.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १३९

स्त्वा' (१) इति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य 'या अकृन्तन्' इत्येताभिस्त्रिभिः परिधान्य, परिहितं कुमारं 'परीदं वासः' (२) इत्यनयाऽनुमन्त्रयते ॥ १० ॥

ॐ मौञ्जीं मेखलां त्रिवृतां त्रिः प्रदक्षिणमुत्तराभ्यां
परिवीयाजिनमुत्तरमुत्तरया ॥ ११ ॥

अनाकुला

अथ मेखला मुत्तराभ्यामुग्भ्यां 'इयं दुरुक्ता' दित्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति कुमारम् । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा तं वाचयत्याचार्यः । मन्त्रलिङ्गात् त्रिवृत् मेखला मौञ्जी मुञ्जतृणैः कल्पिता । त्रिवृत् त्रिगुणा । त्रिवृतामिति छान्दसो दीर्घपाठः । ततोऽजिनमुत्तरं वासः करोति उत्तरया । मित्रस्य चक्षुरित्येतया स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा । सामयाचारिकेषु वर्णविशिष्टा मेखलाविशेषाश्चादिताः । इदं तु सर्ववर्णानां मौञ्जीप्राप्त्यर्थं वचनम् । अजिनविशेषास्तु सामयाचारिका इहापि प्रत्येतव्याः 'कृष्णं ब्राह्मणस्ये'त्यादयः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

मौञ्जीं मुञ्जैः कल्पिताम् । त्रिवृतां त्रिवृताम् । दीर्घश्छान्दसः । मेखलां 'इयं दुरुक्ता' इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति । त्रिवृतामिति च 'शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् । ज्या राजन्यस्य' (आप. घ. १-२-३३, ३४.) इत्यादीनां प्रदर्शनार्थम् । अजिनं 'कृष्णं ब्राह्मणस्य' (आप. घ. १-३-३.) इत्यादि धर्मशास्त्रे विहितमुत्तरं वासः करोति 'मित्रस्य चक्षुः' इत्येतया ॥ ११ ॥

उत्तरेणाग्निं दर्भान् संस्तीर्य तेष्वेनमुत्तरयाऽवस्थाप्यो-
दकाञ्जलिमस्मा अञ्जलावानीयोत्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरैर्दक्षिणे
हस्ते गृहीत्वोत्तरैर्देवताभ्यः परीढायोत्तरेण यजुषोपनीयं 'सु
प्रजा' इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने दशमः खण्डः ॥

अनाकुला

अथाचार्यः उत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तेष्वेन कुमारं उत्तरया 'आगन्त्रा स-
प्रगन्मही' इत्येतयाऽवस्थापयति । कुमारस्य मन्त्रः आचार्यो वाचयति ।

१. ट-इत्येताभ्यां । २. ट-ड-इत्येताभ्यां ।

* मौञ्जीमित्यादि 'उत्तरया' इत्यन्तं एकं सूत्रं, तत 'उत्तरेणे' त्वारभ्य 'जपती' त्यन्तं सूत्रान्तरतया परिगणितं क, ख, घ. पुस्तकेषु । ग. पुस्तके तु एकसूत्रतया ।

अवस्थाप्य खयं च पश्चात् भूमाववस्थाय स्वमञ्जलिमुदकेन प्रथित्वा तमञ्जलिमस्मै कुमाराय प्रतिमुखं दर्भेष्ववस्थिताय प्रोक्षणार्थमानयति तस्याञ्जलौ । अस्मा इति चतुर्थीनिर्देशात् कुमारार्थोऽयमुदकाञ्जलिः । तेन प्रोक्षणस्य कुमारः कर्ता भवति । आनीय ततः प्रोक्षणं प्रयोजयत्याचार्यः । उत्तरधर्मा 'समुद्रादूर्भि'रित्येतया । कुमारस्य मन्त्रः । आचार्यो वाचयति । (त्रिः प्रोक्षयति । सकृत् मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । सव्येन धारणमुदकस्य, दक्षिणेन प्रोक्षणम् । प्रोक्ष्येत्यत्र णिचो लोपो द्रष्टव्यः) अथ कुमारस्य हस्तं गृह्णाति उत्तरैर्दशभिर्मन्त्रैः 'अग्निष्टे हस्तमग्रमी'दित्यादिभिः । प्रतिमन्त्रं ग्रहणावृत्तिः । तत उत्तरै रेकादशभिः 'अग्नये त्वा परिददामी'त्यादिभिः तं देवताभ्यः परिददाति । सर्वेष्वसौशब्देषु नामग्रहणं संबुध्या । परिदाय तमुत्तरेण यजुषा 'देवस्य त्वा सवितुः' इत्येतेन उपनयते विद्यानुष्ठानार्थं आचार्यः स्वकुले प्रापयतीत्यर्थः । यजुरुच्चारणमेव तत्र व्यापारः, नान्यः कश्चित् । नामग्रहणं च संबुध्या । केचित्—असावित्यन्तोदात्तस्य पाठात् आचार्यस्य नाम प्रथमया निर्देश्यं मन्यन्ते । एतत्सम्बन्धात् समस्तमेव कर्मोपनयनं, यथा पशुबन्ध इति । उपनीय सुप्रजा इति दक्षिणे कर्णे जपति । 'सुपोषः पोषै'रित्येवमन्तो जपः ॥११॥ इति गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां दशमः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

उत्तरया 'आगन्त्रा समगन्महि' इत्येतया । अस्मा इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थः । उत्तरया 'समुद्रादूर्भिः' इत्येतया त्रिः प्रोक्षति । सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम् । उत्तरैः 'अग्निष्टे हस्तमग्रमीत्' इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः । सर्वेषां चान्ते सकृद्धस्तग्रहणम् । उत्तरैः 'अग्नये त्वा परिददामि' इत्येकादशभिः प्रतिमन्त्रं देवताभ्यो मन्त्रलिङ्गप्रतीताभ्यः परिददाति रक्षणार्थम् । ततश्च यदि सकृत्परिदानं स्यात् तदा विध्यपराधात् सर्वप्रायश्चित्तं होतव्यम् । असौशब्देषु च सर्वेषु सम्बुद्धया नामग्रहणम् । उत्तरेण यजुषा 'देवस्य त्वा सवितुः' इत्यनेन उपनयते आत्मनस्समीपं नयति । नामग्रहणं च सम्बुद्धयैव ।

केचित्—कुमारस्खाञ्जलावाचार्येणानीतमुदकं सव्ये हस्ते धारयन् दक्षिणेन हस्तेनात्मानं त्रिः प्रोक्षति । आचार्यस्तु प्रोक्षयति । णिचश्च लोपो द्रष्टव्यः । हस्तग्रहणं च प्रतिमन्त्रमित्यनेककल्पनासापेक्षं व्याचक्षते ॥१२॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने दशमः खण्डः ॥

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागः 'ख' पुस्तक एव इत्यते । परन्तु सुदर्शनाचार्यैरस्य भागस्यानुवादव भागोऽयं ग्रन्थारूढ इत्येव भाति ।

अथैकादशः खण्डः.

‘ब्रह्मचर्यमागा’मिति कुमार आह ॥ १ ॥

अनाकुला

सवित्रा प्रसूत इत्येवमन्तो मन्त्रः । आहेति वचनं उरुचैः प्र-
योगार्थम् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

व्यक्तम् ॥ १ ॥

*प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य ॥ २ ॥

अनाकुला

‘को नामासी’त्येवमाद्यः चत्वारो मन्त्राः पृष्टप्रतिवचनार्थाः । तत्र यत्र
पृष्टं तत् आरभ्य कर्माचार्यस्येत्यर्थः । प्रष्टमिति संप्रसारणाभावश्छा-
न्दसाः, अपपाठो वा । यत् प्रतिवचनं तत् कुमारस्य । असौशब्देषु नाम
निर्दिशति कुमारः प्रथमया । आचार्यः संबुध्या कुमारस्य नाम । तत्र को
नामासीत्याचार्यः । (१)यज्ञशर्मनामास्मीति कुमारः । कस्य ब्रह्मचार्यसि
(२)श्रीयज्ञशर्मन् इत्याचार्यः, प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि यज्ञशर्मैति कुमारः ।
(३)आहेत्यनुवृत्तेरुचैः प्रयोगः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

प्रष्टं प्रश्न इत्यर्थः । रूपं तु छान्दसम् । ‘को नामासी’त्यादिषु प्रश्नप्र-
तिवचनार्थेषु चतुर्षु मन्त्रेषु प्रष्टं परस्याचार्यस्य, प्रतिवचनं तु कुमार-
स्य । ततश्चैवं प्रयोगः—‘को नामासि ?’ इत्याचार्यः पृच्छति । विष्णुशर्म-
नामास्मि’ इति कुमारः प्रतिब्रूयात् । तथा ‘कस्य ब्रह्मचार्यसि विष्णुश-
र्मन् ?’ इत्याचार्यः । ‘प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि’ इति कुमारः ॥ २ ॥

शेषं परो जपति ॥ ३ ॥

अनाकुला

पृष्टप्रतिवचनादूर्ध्वं अनुवाकस्य यश्लोषः तं ‘एष ते देव सूर्य’त्यादिकं
पर आचार्यो जपति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

शेषमनुवाकशेषैकदेशं ‘विष्णुशर्मैष ते देव’ इत्यादि ‘अनुसञ्चर वि-

* इदं च सूत्रद्वयमिति क. ख. पुस्तकयोः ।

१. क. ख. श्रीरामशर्मनामा

२. क. ख. श्रीरामशर्मन् ।

३. घ. असाविति ।

ष्णुशर्मन्' इत्येवमन्तमाचार्यो जपति । 'अध्वनामध्वपते' इत्यस्य प्रत्य-
गाशिषो वाचनविधानात् ॥ ३ ॥

प्रत्यगाशिषं चैनं वाचयति ॥ ४ ॥

अनाकुला

तत्रैव शेषे या प्रत्यगाशीः 'अध्वनामध्वपते' 'इत्येवमाद्या' तामेनं कुमारं
वाचयति ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

आत्मगाभ्याशीःफलं यस्मिन् मन्त्रे स प्रत्यगाशीः । जात्यभिप्राय-
मेकवचनम् । अध्वनामित्यारभ्य आ उपनयनसमाप्तेर्ये प्रत्यगाशिषो
मन्त्राः 'योगे योगे' इत्यादयः, तान् सर्वान् कुमारं वाचयति ॥ ४ ॥

*उक्तमाज्यभागान्तम् ॥ ५ ॥

अत्रैनमुत्तरा आहुतीर्हावयित्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥

अनाकुला

आज्यभागान्तं तन्त्रं प्रागेवोक्तम् । अत्रेदानीमेनं कुमारं उत्तरा एकादश
प्रधानाहुतीर्हावयति 'योगे योगे' इत्येवमाद्याः । उत्तरैर्मन्त्रैः कुमारो जु-
होति । तमाचार्यः प्रयुङ्क्ते मन्त्रवाचनेन । द्वितीयचतुर्थयोरपि मन्त्रयोः
कुमार एव वक्ता, देवताभिधानार्थत्वात् । अपर आह—लिङ्गविरोधा-
दाचार्यो वक्ता कुमारस्तु(१)होतेति । प्रधानहोमेषु हावयित्वेति वचना-
त् (२)उपहोमेष्वाचार्य एव कर्ता ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इदमनुवादमात्रं मा भूदिति साध्याहारं व्याख्यायते । न केवलमध्व-
नामित्यारभ्य प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् वाचयति । आज्यभागान्तमुक्त्वा ये
पश्चात् प्रत्यगाशिषो मन्त्राः मेखलापरिव्ययणादिषूक्ताः 'इयं दुरुक्ता'
इत्याद्यास्तानपि(३)स्वयमुक्त्वा वाचयति । उक्तमिति जात्यभिप्रायम् ।

इदं त्विह वक्तव्यम्—यासु मेखलापरिव्ययणादिषु कुमारप्रधानासु
संस्कारक्रियासु ये प्रत्यगाशिषो मन्त्राः, तच्चोदकैराख्यातैः करणत्वेन
चोदिताः क्रियाः तैर्मन्त्रैः कृत्वा पश्चाद्वाचयति । स्वतः करणमन्त्राणां
क्रियागुणभूतैः कर्तृभिरेवोच्चार्यत्वात् । कुमारस्य चात्र संस्कार्यत्वेन प्रा-

* इदं सूत्रद्वयमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तेन ।

१. जुहोतीति ग. २. घ. अङ्गहोमेषु । ३. क. ख. पुस्तके 'स्वयमुक्त्वा' इति नास्ति

प्रान्यात् । यत्र पुनर्होमादिषु कुमारस्य गुणभाव एव, न संस्कार्यत्वं, तत्र तान् प्रत्यगाशिषो वाचयत्येव ।

केचित्—परिष्ययणादिष्वपि कुमारस्यैव मन्त्रः, परस्तु वाचयत्येवेति ॥ ५ ॥

अत्र अस्मिन् क्रमे, न तु 'यथोपदेशं प्रधानाहुतीः' इति सामान्यवृत्तादाज्यभागानन्तरमेव । एनं कुमारम् । उत्तराः 'योगे योग' इत्येकादशर्चः प्रत्यगाशिषो वाचयन् हस्ते गृहीत्वा प्रतिमन्त्रं हावयति । तत्र द्वितीयचतुर्थौ 'इममग्न आयुषे' 'अग्निष्ट आयुः प्रतराम्' इति लिङ्गविरोधात् 'आयुर्दा देव जरसम्' इतिवत् स्वयमेव ब्रूयात्, नैनं वाचयति ।

केचित्—एतयोरपि देवताभिधानार्थत्वात् कुमारस्यैवोच्चारणमिति । ततो 'जयाभ्यातानान् राष्ट्रभृत' इति सामान्यावीधिप्रसिद्धमेवाचार्यो जयादि प्रतिपद्यते । ततश्च अग्निभूतानामधिपतिस्समावतु' इत्यादीनां प्रत्यगाशिषामपि वाचनं न भवति । नैव च हावनम् ॥ ६ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वापरेणाम्निमुदगग्रं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति ॥ ७ ॥

अनाकुला

उत्तरेण यजुषा राष्ट्रभृदसीत्येतेन । परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । केचित् सावित्रं नाम व्रतमस्मिन् काल उपाकुर्वन्ति । केचित् त्रिरात्रान्ते सावित्रीमनुब्रुवते । तदुभयमप्यनिष्टमाचार्यस्य । निधायति वचनादाचार्य एव निधाने कर्ता, न माणवकः । अधिकारादेव सिद्धे उपनेतेति वचनमुत्तरार्थम् । पुरस्तात् प्रत्यङ्ङासीन इत्यत्र उपनेतुः पुरस्तात् यथा स्यात् अग्नेः पुरस्तात् मा भूत् इति । तथा दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमित्यत्रोपनेतुः पादो न माणवकस्य ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कूर्चं दर्भमयमासनम् । उत्तरेण यजुषा 'राष्ट्रभृदसि' इत्यनेन । उपनेता आचार्यः । शेषं व्यक्तम् ॥ ७ ॥

पुरस्तात् प्रत्यङ्ङासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमन्वारभ्याह 'सावित्रीं भो ! अनुब्रूही'ति ॥ ८ ॥

अनाकुला

दर्भेष्वासीन इति गृह्यान्तरे । दक्षिणेनेति वचनमुभाभ्यामेवोभा-

वित्ययं पक्षोऽत्र मा भूदिति । तेन सकुष्ठिकमुपसंगृहीयादित्ययं विशेषः प्रवर्तते ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उपनेतुः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखः आसीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना उपनेतुं दक्षिणं पादं अन्वारभ्य उपसंगृह्य 'सावित्री भो ! अनुब्रूहि' इति प्रार्थयते ॥८॥

*तस्मा अन्वाह 'तत्सवितु' रिति ॥ ९ ॥

पच्छोऽर्धर्चशस्ततस्सर्वाम् ॥ १० ॥

अनाकुला

तस्मा इति वचनात् कुमारस्य ग्रहणार्थमनुवचनम् । तेन त्रिष्वपि वचनेषु कुमारस्यानुग्रहणं भवति । अनुशब्दोऽनुग्रहयोतनार्थः । अनुग्रहेणाह अन्वाहेति । तेन यद्यसमर्थः कुमारः तावत् वक्तुं ततो यथाशक्ति वाचयति । स्वयं विधिवत् पूर्वमुक्त्वा प्रथमं पच्छः पादेपादेऽवसानम् । द्वितीयमर्धर्चशः, ततस्सर्वामन्वाहेति । उत्तरमिति वक्तव्यं तत्सवितुरिति निर्देशः सावित्रीप्रदेशेषु सावित्र्यां समित्सहस्रमादध्या- (आप. ध. १-२७-१.) दित्यादिषु अस्या एव ग्रहणं यथा स्यात् । यस्याः कस्याश्चित् सवितृदेवत्याया मा भूदित्येवमर्थम् । तत इति वचनादेतावदेवास्मिन्नहन्यनुवचनम् । एतैर्वचनैरग्रहणे कालान्तरेऽध्यापनम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्मै कुमाराय ग्रहणार्थं 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्येतामृचमाचार्योऽन्वाह । तत्र च सवितृदेवत्यामृचमनुब्रूहीत्यविशेषेण प्रार्थनायां कृत्यामपि योयं 'तत्सवितुरित्यन्वाह' इति नियमः स ज्ञापयति-धेनुपङ्कजादिशब्दवत् सावित्रीशब्दस्य यौगिकस्यापि 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्यस्यामेव प्रयोगो नियतः, न तु 'आसत्येन रजसा' इत्यादिष्वपीति । ततश्च धर्मशास्त्रे 'सावित्रीं प्राणायामशः' (आप. ध. १-२६-१५) सावित्र्या समित्सहस्रमादध्यात्' (आप. ध. १-२७-१.) इत्यादिष्वस्या एवर्चस्सप्रत्ययो नान्यस्या अपीति ॥ ९ ॥

कथमन्वाह ? इत्यत्राह--

पच्छः पादे पादे अवसाय । अर्धर्चशः अर्धर्चे अवसाय । ततः सर्वासमस्तां अनवसानामित्यर्थः । अत्र च सर्वानुवचनस्यादृष्टार्थत्वात्, ग्रहीतुमसमर्थस्यापि कुमारस्य सर्वा निगद्यते ॥ ११ ॥

अथ तस्मिन्नेवानुवचने विशेषमाह—

*व्याहृतीर्विहताः पादादिष्वन्तेषु वा तथार्धर्च-

श्रोतृत्तमां कृत्स्नायाम् ॥ ११ ॥

अनाकुला

तत्रैवानुवचने विशेषः—प्रथमे वचने पादानां त्रयाणां आदिष्वन्तेषु वा तिस्रो व्याहृतयः क्रमेण वक्तव्याः ॥ ९ ॥

द्वितीये वचने अर्धर्चयोरादितः अन्ततो वा द्वे व्याहृती क्रमेण वक्तव्ये । तत उत्तमा शिष्यते सुवरिति । तामुत्तमां कृत्स्नायां वचनेऽनुब्रूयादिति । तत्र प्रयोगः—प्रणवोऽग्रे वक्तव्यः । “ॐकारः स्वर्गद्वारम् , तस्मात् ब्रह्माध्येष्यमाणः” (आप-घ-१-१३-६.) इति वचनात् । ॐभूः तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐभुवः भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुवः धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐभूः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ भुवः धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐ सुवः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विहताः व्याहृतीः त्रिष्वपि पादादिष्वेकैकामन्वाह । अथवा पादानामन्तेषु । तथार्धर्चं ऽवसाय प्रयोगोऽपि प्रत्यर्धर्चमादावन्ते चैकैकामन्वाह । अवशिष्टां तृत्तमां व्याहृतिं कृत्स्नायामिति षष्ठ्यर्थपठः ।

प्रयोगस्तु—प्रथमं प्रणवमन्वाह; आंमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह (तै. उ. १-८.) इति श्रुतेः, ‘ॐकारस्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत’ (१-१३ ६.) इति धर्मशास्त्रवचनाच्च । ‘ॐ भूः तत्सवितुर्वरेण्यम् । ॐ भुवः भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ सुवः धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ भूः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ भुवः धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ॐ सुवः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् । अन्तेषु वेति पक्षे प्रयोगः—‘ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भूः । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि भुवः । ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् सुवः ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि भूः । ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् भुवः ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् सुवः’ । इति ॥ ११ ॥

कुमार उत्तरेण मन्त्रेणोत्तरमोष्ठमुपस्पृशते ॥ १२ ॥

* इदं सूत्रद्वयं हरदत्तमते । ‘अन्तेषु वा’ इत्यन्तं प्रथमसूत्रम्, ततोऽपरम् ।

अनाकुला

अथ तत्रैवासीनः कुमारः उत्तरेण मन्त्रेणा 'वृधमसौ सोम्ये'त्यनेन स्वय-
मुत्तरमोष्ठमुपस्पृशते । अप उपस्पृशति । ओष्ठयोर्द्वित्वात् उत्तरमिति वि-
शेषणम् । मन्त्रप्रहणमुत्तरशब्दस्य दिग्वाचिताशङ्का सा भूदित्येवमर्थम् ।
मन्त्रे असावित्यनेन प्राणोऽभिधीयते नाचार्यो नापि (१)माणवकः । तेन
नामनिर्देशो न कर्तव्यः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

आचार्यवाचितेन 'अवृधमसौ सोम्य' इत्यनेन मन्त्रेण कुमारः स्वु-
तरमोष्ठमुपस्पृशति । छान्दसमात्मनेपदम् । असावित्यत्र च नास्ति नामप्र-
हणम्, प्राणाभिधानत्वात् । 'इयावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत्'
(आप.ध. १-१६१०-) इति वचनादाचमनं तु कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

कर्णावुत्तरेण ॥ १३ ॥

अनाकुला

उत्तरेण मन्त्रेण "ब्रह्मण आणी स्थ" इत्यनेन । सकृन्मन्त्रः । कर्णावि-
ति द्विवचनयोगात् क्रमेणोपस्पर्शनम् ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स एव युगपद्धस्तद्वयेन स्वीयौ कर्णौ स्पृशति । उत्तरेण 'ब्रह्मण
आणी स्थः' इति द्विवचनलिङ्गेन ॥ १३ ॥

दण्डमुत्तरेणादत्ते ॥ १४ ॥

अनाकुला

उत्तरेण मन्त्रेण 'सुश्रवस्तुश्रवस'मित्यनेन ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरेण 'सुश्रवः' इत्यनेन ॥ १४ ॥

अथ वर्णक्रमेण त्रिभिस्सूत्रैर्दण्डानां गुणविधिमाह —

* पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैरयग्राधस्स्कन्धजोऽत्रा-

ङ्ग्रो राजन्यस्य वादर औदुम्बरो

वा वैश्यस्य ॥ १५ ॥

१ घ० कुमारः

* हरदत्तमते 'पालाशो दण्ड' इत्यादि उपदिशन्ती' त्यन्तमेकसूत्रतया परिमाणितं 'क'
'ख' पुस्तकयोः । सूत्रचतुष्टयमिति ग. घ. पुस्तकयोः । तत्र सूत्रच्छेदः.....ब्राह्मणस्य ॥.....राज-
न्यस्य ॥.....वैश्यस्य ॥.....उपदिशन्ति ॥ इति ।

अनाकुला

राजन्यवैश्ययोः विशेषविधानादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं अयमपि वि-
विधिवर्णसंयुक्तो यथा स्यादिति । तेन 'वाक्षो दण्ड' इत्ययं विकल्पो
ब्राह्मणस्यापि भवति । इतरथा राजन्यवैश्ययोरेव स्यात् तयोरेव
वर्णसंयुक्तं विधानामिति कृत्वा ॥ १४ ॥

न्यप्रोधस्य विकारो नैय्यप्रोधः । स्कन्धे जातः स्कन्धजः । अवाचीना-
ग्रः अवाङ्ग्रः । डकारपाठश्छान्दसः ॥ १५ ॥

बदर्या विकारो बादरः । वृक्षप्रकरणात् उदुम्बरो वृक्षः, न ताम्रम् ॥ १६ ॥
तात्पर्यदर्शनम्

पालाशः पलाशवृक्षस्य विकारः । एवमुत्तरेष्वपि विग्रहः । स्कन्धे
जातः स्कन्धजः । अवाङ्ग्रः अवाचीनमग्रं यस्य दण्डस्य ॥ १५ ॥

वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥ १६ ॥

अनाकुला

वृक्षस्य विकारो वाक्षः । यज्ञियस्य वृक्षस्य इति कल्पान्तरे । पूर्वा
विधिवर्णसंयुक्तः, अयं तु सर्वसाधारणो न केनचित् वर्णविशेषेण सं-
शुष्यते । अत्र च सामयाचारिक एव दण्डविधिस्सर्वचरणार्थः सन्नि-
हानुद्यते नैय्यप्रोधादिषु मन्त्रप्रापणार्थम् । अन्यथा पालाशस्यैव मन्त्रे-
णादानं स्यात् तूष्णीमन्येषाम् । 'सुश्रवः' इत्यस्य पालाशाभिधानत्वात् ।
'देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्णं उपाशृणोत् सुश्रवा वै नामिति' (तै.सं.३-५-७)
वाक्षो दण्ड इत्वेतावतैव सिद्धे अवर्णसंयोगेनेति वचनं कल्पान्तरयोर-
संभेददर्शनार्थम्—यदि वर्णसंयुक्तः कल्पः प्रक्रान्तः स एवासमावर्त-
नात् कर्तव्य इति ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

वाक्षः वृक्षस्य यज्ञियस्य विकारः, न तु वेणुवेत्रादेः । अवर्णसंयोगेन
सर्ववर्णानामविशेषेणेत्येवा उपदिशन्ति । अत्र यद्यपि 'तत् पर्णं उपाशृ-
णोत्सुश्रवा वै नाम' (तै.सं.३-५-७) इत्यर्थवादेन मन्त्रस्थसुश्रवश्श-
ब्दस्य पालाशाभिधानलिङ्गत्वात् अनेन मन्त्रेण नैय्यप्रोधादिदण्डानाम-
प्युपादाने लिङ्गविरोधः तथापि 'दण्डमुत्तरेणादत्ते' इति श्रुतिप्राबल्यात्
लिङ्गबाधित्वाऽनेनैव सर्वदण्डानामुपादानम् । धर्मशास्त्रे 'पालाशो दण्डो
ब्राह्मणस्य' (आप.च.१-२-३८.) इत्यादि पुनर्विधानं च 'त्रैविधिकं ब्रह्मचर्यं
चरेत्' (आप.ध.१-१-२८.) इत्युपनयनकालातिपत्तिप्रायश्चित्तानुष्ठानेऽपि
तत्तद्वर्णैः तत्तद्दण्डधारणार्थम् ।

केचित्—तत्रैव सर्वचरणार्थं विहितानां दण्डानां गृह्येऽनुवादः सर्वेषामुपादानेऽपि श्रुत्यैतन्मन्त्रविधानार्थं इति ॥ १६ ॥

‘स्मृतं च मे’ इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वरं दत्त्वोदा-
युषत्युत्थाप्योत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥

अनाकुला

अथ दण्डमादाय तत्रैवासीनः कुमारः स्मृतञ्च मे इत्येतत् व्रतसंकीर्तन-
माह । ततो गुरवे वरं ददाति । तत उदायुषेति मन्त्रेणोत्तिष्ठेत् उत्तरैर्मन्त्रै-
रादित्यमुपतिष्ठत ‘तच्छुभ्रुरित्यादिभिः ‘सूर्ये दशे’ इत्यवमन्तैः । व्रतसंकीर्त-
नादि पदार्थचतुष्टयस्य कुमार एव कर्ता । हेत्वभिधानं तूभयत्राविबक्षि-
तं—वाचयित्वोत्थाप्येति च । विवक्षिते तु तस्मिन् वरदाने उपस्थाने वा
ऽऽचाये एव कर्ता स्यात् । तस्मादर्थप्राप्तस्य हेतुव्यापारस्थानुवादः । १८

तात्पर्यदर्शनम्

अथाचार्यः ‘स्मृतं च मे’ इत्येतन्मन्त्रजातं कुमारं वाचयति । तत्राद्यौ
मन्त्रास्समानोदकादशेषो नवमः । तेषां प्रत्यगादिशिष्ठादेव वाचने प्राप्ते
वाचयित्वेति पुनर्वचनं वाचनवरदानयोः नैरन्तर्यार्थम् । अथ गुरवे
आचार्याय कुमारो वरं गां ‘गुरो ! वरं ते ददामि’ इति ददाति । अन्या-
धने ‘गौर्वे वरः’ (आप. श्रौ. ५-११-४) इत्युक्तत्वात् । आचार्यस्तु
सप्तदशकृत्वोऽपान्थ्य होतृणां दशमानुवाकस्य ‘देवस्य त्वा’ इत्यादित
आरभ्य ‘देवि दक्षिणे’ इत्येवमन्तमुक्त्वा ‘रुद्राय गां तेनामृतत्वमंश्याम्’
इत्यादि खन्धाप्य ‘उत्तन्नस्त्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु’ (तै. आ. ३-१०.) इ-
त्येवमन्तेन श्रौतवत् प्रतिगृह्णाति; उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितससंस्कार-
रः’ (आप. ध. १-१-९.) इति धर्मशास्त्रवचनात् । ततः कुमारं ‘उदायुषा’
इत्युत्थाप्य इदं च वाचयति ।

अथ कुमारः ‘तच्छुभ्रुर्देव हितम्’ इत्यादिभिराचार्यवाचितैर्दशभि-
र्मन्त्रैरादित्यमुपतिष्ठते । आत्र वाचयित्वेत्वादेः क्त्वाप्रत्ययस्य, क्रियावि-
धानमात्रे तात्पर्यं, न तु समानकर्तृकत्वेऽपि । ज्ञापितं चैतत् ‘कोकं वि-
मुच्य तां ततः प्र वां वाहयेत्’ (आप-गृ ५-१३.) इत्यत्र । अथवा व्य-
वधानेन सम्बन्धः; आचार्यस्स्मृतादि वाचयित्वा ‘उदायुषा’ इत्युत्था-
प्य ‘यं कामकेत’ इत्यादि कुर्यात् । कुमारस्तु गुरवे वरं दत्त्वोत्तरैरा-
दित्यमुपतिष्ठते ।

केचित्—स्मृतसङ्घर्तनादि पदार्थचतुष्टयमपि कुमारकर्तृकम् ।

प. ४१, सं. ११.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनार्थां सहितम् । १४९

व्यचयित्वोत्थास्येति तु णिजर्थो हेतुरविषयक्षितः अन्यथा त्वत्प्रमाणक-
तुक्त्वाद् वरदानमुपस्थानं चाचार्यकर्तृकं स्यात् तथा गुरुग्रहणं चौ-
हादौ ब्रह्मणे वरदानार्थमिति ॥ १७ ॥

अथ काम्यमाह—

यं कामयेत (१)नायमच्छिद्येतेति तमुत्तरया दक्षिणे

हस्ते गृह्णीयात् ॥ १८ ॥

अनाकुला

यं कुमारं उपनेता कामयेत गुरुः, किमिति ? अयं मत्तो न छिद्येत न वियु-
ज्येत मदर्धीन एव स्यादासमावर्तनादिति तमेतस्मिन् काले दक्षिणे
हस्ते गृह्णीयात् उत्तरयर्चा 'यस्मिन् भूतमि' त्येतया । नामनिर्देशः
संबुध्या । काम्योऽयं विधिः न नित्यः । एतदेव ह्यापकमासमावर्तनात्
नोपनेतुरेव समीपे वर्तितव्यमिति ॥ १९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यं कुमारं अयमासमावर्तनान्मत्तो न च्छिद्येत न वियुज्येतेति कामयेत,
तमुत्तरया 'यस्मिन् भूतम्' इत्यनयर्चा सम्बुद्ध्या च नाम गृहीत्वा दक्षिणे
हस्ते गृह्णीयात् यद्ययमाचार्यश्चतुर्वेदी सर्वशास्त्रवित् अध्यापयितुं व्याख्या-
तुं च शक्नोति ॥ १८ ॥

* त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति ॥ १९ ॥

अनाकुला

एतमुपनयनाग्निं त्र्यहं धारयन्ति अविनाशिनं कुर्वन्ति पित्रादयः ॥२०॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्पष्टमेतत् ॥ १९ ॥

क्षारलवणवर्जनं च ॥ २० ॥

अनाकुला

क्षारलवणयोर्वर्जनं भवति भोजने त्र्यहम् । अस्य ब्रह्मचारिणः सा-
मयाचारिकः प्रतिषेधः सार्वकालिकः । अयं तु त्र्यहसम्बन्धः । तयोर्वि-
कल्पः । मध्वादिप्रतिषेधस्तु सामयाचारिको नित्यमेव भवति ॥ २१ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

त्र्यहं क्षारलवणयोर्वर्जनं च भवति । अत्र च त्र्यहमिति वियमा-

धर्मशास्त्रे 'यथा क्षारलवणमधुमांसानि' (आप. ध. १-४-६.) इत्य-
नेन क्षारलवणयोर्द्वयोर्निषेधः । इयहादूर्ध्वं पाक्षिकः । मध्वादेस्तु नित्य-
पच ॥ २० ॥

'परित्वे' ति परिमृज्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैस्समिध

आदध्यात् ॥ २१ ॥

अनाकुला

तमुपनयनाग्निं 'परि त्वे'त्यनेन मन्त्रेण परिमृज्य सर्वतो मार्जनमुदकेन
कृत्वा उत्तरैर्मन्त्रैः 'अग्नेये समिधमित्यादिभिः द्वादशभिः प्रतिमन्त्रं समि-
धो नित्यमादध्यात् ब्रह्मचारी । 'सायं प्रात' (आप. ध. १४-१६) रिति
विशेषः सामयाच्चारकः प्रत्येतव्यः । 'सायमेवाग्निपूजेत्येके' (आप.
ध. १-४-१७.) इति च । अयं तूपदेशोऽस्मिन् काले प्रा-
ग्भार्यः । तेन प्रातरुपक्रमं समिदाधानं सायमपवर्गम् (१)पश्चान्तरे
सायमेवोपक्रमः, नान्यस्मिन् काले । तत्र यथाकार्मी प्रक्रमे । अधिकारादेव
सिद्धे तस्मिन्निति वचनं इयहादूर्ध्वमपि तस्मिन्नुपनयनाग्निदेव समिदा-
धानं यथा स्यादिति । तेन नित्यधारणमप्यस्य विकल्पेन साधितं भवति ।
व्याहृतिभिरप्यन्ते चतस्रस्समिध आदध्याति । तत्प्रायश्चित्तत्वेन द्रष्ट-
व्यम्, (२)कल्पान्तरदर्शनाच्च । 'यत्ते अग्ने तेजः' इत्यादिभिरुपस्थानं
समाचाराद्भूसितधारणम् ॥ २२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'परित्वाग्ने' इत्याग्निं परिमृज्य परिसमृह्य, तस्मिन् उपनयनाग्नौ या-
वद्धारणमुत्तरैर्मन्त्रैर्द्वादशभिः 'अग्नेये समिधमाहार्ष' इत्यादिभिः प्रति-
मन्त्रमेकैकां समिधमादध्यात् । (३)पुनश्चान्ते तूष्णीं परिसमूहनम् ।
(४)अनन्तरमुभयतस्तूष्णीं समन्तं परिष्वचनं, स्मृत्यन्तरादाच्चारान्त्र ।
एतच्च समिदाधानं पूर्वं काष्ठैरग्निमिद्ध्वा कार्यम्; धर्मशास्त्रे 'अग्निमि-
द्ध्वा परिसमृह्य समिध आदध्यात्' (आप. ध., १-४-१६.) इति वच-
नात् । परिसमूहनस्य 'परित्वेति परिमृज्य' इति विधिः । तथा धर्मशा-
स्त्रे तु 'समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्या' (आप. ध. १-४-
१८) इति गुणार्थोऽनुवादः ॥ २१ ॥

१. घ. सायमेवाग्निपूजेत्यत्र तु पक्षे ।

२. "तस्मिन् सायं प्रातस्तूष्णीमिधोऽभ्यादध्याति भूस्स्वाहा भुवस्स्वाहा सुवस्स्वाहा भूर्भुवस्सुवस्स्वा-
हेति"-(बौ गृ., १-७) इति बौधायनः । "व्याहृतिभिस्समिधोऽभ्यादध्यात्येकैकशस्समस्तामिध" ।
(हि. गृ., १-८-३) इति च सत्याषाढः । ३. ट-ततश्च । ४. ट-तथा समूहनानन्तरं ।

प.४., खं. ११.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १५१

एवमग्निपूजापरशब्दं समिदाधानं सविधिकमभिधाय, इदानीं त-
स्यैवाधिकारसम्बन्धं गुणान्तरं चाह—

* एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्य ॥ २२ ॥

अनाकुला

यथा ऽस्योपनयनाग्नेः नित्यधारणपक्षे समिदाधानं नित्यत्वेन चेदितं,
एवं त्र्यहं धारणपक्षे त्र्यहादूर्ध्वं अन्यस्मिन्नप्यग्नाविदं कर्म कर्तव्यमि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

अरण्यग्रहणात् ग्राम्याणां फलवतां वृक्षाणां प्रतिषेधः । आहृत्येति
वचनात् अन्यैराहृतानां प्रतिषेधः । एधाः काष्ठानि । एधग्रहणमग्नेराहरण-
शङ्कानिवृत्त्यर्थम् । सामयाचारिकेषु विधिः गुर्वर्थं ब्रह्मचारिणस्समिदाहर-
णं विधत्ते । इदं त्वात्मार्थम् ॥ २४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवमुक्तेन विधिना सदा उपनयनप्रभृत्यासमावर्तनात् अहरहस्सायं
प्रातः, सायमेव वा समिदाधानं कर्तव्यम् । एतच्च त्र्यहादूर्ध्वमन्य-
स्मिन्नपि लौकिकेऽग्नौ भवति । न तूपनयनाग्निर्नष्ट इति नित्यस्य समि-
दाधानस्य लोपः । समिधश्चारण्यादेवाहृत्याधेयाः । यच्च धर्मशास्त्रे
'सायं प्रातर्यथोपदेशम्' इति 'सायमेवाग्निपूजेत्येके' (आप. ध. १-४-
१६, १७.) इति स विकल्पविध्यर्थोऽनुवादः ।

केचित्—नित्यस्य सतस्समिदाधानस्य अत्रोपदेशोऽस्मिन् काले
प्रारम्भार्थः । ततश्चैवं प्रातरुपक्रमं सायमपवर्गम् । सायमेवेति पक्षे तु
सायमेवोपक्रमो नान्यत्र । तत्र यथाकामी प्रक्रमेत । तथा तस्मिन्नन्य-
स्मिन्नपीत्यारम्भात् उपनयनाग्नेस्त्वहादूर्ध्वमपि विकल्पेन धारणं, तत्रैव
समिदाधानं चेति ॥ २२ ॥

उत्तरया संशास्ति ॥ २३ ॥

अनाकुला

अथ तं उत्तरयर्चा 'ब्रह्मचार्यसी'त्येतया संशास्ति गुरुः संशिक्षयतीत्यर्थः
यथापाठमृत्वा संशासनं अर्थं च कथयति । ब्रह्मचार्यसि ब्रह्मचर्याभ्रमं प्रा-
प्नोऽसि । तस्मात् कामचारवादभक्षो मा भूः । बाढमिति प्रतिवचनम् ।
अपोऽशान, मयाऽननुज्ञातः अप एवाशान, नान्यत् । पूर्ववत् प्रतिवचनं
सर्वत्रा वार्म कुरु गुरुशुश्रूषणादि । मा सुषुप्याः दिवा स्वापप्रतिषेधः । "दिवा-

मा स्वाप्सी(आश्व. गृ.१-२२-२,)रित्येवाश्वलायनः। अपर आह—अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति । एवंविधाऽत्र स्वाप्सभाव इति । भिक्षाचर्यं चरेति त्रियमेन भैक्षविधिः । आचार्यार्थिनो भव मातापित्रोरपि वशं त्यक्त्वा आचार्यवशे वर्तस्वेत्यर्थः । संशासनानन्तरं भिक्षाचरणम् । अत्र बोधायनः—“अथास्मा अरिक्तं पात्रं प्रयच्छन्नाह मातरमेवाग्रे भिक्षस्वेति” (बौ. गृ. २-७.) आश्वलायनस्तु—“अप्रत्याख्यायिनमग्रं भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वा” (आश्व. गृ. १-२२-७) इति ॥ २५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

‘ब्रह्मचार्यसि’ इत्यनया कुमारं संशास्ति शिक्षयति । (१)अथ संशसनाथंज्ञापनाय मन्त्रार्थं उच्यते । ब्रह्मचार्यसि (२)कामचारवादभक्षो मा भूः । अपोऽशान मयानुज्ञातोऽपि (३)एव पिब, बुभुक्षां तु धारय । कर्म कुरु, अस्मदर्थं कर्म मयानुक्तोऽपि कुरु, मा सुषुप्थाः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी भूयाः, ‘तमाहुर्न स्वपिति’ (आप. ध. १-४-२८) इत्युक्तत्वात्, मा दिवा स्वाप्सीरिति वा । भिक्षाचर्यं चर, निमन्त्रणादिना भुञ्जानोऽप्यस्मदर्थं भैक्षमाचर । आचार्यार्थिनो भव, मयाननुज्ञातो याजनादिकर्म मा कार्षीरिति । अत्र चासीतिष्ठान्दसो लकारः, सुषुप्था इति रूपं च । संशासनेषु च सर्वेषु कुमारो ‘बाढम्’ ‘एवं करोमि’ इति प्रतिवचनं(४) द्राप्यः । संशासनान्तं च भिक्षाचरणम् । अथास्मा अरिक्तं पात्रं प्रयच्छन्नाह—मातरमेवाग्रं भिक्षस्वेति (बौ. गृ. २-५-४०.) इति बोधायनगृह्यात् ॥ २३ ॥

वासश्चतुर्थीमुत्तरयादत्तेऽन्यत् परिधाप्य ॥ २४ ॥

इत्यापस्वम्बीये गृह्यप्रश्ने एकादशः खण्डः ॥

समाप्तस्तुरीयः पटलः ॥

अनाकुला

अथ त्रिरात्रे (५)निवृत्ते चतुर्थी रात्रिं सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतुर्थीमित्यर्थः । तत्र किम् ? यद्वासः कुमारस्य धार्यं सद्यःकृतोत्तं परिधापितं तदाचार्य आदत्ते उत्तरयर्चा “यस्य ते प्रथमवास्य” मित्येतया । अन्यद्वासः परिधाप्य । इयहे तु तस्मिन्नियमेन सद्यःकृतोत्तमेव । चतुर्थीमि-

१. ट—ठ—अथास्य शास. ।

२. ट—‘ब्रह्मचार्येधि’ इत्यधिकम् ।

३. अ—ता अप. ।

४. दद्यात्. ।

५. घ. संवृत्ते. ।

त्यत्र न रात्रिर्विवक्षिता । किं तर्हि ? अहोरात्रसमुदायः । तत्राहन्यवादान
वाससः 'उदगयनपूर्वपक्षाहः' इति नियमात् ॥

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि (१) धार्याण्यन्यानि मन्त्रवत् ॥ २६* ॥

इति गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां एकादशः खण्डः ।

चतुर्थः पटलः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

चतुर्थामिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतुर्थ्यां रात्रौ चतुर्थाहोरात्रे अह-
न्येव 'उदगयनपूर्वपक्षाहः' (आप. गृ. १-२.) इति नियमात् । वासः उप-
नयनकाले यत्परिधापितं तदाचार्यः सप्तदशकृत्वोऽपान्य 'यस्य तै प्रथ-
मवास्यम्' इत्यनयैव स्वीकरोति, न तु सावित्रेण; अत्र विशेषविधेर्बली-
यस्वात् । उपदेशमतं तु ' देवा वै वरुणमयाजयन्, (तै. ब्रा. २-२-५.)
इति लिङ्गादयज्ञेषु न प्रतिग्रहविधिरिति । एतच्चान्यद्वासः कुमारं परि-
धायैव कर्तव्यम् । स तु 'गुरो वासस्ते ददामि, इति दद्यात् । एतच्च
अहं मन्त्रवत्परिहितमेव वासः परिधेयम् । आपस्तम्बमत्या एतदन्त-
मुपनयनम् ॥ २५ ॥

अथ पालाशकर्मभाष्यं लिख्यते—

केचित् स्मृत्यन्तरोपसंहारेण पलाशवृक्षसमीपे पालाशं कर्म कुर्व-
ते समानम् । अन्येषां च श्रद्धधानानां हितार्थं (२) पालाशकर्मणो वि-
धिरुच्यते-त्रीण्यहानि प्रत्यहमामभैक्षमाचरेत् । चतुर्थेऽहन्यन्नसंस्का-
रेण संस्कृत्याचार्येण सह प्राचीमूदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य पूर्वेणोत्त-
रेण वा पलाशवृक्षं त्रीण्युदगपवर्गाणि स्थण्डिलानि कल्पयित्वा तेषु
यथाक्रमं प्रत्यङ्मुखः प्रणवश्रद्धामेधाभ्योऽर्घ्यपाद्याचमनस्नानवस्त्रगन्ध-
माल्यधूपदीपबलींश्च दत्त्वाऽथोपतिष्ठते । ' यश्छन्दसाम् ' इत्यनेन ' श्रुतं
मे गोपाय ' (तै. उं. १-४.) इत्यन्तेन प्रणवम् । ' श्रद्धयाग्निः समिध्यते ' (तै.
ब्रा. २-८-८.) इति सूक्तेन श्रद्धाम् । (३) 'मेधा देवी' (तै. उ. ४-४१) इ-
त्यनुवाकेन मेधाम् । ततः पलाशमूले दण्डं विसृज्य अन्यदण्डमादाय
सहाचार्यो गृहमागच्छतीति ॥

१. ग. गृह्णीतान्यानि ।

* खण्डेस्मिन् इरदण्डदर्शनयोरेकया संख्यया भेदः ।

२. ट. 'यथागम' मित्यधिकम् ।

३. ज. 'मेधाम्मे देवस्सविता.

चतुर्थे पटलेऽपीत्थं यथाभाष्यं यथामति ।
 कृतं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥
 सुबद्धं दुर्लभं भाष्यं भाष्यार्थश्च सुदुर्ग्रहः ।
 अतोऽनुकम्प्या विद्वद्भिः मन्दबुद्धिश्रुता वयम् ॥
 इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृतौ गृह्यसूत्रतात्पर्यदर्शने एकादशः खण्डः ॥
 समाप्तश्चतुर्थः पटलः ॥

अनाकुला

अथोपाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

*अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ शब्दः आदौ मङ्गलार्थः प्रकरणान्तरत्वात् । अतश्शब्दो हेतौ ।
 यस्मादेतयोर्व्याख्यानमन्तरेण प्रयोगो न शक्यते कर्तुं अत एते व्या-
 ख्यास्यामः इति ॥ १ ॥

श्रावणापक्ष ओषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां

वाध्यायोपाकर्म ॥ २ ॥

श्रावणापक्षे श्रावणस्य मासस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ओषधीषु जातासु प्रवर्ष-
 णाद्गृहासु हस्तेन नक्षत्रेण पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य कर्तव्यमित्यर्थः । अध्या-
 यस्योपाकरणं अध्यायोपाकर्मप्रारम्भ इत्यर्थः । ओषधीषु जातास्त्विति वच-
 नादाजातास्वोषधीषु प्रोष्ठपद्यां भवति । तथा च कल्पान्तरं-श्रावण्यां
 पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यामाषाढ्यां वेति ॥ २ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धेषु काण्ड ऋ-

षिभ्यो जुहोति सदसस्पतये सावित्र्या ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय

*अयमुपाकर्मोत्सर्जनाव्ययः पटलः 'क' 'ख' ड, संज्ञितेषु अनाकुलापुस्तकेषु न दृश्यते । परं
 तु ग, घ, च, पुस्तकेषुपलभ्यते । अग्रिमखण्डादिस्थसुदर्शनव्याख्यापर्यालोचनया चात्रैव प्रकरणेऽ-
 स्यास्तिताप्यनुमीयते । सूत्राणि स्वन्नत्यानि आपस्तम्बेन प्रणीतानि न वेति न निश्चेतुं शक्यते । मूलसू-
 त्रपुस्तके एतानि नोपलभ्यन्ते । सत्याषाढभारद्वाजसूत्रैः सह प्रायशस्संबन्धेयतस्तत्राक्षराणि । किन्तु
 तान्येवेत्यपि न सुदृढं वक्तुं पार्यते । अतः हरदत्ताचार्यैः गृह्यान्तरस्थानि सूत्राण्यर्थतोऽनुदितानि वा
 अथवा आपस्तम्बेनैव प्रणीतानि वेत्यत्र सूक्ष्माभाव शरणमस्माकम् । किञ्चादर्शपुस्तकेषु त्रिष्वपि कानि
 सूत्राक्षराणि कानि च व्याख्यागतानास्यादिपरिचायकं किञ्चिदपि चिह्नं नोपलभ्यते । अभ्यूहेन परं मयैवं
 विभागः कृतः । आदर्शान्तरालाभेन लब्धादर्शेभ्यश्च निर्णेतुमशक्ताः काश्चिदशुद्धयोऽपि तथैव मुद्रिताः ।
 अतो विद्वद्भिः त्रुटिरत्रत्या स्वबुद्धिवलेन वा आदर्शान्तरालोकेन वा पूरणीया ।

सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा उपहोमो वेदाहुतानामुप-
रिष्ठात्सदसस्पतिमित्येके ॥ ३ ॥

एवमुपाकरणस्य काल उक्तः । अथ प्रयोगः—अग्नेरुपसमाधानादि
तन्त्रं प्रतिपद्यते । अग्निश्च श्रोत्रियागाराद्वाहार्यः, मन्थ्यो वा; न त्वौपा-
सनो बहूनामत्र सहत्वाभावात् । भार्यायाश्च सहत्वाभावात् वचनमत्र
प्रयोगः ? । विद्यासंस्कारार्थमिदं कर्म वेदसंयुक्तम् । तत्राज्यभागान्ते
ऽन्वारब्धेषु शिष्येषु प्रधानाहुतीर्जुहोति । काण्डऋषिभ्यः प्रजापति-
स्तोमोऽग्निर्विश्वदेवा ब्रह्मा स्वयंभूः इति पञ्च काण्डऋषयः । तत्र
प्रजापतये स्वाहेति होमः । प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहेत्यन्ये । 'सदस-
स्पतिमद्भुत'मित्यनेन सदसस्पतये जुहोति । 'तत्सवितु'रित्येतया सावि-
त्र्यै, कल्पान्तरे तथा दर्शनात् । ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्वण-
वेदायेति चतस्रो वेदाहुतयः । तत उपहोमाः । जयादि प्रतिपद्यते इत्यर्थः ।
एक आचार्या वेदाहुतीनामुपरिष्ठात् सदसस्पतिं होतव्यं मन्यन्ते ॥ ३ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वा त्रीननुवाकानादितो-
ऽधीयीरन् ॥ ४ ॥

तन्त्रशेषं समाप्य वेदस्यादितः त्रीननुवाकानधीयीरन् (१) 'इषे त्वोर्जेत्वा'
(२) 'आप उन्दन्तु' (३) 'उद्धन्यमान' (४) 'अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपति धेनुर्दक्षिणा' । एते प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवानामादितश्च-
त्वारोऽनुवाकाः । (५) 'सह वै देवानां चासुराणां चे'ति स्वयंभुवः । एतेषां
वा पञ्चानां अनुवाकानां अध्ययनम् ॥ ४ ॥

प्रथमोत्तमात्रनुवाकौ वा ॥ ५ ॥

यदि वा वेदस्य प्रथमोत्तमौ अनुवाकावधीयीरन् 'इषे त्वा' (६) 'भृगुर्वे
वारुणि'रिति ॥ ५ ॥

त्र्यहमेकाहं वा क्षम्याधीयीरन् ॥ ६ ॥

यस्मिन्नहन्त्युपाकरणं कृतं तत आरभ्य त्र्यहमेकाहं वा क्षम्य विरम्या-
धीयीरन् । उपाकृते त्र्यहमेकाहं वाऽनध्याय इत्यर्थः । तत्र काण्डोपक-
रणे एकाहः पारायणोपाकरणे त्र्यहः । अधीयीरन्निति वचनं उपाकृत्य
त्र्यहादूर्ध्वं नियमेनाध्ययनं यथा स्यादिति ॥ ६ ॥

यथोपाकरणमध्यायः ॥ ७ ॥

येन प्रकारेणोपाकरणं कृतं तथाऽध्ययनं कर्तव्यम् । यदि सर्वेभ्यः काण्डऋषिभ्यो हुत्वा वेदादौ त्रयाणामनुवाकानामारम्भः कृतः प्रथमोक्तमयोर्वा तथा सति यथाध्यायमध्ययनं कर्तव्यम् । यदि तु काण्डादीनां सर्वेषामारम्भः तथा सति यथाकाण्डमध्येतव्यम् । यस्तु कृत्वा वेदमरण्येऽनुवाक्यानि परिहाप्य प्रागुत्सर्जनादध्येतुं न शक्नोति तस्य पृथक्काण्डोपाकरणम् । तत्र तस्यैव काण्डस्यैक ऋषिः सदसस्पतिः सावित्री वेदाहुतय उपहोमाः परिषेचनान्ते तस्यैव काण्डस्यानुवाकं एकाहमनध्यायः तस्यैव काण्डस्याध्ययनम् ॥ ७ ॥

तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः ॥ ८ ॥

एवमुपाकृत्यानध्यायवर्जं वेदं काण्डं वाऽरण्येऽनुवाक्यानि परिहाप्याधीयानस्य रोहिण्यामुत्सर्गः कर्तव्यः । पौर्णमास्यां वा तैषीपक्षस्यैव । तत्रास्मिन्कर्मणि होमोऽपि भवति । कथं भवति ? उपाकरणवत् समानविधानादुपाकरणवद्गृहे हुत्वैव क्षम्यमाणं कर्म प्रतिपद्यते । हिरण्यकेशिनां तु तर्पणादूर्ध्वं उदकान्ते होमः ॥ ८ ॥

प्राचीमुदीचीं वा सगणो दिशमुपनिष्क्रम्य यत्रापः पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अवकिन्यः शङ्खिन्यः तांसामन्तं गत्वाभिषेकान् कृत्वा सुरभिमत्याब्लिङ्गाभिर्वाहीणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽघमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वात्तीर्याचम्योपोत्थाय दर्भानन्यान्यस्मै संप्रदाय शुचौ देशे प्राक्कूलैर्दर्भैरासनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

सगणः सशिष्यः यत्रापः पुरस्तादिति यत्र देशे पूर्वस्यां दिशि अपःपश्यतीत्यर्थः । सुखाः सुखस्पर्शाः । सुखावगाहाः सुतीर्याः यास्ववका भवन्ति ताः अवकिन्यः तथा शङ्खिन्यः तासामन्तं समीपं गत्वाभिषेकान् कुंभैः कृत्वा ततः सुरभिमत्या दधिक्राव्ण इत्येतयाब्लिङ्गाभिः 'आपोहि ष्टा मयो भुव' इति तिसृभिः वारुणीभिः अवते हेड इदुत्तममिमं मे वरुण तत्वार्यामीत्येताभिः हिरण्यवर्णाभिः 'हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका' इति चतसृभिः पावमानीभिः प-

वमानः सुवर्जन, इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वा अभ्युक्ष्य प्रतिमंत्रं क्रिया-
व्यावृत्तिः प्रतिपादमित्यन्ये । ततोऽन्तर्जलगतः जलस्यान्तर्निमग्नो-
ऽग्रमर्षणेन तृचेन ऋतं च सत्यं चेत्यग्रमर्षणदृष्टेन त्रीन् प्राणायामान्
धारयति । सर्वत्र सगण इत्येव । अप्सु निमज्ज्यैतमनुवाकं सकृज्जपति
स एकः प्राणायामः । एवं त्रिधारयित्वात्तीर्य गृह्यान्तरदर्शनात् प्रक्षा-
लितोपदातान्याक्लिष्टानि वासांसि परिधायाचम्योत्थाय द्वौ संभूय द-
र्शनन्योन्यस्मै संप्रदाय ततः शुचौ देशे उदकान्त एव स्थण्डिलानि पृथ-
क्कृत्वा दर्भैः प्रागग्रैः आसनानि कल्पयन्ति ॥ ९ ॥

केभ्यः ? देवेभ्यः पितृभ्यः ऋषिभ्यश्च ।

ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्पतयेऽग्नये वायवे सूर्याय चन्द्र
मसे नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यस्संवत्सराय इन्द्राय राज्ञे सोमाय
राज्ञे यमाय राज्ञे वरुणाय राज्ञे वैश्रवणाय राज्ञे वसुभ्यो
रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्साध्येभ्यो मरुद्भ्य
ऋभुभ्यो भृगुभ्योऽङ्गिरोभ्य इति देवगणानाम् ॥ १० ॥

देवगण इति देवानां च तद्गणानां चेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मादि दश देवताः ।
इन्द्रादयः पञ्च राजानः । वस्वादयः दश देवगणाः । सर्वान्ते कल्पय-
न्तीति वचनात् सर्वत्र कल्पयामीत्यस्य सम्बन्धः । ब्रह्मणे कल्पयामि
प्रजापतये कल्पयामीति । एतानि पञ्चविंशतिरासनान्युदगपवर्गाणि ।
तर्पणं चैषां दैवेन तीर्थेन भवति ॥ १० ॥

अथर्षयः—त्रिश्नामितो जमदग्निर्भरद्वाजो गौतमोऽत्रि-
र्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः सप्तर्षिभ्यः कल्पयित्वा द-
क्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति ॥ ११ ॥

देवानामुत्तरतः सप्तर्षीणामासनानि, दक्षिणतोऽगस्त्याय, क-
श्यपादूर्ध्वमरुन्धत्याः, (१) गृह्यान्तरदर्शनात् ॥ ११ ॥

ततो यावदेकवैद्यन्तैः कल्पयन्ति ॥ १२ ॥

१. उत्तरत उदीचीनप्रवणे उदगग्रैर्दर्भैः प्रागपवर्गाण्यासनानि कल्पयन्ति विश्वामित्राय... (स.
गृ. २-१९-२.) इति सत्याषाढगृह्ये । विश्वामित्राय जमदग्नेये भरद्वाजाय गौतमायान्ये षसिष्ठाय
कश्यपायारुन्धत्यै कल्पयामीति दक्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति (भ. गृ. २-१०) इति भारजार्गृह्ये ।

अथापः प्रविश्य तत्रोदधिं कुर्वन्ति । उदधिः समुद्रः तमिव शोभयन्तीत्यर्थः ॥२०
कथं तदित्याह—

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

बहुभिः परिवार्यं सर्वतस्सञ्चिद्ध्य यथोर्मयस्तत्रोत्पद्यन्ते तथा कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं त्रिः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

उद्गाह्यातमितोराजिं धावन्ति ॥ २२ ॥

उद्गाह्य उच्चीर्य आतमितोः आश्रमजननात् आजिं धावन्ति । प्राचीमुदीचीं वा दिशमभिधावन्ति । तथापवर्गः ॥ २२ ॥

प्रत्येत्याभिदानादि सक्तुभिरोदनेनेति ब्राह्मणान्

भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयति ॥ २३ ॥

प्रत्येत्य गृहान् प्रविश्येत्यर्थः । आशिषः पुण्याहाद्याः पुण्याहं सस्यृध्यतामिति वाचयित्वेति ॥ २३ ॥

एवं पारायणसमाप्तौ च काण्डादि दूर्वा-

रोपणोदाधिधावनवर्जम् ॥ २४ ॥

यथास्मिन् वार्षिकेऽप्यध्याये समाप्ते उत्सर्गश्चोदितः एवमेव पारायणसमाप्तावपि कर्तव्यम् । तत्र वर्ज्याणि-काण्डादीनामध्ययनं, दूर्वारोपणमुदधिकरणमाजिधावनं चेति ॥ २४ ॥

प्रत्येत्य ब्राह्मणभोजनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

काण्डादिग्रहणात् पारायणाध्ययने यथाकाण्डमेवाध्ययनम्, तत्तु सम्भिन्नस्य पाठस्येति केचित् । अन्ये तु काण्डादिग्रहणस्योपलक्षणत्वात् सर्वप्रकारस्यानुवाकाध्ययनस्य प्रतिषेधः । पारायणे च यथारुच्यध्ययनामित्याहुः ॥ २५ ॥

एवमेवाङ्गिरहरहर्देवानृषीन् पितृंश्च तर्पयेत् ॥ २६ ॥

अङ्गिरिति वचनात् अहरहस्तर्पणमाङ्गिरेव । तेनोत्सर्गकर्मणि पूर्वोक्तानां गन्धादीनामपि प्रवृत्तिः । अहरहस्तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरम्, कल्पान्तरे दर्शनात् ॥ २६ ॥

इति गृह्यसूत्रावृत्तावनाकुलायां उपाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

अथ पञ्चमः पटलः ॥

द्वादशः खण्डः. ॥

पूर्वत्रोपनयनं व्याख्यातम् । उपनीतस्य च धर्मशास्त्रे 'अथ ब्रह्म-
चर्यविधिः' (आप. ध. १-२-१८.) इत्यारभ्य धर्मा उपदिष्टाः । अध्या-
यकाण्डव्रतानामुपाकरणसमापनयोर्विधिश्च 'उपाकरणे समापने च ऋ-
षिर्यः प्रज्ञायते' (आप. गृ. ८-१०.) इत्यत्र सम्पूर्णमेव व्याख्यातः । अथेदानीं,
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ (याज्ञ.स्मृ. १-५१.)
इत्यादिवचनार्थानुष्ठानेन कृतकृत्यस्य गुरुकुलात् समावृत्तस्यानुष्ठेयं
समावर्तनापरपर्यायं स्नानाख्यं कर्म व्याख्यायते ।

केचित्—'उपाकरणे. समापने च' (आप. गृ. ८-१) इत्यत्रैतयोः
कल्पस्याप्रसिद्धत्वात्, अवश्यमन्यत्र प्रसिद्ध आश्रयितव्य इति वदन्तः
'अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः, इत्यादिकं व्रतपटलं नाम
उपनयनानन्तरं व्याचक्षते । नैतत् ; 'उपाकरणे समापने च' (आप.
गृ. ८-१.) इत्यत्रैवानयोर्विध्योर्भाष्यकारेण सम्पूर्णमेव व्याख्यातत्वात्,
व्रतपटलाध्ययनस्य च विप्रतिपन्नत्वात्, भाष्ये प्रसङ्गाभावाच्च ॥

वेदमधीत्य स्नास्यन् प्रागुदयाहूजं प्रविश्यान्तर्लोम्ना
चर्मणा द्वारमपिधायास्ते ॥ १ ॥

अनाकुला

एवमुपनीतश्चारितब्रह्मचर्योऽधीतवेदषडङ्गो यथाचार्यकुलादन्यमा-
श्रमं प्रेषुर्भवति तस्य स्नानं नाम कर्मोपदिश्यते । यस्मिन् कर्मणि
नियमेन विशिष्टं स्नानं विधिवत् भवति तदेतत् स्नानमित्युच्यते । स्नानं
समावर्तनं तत् करिष्यन्नित्यर्थः । प्रागुदयादित्यादित्योदयो गृह्यते ।
नैनमेतदहरादित्य इति दर्शनात् । व्रजं गोष्ठम् । अन्तः अभ्यन्तरं लोमानि
यस्य तेन चर्मणा यस्य कस्यचित् मृगस्य । आसनवचनं निष्क्रमणप्र-
तिषेधार्थम् । वेदमित्यविवाक्षितमेकवचनम् । वेदं वेदौ वेदान् वा अधीत्य
पाठतश्चार्थतश्चाधिगम्येत्यर्थः । स्नास्यन्निति वचनं नैष्ठिकस्य उत्तरं
कर्म मा भूदिति ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वेदं मन्त्रब्राह्मणलक्षणम् । एकवचनं जात्यभिप्रायम् ;
'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ॥' (म.स्मृ. ३-२)

इति मनुवचनात् । अधीत्य पाठतश्चार्थतश्चाधिगम्य, सषडङ्गं समी-
मांसं वेद(१)मधीत्येत्यर्थः । अधीत्येति च विधिः ।

'वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।

इत्यस्य प्रदर्शनार्थः । स्नास्यन् स्नानार्थं कर्म करिष्यमाणः प्राणु-
यात् प्रागादित्योदयात् । व्रजं(२)गोशालां परिश्रितां प्रविश्येत्यादि व्य-
क्तार्थम् ॥ १ ॥

नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत ॥ २ ॥

अनाकुला

एतत्कर्म कुर्वाणम् । एतदहः एतस्मिन्नहनि कदाचिदपि नाभित-
पेदादित्यः । तेन सूत्रपुरीषादिकमपि तत्रैव व्रजे छायायामपि कर्तव्यम् ।
आदित्यग्रहणादग्नितापस्य न प्रतिषेधः ॥ २* ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अस्मिन्नहनि यावदस्तमयं सूत्रपुरीषोत्सर्जनार्थमप्यसौ मण्डपाद्-
हिनं निर्गच्छेत् इत्यर्थः ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं

समिधमुत्तरयाऽऽधायपेरणार्णि कट एरकायां वापविश्यो-
त्तरया क्षुरमभिमन्त्र्योत्तरेण यजुषा वप्रे प्रदायापौँ संस-
र्जनाद्या केशानिधानात् समानम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

अथ तस्मिन्नहनि मध्यन्दिने कर्म प्रतिपद्यते । अग्नेरुपसमाधाना-
दि । शम्याः । सकृत्प्राणाणि क्षुरादिभिस्सह । स्वयमेव कर्तानाचार्यः ।
आज्यभागान्तवचनं समिदाधानादेरुत्तरस्य कर्मणः कालोपदेशार्थम् ।
अनेनैव तन्त्रप्राप्तावपि सिद्धायां अग्नेरुपसमाधानादिवचनं तन्त्रारम्भ-
स्यैव मध्यन्दिननियमः, न कृत्स्नस्य कर्मणः । उत्तरयर्चा 'इमं स्तोम'मि-
त्येतया । न स्वाहाकारः, जुहोतिचोदनाभावात् । कटः प्रसिद्धः एरका
तत्प्रकृतिभूतं वृणम् । कशिप्वित्यन्ये । उत्तरयर्चा 'इयायुष'मित्येतया ।

धुरमभिमन्थ्य । उत्तरेण यजुषा 'शिवो नामासी'त्यनेन । वप्ता नापितः नाचार्यः । तस्मै धुरं प्रदाय ततः 'उष्णाः शीतास्वानीये'त्यादि यदपां संसर्जनादि कर्म केशनिधानान्तं तदुपनयनेन समानम् । किं ? कारयतीत्यध्याहारः । केन कारयति ? आचार्येण । यद्यप्याचार्यकुलादयं निवृत्तः, तथापि ज्ञानकाले विवाहकाले च समवैत्याचार्यः । समानवचनसामर्थ्यात् । योऽस्यापचितस्तमितरया (आप. गृ. ३-९.) इति च दर्शनात् । स्पष्टं चाश्वलायनके-अथैतान्युपकल्पयति समावर्तमानः (त्यमाने) (आश्व. गृ. ३-७-१.) इत्यादि । अन्ये त्वाचार्यकुल एव समावर्तनमिच्छन्ति । तत्राचार्यस्संसर्जनोन्दने कृत्वा धुरं नापितादपादाय प्रतिदिशं प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय तं च वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते । एवमन्तमाचार्यकर्म॥३॥
तात्पर्यदर्शनम्

यथा मध्यन्दिने(१) प्रधानहोमा भवन्ति तथा कर्म कुर्यात् । अत्र तु तन्त्रोपदेशोऽस्याज्यप्रधान(२) हविष्ठात् । 'आज्यभागान्ते' इति च क्रमार्थम् । आज्यभागान्ते कृते समिदाधानमेव, न पुनरर्थकृत्यमपीति । अत्र च पात्रप्रयोगे दर्व्यादीनि द्वन्द्वम्, धुरकटादीनि सकृदेव, शम्याश्च परिध्यर्थे । केचित्—दर्व्यादीन्यापि सकृदेवेति । पालाशीं पलाशवृक्षावयवभूताम् उत्तरया 'इमं स्तोमम्' इत्येतया । कटः प्रसिद्धस्तृणमयः । एका कटप्रकृतिभूतं पङ्क्तिकटाख्यं तृणम् । केचित्—कशिप्विति ।

उत्तरया 'त्रियायुषम्' इत्येतया(३) । उत्तरेण यजुषा 'शिवो नामासि'त्यनेन । वप्ते वपनकत्रै कस्मैचिन्मन्त्रविदे ब्राह्मणाय तत् धुरं प्रयच्छति । केचित्—इहाप्याचार्यो वपनं प्रारभते, नापितस्तु वप्ता अस्मै प्रयच्छतीति । तदयुक्तम्; इहाचार्यस्यैवाभावात्, नापितस्यामन्त्रज्ञत्वाच्च । 'अथानुवाकस्य प्रथमेन यजुषा' इत्यारभ्य 'तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति' (आप. गृ. १०-८) इत्येवमन्तमुपनयनेन समानं, भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

जघनार्धे ब्रजस्योपविश्य विस्रस्य मेखलां ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति । ४ ॥

अनाकुला

(४) अथोक्तकेशश्मश्रुनखो ब्रजस्य जघनार्धे पश्चार्धे उपविश्य मेखलां विस्रस्य विमुच्य, कस्मैचित् ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति ॥ ४ ॥

१. ख. ग. ज—अग्नेरुपसमाधानादिकं भवति. २. ट-हविष्कत्वात्.

३. ८ न-अभिमन्थ्य धुर' मित्यधिकम् । ४. घ. कस्तके श ।

तात्पर्यदर्शनम्

अथोत्तकेशादिको ब्रजस्य जघनार्धे पश्चार्धे उपविश्येत्यादि करोति ॥ ४ ॥

तां स उत्तरेण यजुषोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वाप-
गूहति ॥ ५ ॥

अनाकुला

प्रच्छादयति । उत्तरेण यजुषा 'इदमहममुष्यामुष्ये' त्यादिना तत्रादशब्दे-
षु नामग्रहणम्-इदमहं यज्ञशर्मणो गार्ग्यस्य पाप्मानमपगूहाम्युत्तरो
यज्ञशर्मा द्विषञ्च इति । अथ यदि वा स्यात् यज्ञशर्मणो गार्ग्यायणेति ।
दण्डाजिनयोरप्यस्मिन् काले त्यागः ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स तु ब्रह्मचारी तां मेखलां सूत्रोक्तदेशे उपगूहति अप्रकाशां करोति
'इदमहं(१) विष्णुशर्मणो(२) गौतमस्य पाप्मानमुपगूहाम्युत्तरो(३)वि-
ष्णुशर्मा द्विषञ्च' इत्यनेन यजुषा । अत्र च स्नातुर्नामगोत्रे ग्राह्ये ॥ ५ ॥

एवंविहिताभिरेवाद्भिस्तत्तराभिष्वड्भिस्स्नात्वोत्तरयो-
दुम्बरेण दतो धावते ॥ ६ ॥

अनाकुला

एवंविहिताभिः पूर्ववत्संसृष्टाभिः शीतोष्णाभिरित्यर्थः । तत्र सं-
सर्जने मन्त्रस्य लोपः, वपनलिङ्गविरोधात् । एवकारः पौनर्वाचनिकः ।
उत्तराभिष्वड्भिः ऋग्भिः आपोहिष्ठीयाभिः हिरण्यवर्णायाभिश्च । तत्र
'यासु जात' इत्यासां ग्रहणम् । प्रतिमन्त्रं चाभिषेकः । दतो धावते
दन्तेभ्यो मलमपनयति । उत्तरयर्चा 'अन्नाद्याय व्यूहध्व' मित्येतया ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवंविहिताभिस्तूर्णा मिश्रिताभिश्शीतोष्णाभिरद्भिः । 'केशान् वपतु'
इति मन्त्रलिङ्गविरोधात् एवकाराच्च न मिश्रणमन्त्रः । उत्तराभिष्वड्भिः
'आपो हि ष्ठा' इति तिसृभिः, 'हिरण्यवर्णाः' इति तिसृभिश्च । स्नाति
अभिषिञ्चति । एतच्च षण्णामन्ते सकृदेव ।

केचित्--प्रत्यृचमिति । तन्न ; गुणार्थं प्रधानाभ्यासकल्पनमयुक्त-
मित्युक्तत्वात् ।

१. ख. ग-नारायणशर्मणो वत्सस्य ज-विष्णुशर्मणो हरितगोत्रस्य.

२. ट-ठ-गौतमगोत्रस्य.

३. ख. ग-नारायणशर्मा.

(१)अथोदुम्बरेण काष्ठेन दन्तेभ्यो मलं 'अन्नाद्याय व्यूहध्वम्' इत्यनया अपनयति ॥ ६ ॥

*स्नानीयोच्छादितस्नातः ॥ ७॥

उत्तरेण यजुषाऽहतमन्तरं वासः परिधाय सार्वसुर-
भिणा चन्दनेनोत्तरैर्देवताभ्यः प्रदायोत्तरयानुलिप्य मणिं
सौवर्णं सोपधानं सूत्रोतमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परि-
प्लाव्योत्तरया ग्रीवास्वाबध्यैवमेव बादरं मणिं मन्त्रवर्जं
सव्ये पाणावाबध्याहतमुत्तरं वासो 'रैवतीस्त्वेति' समानम् ॥८॥

अनाकुला

ततः स्नानीयैः स्नानार्हैः क्लीतकादिभिः उच्छादितः उद्धतितः अपकृष्ट-
पलः पुनरपि तामिरेष्वान्निः स्नातः उत्तरेण यजुषा 'सोमस्य तनूरसि'
इत्यनेन अहतमन्तरं वासः येन कटिः प्रच्छाद्यते तदन्तरमित्युच्यते ।
येन बहिर्नावि प्रच्छादनं उपवीतं वा क्रियते तदुत्तरमिति । तयोरन्तरं
वासः परिधाय चतुर्थ्यानुलेपनं करोति । केन ? चन्दनेन । कीदृशेन ? ।
सर्वसुरभिणा सर्वाणि सुरभिद्रव्याणि यत्र भवन्ति तत् सर्वसुरभि ।
सर्वसुरभिणेति पाठे रूपसिद्धिर्मुग्धा । तत्र पूर्वमुत्तरैर्मन्त्रैस्त्रिभिर्देवताभ्यः
यच्छति 'नमो ग्रहाय' चेत्येवमादिभिः । तत उत्तरया 'अप्सरस्सु-
ो गन्धः' इत्येतया आत्मनोऽनुलेपनम् । "मुखमग्रे ब्राह्मणो ऽनुलिम्पेत्
गृह्ण राजन्यः, उदरं वैश्यः, (आश्व. गृ. ३-७-१०-१२.) इत्याश्वलायनः ।
अथ मणिमाबध्नाति ग्रीवासु प्रतिमुञ्चति । स च मणिः सौवर्णो भवति ।
प्रदानेन च वैदूर्यादिनोपहितः । सूत्रोतः सूत्रेणोतः । सपाश इत्यर्थः ।
मणिं उत्तरयर्चा 'इयमोषधे' इत्येतया उदपात्रे त्रिः परिप्लावयति ।
रुद्धदेव मन्त्रः । अथ तं उत्तरयर्चा 'अपाशोऽस्युर' इत्येतया ग्रीवास्वाब-
ध्नाति । ग्रीवाशब्दोऽयं धमनिवचनः बहुवचान्तः तद्योगात् कण्ठे
युज्यते । अस्यामृचि पृथिवी स्तूयते । तस्मादियमोषधिस्रायमाणोति
वितव्यम् । सकारलोपच्छान्दसः । अथ बादरं बहुरीबीजेन कल्पित-
वमेव सूत्रोतमुदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिप्लाव्य सव्ये पाणावाबध्नाति ।
मणिमेव परिप्लावने च बन्धने च मन्त्रप्रतिषेधः । पुनर्मणिग्रहणादुप-

धानमस्य न भवति । सूत्रोत्स्तु भवति । आबध्य मणिं तत उत्तरं वासः करोति अहतमेव । तत्र रेवतीस्त्वेत्येवमादि कर्म समानमुपनयनेनैव प्रत्येतव्यम् । रेवतीस्त्वेत्येताभिरिति वा उत्तराभिरित्येव वा सिद्धे समानवचनमुपनयनवत् प्रयोगार्थम् । तेन उत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत्यादि परिहितानुमन्त्रणान्तं गुरोः कर्म ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्नानोपकरणैः(१) क्लीतकमधूकचूर्णादिभिः उद्धर्तितदेहः आमलकपिष्टादिभिः(२) स्नानीयैस्नातश्च भवति ॥ ७ ॥

‘सोमस्य तनूरसि’ इत्यनेन यजुषा अहतमन्तरं वासः अन्तर्वासोऽन्तरीयमित्यर्थः । तत् परिदधाति । अनेन सूत्रेणांत ऊर्ध्वं स्नातकस्य नित्यमन्तर्वासो विधीयते । यजुः पुनः कर्मार्थमेव, प्रकरणाम्नानात् । ततस्सार्वसुरभिणा सर्वैः कस्तूरिकादिभिर्गन्धद्रव्यैर्वासितेन चन्दनेन अनुलिम्पतीति व्यवहितेन सम्बन्धः । कथमनुलिम्पति ? (३) इत्यत्राह—उत्तरैरित्यादि । ‘नमो प्रहाय च’ इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः देवताभ्यश्चन्दनं पूर्वं प्रदाय, पश्चात् ‘अप्सरस्सु यो गन्धः’ इत्यनया आत्मानमनुलिम्पति । मुखस्य चाध्रेऽनुलेपः; ‘मुखमप्रे ब्राह्मणो लिम्पेत्’ (आश्व-गृ. ३-७-१०.) इत्याश्वलायनगृह्यात् । देवताभ्यः प्रदानं च नमश्शब्देन, न तु मन्त्रान्तेन; नमस्कारस्यापि(४)प्रदानार्थत्वात् । मणिं कीदृशं ? सौवर्णसुवर्णविकारम् । सोपधानं वज्रवैडूर्यादिना उभयतः परिगृहीतम् । सूत्रेणांतं सूत्रप्रोतम् ‘इयमोषधे त्रायमाणा’ इत्येतया सकृदुच्चरितया उदपात्रे प्रदक्षिणमविरतं त्रिः परिप्लाव्य, उत्तरया ‘अपाशोऽस्युरो मे’ इत्यादिकया ‘पुण्याय’ इत्यन्तया त्र्यवसानया तं मणिं प्रीवासु कण्ठे आबध्य, बदरीबीजमयं बादरं(५)सूत्रोत्तमेव मणिमेवमेवोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं तूष्णीं परिप्लाव्य, तूष्णीमेव सव्ये पाणावाबध्नाति ।

अहतमुत्तरं वासः (६)परिधानीयमेव, नान्तरीयम् । तदुपनयनेन समानम् । स्वयं परिदधाति, इहाचार्याभावात् । ततश्च ‘रेवतीस्त्वा’ इति द्वाभ्यां परिधानीयं वासोऽभिमन्त्र्य ‘या अकृन्तन्’ इति तिसृभिः परिधाय ‘परीदं वासः’ इत्यनुमन्त्रयते । ‘रेवतीस्त्वेति समानम्’ इति वचनबलाच्च मन्त्रस्थयुष्मदर्थलिङ्गबाध एव । यद्वा अन्यो विद्वान् ब्राह्मणः रेवतीस्त्वेति समानं करोति ।

१. ख. ब-क्लीतकमाधुक. क-क्षितगविधुक. घ. मसूर.

२. ट-ड-शिरस्नानीये. ३. इत्यत आह—

४. ट-प्रदर्शनार्थत्वात् ।

५. ट-ड-सूत्रोत्तं ।

६. घ-ट-परिधानमेव नान्तरीयम् ।

कुतः पुनः 'अहतमुत्तरं वासः' इत्यनेनापि परिधानमेवोच्यते नोत्तरीयम् ? उच्यते-रेवतीस्त्विति समानमुपनयनेनेति वचनात् उपनयने च 'तिसृभिः परिधाप्य परिहितमुत्तरया, (आप.गृ.१०-१०.) इति परिधानार्थवासोऽवगमात् । (१) पूर्वस्य 'अहतमन्तरं वासः' इति चोदितत्वाच्च । उत्तरीयं तु 'नित्यमुत्तरं कार्यम् (आप. ध. २-४-२२.) इत्यादिधर्मशास्त्रवचनादत्रापि सिद्धमेव ।

केचित्—इहोत्तरीयं विधीयते नैव परिधानीयम्; उत्तरमिति वचनात् । तथा आचार्य एव 'रेवतीस्त्वा इत्याद्युपनयनेन समानं करोतीति । (२)तन्न; परिधाप्य, परिहितम्' इत्यनुपपत्तेरेव । तथा आचार्यकुलाग्निवृत्तेनेदं स्नानं क्रियते । (३) तत्राचार्यकर्तृकत्वा (४)प्रसक्तिरेव ॥ ८ ॥

तस्य दशायां प्रवर्तौ प्रबध्य दर्व्यामाधायाज्येनाभ्याना-
यन्नुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनाकुला

तस्योत्तरस्य वाससो दशायां प्रवर्तौ कर्णालङ्कारौ सौवर्णौ प्रबध्य दर्व्यामाधायाज्येन उत्तरा अष्टौ प्रधानाहुतीर्जुहोति । अभ्यानायन् प्रवर्तयोरुपर्याज्येनानयनं कार्यान्नित्यर्थः । अभ्यानयन् इति वा पाठः । अस्मिन् पक्षे सव्येन पाणिनाऽभ्यानयनम् । अभ्यानायमिति णमुलन्तस्य युक्तः । अभ्यानीयाभ्यानीयेत्यर्थः । सर्वथा प्रवर्तयोरुपर्यासिकेनाज्येन प्रधानहोमः । जयादिवचनं प्रवर्तावपनीय यथासिद्धं प्रतिपद्येतेत्येवमर्थम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

तस्य अनन्तरप्रकृतस्य वाससो दशायां प्रवर्तौ कुण्डले सौवर्णे प्रबध्य तावुपायेन दर्व्या अग्रं स्थापयित्वा । आज्येनेति पतिभाषाप्राप्तानुवाद्-
भ्यानयनविधानार्थः । अभ्यानायमिति (५) णमुलन्तोऽर्थपाठः । ततश्च स्वयमेव सव्येन हस्तेन स्थापितयोः प्रवर्तयोरुपरि आज्यमानीय तेनैवाज्येन उत्तराः 'आगुध्यं वचस्यम्' इत्याद्या अष्टौ प्राधानाहुतीर्हुत्वा, ततो दर्व्या अग्रात्तावपनीय, यथाप्रसिद्धं जयादि प्रतिपद्यते । सूचनात्सूत्रमिति निर्वचनाच्च सूत्रे सर्वत्रानेकार्थविधिनिबन्धनो वाक्यभेदोऽपि नैव दोष इत्युक्तम् 'अग्निमिध्वा' (आप. गृ. १-१२.) इत्यत्र ।

१. ख. ड-अपूर्वस्य । २. ट-नैतत् । ३. तत्राचार्यविविधा. ४. णमुलन्तश्चार्थपाठः ।

५. णमलन्तश्चार्थपाठः ।

कोचित्--सव्येन हस्तेन अभ्यानायन्नन्येन वाभ्यानायन्निति पाठेन
भवितव्यमित्याचक्षते ॥ ९ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वैताभिरेव दक्षिणे कर्णे

आबन्धीतैताभिस्सव्ये ॥ १० ॥

अनाकुला

परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । तेनास्याहनि भोजनं न
भवति । एताभिरेवाहुतिभिः आहुत्यर्थैर्मन्त्रैरित्यर्थः । वचनादेकं कर्म
बहुमन्त्रं स्वाहाकारवांश्च मन्त्रः प्रयोज्यः । सव्ये चेत्युच्यमाने मन्त्राणां
विभज्य विनियोगः स्यात् । तस्मात् पुनरेताभिरित्युक्तम् ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

परिषेचनानन्तरमेव एताभिरेव 'आयुष्यं वर्चस्यम्' इत्यष्टाभिरेव दक्षि-
णे कर्णे प्रवर्तधोरेकं आबन्धीत प्रतिमुञ्चेत् । तथान्यमेताभिरेव सव्ये कर्णे ।
अत्र च होममन्त्राणामेव आबन्धनकरणत्वेन सूत्रवाक्यसादृश्यानुमि-
तया श्रुत्वैव चोदितत्वात्तेराबन्धनमपि गौण्या वृत्त्या प्रकाश्य(१)मैन्द्री-
वत् । तथैताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो बहुत्वाद्वाचां ब्राह्मणग्रामवत् । न
चात्र होमार्थानामेव आबन्धनार्थत्वेनापि विनियोगे देवदत्तीयं गौर्यंश्च
दत्तियेतिवद्विरोधः । (२) 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इत्यादिवद-
धिष्ठानलक्षणया विनियुक्ताकार(३)मतिरोधाद्यापि विनियोगोपपत्तेः,
ऋङ्मन्त्रविषये त्वनेकार्थत्वमपि नायुक्तमित्या(४)ग्नेय्यधिकरणे उक्त-
त्वाच्च ।

कोचित्--एताभिरित्यनेन प्रकृताहुतिपरामर्शादाहुत्यर्था मन्त्रा
लक्ष्यन्ते 'पितृणां याज्यानुवाक्याभिरुपतिष्ठते' इतिवदिति । मैवम; यतः

१. 'कदाचन स्तरारिसि नेन्द्र सश्रसि दाशुषे । उपोपेन्तु मधवन् भूय इन्तु ते दानं देवस्य पृच्यते'
इतीयमैन्द्री ऋक् । अनया चेन्द्रो मुख्यया वृत्त्या प्रकाशयते । 'कदाचन स्तरारिसीत्यैत्या गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते' इति ब्राह्मणवाक्यगतया ऐत्येति तृतीया श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वमस्या ऋचोऽवबोध्यते ।
अतश्च विनियोगबलादिन्द्रप्रकाशिकाया अप्यस्याः गार्हपत्यप्रकाशकत्वमपि गौण्या वृत्त्याङ्गीक्रियते । तद-
दत्रापि होमीयानामपि मन्त्राणां विनियोगबलात् आबन्धनप्रकाशकत्वमपीत्यर्थः ।

२. 'कपालेषु भ्रपयती' ति वाक्येन पुरोडाशश्रपणे विनियुक्तानि कपालानि । 'पुरोडाशकपालेन
तुषानुपवपति' इति वाक्येन पुरोडाशार्थस्यैव सतः कपालस्यात्यक्तपूर्वसम्बन्धस्य तुषोपवापाधिकरण-
त्वमपि विधीयते । तद्वदत्रापि अपरित्यक्तहोमसम्बन्धानामेव मन्त्राणामाबन्धनार्थत्वेनापि विधाने न कोऽ
पि दोष इत्यर्थः ।

३ ख. छ. इ--विनियुक्ताकारं तिरोधाद्यापि. इत्युपपाठः ।

४ पू. मी. ३-२-८

पूर्वत्रोत्तसहस्रीरिति लक्षणया प्रकृतानामन्त्राणामपि परामर्शो वरम्; न
त्विहापि वाक्ये लक्षणा ॥ १० ॥

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं स्रजेशिरस्याञ्जनमादर्शावे-
क्षणमुपनहौ छन्नं दण्डमिति ॥ ११ ॥

अनाकुलः

एवमुत्तरैरपि मन्त्रैर्यथालिङ्गं स्रजेशिरसि षट् द्रव्याण्युपयुञ्जीत यथा-
हम् । तत्र 'शुभिके शिरः' इति द्वाभ्यां स्रजेशिरसि बन्धनम् । यथालिङ्ग-
वचनात् (द्वाभ्यामिमां तामपिनहो' इति) । स्रज इति षष्ठ्येकवचनम्,
न प्रथमायां द्वितीयायां वा बहुवचनम् । इमां तामित्येकवचनात् । शिर-
सीति वचनात् अस्योर्न भवति । "न मालोकताम् । माले चेत ब्रूयुः,
स्रगित्यभिधापयौत" (आश्व. गृ. ३. ट. १२.) इत्याश्वलायनः ।

अथ 'यदाञ्जनं त्रैककुद'मिति द्वाभ्यामञ्जनं अक्षणोरुपयुञ्जीत । तत्र
द्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यां पूर्वं दक्षिणस्याञ्जनम् । अथ ताभ्यामेव सव्यस्य ।
यद्यपि 'तेन वामाञ्ज' इति मन्त्रे द्विवचनं भवति । तथापि एवमित्य-
तिदेशसामर्थ्यात् प्रवर्तयोरबन्धनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर्मन्त्राभ्यावृत्तिश्च
भवति । तत्र सान्नायककुम्भीवत् द्विवचनं, यथा "अप्रसस"साय-
यज्ञस्योक्ते उपदधाम्यह"मिति ।

अथादर्शस्यावेक्षणं 'यन्मे वचं' इत्येतया । अवेक्षणमित्यनुच्यमाने
आदानमेव स्यादस्मिन् काले; 'इदं तत्पुनरादद' इतालङ्गात् तस्मा-
दवेक्षणग्रहणम् । ततः उपानहावुपमुञ्चने 'प्रतिष्ठे स्थ' इति यजुषा ।
आञ्जनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर्मन्त्रस्यावृत्तिश्च भवति । ततश्छत्रमा-
दायात्मानमाच्छादयति 'प्रजापतेश्शरणमसी'ति यजुषा । देवस्य त्वेति
यजुषा दण्डमादत्ते । वैणवमित्याश्वलायनः ॥ (आश्व.गृ. ३-८-१५) ॥१०॥

तात्पर्यदर्शनम्

यथा कर्ममध्ये समन्त्रकं प्रवर्तौ हि बद्धौ, एवमुत्तरैर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं म-
न्त्रलिङ्गानुसारेण स्रगादिषट्कं आबध्नीत कर्तव्यमित्यादि यथार्हं वा-
क्यशेषः । तत्र 'शुभिके शिरः' इत्यनयैकयैव शिरसि स्रजमाबध्नीत ।
'यामाहरत्' (१) इत्येषा विकल्पार्था; 'एकमन्त्राणि कर्माणि' । 'अवशिष्टा
विकल्पार्थाः' (आप. प. १-४१; ४-१२) इति परिभाषावचनात् । स्रज
इति द्वितीयैकवचनार्थे; 'शुभिके शिर आरोह' 'यामाहरत्' इत्याद्येक-

वचनलिङ्गात् । षष्ठ्येकवचनं वा । तथा सति, स्रज आबन्धनं कर्तव्यमिति शेषः ।

तथा 'यदाञ्जनं त्रैककुदम्' इत्येकयैव सकृदुच्चरितया त्रिककुत्तवर्तजाताञ्जनेन युगपदक्षणोरञ्जनं कर्तव्यम् । अत्रापि 'मयि पर्वत' इत्यादीनि चत्वारि यजूंषि विकल्पार्थान्येव । न चाक्ष्णोः पर्यायेणाञ्जनम्; 'तेन वाम्' इति द्विवचनलिङ्गविरोधात् । तथैव 'यन्मे वर्चः परागतम्' इत्येतया आदर्शावेक्षणं कर्तव्यम् । तथैव 'प्रतिष्ठे स्थः' इत्यनेन यजुषोपानहौ युगपदुपमुञ्चते; 'प्रतिष्ठे स्थः' इति द्विवचनलिङ्गात् । तथैव तूर्ष्णीं छत्रमादाय 'प्रजापतेः शरणमसि' इति यजुषा आत्मानमभिच्छादयति । तथैव दण्डं वैणवं 'देवस्य त्वा' इत्यादियजुषा आदत्ते । इति एतानि षट्द्रव्याणीत्यर्थः ।

केचित्तु—'शुभिके शिर आरोह' 'यामाहरत्' इति द्वाभ्यामपि स्रज आबन्धनम् । तथा 'यदाञ्जनं' 'मयि पर्वत पूरुषम्' इति द्वाभ्यामप्याहुत्ताभ्यां दक्षिणसव्ययोरक्ष्णोः क्रमेणाञ्जनम्; 'एवमुत्तरैर्यथालिङ्गम्' इति वचनबलात् । ततश्च 'तेन वाम्' इति लिङ्गमपि विधिबलाद्वाध्यमेव । यथैकस्यां साम्नाय्यकुम्भ्यां 'उखे उपधाम्यहम्' इति द्विवचनलिङ्गम् । उपानहोरुपमोचनेऽप्यञ्जनवदेव व्याख्येति । तदसत; 'एकमन्त्राणि' (आप. प. १-४१) इत्यादिपरिभाषाविरुद्धत्वात् । 'एवमुत्तरैर्यथालिङ्गम्' इत्यस्य च पूर्वव्याख्येनेऽप्युपपत्तेः । 'मयि पर्वत पूरुषम्' इत्यत्र पाठे प्रलिष्टेऽपि विभागे निराकाङ्क्षत्वात्, वाक्यभेदावगतेश्च ॥११॥

* वाचं यच्छत्या नक्षत्रेभ्यः ॥ १२ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्योत्तरेणार्धर्चेन दिश उपस्थायोत्तरेण नक्षत्राणि चन्द्रमसमिति ॥ १३ ॥

अनौकुला

ततः उत्तरेणार्धर्चेन 'देवीष्वहुवीं' रित्यनेन प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः सर्वा दिशो मनसि कृत्वा मन्त्रान्तेन प्रदक्षिणमावृत्य समनुवीक्षते । षडेव दिशः । षडूर्वीरिति लिङ्गात् । प्राच्याद्याश्चतस्रः ऊर्ध्वा अधरा चेति । तत उत्तरेणार्धर्चेन 'मा हास्मही' इत्यनेन नक्षत्राणि चन्द्रमसं च सहोपतिष्ठते ॥ ११ ॥

* इदमुत्तरं च सप्तमेकस्रजतया परिगणितं इरदत्तेन ।

तात्पर्यदर्शनम्

इदं च व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

उत्तरेणार्धेन 'देवीष्वहुर्वीः' इत्यनेन दिशः अवाचीषष्ठा उपस्थाय, उत्तरेण 'मा हास्महि' इत्यर्धेन नक्षत्राणि चन्द्रमसं चोपतिष्ठते । श्रुतिबलात् 'मा हास्महि' इत्यत्र नक्षत्राणीत्यध्याहृत्य तानि प्रकाश्यान्वेव ॥ १३ ॥

रातिना सम्भाष्य यथार्थं गच्छति ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वादशः खण्डः ॥

अनाकुला

रातिना बन्धुना संभाष्य किं मया कर्तव्यम्? क आश्रमः प्रतिपत्तव्यः? इति संभाषणं कृत्वा तेन रातिना सह गच्छति अवधृतमाश्रमं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । 'बुध्वा कर्माणि यत् कामयेत तदारभेते' (आप. ध. २-२१-५.) त्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनं प्रव्रजतोऽपि संभाषणान्तं स्नानकर्म यथा स्यादिति ॥ १२ ॥

इति गृह्यसुत्रवृत्तावनाकुलायां द्वादशः खण्डः ॥ १२ * ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

रातिः मित्रं रमयतीति व्युत्पत्त्या । तेन सह विस्रब्धस्सम्भाष्य आत्मशक्त्याद्यनुरूपं धर्मादिकं विचार्य निश्चित्य । यथार्थं गच्छति तेन रातिना सह योऽर्थो धर्मो मोक्षो वा साध्यत्वेनावधृतः, तदनुरूपमाश्रमं गार्हस्थ्यं मौनं वा प्रतिपद्यते । एवं च ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजतोऽपि सम्भाषणान्तं स्नानं कृत्वैव (१) प्रव्रज्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वादशः

खण्डः समाप्तः ॥

अथ त्रयोदशः खण्डः।

एवं स्नानस्य मुख्यकल्पं (१)विधायानुकल्पं विदधाति—

अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं

समिधमादधाति ॥ १ ॥

अनाह्वया

व्याख्यातं स्नानकर्म गरीयश्च मुख्यं च । अथेदानीमेतदपरं स्ना-
नविधानं लघीयश्च गौणं च व्याख्यायते । किं तत् ? तूष्णीमेव तीर्थे
भूमिष्ठे जले स्नाति । नोद्ध्युक्ताभिर्दशिताभिः । तूष्णीं च समिधमाद-
धाति । न मन्त्रेण । पालाशी समित् । एतावदेवास्मिन् विधौ कार्यम् ।
नान्यत् किञ्चित् प्रागुदयात् व्रजमित्यादिकम् । वपनादि तु लौकिक
मधर्मकं भवति । तत्र प्रयोगः—केशश्मश्रुनखलोमानि वापयित्वा मे
खलादण्डमजिनमित्यपनयि तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा दन्तधावनमौदु
म्बरेण काष्ठेन कृत्वा स्नानीयोच्छादितः पुनः स्नात्वा अहते वाससी
परिधायान्त्रम्याग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य पालाशीं समिधमग्निं मन-
सा ध्यायन्नाधाय मणिप्रभृतीन्यलङ्करणानि यथोपपादमुपादत्ते तूष्णीं
मेव सर्वम् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शितम्

अथापरमेतद्विधानं । उच्यते इति शेषः । तीर्थे पुण्यनद्यादौ । समिधं
पालाशीं, अविरोधात् । एवकाराच्चास्मिन् विधौ (२)नान्यत्किञ्चिद्-
नुष्ठेयम् ।

ननु—पूर्वस्मिन्नेव विधौ स्नानसमिधाधानयो(३)रन्त्यः प्रकारो वै
काल्पिक इति किमिति नास्थीयते ? उच्यते—एवकारवैयर्थ्यप्रसङ्गात्,
स्नानसमिधाधानयोरिह व्युत्क्रमेणाभिधानात्, अस्य सूत्रस्य बह्वक्षर-
त्वाच्च । यदि ह्ययं पूर्वस्मिन्नेव विधौ वैकल्पिकोऽभिप्रेतोऽभविष्यत्, तदा
तत्रैव 'पालाशीं समिधमुत्तरयाधाय तूष्णीं वा' 'एवंविहिताभिरेवाग्निं
रुत्तराभिः षड्भिः स्नात्वा तीर्थे वा तूष्णीम्' इत्यल्पैरेवाक्षरैरसूत्रयिष्यत् ।
किञ्च सूत्रकाराणां नैवैयं शैली दृष्टचरा-यदुत् साङ्गं प्रधानमुक्त्वा
पश्चादथादिना सूत्रेण वैकल्पिकानां प्रकारभेदानामभिधानमिति । एव-
मेव 'अथैतदपरं दग्ध एवाञ्जोलना जुहोति (आप. गृ. २२-१०) (४)इ-
त्यस्यापि व्याख्यानम् । प्रयोगस्तु—ब्रह्मचारिलिङ्गानि मेखलादीनि त्यक्त्वा

स्नानात्वा, वासोऽन्नरपास्नानादि कृत्वा, श्रोत्रियागारादग्नि-
माह्वयः यत्र क चाग्निम्' इति विधिनोपसमाधात्, तत्र प्रजापतिं मनसा
ध्यायन्तुष्णीमेव क्षमिथमादधाति ।

कचित्—केशश्मश्रु(२)वपनादिकमन्वदप्यविरोधि तुष्णीमेव क
रतीति ॥ १२ ॥

यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्च उपविशति

यथापुरस्तात् ॥ २ ॥

अनाकुला

उक्तयोरन्यतरेण स्नातको भवति । तस्यास्मिन् काले बन्धुभिर-
पचितिः कार्याः गोमधुपर्काहो वेदाध्याय इति वचनात् + आवेद्याह्यं
(२)दद्या(बौ. गृ. १-२-६.)दिति कल्पान्तरम् । साधु व्रतस्नात(३)
प्रथयेध्यामो भवन्तमिति निगदेनावेदनं कौषीतकिनस्समामनन्ति ।
"विष्टरं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिकैकं
वेदयन्ते" (आश्व. गृ. १-२१-६.) इत्याश्वलायनः । तत्र यत्र देशेऽस्यै
अपचितिं कुर्वन्ति बान्धवाः, तत्र तैर्दत्ते कूर्चे उपविशति यथापुरस्तादुपनयने
आचार्यः । कूर्चं प्रत्तमुधादायोदगग्रं निधाय तस्मिन् 'राष्ट्रभृदसी'
त्यनेनोपविशतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यत्र यस्मिन् स्वधर्मयुक्तस्य कुटुम्बिनो गृहे आतिथ्यार्थमागताया-
स्य स्नातकायापचितिं पूजां मधुपर्काख्या कुर्वते कुटुम्बिनः । बहुवचनं
वानुपादेयगतत्वादविश्वक्षितम् । अत एवोत्तरत्र प्राहेत्येकवचनम् । तत्र
त्र गृहे तैर्दत्ते कूर्चं उपविशति । यथापुरस्तात् उपनयने आचार्यः
राष्ट्रभृदसि' इति यजुषा उपविशति तथा उपविशोदित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गं राजा स्थपतिश्च ॥ ३ ॥

अनाकुला

एवं राजा स्थपतिश्च यथा ब्राह्मणः स्नातकः कूर्चे उपविशति । यथा-
लेङ्गमाचार्यासन्दीति । एवं राजा स्थपतिश्च पूजयमानौ उत्तराभ्यां यजु-
र्यां यथालिङ्गमुपविशतः । तत्र क्षत्रियो राष्ट्रधिपतिरभिषिक्तो रा-
थाय साम्राज्यं तस्य लिङ्गम् । स एव जनाधिपतिः । स्थापयत्यभि-
षेक्तः स्थपतिः । आधिपत्यं तस्य लिङ्गम् । उत्तराभ्यां राजा स्थपतिश्च-

त्येव सिद्धे 'एवं' 'यथालिङ्ग'मित्युच्यते-यथा प्रथमस्य मन्त्रस्य लिङ्गात् विनियोगः एवमुत्तरयोरपि प्रज्ञापनार्थम् । तेन प्रथमो मन्त्रो ब्राह्मणस्यैव भवति । आचार्यासन्दीति लिङ्गात् । ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यत इतिचोक्तत्वात् । तेन क्षत्रियवैश्वयोः तूष्णीमुपवेशनम् । तथा "चार्यायत्विजे इवशुराय राज्ञ"इति राज्ञोऽपचितिः । अधिपतेस्तु इवशुरत्वेनापचितिः ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यथा ब्राह्मणः पूज्यो मन्त्रेणोपविष्टः, एवं राजा स्थपतिश्चोत्तराम्नां यथालिङ्गं 'राष्ट्रभृदसि सभ्राडासन्दी' इति राजा, 'राष्ट्रभृदस्यधिपत्यासन्दी' इति स्थपतिश्चोपविशेदित्यर्थः । राजा च क्षत्रिय एव, न तु प्रजापालनकर्ता ऽन्यवर्णोऽपि । ननु क्षत्रिये राजशब्दप्रयोग आन्व्राणां, आर्याणां तु प्रजापालनादिकर्तव्येव, तत्कथं बलवदार्यप्रयोगबाधेन राजाक्षत्रिय एवेति ? मैवम् । आर्यवरस्य भगवतः पाणिनेः गणपाठे 'राजासे' इति विशेषस्मरणस्यान्ध्रप्रयोगमूलत्वमेव युक्तमिति (१) अवेष्ट्यधिकरणे साधितत्वात् । स्थपतिश्च महदाधिपत्यं प्राप्तोऽन्यवर्णोऽपि ।

अन्ये-वैश्वः स्थपतिरिति ।

केचित्तु-क्षत्रिय एव राज्याभिषिक्त इति ॥ ३ ॥

‘आपः पाद्या’ इति प्राह ॥ ४ ॥

अनाकुला

अथ मधुपर्कप्रदाता पादप्रक्षालनार्थं अप उपसंगृह्य 'आपः पाद्या' इति प्राह ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ अपचेता पादप्रक्षालनार्था अप उपसङ्गृह्य 'आपः पाद्या' इति प्राह । एतच्च सम्वादवचनं अनन्तरं यत्कर्तव्यं तत्कुर्वित्प्रेवमर्थम् । एवमेव प्रयोजनं 'अर्हणीया आपः' इत्यादिष्वपि ॥ ४ ॥

उत्तरयाऽभिमन्त्र्य दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय

प्रयच्छेत्सव्यं शूद्राय ॥ ५ ॥

अनाकुला

अथ पूज्यमानस्ता अपः उत्तरयर्चा 'आपः पादावनेजनी'रित्ये तथाऽभिमन्त्र्य प्रक्षालयित्रे 'ब्राह्मणाय दक्षिणं पादं पूर्वं प्रयच्छेत् प्रसारयेत् ।

प. ५., सं. १३.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १७५

सव्यं शूद्राय क्षत्रियवैश्याभ्यामनियमः । पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । स्त्री-
त्वव्येवम् । 'स्त्री प्रक्षालयति पुमानभिषिञ्चति । विपरीतमेके' (बौ. गृ-
१-२.) इति कल्पान्तरम् । पत्नीयजमानौ जङ्घे धावत इति यज्ञे विशेषः
आपः पाद्या इति प्रकरणादेव सिद्धे पादप्रहणमुत्तरत्र पादप्रत्ययो म-
भूदित्येवमर्थम् । तेन प्रक्षालयित्नुपस्पर्शनं पादे न भवति ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ पूज्यस्ता अपः 'आपः पादावनेजनीः' इत्येतयाऽभिमन्त्र्य प्रथमं
दक्षिणं पादं ब्राह्मणाय प्रक्षालयित्रे प्रयच्छेत् प्रसारयेत् । शूद्राय तु पूर्वं
सव्यम् । अत्र ब्राह्मणशूद्रावेव प्रक्षालयितारौ, न तु राजन्यवैश्याः
तयोरनभिधानात् ।

अन्ये तु—क्षत्रियवैश्याभ्यां अनियमेन पूर्वं पादं प्रयच्छेदिति ॥५॥

प्रक्षालयितारमृपस्पृश्योत्तरेण यजुषाऽऽत्मानं

प्रत्यभिमृशेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

तथा स्वेन हस्तेनावनेकतुः पाणी संस्पृशे (बौ. गृ-१-२.) इति
कल्पान्तरम् । उत्तरेण यजुषा 'मयि महः' इत्यनेन प्रतीचीनमभिमर्श-
नम् । तच्च हृदयदेशे भवति । आत्मनः स्थानं हि तत् ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततः प्रक्षालितपादस्तं प्रक्षालयितारं पाणानुपस्पृश्य 'मयि महः'
इति यजुषा आत्मानं हृदयदेशे प्रत्यभिमृशेत् प्रतिलोमेन पाणिना स्पृ-
शेत् । ततोऽपामुपस्पर्शनम् ॥ ६ ॥

कूर्चाभ्यां परिगृह्य मृन्मयेना'र्हणीया आप'

इति प्राह ॥ ७ ॥

अनाकुला

ततः प्रदाता मृण्मये पात्रे उपनीता अपः कूर्चाभ्यामधस्तादुप-
रिष्टाच्च परिगृह्य 'अर्हणीया आप' इति प्राह निवेदयति । पुष्पाक्षतैस्संयुक्ता
इति कल्पान्तरम् ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथार्हयिता मृन्मये पात्र अर्हणार्थाः पुष्पाक्षतसंयुक्ताः अप आनीय,
कूर्चाभ्यामधस्तादुपरिष्टाच्च परिगृह्य 'अर्हणीया आपः' इति प्राह ॥ ७ ॥

उत्तरयाऽभिमन्त्रयाञ्जलावेकदेश आनीयमानं

उत्तरं यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अर्हणीया अपाः निवेदिता उत्तरया 'आमागं' श्रित्येतया अभिमन्त्रयेत् । पूज्यमानस्ततोऽञ्जलिं कृत्वा हस्तेन ततस्तस्याञ्जलौ एतासामेकदेशमानयति प्रदाता । तस्मिन् आनीयमाने उत्तरं यजुः 'विराजो दोहोऽसी'त्येतत् जपेत् पूज्यमानः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ पूज्यस्ता अपाः 'आमागन्' इत्येतयाऽभिमन्त्रय्य तासामेकदेशे स्तोके स्वाञ्जलौ दात्रा आनीयमाने 'विराजो दोहोऽसि' इति यजुर्जपेत् ॥ ८ ॥

शेषं पुरस्ताद्विनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ॥ ९ ॥

अनाकुला

अथ तासामपां शेषं पूर्वस्यां द्विशि नयति प्रदाता । तत् विनीयमानं उत्तरयर्चा 'समुद्रं व' इत्येतयाऽभिमन्त्रयते पूज्यमानः । एतस्मिन्काले वस्त्रयुगलं कुण्डलयुगं गां स्रजं यच्चान्यदलङ्करणार्थं तत्सर्वं दद्यात् । भोजनान्त इत्यन्ये । तत्सर्वमपचितिशब्देन चोदितं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ तासां शेषं दात्रा नीयमानं पूज्यः 'समुद्रं वः' इत्येतया अनुमन्त्रयते ।

केचित्-अस्मिन् काले भोजनान्ते वा पूज्याय वस्त्रकुण्डलयुगाद्यलङ्करणं दातव्यम् ; अन्यथाऽयं पूजित एव न भवति । एतच्चापचितिशब्देनास्माकमपि चोदितमेवेति ॥ ९ ॥

दधि मध्विति संसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्चा-

भ्यां परिगृह्य 'मधुपर्क' इति प्राह ॥ १० ॥

अनाकुला

वर्षीयसा बृहता कांस्येन पात्रेण मधुपर्कं प्राह । कांस्येन वर्षीयसा पिधायेत्येवमपि सम्बन्धः । तेनोभयाः पात्रयोः कांस्यनियमः सिद्धो भवति । इतिशब्दः प्रकारे-दधि मध्विति वा पयो मध्विति वेति ॥१०॥

तात्पर्यदर्शनम्

दधिमध्वित्येतद्वर्षीयसाविविधानात् कस्मिंश्चित्पात्रे संसृज्य, ततो व-

वीयसा बृहता कांस्येन पात्रेण पिधाय । शेषं व्यक्तम् ।

अन्ये तु अपिधानं कांस्यं प्रदर्शनार्थम्, तेनेतरदपि कांस्यमेवेति ॥ १० ॥

त्रिवृतमेके घृतं च ॥ ११ ॥

अनाकुला

त्रयाणां द्रव्याणां समुदायः त्रिवृत । पूर्वोक्ते द्वे दधि मध्विति वा प-
यो मध्विति वा, घृतञ्च तृतीयम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

त्रयाणां द्रव्याणां समाहारस्त्रिवृच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् पक्षे पूर्वो
क्ते दधिमधुनी घृतं च संसर्जनीयानि ॥ ११ ॥

पाङ्क्तमेके धानास्सक्तूश्च ॥ १२ ॥

अनाकुला

पञ्चानां द्रव्याणां समुदायः पाङ्क्तम् । दधि मधु घृतं धानास्स-
क्तवः इति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इहापि पञ्चानां समुदायः पाङ्क्तः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुर्भ्यामप आचामति

पुरस्तादुपरिष्ठाच्चोत्तरया त्रिः प्राश्यानु-

कम्प्याय प्रयच्छेत् ॥ १३ ॥

अनाकुला

अथ तं मधुपर्कमुत्तराभ्यामृग्भ्यां 'त्रय्यै विद्यायै, 'आमामग्नि' त्येता-
भ्यामभिमन्त्र्य पूज्यमानः प्रतिगृह्णाति । पाद्यादीनामभिमन्त्र्य प्रतिग्रहदर्श-
नात् मधुपर्कस्याभिमन्त्र्य प्रतिग्रहः, न प्रतिगृह्याभिमन्त्रणम् । ततस्तं 'य-
न्मधुन' इत्येतया त्रिः प्राश्नाति । सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततः प्राश-
नस्य पुरस्तादुपरिष्ठाच्च यजुर्भ्यामनन्तरपठिताभ्यां "ममृतोपस्तरणमस्य-
मृतापिधानमसी" त्येताभ्यां यथाक्रमं अप आचामति । तत्र प्रयोगः-अ-
मृतोपस्तरणमस्येत्युपस्तरणीया अप आचम्य मधुपर्कं मन्त्रेण प्राश्या-
चम्य एवं द्विस्तूष्णीं प्राश्यापिधानीया अप आचामति । पश्चात् शौचा-
र्थमाचमनम् । शेषं मधुपर्कप्राशनशेषं अनुकम्प्याय अनुग्राह्याय पुत्राय भ्रात्रे
वा समावृत्तायैव प्रयच्छेत् । सोऽपि तं प्राश्नाति । सोमभक्षणे मधुपर्क-
प्राशने भोजने च मध्ये नोच्छिद्यतेति शिष्टाः स्मरन्ति ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ पूज्यस्तं मधुपर्कं प्रतिगृह्यापिधानपात्रमपनीय 'त्रयै विद्यायै' 'आमागन् यशसा' इति द्वाभ्यामभिमन्थ्य । 'अमृतोपस्तरणमसि' इति यजुषा पुरस्तात्प्राशनादपः पिबति । तत आचम्य 'यन्मधुनो मधव्यम्' इत्यनया त्रिः प्राशनाति । द्विस्तूष्णीम् । ततः 'अमृतापिधानमसि' इति यजुषा उपरिष्ठदप्यपः पिबेत् । अथाचम्य शेषमनुकम्प्याय अनुग्राह्याय पुत्रशिष्यादये समावृत्तायैव प्राशितुं प्रयच्छेत्; न तु ब्रह्मचारिणे, 'न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्युः' (आप. ध. १-४-५) इति निषेधात् ।

नन्विह मध्ये शुद्ध्यर्थमुपस्तरणानन्तरमाचमनं न कर्तव्यम्; अस्माकं वचनाभावात् । न्यायतोऽपि नैव; भोजनवदपिधानान्तमेककर्मत्वात् । अपरथा भोजनेऽपि प्रतिप्रासमाचमनं प्रसज्येत । अथ सर्वदेशकालकर्तृव्याप्ताचारबलात्तत्कर्तव्यमिति चेत्, न; अयमाचार उक्तलक्षणो न वेत्यर्वाचीनानां दुर्निश्चयत्वात् ।

अत्रोच्यते-नायमाक्षेपः, बोधायनादिगृह्येषूपस्तरणानन्तरमाचमनविधिदर्शनेनास्माकमप्याचारः सर्वदेशादिव्यापीति निश्चेतुं सुशकत्वात् । उक्तं चैतत् 'अथ कर्माण्याचाराद्यानि' (अप. गृ. १-१.) इत्यत्र गार्ह्याणीति स्वशब्दं विहाय, आचारादित्युपलक्षणतो व्याख्येयगार्ह्यकर्मनिर्देशात्, गृह्यान्तराद्युपदिष्टविषयोऽप्यस्मदीयानामाचारो वेदमूल एवेति । भोजनं तु न प्रतिप्रासमाचमनप्रसक्तिः; क्वचिदपि वचनाभावात्, आचाराभावाच्च । सोमपाने पुनः 'न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति' इति वचनादन्तेऽपि नैवाचमनम् । अपि चैतदाचमनं शिखाबन्धनादिवत्(१)कर्तुः संस्कारकम्, सन्निपाति च अनुक्तमप्यपेक्षितमन्यतो ग्राह्यामिति न्यायविदः । तस्मादिहोपस्तरणानन्तरमाचमनं कार्यमेव ।

केचित्-बोधायनादिभिरुपस्तरणापिधानयोस्तदर्थानां चापां निवेदनस्य पृथगुपदेशात् उपस्तरणादूर्ध्वमाचमनविधानाच्च उपस्तरणादेर्बहिरङ्गत्वेन कर्मान्तरत्वावगतेशुक्तं तेषां प्राशनात्प्रागप्याचमनम् । अस्माकं तु तथाविधोपदेशाभावात्, अन्तरङ्गत्वेन उपस्तरणाद्यपिधानान्तं भोजनवदेकं कर्मेति मध्ये शुद्ध्यर्थमाचमनं न युक्तमिति । मैवम्; यतोऽस्माकमपि 'यजुर्भ्यामप आचमति' इति शब्दान्तरणाचमनयोः पृथगेवोपदेशः । अस्मादेव पृथगुपदेशात्तदर्थानामपामावेदनं चाक्षेप्यम् । अतोऽस्माकं तेषां चोपदेशे वैषम्याभावात्तुल्ययोगक्षेममेवाचमनम् ॥ १३ ॥

प्रतिगृह्यैव राजा स्थपतिर्वा पुरोहिताय ॥ १४ ॥

अनाकुला

एवकारात् प्राशनमकृत्वा पुरोहिताय प्रदानम् । स विधिवत् प्रा-
श्नाति ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

राजा स्थपतिश्च मधुपर्कं प्रतिगृह्यैव पुरोहिताय प्रयच्छेत् । एवकारादभि-
मन्त्रणमकृत्वा । अभिमन्त्रणादि तु प्राशनान्तं पुरोहितस्यैव । पुन-
श्चोत्तरं कर्म राजादेरेव ॥ १४ ॥

गौरिति गां प्राह ॥ १५ ॥

अनाकुला

अथाचाम्योपविष्टाय गां निवेदयते-गौरिति । स्त्री च गौर्भवति,
गौर्धनुभव्येति दर्शनात् । यद्वा पुमानपि भवति । श्रूयतेहि—“तद्यथै-
वादी मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वाऽर्हति उक्षाणं वेहतं वा क्षदन्ते” इति ।
(पं. ब्रा. १-३-४) एवमर्थमेवात्र गामित्युक्तं गोजातिमात्रस्य निवेदनं यथा
स्यात् । अन्यथा गौरिति प्राहेत्येतावता सिद्धं यथा पाद्यादिषु ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

प्राशने कृते दाता 'गौः' इति गां प्राह कथयति । गौश्च स्त्री, 'गौर्ध-
नुभव्या' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । एतच्च कथनं, किमियं गौस्संज्ञप्य-
तामुत्सृज्यतां वा ? इति पूज्याभिप्रायनिश्चयार्थम् । स च स्वाभिप्रायं
दातुं श्रूयात् ॥ १५ ॥

*उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभि-

घारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णे-

नोत्तरया जुहोति ॥ १६ ॥

अनाकुला

अनुजानीयादित्यध्याहारः । कल्पान्तरे तथा दर्शनात् । ॐकुर्वतेति
कारयिष्यन् अनुजानीयादिति । प्रोक्तायां गवि तां उत्तरया 'गौरस्यपहत-
गप्मे' त्येतया पूज्यमानोऽभिमन्त्र्य । यद्यस्या आलम्भनमिच्छन् अनुजा-
नीयात् । यद्यप्येक एवार्धं चस्साम्नायते तथापि स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्गोवैषा गा-
त्री । तत्रामुष्येत्यस्य स्थाने प्रदातुर्नामनिर्देशः—मम च यज्ञशर्म-
णश्चेति ॥ १६ ॥

ततः प्रदाता तेनालम्बनेऽनुज्ञाते लौकिकयाऽऽवृता तस्या गोरालम्बं कृत्वा वषामुत्खिद्य वषाश्रपणीभ्यां परिगृह्य औपासने पचने वा श्रपयित्वा तामुपस्तीर्णभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरयर्चा 'ग्निः प्राश्नात्वि' त्येतया तस्मिन्नेवाग्नौ जुहोति । उपस्तीर्णाभिघारितामिति उपस्तरणाभिघारणे कृत्वेत्यर्थः । हुत्वा ततो मांसं संस्कृत्याग्नेन सह तस्मा उपहरन्ति । 'अविकृतमातिथ्य'मिति वचनात् उपस्तरणाभिघारणयोरप्रसङ्गे वचनम् । पलाशपर्णेनेत्येव सिद्धे मध्यमेनान्तमेनेतिवचनं द्विपर्णस्य पलाशवृन्तस्य पर्णेन होमो मा भूदिति । अभावविकल्पार्थं वा पूर्वं मध्यमेन तद्भावे अन्तमेनेति ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

यदि प्रतिग्रहाता संज्ञपनमिच्छेत्, तदा 'गौरस्यपहतपाप्मा' इत्येतयाऽनवसानया गामभिमन्त्रयते । अमुष्येत्यस्य स्थाने चार्हयितुर्नाम विष्णुशर्मण इति गृह्णाति । ततस्सुखमासीत् । दातुरेव वषाहोमान्तं कर्म । अभिमन्त्रयति च कृत्वाप्रत्ययः क्रियाविधानमात्रार्थ एव, न तु समानकर्तृकत्वार्थः । तस्यै तस्याः संज्ञपनं कृत्वा, वषामुत्खिद्य, श्रपयित्वा, मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन लौकिकेनाज्येनोपस्तीर्णं कृत्स्नां वषां संकृदेवावदायाभिघार्य 'अग्निः प्राश्नात्' इत्येतया तेन पर्णेन स्वाग्नौ जुहोति । तत्र च मध्यमेनान्तमेन वेति वचनं द्विपर्णप्रतिषेधार्थमभावविकल्पार्थं वा । शिष्टैश्चावदानैस्संस्कृतैस्सहास्रं भोजयेत् । अयं च संज्ञपनपक्षः कलियुगानाचारेषु पठितत्वादिदानीं त्याज्य एव ॥ १६ ॥

यद्युत्सृजेदुपांशूत्तरां जपित्वा मुत्सृजतेत्युचैः ॥ १७ ॥

अनाकुला

अथ यदि गामुत्सृजत्ययं पूज्यमानः स गौरिति प्रोक्ते मन्त्रान् उत्तरांश्चतुरो 'यज्ञो वर्धता' मित्युपांशु जपति । जपित्वा 'ओमुत्सृजते' त्युचैः प्रसौति । प्रदाता च तामुत्सृज्यान्यत् मांसं कल्पयति, 'नामांसो मधुपर्को भवती' (आश्व. गृ.-१९-२८) ति कल्पान्तरात् । तत्र पुङ्गवालम्बे गौर्धेनुभव्या माता रुद्राणामेतयोर्लोपः लिङ्गविरोधात्, नेत्यन्ये । जपत्वादेव सिद्धे उपांशुवचनं नियमार्थम्—उत्तरे चत्वार एव मन्त्राः उपांशु वक्तव्याः । न प्रणव इति । शास्त्रान्तरदर्शनात् प्रसङ्गः । प्रणवाद्युचैः, ऊर्ध्वं वा प्रणवात् इति । तेन ब्रह्मणः एवैष विकल्पः सिद्धो भवति । इह प्रसवैविधेरभावेऽपि उचैरिति वचनादेव प्रसौतिर्द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यदि पूज्यो गामुत्सृज्यमानामिच्छेत् । अयं च कामप्रवेदने लिङ् ।

तदोत्तरान् त्रीन् मन्त्रान् 'यज्ञो वर्धताम्' इत्यादिकाणुपांशु जपित्वा 'भोक्तुस्तजत' इत्युच्चैः, प्रब्रूयादिति शेषः । केचित्—यज्ञ इत्यादिकाश्च-
त्वारो मन्त्रा इति । इयं च गौरुत्सर्जनपक्षेऽपि भोक्तुरेव ॥ १७ ॥

अन्नं प्रोक्तमुपांशूत्तरैरभिमन्त्र्यो कल्पयतेत्युच्चैः ॥ १८ ॥

अनाकुला

अथान्नं सामिषं समाहृत्य तस्मै प्राह-भूतमिति । सिद्धेऽन्ने भूतमिति प्राह (बौ. गृ. १-२-५५) इति कल्पान्तरम् । अस्माकं च वैश्वदेवे । तस्मात् भूतमित्येव निवेदनम् । तदन्नं प्रोक्तमुत्तरैः पञ्चभिर्मन्त्रैर्भूतमित्यादिभिः भोक्तोपांश्वभिमन्त्र्य ओं कल्पयतेत्युच्चैः प्रसौति । प्रसृताः परिवेष्टारः परिवेषिषन्ति चतुरो नानागोत्रान् ब्राह्मणान् भोजयतेति ब्रूयात्तेषु भुक्तवत्स्वन्नमस्मा उपाहरन्तीति (बौ. गृ. १-२) कल्पान्तरम् ॥ १९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ दाता सिद्धमन्नं 'भूतं' इति मन्त्रेण पूज्याय प्रब्रूयान्निवेदयेत् । कुत एतत् ? 'सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात्' (आप. घ. २-३-१०) इति वैश्वदेवे दर्शनात् । मधुपर्कप्रकरण एव 'सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति प्राह' इति कल्पान्तराच्च । एवं प्रोक्तमन्नं भोक्ता उत्तरैर्मन्त्रैः 'सुभूतम्' इत्यादिभिः पञ्चभिरभिमन्त्र्य, ॐ कल्पयतेत्युच्चैः । अत्राप्यनुजानीयादिति शेषः । ततो भोजनं ; अन्ननिवेदनस्य दृष्टार्थत्वात् , (१) आचाराच्च ॥ १८ ॥

आचार्यायर्त्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरा-

दुपतिष्ठद्भ्य एतत्कार्यम् ॥ १९ ॥

अनाकुला

आचार्यादयः प्रसिद्धाः । तेभ्यश्चतुर्भ्यः परिसंवत्सरं विप्रेष्योपतिष्ठद्भ्यः गृहमातिथ्येनागतेभ्यः एतदपचितिकर्म कूर्चादि भोजनान्तं कर्तव्यम् । केन ? गृहस्थेन । निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि (?) श्रूयन्ते अग्निहोत्रमतिथयः इति वचनात् । अत्र केचिदाहुः—आचार्यायर्त्विजे श्वशुराय राज्ञ इत्येतत् कार्यम् । इत्येको योगः । अथ परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यश्चायं कार्यः इति । तेन विवाहादनन्तरं आचार्यश्वशुराभ्यां निमन्त्र्यापचितिः कर्तव्या । ऋत्विजे च कर्मणि, राज्ञे चाभिषेकानन्तरम् । अथ तेभ्य एव संवत्सरं विप्रेष्योपगतेभ्यश्च कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

अथ षष्ठः पटलः ॥

चतुर्दशः खण्डः ॥

मन्त्राज्ञानक्रमेण विवाहादयस्संस्कारा व्याख्याताः । अनन्तरं तत्र-
मेणैव सीमन्तादयो व्याख्यायन्ते—

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ १ ॥

अनाकुला

सीमन्तो नाम केशमध्ये रेखाविशेषः । स उन्नीयते यस्मिन् कर्मणि
तत् सीमन्तोन्नयननाम कर्म गर्भसंस्कारः । तच्चतुर्थे मासि कर्तव्यम् । प्रथ-
मनियमादाधारसंस्कारोऽयम् । आधारे च संस्कृते तत्राहिताः सर्वे एव
गर्भाः संस्कृता भवन्ति ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सीमन्तोन्नयनमिति कर्मनामधेयम्, यस्मिन् कर्मणि गर्भिण्यास्सीमन्त
उन्नीयते तत् व्याख्यास्याम इति शेषः । तच्च प्रथमे गर्भे; न तु गर्भे
गर्भे । गर्भार्थमेवाधारस्त्रीसंस्कारः । स्त्रीसंस्कारत्वात् सकृदेव कृतस्सीम-
न्तस्सर्वानेव गर्भान् संस्करोति । चतुर्थे मासि चतुर्थे मासे । अल्लोपश्लो-
न्दसः, 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति स्मृतेः ॥ १ ॥

*ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वाऽग्नेरुपसमा-
धानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जया-
दि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अनाकुला

तत्र पूर्वद्युर्नान्दीश्राद्धम् । अथ तस्मिन्नहनि ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैर्भु-
क्तवाङ्मिः आशिषो वाचयित्वा अग्नेरुपसमाधानादि प्रतिपद्यते सकृत्पात्राणि
शलल्यादयश्च सह शम्याः ॥ २ ॥

अष्टौ प्रधानाहुतयो 'धाता ददातु नो रयि' मिति चतस्रो 'यस्त्वा-
हदा कीरिणे'ति चतस्रः ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इह ब्राह्मणभोजनाशीर्धचनयोर्विधानं उपनयनवत् क्रमार्थम् । पात्रा-

* एतत्सूत्रं द्विधा विभक्तं हरदत्तेन । तत्र "समाधानादि" इत्यन्तमेकम् । ततोऽपरम् ॥

५.६., खं. १४.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १८५

सादनकाले तु यथार्थं शल्लयादीनि सकृदेवासाद्यानि । शम्याश्च परि-
ध्यथै । उत्तराः 'घाता ददातु नो रथिम' इति चतस्रो 'यस्त्वा हृदा कीरि-
णा' इति चतस्र इत्यष्टौ । शेषं सुगमम् ॥ २ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणाग्निं प्राचीमुपवेश्य त्रेण्या
शल्लया त्रिभिर्दर्मपुञ्जीलैश्शलालुग्लप्सेनेत्यूर्ध्वं सीमन्तमुन्न-
यति व्याहृतीभिरुत्तराभ्यां च ॥ ३ ॥

अनाकुला

प्राचीं प्राङ्मुखीं स्वयं प्रत्यङ्मुखः । त्रिषु प्रदेशेषु एनी श्वेता त्रेणी ।
इकारलोपश्छान्दसः । णत्वं च । शल्ली शल्यकस्य रोमसूची । सवि-
शाखा नाडी पुञ्जीमित्युच्यते । दर्भस्य पुञ्जीलानि त्रीणि भवन्ति ।
उदुम्बरस्य फलसङ्घातविशेषस्तरुणः शलालुग्लप्स इत्युच्यते । पिशाचो-
दुम्बरस्येत्यन्ये । एतानि द्रव्याणि युगपद्गृहीत्वा तैस्सीमन्तमुन्नयति
ऊर्ध्वमुदूहति भूर्भुवस्सुववित्येताभिः उत्तराभ्यां च 'राकामहं, 'यास्ते
राक' इत्येताभ्याम् । त्रयाणामन्ते सकृदुन्नयनम् । इह मन्त्रसमाप्नाये
व्याहृतीनां पाठो न कर्तव्यः । व्याहृतिभिरित्येतेनैव सिद्धस्सम्प्रत्ययः ।
यथा व्याहृतीश्च जपित्वा, व्याहृतीर्विहृताः, इत्यादौ । एवं सिद्धे व्याहृ-
तीनां पाठः समाप्नायार्थम् । किञ्चासति पाठे व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्चेत्यु-
च्यमाने याजमानसमाप्नायात् प्रहणं प्राप्नोति-व्याहृतिभिरुत्तराभ्याञ्च
मन्त्राभ्यां 'उच्छुषो अग्न' इत्येताभ्यामिति । तत्र पाठस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । 'राकामहं' 'यास्ते राके' इत्येतयोश्च प्रधानाहुतित्वं विज्ञायेत,
विशेषाभावात् । तस्मादस्मादेव समाप्नायाद्प्रहणं यथा स्यादिति व्या-
हृतीनामिह पाठः ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

प्राचीं प्राङ्मुखीं । स्वयं तु प्रत्यङ्मुखः । त्रेणी त्रीण्येतानि शुक्लानि
यस्यास्सा । यद्वा त्रिषु प्रदेशेषु एनी श्वेता । त्रेणीति च रूपं छान्दसम् ।
शल्ली सूच्याकारं शल्यलोम । त्रेणीति शल्लया विशेषणम् । दर्भपुञ्जालं
सविशाखा नाडी । शलालुग्लोदुम्बरः, खरपत्रोदुम्बरः, पिशाचोदुम्बर
इत्यनर्थान्तरम् । ग्लप्सः स्तबकः ; पिशाचोदुम्बरस्य तरुणफलसङ्घात-
विशेष इत्यर्थः । इत्येतैर्द्रव्यैर्युगपद्गृहीतैरूर्ध्वं सीमन्तमुन्नयति शिरसि मध्ये
रेखामुदूहति । कैर्मन्त्रैः ? 'भूर्भुवस्सुवः' 'राकामहं सुहवाम्' 'यास्ते
राके सुमतयः' इत्येतैर्मन्त्रैः । चकारो बहुमन्त्रज्ञापनार्थः ॥ ३ ॥

‘गायत’मिति वीणागाथिनौ संशास्ति ॥ ४ ॥

अनाकुला

वीणया यो गाथां गायति स वीणागाथी । तावुभौ प्रागेवानीतौ भवतः ।
तौ संशास्ति संप्रेष्येति—गायतमिति । तौ गायतः । तत्र ऋद्धिनयमः ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वीणया गाथां गायत इति वीणागाथिनौ । तौ गायतमिति संशास्ति सं-
प्रेष्यति ॥ ४ ॥

* उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां ब्राह्मणानामितरा ॥ ५ ॥

अनाकुला

उत्तरयोः ऋचोः या पूर्वा ‘यौगन्धरि’रित्येषा । सा साल्वानां सीमन्त-
कर्मणि गाथा साल्वदेशनिवासिनां अस्यामृचि गानं कर्तव्यमित्यर्थः ।
स देशो यमुनातीरे भवति । वैश्याश्च तत्र भूयिष्ठं भवन्ति । तेषामेव रा-
जा यौगन्धरिः ॥ ६ ॥

इतरा ‘सोम एव नो राजे’त्येषा । न सर्वेषां ब्राह्मणानामपि तु सा-
ल्वानाम् ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

उत्तरयोः ऋचोः वीणागाथिनौ गायताम् । केषां कतरा गाथा ? इत्यत
आह—पूर्वेति । पूर्वा ‘यौगन्धरिः’ इत्येषा । साल्वदेशीयानां त्रयाणां व-
र्णानामपि गाथा; ‘साल्वीः’ इत्यविशेषलिङ्गात् । अन्यदेशवासिनां ब्राह्मण-
नामितरा ‘सोम एव नो राजा’ इत्येषा । क्षत्रियवैश्यानां तु ‘सोमो नो राजा-
ऽवतु मानुषीः प्रजाः’ (आश्व.गृ.१-१२-७) इत्याश्वलायनीये दृष्टायां सार्व-
वर्णीक्यामृचि गानं कर्तव्यम् । न तु गानाभावः । गायतामित्यविशेषेण
संशासनविधानात् । कोचित्—साल्वानामपि ब्राह्मणानामितरेति ॥ ५ ॥

नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति ॥ ६ ॥

अनाकुला

द्वितीये मन्त्रे असौ शब्दस्य स्थाने नद्या नाम संबुध्या निर्देष्टव्यम् ।
यस्यां वसन्ति यामुपजीवन्तीत्यर्थः । यथा—तीरेण कावेरि तवेति । क्ष-
त्रियाणां तु सर्वेषां कल्पान्तरदृष्टायां सार्ववर्णीक्यामृचि गानं भवति ।
“सोम एव नो राजेत्याहुर्मानुषीः प्रजाः । विवृत्तचक्रा आसीना” इति ।
अत्रापि नदीनिर्देशस्सम्बुध्या ॥ ८ ॥

प.६., खं. १४.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १८७

तात्पर्यदर्शनम्

'सोम एव नो राजा' इत्यस्वां असावित्यस्य स्थाने 'कावेरि' 'बेगव-
ति' इति सम्बुध्या नदीनिर्देशश्च भवति । कस्या नद्याः ? इति चत् 'यस्यां
वसन्ति' समीपसप्तमी चेयम् । यस्यास्समीपे वसन्ति तस्या निर्देश
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यवान् विरूढानाबध्य वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ॥ ७ ॥

अनाकुला

विरूढान् अङ्कुरितान् सूत्रबद्धानाबध्नाति शिरसि वध्वाः । सैव वाचं
यच्छति । एवमुपदेशो भोजनञ्चास्यास्मिन्नहनि नेच्छन्ति । यवाश्च प्रा-
गेव वसव्याः । यथास्मिन् काले विरूढा भवन्ति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अङ्कुरितान् सूत्रप्रथितान् यवान् वध्वाश्शिरस्याबध्नाति । शिरसीति
कुतः ? आचारात् ॥ ७ ॥

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रभ्य व-
त्समन्वारभ्य व्याहृतीश्च जपित्वा वाचं विसृजेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

वत्सः पुमान् गौश्च भवति । व्याहृतयस्समस्ताः याजमानसमाह्ना-
यात् प्रत्येतव्याः ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

विस्पष्टार्थम् । इह केचिदध्येतारो 'यच्छतो' 'विसृजत' इति द्विवचने
पठन्ति । तस्मिन् पक्षे वाग्यमनादिपदार्थपञ्चकमुभौ जायापती कुरुतः ।
केचित्—यवाबन्धनादि सर्वे वधूरेव ; न पतिरिति ॥ ८ ॥

पुंसुवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण ॥ ९ ॥

अनाकुला

पुमान् येन सूयते तसुसुवनं नाम कर्म । उवङ्गादेशश्छान्दसः । मन्त्रद-
शनात् पुंसुवनमसीति । आश्वलायनस्तु गुणमेव प्रायुङ्क्त । तत्, व्यक्ते
गर्भे कर्तव्यम् । गर्भव्यक्तिश्च तृतीये चतुर्थे वा मासि । यदापि चतुर्थे
तदा सीमन्तात् पूर्वमेव पुंसुवनम् । निमित्तस्य पूर्वत्वात् । पञ्चादुप-
देशस्य तु प्रयोजनं वक्ष्यामः । तिष्येण तच्च तिष्ये कर्तव्यम् । 'नक्षत्रे च
लुपी'ति अधिकरणे तृतीया ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पुंसवनमित्यपि कर्मनामधेयम्, येन कर्मणा निश्चिने गर्भिणी पुमांसमेव सूते तत्पुंसवनम् । व्याख्यायत इति शेषः । अत्र चोवडादेशदृष्टान्दसः । आश्वलायनस्तु 'पुंसवनम्' इति सगुणमेव प्रायुङ्क्त । व्यक्ते गर्भे अस्ति गर्भे इति निश्चिते । व्यक्तिश्च तृतीये चतुर्थे वा मासे ; बहुचादिषु स्मृत्यन्तरेषु भयथा दर्शनात् । यदि पुंसवनं चतुर्थे स्यात्तदा पूर्वं सीमन्तं कृत्वैव । कुत एतत् ? पुंसवने पश्चात्क्रियमाणेऽपि चोदितकालानतिक्रमात्, पश्चान्मन्त्रान्मानसुत्रोपदेशयोरेवंक्रमार्थत्वाच्च ।

केचित्—तृतीयवच्चतुर्थेऽपि सीमन्तवत्प्रथमगर्भे एव, न तु प्रतिगर्भम् ; पिष्टपेषणन्यायादेव । एतच्च पुमांसं जनयतीत्यत्र विवेचयिष्यते । तिष्ठेण तिष्ठ्यनक्षत्रे पुंसवनं कर्तव्यमिति व्यवहितेन सम्बन्धः ; 'प्रकरणत् प्रधानस्य' इति न्यायात् । शुक्लाहरणे त्वनियमः ॥ ९ ॥

न्यग्रोधस्य या प्राच्युदीची वा शाखा ततस्सवृषणां
शुक्लामाहत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ १० ॥

अनाकुला

न्यग्रोधस्य वृक्षस्य या प्राची शाखोदीची वा तस्याः शुक्लामग्राङ्कुरं सवृषणां फलं वृषणमिति व्यपदिश्यते सादृश्यादेव । तद्वर्ती शुक्लामाहत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं कर्म प्रतिपद्यते । अग्नेरुपसमाधानादिवचनात् ततः पूर्वं ब्राह्मणभोजनमाशीर्वचनं च न भवति । अन्ते तु भवति "शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजये"दिति । तथा यत् परिषेचनादूर्ध्वं संशासनादि तदपि न भवति । अपरेणार्गिनं प्राचीमिति पुनरिहापदेशात् ।

तत्र प्रयोगः—पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम् । अपरेद्युरग्नेरुपसमाधानादि सकृत् (१)त्पान्नप्रयोगः । शुक्लया सह परिधय एव, न शम्याः । आज्यभागान्तेऽन्वारब्धायां 'घाता ददातु नो रयि'मिति चतस्रो यस्त्वा हृदा कीरिणेति चतस्रः । जयादि प्रतिपद्यते । परिषेचनान्ते ततो वक्ष्यमाणं कर्म ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सवृषणां वृषणाकृतिकेन फलद्वयेन संयुक्तां, शुक्लामग्राङ्कुरम् । व्यक्तमन्यत् । अत्र च सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादीत्यतिदेशात् ब्राह्मणभोजमाशीर्वचनं च तन्प्रात् पुरस्ताच्चिषर्तते । कर्मान्ते तु भवत एव । शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्, (आप. घ. २—१५—११) इति सामा-

प.६., खं. १४.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । १८२

न्यवचनात् , 'लाके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथापुण्या-
हं स्वस्तिऋद्धिमिति (१) वाचयित्वा' (आप-घ-१-१३-२) इति वच-
नाच्च । पात्रप्रयोगे च शुक्लादीनां कर्मोपयुक्तानां सकृदेव सादनम् ।
तथात्र परिधय एव, न तु शम्याः ; 'शम्याः परिध्यर्थे' इति चौलगो-
दानग्रहणात् । तथैव 'स्रीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि' इत्यादिना (२) परि-
षेवनान्तकल्पातिदेशस्य विवक्षितत्वादिहापि त एवाष्टौ प्रधान-
होमाः ॥ १० ॥

अथ समाप्ते तन्त्रशेषे कर्तव्यमाह—

अनवस्नातया कुमार्या दृषत्पुत्रे दृषत्पुत्रेण पेषयित्वा
परिप्लाव्यापरेणाग्निं प्राचीमुत्तानां निपात्योत्तरेण यजु-
षाङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपिनयति । ११ ॥

अनाकुला

यस्याः प्रादुर्भूतं रजः सा अवस्नाता । तद्विपरीता अनवस्नाता । एवं-
भूता कन्या कर्त्री पेषणस्य । प्रयोजकः पतिः । उपलो दृषत्पुत्रः । दृषदर्थे-
ऽपि दृषत्पुत्र एव । तत्र शुक्लां पेषयित्वा वस्त्रेण परिप्लाव्य अपरेणाग्निं प्राची
प्राङ्मुखीं उत्तानां ऊर्ध्वमुखीं, निपात्य शाययित्वा उत्तरेण यजुषा 'पुंसुवनमसी'
त्यनेन तं रसं अङ्गुष्ठेन तस्या नासिकाच्छिद्रे दक्षिणे अपिनयति अपि-
गमयति । प्राङ्मुख एव । (पिधाय नयनं स्वयं च प्राङ्मुखः) ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्नाननिमित्तस्य रजसोऽनुत्पन्नत्वात् या न स्नाता तया अनवस्नातया
कन्यया दृषदर्थोपपन्ने दृषत्पुत्रे शुक्लां निधाप्य दृषत्पुत्रान्तरेण पेषयित्वा तद्रसं
वस्त्रेण प्लावयित्वा ततो जायामपरेणाग्निं प्राचीं प्राक्छिरसं उत्तानामूर्ध्व-
मुखीं, निपात्य शाययित्वा । 'पुंसुवनमसि' इति यजुषा दक्षिण (३) नासिका-
च्छिद्रे अङ्गुष्ठेन करणभूतेन तद्रसमपिनयति गर्भे प्रापयति । सा रसं न निष्ठीवे-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुमाँसं जनयति ॥ १२ ॥

अनाकुला

एवमनेन कर्मणा संस्कृता स्त्री पुमाँसं जनयति । केचिदर्थवादिमिदं
मन्यन्ते । फलविधौ कामसंयोगेन क्रियाया अनित्यत्वप्रसङ्गात् । यद्य-

१. धर्मसूत्रे वाचयित्वेति पदं नास्ति । २. ख-घ-परिषेवनान्तं कल्पातिदेशस्य ।

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागो 'ग' पुस्तके एवास्ति । ३. दक्षिणेन इत्येव सर्वत्र पाठः ।

अनाकुला

र्थवादः प्रतिगर्भमावृत्तिप्रसङ्गः । एवं तर्हि प्रथमे गर्भे इत्यनुवर्तते । एवमर्थमेव चास्य पञ्चादुपदेशः । व्यक्तं चैतत् छन्दोगानां-प्रथमे गर्भे तृतीये मासि पुंसवनमिति । अन्ये फलविधि मन्थन्ते । तत्र च "एष-
वा अनृणो यः पुत्री"ति (तै.सं-६-३-१४) वचनात् पुत्रस्य सकृदुत्पादनं नित्यमिति यावदेकः पुत्र उत्पद्येन तावद्गर्भेषु भवति । ऊर्ध्वं तु पुत्रे-
च्छायां सत्यां भवति दु(१)हितुरीप्सायां न भवति । प्रथमग्रहणं च
नानुवर्तते, पुनर्गर्भग्रहणात् । पुंसुवनस्य तु पञ्चादुपदेशो यथा चतुर्थे
मासि तत्क्रियते तस्य पञ्चात् प्रयोगार्थं इति ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कर्मणानेन संस्कृतां अन्तर्वत्नी पुमांसं जनयतीत्यर्थवादः ; नित्यत्वात्पुं-
सवनस्य । अथवा फलम् ; सूत्रकारेणोपदिष्टत्वात् ; यथा 'सहस्रं तेन का-
मदुघोऽवरुन्धे' इति । फलपक्षेऽपि 'एष वा अनृणो यः पुत्री' इत्यादिव
चनैस्सकृदपि पुत्रोत्पादनस्य अवश्यकर्तव्यत्वात् , तदङ्गं पुंसवनं प्रथमे
गर्भे कर्तव्यमेव । तत ऊर्ध्वं तु यत्र यत्र गर्भे पुत्रेऽपि तत्र तत्र कर्तव्यं
नान्यत्र । यस्त्वतिक्रान्तचोदनः स्त्रीरेव जनयेयमिति कामयते तस्य
सकृदपि न भवति ।

अन्ये तु-पुमांसं जनयतीत्येतद्वचनं गर्भे गर्भेऽस्य कर्तव्यताप-
रमिति ॥ १२ ॥

क्षिप्रसुवनम् ॥ १३ ॥

अनाकुला

येन कर्मणा क्षिप्रं सुयते तत् क्षिप्रसुवनं नाम कर्मोच्यते ॥१५॥

तात्पर्यदर्शनम्

येन क्षिप्रं शीघ्रं सूतेऽन्तर्वत्नी न चिरं कालं पीड्यते तत् क्षिप्रसुवनं
नाम कर्मोपदिश्यते ॥ १३ ॥

अनाप्रीतेन शरावेणानुस्रोतसमुदकमाहस्य पत्तस्तूर्यन्तीं

निधाय मूर्धञ्छोष्यन्तीमुत्तरेण यजुषाभिमुश्यैता-

भिरद्भिरुत्तराभिरवोक्षेत् ॥ १४ ॥

अनाकुला

अनाप्रीतेनास्पृष्टोदकेनानुस्रोतसं उदकस्य प्रस्रवतो न प्रतीपं । पतः पादयोरधस्तात् यस्याः श्वेतोपमानि पत्राणि पीतोपमानि पुष्पाणि या च मध्याह्ने पुष्यति सा तूर्यन्ती वनेषु जायते । वेणुपत्रोपमानि च यस्याः पत्राणि रक्तोपमानि च पुष्पाणि यां चाग्निशिखेत्याहुः । सा शोष्यन्ती तत् ओषधिद्वयं समूलपत्रमादाय सुच्छिष्टं निदधाति । मूर्धन् मूर्धन्तीत्यर्थः । अपरे पिष्ट्वा आलिम्पन्ति । अथ तामुत्तरेण यजुषा 'आभिष्ट्वाहं दशभिरभिमृशामि' इत्यनेनाभिमृशति । दशभिरिति लिङ्गादुभाभ्यां पाणिभ्यामभिमर्शनम् । अनुलोमं मुखादारभ्य तत एताभिराहताभिरैवाङ्गिस्तामवोक्षेत् । उत्तराभिस्तिसृभिः ऋग्भिः 'यथैव सोमः पर्वत' इत्येताभिः प्रतिमन्त्रमवोक्षणम् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अनाप्रीतेन अनुदकलिप्तेन अस्पृष्टोदकेनेत्यर्थः । तथाभूतेन शरावेण । अनुस्रोतसं स्रोतोऽनुलोमं न प्रतीपं गृहीतमुदकमाहृत्य । पतस्तस्याः पादयोः (१)तूर्यन्ती अधःपुष्पिताख्वामोषधिं निधाय । शोष्यन्तीं प्रसवपीडया शुष्यमाणां स्त्रियं 'आभिष्ट्वाहं दशभिरभिमृशामि' इति यजुषोभाभ्यां हस्ताभ्याम् । मूर्धन् मूर्धन्यभिमृश्य । एताभिराहताभिरङ्गिः उत्तराभिः 'यथैव सोमः पर्वते' इत्यादिभिस्तिसृभिस्तां सकृदेवावोक्षेत् ।

केचित्—प्रतिमन्त्रम्; दृष्टोपकारकत्वादिति ।

तत्र प्रथमाया ऋचः 'प्रतितिष्ठतु' इत्यवसानम् । द्वितीयायाः 'तथा कृतम्' इति । तृतीयायाः 'सरस्वतीः' इति ।

अन्ये तु—शोष्यन्तीति चौषधिः । तां मूर्ध्नि निधाय स्त्रियं यत्र क्वाभिमृशेदिति । तन्न; शोष्यन्तीसंज्ञाया ओषधेरप्रसिद्धत्वात् ।

केचित्—शोष्यन्तीनामौषधिः या वनेषु जायते, वेणुपत्रोपमानि च यस्याः पत्राणि, पुष्पाणि च रक्तोपमानि, यां चाग्निशिखेत्याहुरिति । तन्न; यतो वाच्यवाचकभावो नोपदेशगम्यः, यथाहुर्वार्तिककारपादाः—

'वाच्यवाचकभावो हि नाचार्यैरुपदिश्यते ।

अन्यथानुपपत्त्या तु व्यवहारात्स गम्यते ॥ (तं.वा.१-३-९) इति ।

इह तु(२) व्यवहाराभावादेव विप्रतिपत्तिः॥ सा भाष्यकारादप्याप्ततप्रणीताभिधानकोशेषु शोष्यन्तीशब्दस्याग्निशिखापरपर्यायतया पाठाच्छास्यति । न च तथा दृश्यते । तस्माद्वरं पूर्वोक्तमेव व्याख्यानमिति ॥१४॥

अथान्यद्भैषज्यमाह—

यदि जरायु न पतेदेवंविहिताभिरैवाद्भि-
रुत्तराभ्यामवोक्षेत् ॥ १५ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्याप्रश्ने चतुर्दशः खण्डः ॥

अनाकुला

जरायु गर्भोवेष्टनं, तद्यदि न पतेत्, तत उत्तरो विधिः कर्तव्यः । कः पुनरसौ ? क्षिप्रंसुवने यो विधिश्चोदितः 'अनाप्रीतेन शरावेणे'त्यादि (एवं विहिताभिरद्भिः उत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां "तिलदेव पद्यस्व, निरै तु पृश्नि शेवल' मित्येताभ्यां प्रतिमन्त्रमवोक्षेत् । एते च कर्मणी स्व-भार्याविषयौ) यक्ष्मगृहीतामन्यां वेति कर्मान्तरे यत्नकरणात् । अन्ये पुनरविशेषेणैच्छन्ति ॥ १७* ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यदि प्रसूतायास्तस्या जरायु गर्भप्रावरणं न पतेत्तदा 'अनाप्रीतेन शरावेण' इत्यादिविधिनाऽऽहृताभिरद्भिः 'पेतु गर्भो अक्षितः' इत्येताभ्यामृग्भ्यां तामवोक्षेत् ।

केचित्-प्रतिमन्त्रम् । तथा पूर्वस्मिन्नवोक्षणे षडवसानास्तिस्र ऋचः । इह तु 'तिलदेव पद्यस्व' इत्येका ऋक्; 'निरैतु पृश्नि' इत्यपरं यजुरिति ॥ १५ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
चतुर्दशः खण्डः समाप्तः ॥

( ) आस्मिन्विधौ उत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां तिलदेव पद्यस्व, निरैतु पृश्निशेवल'मित्येताभ्यां इति विशेषः । ता एव आपः प्रतिमन्त्रं प्रोक्षयेत् । एते च कर्मणी स्वभार्याविषयो एतच्छुडलान्तर्गतपाठस्थवि 'क' 'ख' पुस्तकयोरयं पाठो दृश्येत ।

* आस्मिन् खण्डे हरदत्तमते सूत्रसंख्या सप्तदश (१७) सुदर्शनमते पञ्चदश (१५)

अथ पञ्चदशः खण्डः

जातं वात्सप्रेणाभिमृश्योत्तरेण यजुषोपस्थ आधायोत्तराभ्या-
मभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जापः ॥ १ ॥

अनाकुला

जातमिति पुल्लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् पुंस एवायं जातकर्माख्यः सं-
स्कारः । न स्त्रियाः । वात्सप्रीर्नाम ऋषिः । तेन हृष्टं वात्सप्रेण दिवस्परित्ये-
षोऽनुवाकः । प्रत्यूचमभिमर्शनम् । सर्वान्त इत्यन्ये ।

उत्तरेण यजुषा 'अस्मिन्नह' मित्यनेन । उत्तरत्र मातुरिति विशेषणा-
दिह स्व उपस्थ आद्धाति । उत्तराभिरिति पाठः । उत्तराभिः तिसृभिः
ऋग्भिः अभिमन्त्रणादीनि त्रीणि कर्तव्यानि । 'अङ्गादङ्गा'दित्यभिमन्त्र-
णम् । 'अहमा भवे'ति मूर्धन्यवघ्राणम् । 'मेधां त' इति दक्षिणे कर्णे जा-
पः । जप इत्यर्थः । केचित्तु उत्तराभ्यामिति द्विवचनान्तपाठमाश्रित्य द्व-
योर्मन्त्रयोः त्रिष्वपि कर्मसु विनियोगं मन्यन्ते । तेषामवघ्राणालिङ्गेनाभि-
मन्त्रणं कर्णयोरुपस्थ प्राप्नोति । आश्वलायनश्चाह—कर्णयोरुपनिधाय
मेधाजननं जपति मेधां ते देवस्सवितेति (आश्व.श्रौ.१-१३-२) ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

जातं जातमात्रम् ,

प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥ (मनु.२-२९)

इति वचनात् । एतच्चोपरिशोध्यते । जातं कुमारं पिता वात्सप्रेण 'दि-
वस्परि' (तै.सं.४-२-२) इत्यनुवाकेन अन्ते सकृदभिमृश्य 'अस्मिन्नहम्'
इत्यनेन यजुषा स्वस्योपस्थे तमाधाय, उत्तराभ्यां 'अङ्गादङ्गात्' 'अहमा भव'
इति द्वाभ्यां तस्याभिमन्त्रणं कर्तव्यम्, तथैव ताभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणम्,
एतयोरैवर्चोः दक्षिणे कर्णे जापो जप इत्यर्थः । वचनबलाच्च जपामि-
मन्त्रणयोरवघ्राणालिङ्गबाधः । अभिधानं तु जातसंस्कारक्रियासामा-
न्यात् । एतच्च 'तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे' (आप.गृ.५-२६) इत्य-
त्रोपपादितम् ।

केचित्—उत्तराभिरिति पाठो, नोत्तराभ्यामिति । तेन 'अङ्गादङ्गात्'
इत्यभिमन्त्रणम् । 'अहमा भव' इत्यवघ्राणम् । 'मेधां ते देवः' इति
जपः । अत एवाश्वलायनः—“कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति 'मेधां
ते देवस्सविता' इति” । मधुष्टुतप्राशनं तु 'त्वयि मेधाम्' इति यजुर्मि-
रेव त्रिभिरिति । तन्न; अनधीयमानपाठाङ्गोकारे अतिप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

नक्षत्रनाम च निर्दिशति ॥ २ ॥

अनाकुल

अभिजिघ्राम्यसौ इत्यत्रासौशब्दस्य स्थाने नक्षत्रनामनिर्देशः । तत्सं-
बुध्या निर्दिशेत्-पशूनां त्वा हिंकारेणाभिजिघ्राम्याद्वयुजेत्यादि । तत्र
नक्षत्रशब्देषु जातार्थे रूपनिर्णयार्थः श्लोकः—

रारेममृज्येचिषु वृद्धिरादौ ष्टःत्पे च वान्त्यध्रवशाश्चयुक्षु ।

शेषेषु नाम्बोः कपरस्वरोऽन्त्यःस्वाप्वोरदीघंस्सविस्सर्ग इष्टः ॥

रोहिण्यादिशब्दानामथमाद्यक्षरैर्निर्देशः तेषामादौ वृद्धिः कर्तव्येत्य-
र्थः । रोहिणः, रैवतः, माघः, मार्गशीर्षः, ज्येष्ठः, चैत्रः । ठात्परो यः पश-
ब्दः तत्र वृद्धिः । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादः । ज प्रोष्ठपादानां (पा.सू.७-
३-१८) तस्युरपदवृद्धिः । एषु 'नक्षत्रेश्यो बहुल'मिति (पा.सू.४-३-
३७) बहुलवचनात् लुङ् न भवति । नक्षत्रेषु अन्त्यमपभरण्याख्यं तत्र
विकल्पः । आपभरणिः आपभरणो वा । तथा श्रोणः श्रावणो वा । अन-
योर्बहुलवचनादेव लुको विकल्पः । शतभिषजि जातः शतभिषक् शत-
भिषजा वा । अत्र टिलोपोऽपि पक्षे भवति शतभिष इति । तथा अश्व-
युक् आश्वयुजः अनयोः "वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजा वा (पा.
सू.४-३-३६) इति लुको विकल्पः । शेषेषु उक्तादन्येषु नक्षत्रेषु आदौ
वृद्धिर्न भवति । अत्र "श्रविष्ठाफलगुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तवि-
शाखाषाढाबहुलाल्लुक्" (पा.सू.४-३-३४) "नक्षत्रेश्यो बहुलम्" इति
च लुगेव भवति । श्रविष्ठः, फलगुनः, अनूराधः, स्वातिः, तिष्यः, पुन-
र्वसुः, अषाढः(१) बहुलः कृत्तिकः इति । आम्बोः आर्द्रामूल इत्येतयोः अ-
न्त्यः स्वरः कशब्दपरो भवति । आर्द्रकः मूलकः । पूर्वाहापराहार्द्रामू-
लेनि (पा.सू.४-३-२८) दीर्घः लुन् प्रत्ययः । स्वाप्वोः स्वातीपुनर्वसु इत्ये-
तयोः अन्त्यस्वरो ह्रस्वः सविसर्गश्चेष्टः स्वातिः, पुनर्वसुः 'श्रविष्ठाफ-
लगुनी'त्यादिना लुक् । सविसर्गत्वं सूक्तवाकादिषु प्रथमया नक्षत्र-
निर्देशे । इह तु सम्बुध्या निर्देशः-स्वाते पुनर्वसो इति । प्राङ्नाम-
करणात् अग्न्युपस्थानादिषु चास्यैव नक्षत्रनाम्नो निर्देशः कर्तव्यः ।
यत्र च नामद्वयनिर्देशस्तत्राप्येवंविधं नक्षत्रनामैकं, दशम्यां कृत-
मपरम् ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कुमारस्व यश्चक्षत्रजननाद्यन्नाम तच्च रौहिणेत्यादिसम्बुद्ध्या असौ-
शब्दस्य स्थाने निर्दिशति । अत्र चायमशिक्षितव्याकरणशास्त्राणां रूप-
ज्ञानाय सूत्ररूपः श्लोकः—

रारैममृज्येचिषु वृद्धिरादौष्ठात्पे च वान्त्यश्रवशाश्वयुधु ।

शेषेषु नाम्बोः कपरस्वरोऽन्त्यः स्वाप्वोरदीर्घस्सविसर्ग इष्टः ॥

अस्यार्थः—रौहिणी रेवती मघा मृगशीर्षा ज्येष्ठा चित्रा—इत्येतेषु
आद्यक्षरानिर्दिष्टेषु आदौ वृद्धिर्भवात्, 'नक्षत्रेभ्यो बहुळम्', (पा.सू. ४-३-
१७) इति बहुळग्रहणाज्ज्ञानार्थप्रथयस्य च लुगभावः । रूपं च रौहिणः
रेवतः मार्गशीर्षः ज्येष्ठः चित्रः इति । ष्ठात्पे च, प्रोष्ठपदेत्यत्र ष्टकारात्परे
च वृद्धिः । 'जे प्रोष्ठपदानाम्' (पा.सू. ७-३-१८.) इत्युत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः ।
पूर्ववच्च लुगभावः प्रोष्ठपादः । वान्त्यश्रवशाश्वयुधु । अन्त्यमाज्ञानतः
अपभरणीरित्यर्थः । श्रवः श्रवण शतभिषक् अश्वयुक् इत्येतेषु चतुषु वा
विकल्पेन वृद्धिः । अत्र च श्रवणापभरणयोः बहुळग्रहणादेव लुको
विकल्पः । अश्वयुक्छताभिषजास्तु 'वत्सशालामिजदश्वयुक्छतभिषजो
वा' (पा.सू. ४-३-३६) इति सूत्रेण । अपभरणः आपभरणः । श्रवणः श्रा-
वणः । शतभिषक् शतभिषजः । अश्वयुक् आश्वयुजः । शेषेषु न,
उक्तादन्त्येषु नक्षत्रेषु न वृद्धिः । यतोऽत्र 'श्रविष्ठाफल्गुन्यनूराघास्वाति-
तिष्यपुनर्वसुहस्तावशाखाषाढाबहुळाल्लुक्' (पा.सू. ४-३-३४) इत्यनेन,
नक्षत्रेभ्यो बहुळम्' इत्यनेन च लुगं भवति । 'लुकाद्धतलुकि' (पा.सू.
१-२-४२) इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तः । कृत्तकः तिष्यः आश्रेषः फाल्गुनः
हस्तः विशाखः अनूराघः आषाढः श्रविष्ठः । आम्बोः कपरः स्वरोऽन्त्यः,
आर्द्रमूलयोरन्त्यः स्वरः कशब्दपरो भवति । पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूला' इत्या-
दिना उच्चप्रत्यय इत्यर्थः । आर्द्रकः मूलकः । स्वाप्वोरदीर्घस्सविसर्ग
इष्टः, स्वाप्वोः स्वातीपुनर्वसोरन्त्यस्वरो दीर्घस्सविसर्गश्चेष्टः । 'श्रविष्ठा-
फल्गुनी' इत्यादिना लुक् । सविसर्गत्वं च पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ
हलङ्ग्यादिलोपाभावात् । उत्तरस्य तज्जुवदुकारान्तत्वात् । स्वातिः पुन-
र्वसुः । एवं सर्वेषां नक्षत्रनाम्नां प्रथमया निर्देशः सूक्तवाके । जातक-
मणि(१) पुनस्सम्बुद्ध्या ॥ २ ॥

तद्रहस्यं भवति ॥ ३ ॥

(१) रात्रिसन्न्यायेन आर्धवादिकपुत्रगतब्रह्मश्रवसादिकामनासंबलितस्यै-
 व जन्मनोऽधिकारहेतुत्वाभ्युपगमात् जातेष्टिप्रवृत्तेश्चोत्कटजीवत्पुत्रगत-
 पूततादिफलरागाधीनत्वात् दीर्घकालसमाप्यायां चेष्टी कृतायां पश्चाद्वै-
 धस्तनपाने सति कुमार एव शेषा शुष्ककण्ठतया न जीवेत् । ततश्चेष्ट्यां
 रागाधीनायां प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तस्मात् जननानन्तरमेव संशास-
 नान्तं जातकर्मैव कर्तव्यम् । इष्टिस्तूक्तेन न्यायेन निमित्तस्वारस्यभङ्गस्य
 दुर्निवारत्वात् चोदकानुग्रहाच्चाशौचे ऽपगते पर्वण्येव कर्तव्या । उत्तरा-
 भ्यां 'यद्भूमैर्हृदय' इत्येताभ्यां पृथिवीं सकृदभिमृशति, यत्र कुमारश्श-
 यिष्यते । ततस्तं कुमारं अभिमृष्टायां भूमौ माता संवेशयति । अथ
 तं संविष्टं 'भामयति न रुदति' इति यजुषाभिमृशति ॥ ५ ॥

उत्तरेण यजुषा शिरस्त उदकुम्भं निधाय सर्षपान् फ-
 लीकरणमिश्रानञ्जलिनात्तरैस्त्रिस्त्रिः प्रतिस्वाहाकारं हुत्वा सं-
 शास्ति-प्रविष्ट प्रविष्ट एव तूष्णीमग्नावावपतेति ॥ ६ ॥

अनाकुला

ततस्तस्य शिरस्समीपे उत्तरेण यजुषा 'आपस्तुप्तोष्वित्यनेन उदकुम्भं
 निदधाति । ततस्सर्षपान् फलीकरणमिश्रानञ्जलिना जुहोति उत्तरैर्मन्त्रैः अष्टाभिः
 'अयं कलि'मित्यादिभिः । तत्र च प्रतिस्वाहाकारं (२) त्रिहोमः । सकृन्म-
 न्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । इव्यं च पुनःपुनरादेयम् । केचित्तु सकृदुपात्तेनैव
 त्रिजुह्वन्ति । उत्तरयोश्च होमयोः स्वाहाकारमात्रमावर्तयन्ति । होमश्चा-
 यमपूर्वः तन्त्रस्याविधानात् परिस्तरणं तु भवति । परिषेचनं समन्तमु-
 भयतः । हुत्वा ततस्संशास्ति । कान् ! ये सूति कागारं प्रविशन्ति । तत्र
 संशासने एवकारः एवमित्यस्यार्थः । एतदुक्तं भवति-अस्य सूतिकागा-
 रस्य यदा यदा प्रवेशो युष्माभिः क्रियते तदा तदा सर्षपान् फलीकरण-
 मिश्रानस्मिन्नगनावेवं तूष्णीमावपत यथा मयोप्ताः अञ्जलिना त्रिस्त्रिश्चेति ।
 तत्र तूष्णीमित्यतिदेशप्राप्तस्य मन्त्रस्य प्रतिषेधः । यथासंप्रैषं ते कुर्वन्ति ।
 होमश्चायं कुमारस्य रक्षार्थः संस्कारः, न मातुः, प्रकरणात् । तेन यद्य-
 पि 'यस्यै विजातायां मन' इति मातुरपि रक्षा प्रतीयते तथापि तदर्थो
 होमो न भवति । ततश्च स्त्रीप्रसवे दशाहमध्ये पुत्रमृतौ च न भवति ॥६॥

१. "ज्योतिर्गौरायुरिति श्रुतमभवन्ति" इत्यनेनाश्रुतफलकं किञ्चन कर्म विधाय "मनितिष्ठन्ति ह वै य-
 एता रात्रीरुपयन्ति" इति तस्मिन्निधायार्थवादः श्रुतः । तत्र विहितस्य कर्मणः फलाकाङ्क्षायां अर्थवादोपस्थितस्य
 प्रतिष्ठाव्यस्य फलस्य कल्पनामित्युक्तं पूर्वमीमासायां चतुर्थतृतीये । अयं न्यायो रात्रिसन्न्यायः ॥

२. त्रिजुहोति ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

उत्तरेण 'आपस्सुमेषु' इत्यनेन यजुषा कुमारस्य शिरस्समीपे उदकस्य सूणीकुम्भं निधाय अथ 'यत्र क चाग्निम्' (अय.ध.२-१-१३) इत्यादिविधिना श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य तमुपनिधाय फलीकरणमिश्रान् सर्षपान् उत्तरैः अथ कलिम् इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैः अञ्जलिना प्रतिमन्त्रं त्रिभिर्जुहोति । तत्र तु द्विस्तूष्णीम् । तूष्णीकेष्वपि स्वाहाकारो भवति, प्रतिमन्त्रमिति सिद्धे प्रतिस्वाहाकारमित्यधिकाक्षरात् । अथ सूतिकागृहपालान् संशास्ति-प्रविष्टे प्रविष्ट एव तूष्णीमन्नावावपतेति । सम्प्रैषस्य चायं विवक्षितोऽर्थः— प्रतिप्रवेशं(१) तदनन्तरमेव सर्षपान् फलीकरणमिश्रान् अञ्जलिना अस्मिन्नेवाग्नौ तूष्णीं वाग्यता एव आवपतेति । एवकाराच्च प्रवेशावापयोर्मध्ये जुष्टिमात्रस्यापि कालस्य न क्षेपः । सर्षपाणामेवाञ्जलिना आवापः प्रकृतत्वात् ।

केचित्-एवकार एवमित्यर्थे । तूष्णीमिति चातिदेशप्राप्तमन्त्रप्रतिषेधार्थमिति ॥ ६ ॥

एवमहरहरानिर्दशतायाः ॥ ७ ॥

अनाकुला

विजननप्रभृति यावत् दशाहानि न निर्गच्छन्ति तावदेव होमः कर्तव्यः संशानञ्चेत्यर्थः । सकृच्च होमाः, न सायम् । यद्यपि संशासनमनन्तरं तथापि तावन्मात्रस्यायमतिदेशो न भवति । तस्य होमशेषत्वात् । नापि वात्सप्रादेः । कृत्स्नस्य कल्पान्तरेषु सर्वेष्वप्रसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यथैतदनन्तरोक्तं तूष्णीमापवनं एवमहरहः आनिर्दशतायास्सूतिकागृहपालैः कर्तव्यम् । आङ् मर्यादायाम् । निर्दशा निर्गता दशभ्योऽहोरात्रेभ्यो या रात्रिस्सा । आदशम्या रात्रेरित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं जातकर्मोक्ता क्रमप्राप्तं नामकरणमाह—

* दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधा-

ति पिता मातेति ॥ ८ ॥

अनाकुला

उत्थानं नाम सूतिकालिङ्गानामग्न्युदकुम्भादीनामपनयनम् । भर्तुः

१-क—प्रतिदिशं ।

* 'क' पुस्तकानुसारेण सूत्रद्वयमिदं हरदत्तमते । स्नातायामित्यन्तं प्रथमसूत्रम्, तत उत्तरम् ।

अ नापितकर्म । यश्चान्यत् स्त्रियो विदुः तच्च सर्ववर्णानां दशमेऽहनि भवति । दशमीशब्देन न रात्रिरुच्यते किं तर्हि ? अहोरात्रसमुदायः यथा “तस्मात् सदृशीनां रात्रीणा” मिति । तत्र परिभाषावशाद्दहन्येव कर्म स्नानं च सति सम्भवे तस्मिन्नेवाहनि नियमेन भवति । प्रकरणा-
देव सिद्धे पुत्रस्येति वचनं वक्ष्यमाणो ‘नाम्नो लक्षणविशेषः’ तस्यैव यथा स्यात् । तेन कुमार्याः ‘अयुजाक्षरं कुमार्याः’ (आप.गृ.१५-११) इत्येतावदेव भवति । न ‘नामपूर्वमाख्यातोत्तर’मित्यादि । पिता मातेति वचनं तौ नामाग्रेऽ(१)भिव्याहरेतामित्येवमर्थम् । विज्ञायते च “पिता मा-
ता च दधतुर्यदग्रे” (तै.सं.१-५-१०) इति । तत्र प्रयोगः-शुचीन् मन्त्रवत-
स्सर्वकृत्येषु भोजये (आप.ध.२-१४-९.) इति ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता माता च नामाग्रेऽभिव्याहृत्याशीर्वचनं ब्राह्मणैरभिव्याहारयेताम् । अमु-
ष्मै स्वस्तीति कल्पान्तरे दर्शनात् । केचित् नाम करिष्याव इति सङ्क-
ल्पमिच्छन्ति ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

दशम्यां रात्रौ दशमेऽहनि । उल्लिखितायां सृतिकागृहान्निष्क्रान्तायां प्रसू-
तिकायां स्नातायां च सत्याम् । एवं वदता दशमेऽहनि निष्क्रम्य स्नात-
व्यमित्युक्तं भवति । पुत्रस्य पिता नाम दधाति व्यवस्थापयति; न तु करोति; शब्दार्थयोस्सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । माता च । इतिशब्दश्चाथे,
मातापितरौ सहितौ नाम धत्त इति । इममर्थे मन्त्रवर्णोऽप्याह “मम
नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्रे” (तै.सं.१-५-
१०) इति ॥ ८ ॥

द्वयक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनि-

ष्ठानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् ॥ ९ ॥

अनाकुला

अथ नाम्नो लक्षणविशेषः । सव्यञ्जनो निर्व्यञ्जनो वा स्वरो ऽक्षरं नाम
द्रव्यप्रधानं, तत्पूर्वपदं यत्र तत् नामपूर्वं क्रियानिमित्तमाख्यातं, तदुत्तरपदं
यत्र तत् आख्यातोत्तरं दीर्घात्परोऽभिनिष्ठानो विसर्जनीयोऽन्ते यस्य तत्
दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् तथा घोषवद्व्यञ्जनमादिभूतं यस्य तत् घोषवदादि अन्तर्म-
ध्ये अन्तस्था यस्य तत् अन्तरन्तस्थम् वर्णानां तृतीयचतुर्थौ हकारश्च
घोषवन्तः । यरलवा अन्तस्थाः । दिवं नयतीति द्युतिः । गाः श्रयते इति

अनाकुला

गोभिः । गां प्रीणातीति गोप्रीः । हिरण्यं ददातीति हिरण्यदाः भूरिदाः
हरदत्त इत्यादीन्युदाहरणानि । “ऋष्यणूकं देवाताणूकं वा यथा वैषां
पूर्वपुरुषाणां नामानि स्यु”रिति (बौ. गृ. २-२-२८, २९) बौधायनः । ऋष्यणूकं
ऋष्यभिधायि-वसिष्ठो जमदग्निरिति । देवताणूकं देवताभिधायि रुद्रो वि-
ष्णुरिति । पूर्वपुरुषाः पित्रादयः ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ व्यवस्थापनीयस्य नाम्नो लक्षणमुच्यते-द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति
समासोऽभिप्रेतः, न तु रूढिः ‘नामपूर्वमाख्यातोत्तरम्’ इति पूर्वोत्तरख-
ण्डव्यवस्थापनात् । नापि वाक्यम् ; तस्य द्रव्यवाचकत्वाभावात् ।
कुतः पुनर्वाक्यसमासयोरर्थवत्समुदायत्वाविशेषेऽपि समास एव
द्रव्यवाचको न वाक्यम् ? इति चेत् ; ‘कृत्तद्धितसमासाश्च’ (पा. सू.
१-२-४६) इति समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । नामपूर्वं, द्रव्यवाचकं
सुबन्तं पदं नाम, तत्पूर्वं यस्य तन्नामपूर्वम् । तथा आख्यातमुत्तरं पदं
यस्य नाम्नस्तदाख्यातोत्तरम् ।

ननु-‘सुप्सुपा’ इति समासनियमात् आख्यातेन तिङन्तेन नैव स-
मासः ? सत्यम् ; अत एवात्र आख्यातशब्देन आख्यातसदृशं क्तिबन्तं
सुबन्तमेव विवक्षितम् । सादृश्यं च क्रियाप्राधान्याभावेऽपि क्रियावा-
चिन्वमात्रात्, ‘क्तिबन्तो धातुत्वं न जहाति’ इति धातुसंज्ञत्वाच्च । दीर्घा-
मिनिष्ठानान्तं दीर्घश्चाभिमिनिष्ठानश्चान्ते यस्य नाम्नस्तत्तथोक्तम् । अभिनि-
ष्ठान इति विसर्जनीयस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा । घोषवान् वर्ण आदि-
र्षस्य नाम्नस्तत् घोषवदादि । घोषवर्णाश्च प्रातिशाख्यसूत्रे प्रसिद्धाः, ‘ऊ-
मविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः । न हकारः । व्यञ्जनशेषो घोषवान्’
इति । अन्तरन्तस्थं अन्तः मध्ये यस्य नाम्नोऽन्तस्थाः यरलवास्तत्तथो-
क्तम् । द्व्यक्षरस्योदाहरणं-वार्दाः वाः उदकं ददातीति वार्दाः, गिरं द-
दातीति गीर्दाः इत्यादि । चतुरक्षरस्य तु भाष्योक्तं ‘द्रविणोदाः वरि-
णोदाः’ इति । एतद्द्वयमपि छान्दसम् । अन्यदपि हिरण्यदा युवतिदा
इत्यादि ॥ ९ ॥

अपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गस्स्यात् तद्धि

प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

अनाकुला

अपि वा अयमपि पक्षः—यस्मिन्नास्ति 'सु' इत्ययमुपसर्गः स्यात् तदेव तत्र लक्षणम् । नान्यद्व्यक्षरत्वादि । तद्वि प्रतिष्ठितम् । हि शब्दोऽतिशये । पूर्वस्मादप्यतिशयेन प्रतिष्ठितं, तेन पूर्वमपि द्व्यक्षरादि प्रतिष्ठितम् । तथाच पूर्वस्मिन्नेव लक्षणे स्थित्वा भरद्वाज आह—द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं तद्वि प्रसिद्धमिति विज्ञायते इति । प्रतिष्ठितमिति । ध्रुवमविनाश्यायुष्यमित्यर्थः । सुमद्रस्सुमुख इत्याद्युदाहरणम् । उपसर्ग इति वचनात्सोमसुदित्यादि प्रतिष्ठितं न भवति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अपि वा यस्मिन्नास्ति 'सु' इत्ययमुपसर्गस्स्यात् तन्नाम प्रतिष्ठितं आयुष्यमद्यज्ञादिक्रियावच्च भवति; यथा—सुजातः सुदर्शन इत्यादि । इह ब्राह्मणग्रहणात् द्व्यक्षरादिविशेषणैः स्विति विशेषणं विकल्प्यते । हि शब्दोऽनर्थको निपातः, अनर्थको मिताक्षरेषु' इति वचनात् । उपसर्गग्रहणमुपसर्गप्रतिरूपकाणां सुतसोमेत्यादीनां व्युदासार्थम् । अत्र बोधायनो विकल्पान्तराण्याह—'ऋष्यणूकं देवताणूकं वा यथा वैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्युः' इति । अणूकमभिधायकं, प्रकरणात् । ऋष्यणूकं वसिष्ठः नारदः इत्यादि । देवताणूकं विष्णुः शिवः इति । पूर्वपुरुषाणां पितृपितामहादीनां वा नामानि यज्ञशर्मा, सोमशर्मा इत्यादीनि ॥ १० ॥

अयुजाक्षरं कुमार्याः ॥ ११ ॥

अनाकुला

या संख्या अर्धविमितुं न शक्यते सा अयुक् संख्या । अयुञ्जि अक्षराणि यत्र तत् अयुजाक्षरम्—एकाक्षरं द्व्यक्षरमित्यादि । एतावदेव कुमार्या नामलणम्—गौः, वाक्, पृथिवी, पार्वतीति ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अयुगक्षरं विषमाक्षरं कुमार्या नाम भवति । अयुजाक्षरमिति छान्दसः । अयुगक्षरत्वमेकमेवात्र विशेषणम्, द्व्यक्षरादीनामनेन निवर्तितत्वात् । तद्यथा—श्रीः, गौः, भारती, पार्वती, कमला, पतिवल्लभा, कमलक्षणा, इत्यादि । कुमार्या अपि जातकादयश्चौलान्ताः देहंसस्कारार्थाः क्रियास्तृष्णीं कर्तव्या एव ।

“अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ॥

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥” (म.स्मृ.२-१६.)

इति मनुवचनात् । इह च द्रव्यनिष्ठा भावार्थाः प्राशनवपनादय एव निष्कृष्य कर्तव्याः, न तु होमाः; एवमेव शिष्टाचारात्, स्मृत्यर्थसारे दृष्टत्वाच्च ॥ ११ ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवघ्राणं
दक्षिणे कर्णे उत्तरान् मन्त्रान् जपेत् ॥ १२ ॥

अनाकुला

प्रवासादागत्य तु उत्तराभ्यामभिमन्त्रणमवघ्राणं च क्रमेण कर्तव्यम् । अङ्गादङ्गादित्यभिमन्त्रणं, 'अहमा भवे'त्यवघ्राणम् । नामनिर्देशश्चा'भिजि-
घ्रामि यक्षशर्म'न्निति । मन्त्रलिङ्गात् कुमार्या अभिमन्त्रणान्तरोपदेशाच्च सिद्धे पुत्रग्रहणं मूर्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जापश्च कुमार्या मा भूत् । अन्यथा लिङ्गविरोधाभावात् उभयं कुमार्या अपि स्यात् । तस्या अपि प्रकृतत्वात् । कुमारीमुत्तरेणेत्ययं च अभिमन्त्रणस्यैव प्रत्याम्नायः स्यात्, नेतरयोः । उत्तरे मन्त्राः 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चे'त्यादिष्टाः । तान् पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे जपेत् । मन्त्रग्रहणं क्रियते 'अग्निरायुष्मानिति पञ्चे'त्यस्य पञ्चशब्दस्य मन्त्रेषु वृत्तिरिति प्रह्लापनार्थम् ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

प्रवासादागत्योत्तराभ्यां 'अङ्गादङ्गात् अहमा भव' इत्येताभ्यां पुत्रस्याभिमन्त्रणं कर्तव्यम् । तथैताभ्यामेव मूर्धन्यवघ्राणम् । असावित्यस्य स्थाने दशस्यं कृतं नाम सम्बुद्ध्या गृह्णाति ।

केचित्—'अङ्गादङ्गादित्यभिमन्त्रणम् ।' 'अहमा भवे'त्यवघ्राणमिति । तथा सति एवं विभज्यैव विनियुञ्जीत, क्रमेणेति वा ब्रूयात् ।

ततः पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे उत्तरान् 'अग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिः' इत्यादिकान् सानुषङ्गान् पञ्च मन्त्रान् जपेत् । एतच्च त्रयं प्रतिपुत्रमावर्तते ॥ १२ ॥

कुमारीमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने पञ्चदशः खण्डः ॥

अनाकुला

प्रवासादेत्य कुमारीं स्त्रीप्रजां उत्तरेण यजुषा 'सर्वस्मादात्मनः सम्भूतासी' त्यनेन अभिमन्त्रयते । दुहितरमिति कर्तव्ये कुमारीमिति वचनं प्रदानादूर्ध्वं माभूदिति । पुत्रस्य तु यावज्जीवं भवति पुत्रेऽपि प्रोषितागते अभिमन्त्रणादित्रयं भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥ १३ ॥

इति हरदत्तविरचितायामनाकुलायां गृह्यसूत्रवृत्तौ पञ्चदशः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

प्रवासादेत्येत्यनुवर्तते । उत्तरेण 'सर्वस्मादात्मनः' इत्यनेन यजुषा कुमारीं कन्यामप्रक्षामभिमन्त्रयते । कुमार्यास्त्वेतावदेव, न त्ववघ्राणजपौ; अवचनात्, तत्र पुत्रस्येति ग्रहणान्मन्त्रस्यपुल्लिङ्गविरोधाच्च ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने पञ्चदशः खण्डः ॥

अथ षोडशः खण्डः ।

अथान्नप्राशनमुपदिश्यते—

*जन्मनोऽधि षष्ठे मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा दधि मधु घृतमोदनमिति संसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् ॥ १ ॥

अनाकुला

[अथ कुमारस्यान्नप्राशनम् । तत् जन्मनोऽधि जननदिवसादारभ्य षष्ठे मासि कर्तव्यम् ।] मासाश्च सौरचान्द्रमासादयः । तत्करिष्यन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा युग्मान् तैराशिषो वाचयति—पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति । नात्र पूर्वेषु रभ्युदयश्चाहं, (१) देवेज्याभावात् । यत्रापरेद्युः देवेज्या तत्र पूर्वेषुः पितृभ्यः क्रियते । 'तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेषुः क्रियते । उत्तरमहर्देवान् यजते, इति वचतात् । वाचयित्वाऽऽशिषः दध्यादि चतुष्टयं संसृज्य तेन कुमारं प्राशयेत् । उत्तरैर्मन्त्रैश्चतुर्भिः 'भूरपांत्वे'त्यादिभिः । त्वौषधी-

* इदमधिमं च सूत्रं क. ख. पुस्तकातुसारेण एकसूत्रं हरदत्तमते ।

[ ] एताच्छिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने 'जननदिवसादारभ्य षष्ठे मासि कुमारस्य अन्नप्राशनं कर्तव्यम्' अर्थपाठः 'क ख' पुस्तकयोर्दृश्यते ।

१ ग.घ. देवयण्या ।

नामिति मध्यमयोरनुषजति । अपामित्यस्य तु पाठो मन्त्रचतुष्टयप्रज्ञाप-
नार्थः । असावित्यत्र नामग्रहणं सम्बुध्या—‘ओषधयस्सन्तु यज्ञशर्म’-
न्निति । प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । सर्वान्त इत्यन्धे । कुमारं इति वचनात्
कुमार्या विधिवदन्नप्राशनं न भवति—आवृतैव कुमार्या (आश्व.गृ.
१-१४-७) इत्याश्वलायनवचनात् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

जन्मनोऽधि जन्मन आरभ्य, दिवसगणनया षष्ठे मासि । तेन मार्गशीर्ष-
शुक्ले द्वितीयायां जातस्य न मार्गशीर्षो मासः पूर्णो गण्यते । अत एव
ज्योतिषे बृहस्पतिः—

‘पञ्चाशद्विसात् त्रिघ्नात्पश्चात्त्रिहतषष्टिकात् ॥

अर्वागेवोत्तमा भुक्तिः’.....

इति । ब्राह्मणान् भोजयित्वेत्युक्तार्थम् । आशीर्वचनानन्तरं दध्यादिचतु-
ष्टयं संसृज्य उत्तरैर्मन्त्रैः ‘भूरपां त्वौषधीनां’ इत्यादिभिश्चतुर्भिः कुमारं
सकृदेव प्राशयेत् । सम्बुध्या च नामग्रहणम् । द्वितीयतृतीययोरपि
‘त्वौषधीनाम्’ इत्यादेरनुषङ्गः ॥ १ ॥

तैत्तिरेण(१) मांसेनेत्यके ॥ २ ॥

अनाकुला

तित्तिरेः पक्षिणः मांसेन तदन्नप्राशनं कर्तव्यमित्येके आचार्या
मन्यन्ते । मांसं व्यञ्जनमोदस्यं । अन्ये तु मांसमेव मन्त्रवत् प्राश्यं
मन्यन्ते । मांसग्रहणं शोणितादेः प्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

व्यक्तार्थमेतत् ॥ २ ॥

*जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः ॥ ३ ॥

अनाकुला

अथ चौलविधिः—यस्मिन् कर्मणि केशाः प्रथमं खण्ड्यते तत् चौ-
लम् । चूडा प्रयोजनमस्येति । डलयोरविशेषः । तत् जन्मनः प्रभृति
तृतीये वर्षे पुनर्वस्वोर्नक्षत्रे कर्तव्यम् । कुमारं प्राशयेदिति विहितत्वात्
पुंस पवेदं विधिवच्चौलम् । कुमार्यास्त्वावृतैव । एवञ्चेत्कृत्वा अपरेणा-
ग्निं प्राञ्चमिति पुंलिङ्गमुपपद्यते । जन्मग्रहणं गर्भादारभ्य तृतीये वर्षे
मा भूदिति ॥ ३ ॥

१ क. ग.—तैत्तिरीयेष.

* इदमाग्निं च सूत्रं क. ख. पुस्तकरास्या एकसूत्रं हरदत्तमते ।

तात्पर्यदर्शनम् ।

जन्मनोऽधीति पूर्ववत् । ततश्च 'गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणां' इति गर्भवर्षे न गण्यते । चौळमिति कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि चूडासन्निधानं तच्चौळं; ळडयोरभेदात् । पुनर्वस्वोः; कर्तव्यमिति शेषः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणानां भोजनमुपायनवत् ॥ ४ ॥

अनाकुला

उपनयने ब्राह्मणभोजने विशेषाभावात् आदिपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । ब्राह्मणभोजनादीति ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वेत्येतावदिह द्रष्टव्यम् । अनुवाकस्य प्रथमेनेत्यादिपरस्तादितिदेक्ष्यते ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्र च 'ब्राह्मणानां भोजनम्' इति ग्रहणमाशीर्वचनकुमारभोजनयोरपि प्रदर्शनार्थम् । भोजनादीत्यादिशब्दो वा द्रष्टव्यः; उपायनवदिति वचनात् । उपनयनमेवोपायनम् ॥ ४ ॥

सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥ ५ ॥

अनाकुला

अग्नेरुपसमाधानादिपरिषेचनान्तं सीमन्तवत् कर्तव्यम् । पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धं, सकृत्पात्राणि, शलल्यादिभिस्सह शम्भ्याः । अन्वारब्धायां इत्यत्र च कुमारस्यान्वारम्भः । परिषेचनान्तस्य चातिदेशः । यन्तु 'गायतमिति वीणागाथिनौ' इत्यादि न तस्यात्रातिदेशः । अपरेणार्गिन प्राञ्चमिति विधानात् पुनरुपवेशस्य ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं सप्रधानहोमं परिषेचनान्तमिह सीमन्तवदिति । ततश्चान्वारब्धे कुमारे प्रधानहोमाः । पात्रप्रयोगकाले शलल्यादीनां सकृदेव सादनम् ॥ ५ ॥

*अपरेणार्गिन प्राञ्चमुपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्मपुञ्जिलैः शलालुग्लप्सेनेति तूष्णीं केशान् त्रिनीय यथर्षिं शिखा निदधाति ॥ ६ ॥

अनाकुला

विनयनं पृथक्करणं वसव्यानां शिखार्थानाञ्च । तूष्णीमिति वाग्यमनार्थं
न मन्त्रप्रतिषेधार्थम्, प्राप्त्यभावात् । यथर्षिं यावन्त ऋषयो यस्य प्रवरे
तावतीशिखाः करोति—व्यार्षेयस्य तिस्रः पञ्चार्षेयस्य पञ्चेति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

प्राञ्चं प्राङ्मुखम् । तूष्णीं वाग्यतः । केशान् विनीय विविधं नीत्वा;
वसव्यान् शिखार्थाञ्च पृथक्पृथक्कृत्वेत्यर्थः । यथर्षिं यावन्त ऋषयस्स्वप्र-
वरे तौवतीशिखा निदधाति । एकार्षेयस्यैका शिखा द्वार्षेयस्य द्वे इत्यादि ॥६॥

यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथवा यथा येन प्रकारेण एषां कुमारस्य कुलजानां कुलधर्मः प्रवर्तते
तथा शिखां करोति । एषामिति वचनं कर्तुः कुलधर्मो मा भूदिति ।
तेनास्मिन् कर्मणि पितृवैव कर्तेति नियमो नास्ति । अन्यत्र तु सति
सम्भवे कुमारकर्मसु तस्यैव नियमः ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथवा—यथा येन प्रकारेण एषां कुलजानां कुलधर्मः प्रवर्तते, तथा
शिखा कर्तव्या ।

केचित्—एषामिति वचनात् पितुरन्योऽपि चोक्तकर्तेति ॥ ७ ॥

अपां संसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम् ॥ ८ ॥

अनाकुला

'उष्णाद्दृशीतास्वानीये'त्यादि 'दर्भस्तम्बे वा निदधाती'त्येवमन्तं
उपनयनवत् कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

व्याख्यातमेवैतत्समावर्तने ॥ ८ ॥

*क्षुरं प्रक्षाल्य निदधाति ॥ ९ ॥

अनाकुला

क्षुरस्य प्रक्षालनं विधीयते । निधानमर्थप्राप्तम् । यदा निदधाति तदा
प्रक्षालयेति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्र प्रक्षालनमेव विधीयते; निधानं त्वर्थप्राप्तम् ॥ ९ ॥

तेन त्र्यहं कर्मनिवृत्तिः ॥ १० ॥

अनाकुला

तेन क्षुरेण त्रिष्वहोरात्रेषु नापितकर्म न कर्तव्यम् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तेन क्षुरेण त्र्यहं नापितकर्मनिवृत्तिस्स्यात् ॥ १० ॥

वरं ददाति ॥ ११ ॥

अनाकुला

अस्मिन्कर्मणि समाप्ते कुमारस्य पिता ब्रह्मणे वरं ददाति । 'गौर्वै वर' इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

वरं गां पिता ददाति दक्षिणत असीनाय ब्राह्मणाय । यद्यन्यश्चौलकर्ता तदा तस्मै ॥ ११ ॥

एवं गोदानमन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥ १२ ॥

अनाकुला

यथा चौलं एवमस्य गोदानाख्यमपि कर्म कर्तव्यम् । तत्र तृतीयस्य वर्षस्यापवादः षोडशे वर्षे इति । अन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे पुण्याह एव । पुनर्वसु नियमस्यापवादः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

गोदानमिति कर्मनामधेयम् ; यस्मिन्कर्मण्यङ्गभूतं गोदानयोश्शिरःप्रदेशविशेषयोर्वपनम् । यत्रापि पक्षे शिखावर्जितसर्वकेशपवनं, यथर्षिं च शिखाः; तत्रापि गोदानयोर्वपनं कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यत एव । तद्गोदानाख्यं कर्म । एवं यथाचौलम् ब्राह्मणभोजनादि वरदानान्तं कर्तव्यम् । तच्चान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहिण्यादौ, वर्षे च षोडशे भवति ॥ १२ ॥

अत्र पक्षान्तरमाह—

अग्निगोदानो वा स्यात् ॥ १३ ॥

अनाकुला

अग्निर्देवता यत्र गोदाने तदग्निगोदानं यस्य सोऽग्निगोदानः । (अग्निशब्देन तद्देवत्यं गोदानं लक्ष्यते । अग्निगोदानमस्येति विग्रहः ।) एकस्य गोदानशब्दस्य लोपः, उष्ट्रमुखवत् । तत्र बौधायनः—षोडशे

वर्षे गोदानम् । तस्य चौलवत् तूष्णीं प्रतिपत्तिरवसानं च । ..... अग्नि-
गोदानो वा भवति । तस्य काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्यां प्रतिपत्ति-
रवसानं च । (बौ. गृ. ३-२-५२-५८) इति । किमुक्तं भवति ? आग्नेयानां
काण्डानां उपाकरणसमापनयोर्यः कल्पः तत्र चौलधर्माः प्रवर्तन्त इति ।
षोडशे वर्षे भवति । सकृत् पात्राणि न शम्याः । अस्यास्मिन् गृह्येऽनुप-
दिष्टत्वात् यत् गोदानमुपदिष्टं तत्रैव शम्याविधिः । तत्र प्रयोगः—ब्राह्मणान्
भोजयित्वाऽऽशिषो वाचयित्वा तूष्णीं केशश्मश्रु वापयित्वाग्नेरुपसमाधा-
नादि परिषेचनान्तानि आग्नेयकाण्डोपाकरणवत् कृत्वा शुक्रियवद्देवतोप-
स्थानं “अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि” इति । अन्ये संवत्सरे व्रतचर्या ।
अन्ते विसर्गः । एवमेवाचारिषमित्यादि विकारः शुक्रियवत् दैवतम् ।
केशश्मश्रुवपनम् । अन्ते ब्राह्मणभोजनम् । उभयत्र नान्दीमुखश्राद्धं केचित्
कुर्वन्ति । अपरे न ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्नये गोदानं यस्य सोऽग्निगोदानो ब्रह्मचारी । पुल्लिङ्गनिर्देशाच्चैवं
विग्रहः । अस्मिन् पक्षे आज्यभागान्ते कृते ‘अग्नये काण्डर्षये स्वाहा’
इत्याज्येनैवैका प्रधानाहुतिः । ततो जयादि(१)क्षुरप्रक्षालनान्तम् ॥ १३ ॥

संवत्सरं गोदानव्रत(२)मेक उपदिशन्ति ॥ १४ ॥

अनाकुला

कृतगोदानस्यापि तच्छेषतया संवत्सरं व्रतचरणमेक आचार्या उप-
दिशन्ति । चौलगोदानेऽयं विकल्पः । अग्निगोदाने तु काण्डोपाकर-
णातिदेशात् नित्यमेव यदा व्रतचर्या तदा वरदानादूर्ध्वं देवतोपस्थानं
पूर्ववदन्ते, विसर्गश्च पूर्ववदेव ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अधीतेऽपि वेदे, अवश्यं संवत्सरं गोदानव्रतं ब्रह्मचर्यं चरितव्यमि-
त्येक उपदिशन्ति; वैकल्पिकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

उभयोरपि गोदानयोश्चौलाद्विशेषमाह—

एतावन्नाना सर्वान् केशान् वापयते ॥ १५ ॥

अनाकुला

अस्मिन् चौलगोदाने तु एतावन्नाना पृथग्भावश्चौलात् । अत्र सर्वान्
केशान् वापयते सशिखान् । चौले तु यथर्षिं शिखा निदधाति । अन्ये
श्मश्रुवादीनां प्राप्स्यर्थं सर्वग्रहणं वर्णयन्ति । तेषां केशशब्दः उपलक्ष-

पार्थः । तथा चाश्वलायनः—केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि संप्रे
ष्यति । (आश्व.गृ.१-१८-६) इति ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतावन्नाना एतावान् भेदः । यदपिधानार्थयापि शिखाया सह सर्वान्
केशान् वापयत इति । ततश्चेह विनयनाभावाच्छलत्यादीनां निवृत्तिः । अत्र
च वापयत इति णिजन्तनिर्देशादाचार्य एव गोदानकर्मणः कर्ता । वर-
दानश्चाचार्यायैव । तथात्र शिखाया अपि वपनं 'एतावन्नाना सर्वान्
केशान्वापयते' इत्यस्मादेव वचनात्; (१)सत्रवत् ।

अन्य आहुः—'रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुडस्तस्यैतदपिधानं
यच्छिखेति । सत्रेषु तु वचनात् वपनं शिखायाः' (आप.घ.१-१०-८,९)
इति सत्रेभ्योऽन्यत्र शिखाया वपनप्रतिषेधात् इहापि नैव शिखाया
वपनमिति ॥ १५ ॥

उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगाः ॥ १६ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने षोडशः खण्डः ॥

समाप्तषष्ठश्च पटलः ॥

अनाकुला

अस्मिन् गोदानव्रते अहरहरुदकोपस्पर्शनं (२)कर्तव्यमिति छन्दोगा उप-
दिशन्ति । त्रिषवणमिति केचित् ॥ १६ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायामनाकुलायां गृह्यसूत्रवृत्तौ षोडशः खण्डः ॥

षष्ठः पटलश्च समाप्तः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सांवत्सरिकगोदानव्रतपक्षे अहरहरुदकोपस्पर्शनं छन्दोगा उपदिशन्ति;
विकल्प इत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति श्रीसुदर्शनार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने षोडशः खण्डः ॥

षष्ठश्च पटलस्समाप्तः ॥

१ 'दीक्षिव्यमाणास्त्रिवपेरन्' (आप. श्रौ. २१-२-१४.) इति वचनेन सशिखवपनं विहितं.
सत्रे वचनबलादेव क्रियते तद्वत् अत्रापीत्यर्थः ।

२ उपस्पर्शनमित्यनन्तरं सकृत् स्नानं इति क, ख, पुस्तकयोरधिकम् ।

अथ सप्तमः पटलः ॥

सप्तदशः खण्डः ।

यज्ञेष्वधिकारिष्यमाणस्य पुरुषस्य देहसंस्कारा व्याख्याताः । ते च 'शालीनस्योदवसाय' इति वचनाभावे गृह एव कर्तव्याः । विधिवच्च निर्मिते गृहे । विधिवत् प्रवेशादपेक्षितायुर्थज्ञधनादिफलसिद्धिः । अतो मन्त्रान्मानक्रमप्राप्तो गृहनिर्माणप्रवेशयोर्विधिर्व्याख्यायते—

* दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणमगारावकाशमुद्धृत्य पलाशेन शमीमयेन वोदूहेनैतामेव दिशमुत्तरयोदूहति ॥ १ ॥

अनाकुला

अथ गृहसम्मानविधिः । गृहसम्मानं च न सर्वयज्ञादिवञ्चित्यम् । नाप्यद्भुतकर्मप्रायश्चित्तादिवञ्चैमित्तिकम् । किं तर्हि? काम्यम् । अतोऽक्रियायां न दोषः । क्रियायां चोदगयनादिनियमः । तत्र यस्मिन् प्रदेशेऽगारं चिकीर्षितं सोऽगारावकाशः स दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणो भवति । दक्षिणाप्रतीच्योरन्तराले निम्ना भवति । एवंविधे देशे अगारं कर्तव्यमित्यर्थः । तमगारावकाशं उद्धन्ति खनित्रेण खनति यथा पांसव उत्पद्यन्ते । उद्धृत्य तान् पांसून् पालाशेन शमीयेन वोदूहेन पतामेव दिशं प्रति उत्तर्यर्चा 'यद्भूमेः क्रूर'मित्येतया उद्धृति उन्नतात् प्रदेशात् अवन्ते प्रापयति । उद्धृत्येऽनेनेत्युद्धृहः ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

योऽगारार्थत्वेनाभिप्रेतोऽवकाशो भूमिभागो दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणः दक्षिणाप्रतीच्यां नैऋत्यां दिशि निम्नस्तमुद्धृत्य खनित्रादेना पांसू(१)नुत्खाद्य पालाशेन शमीमयेन वोदूहेन, उद्धृत्यन्ते देशान्तरं प्राप्यन्ते पांसवोऽनेनेत्युद्धृहः; (२)वाडुलूक इत्यर्थः । तेनैतामेव कोणदिशं उत्तरया 'यद्भूमेः क्रूर' इत्येतयोदूहति ॥ १ ॥

एवं त्रिः ॥ २ ॥

अनाकुला

एवं त्रिरुद्धृत्य उद्धृहति ॥ २ ॥

* क 'ख' पुस्तकानुसारेण इदमभिर्भे च सूत्रमेकं हतदत्तमते । १ ख ग—नुत्याट्य.

२ ग—पालक. घ—ड—पाडूलक. छ पाडूलक, ख—प्रापक. ज—वधूलक,

तात्पर्यदर्शनम् ।

उदूहतीति सम्बन्धः । अत्र द्वितीयतृतीयथोरप्युदूहयोः मन्त्रावृत्तिः, एवमिति वचनात् । अन्यथा उत्तरया त्रिरुदूहतीत्येव ब्रूयात्, 'एवं त्रिः' इति सूत्रान्तरं नारभेत ॥ २ ॥

* क्लृप्तमुत्तरयाऽभिमृश्य प्रदक्षिणं स्थूणागर्तान् खानय-
यित्वाऽभ्यन्तरं पांसूनुदूप्योत्तराभ्यां दक्षिणा
द्वारस्थूणामवदधाति ॥ ३ ॥

अनाकुला

एवमुदूह्य ततस्तं भूमिभागं कल्पयन्ति यथा सर्वतस्समं सम्पद्यते । ततः तं क्लृप्तं उत्तरयर्चा 'स्योना पृथिवी'त्येतयाऽभिमृशति । ततः प्रदक्षिणं स्थूणागर्तान् खानयति नकारश्छान्दसः । अभ्यन्तरं च बहिरारभ्य मध्ये यथा समाप्यते तथेत्यर्थः । तत्र मध्यस्थूणासु वंशधारणार्थासु प्रदक्षिणमिति चाभ्यन्तरमिति च विशेषणस्यासम्भवात् पर्यन्तास्वेव भवति । तत्र प्राग्द्वारेऽगारे दक्षिणद्वारस्थूणागर्तमारभ्य प्रदक्षिणमोत्तरस्मात् द्वारस्थूणागर्तान् खानयित्वा ततो यावत्सो मध्यमस्थूणाः तावतीनां दक्षिणादारभ्योदगपवर्गः । एवमन्यथाद्वारेऽप्यगारे यथासम्भवं प्रदक्षिणमभ्यन्तरत्वं च सम्पाद्यम् । एवं खानयित्वा गर्तेभ्यः पांसूनुदूप्य उद्धृत्य तत उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां 'इहैव तिष्ठे'त्येताभ्यां दक्षिणाद्वारस्थूणां गर्ते अवदधाति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

क्लृप्तमुदूहेन प्राग्दक्षप्रवर्णं कृतं उत्तरया 'स्योना पृथिवी' इत्यनयाऽभिमृश्य स्थूणागर्तान् स्थूणाणां (१) विभागार्थान् गर्तान् कर्मकरैः प्रदक्षिणं खानयित्वाभ्यन्तरमारभ्य, न बहिः, पांसूनुदूप्य उत्तराभ्यां 'इहैव तिष्ठे' इत्येताभ्यां दक्षिणां निष्क्रामत एव, न प्रविशतः, द्वारस्थूणामवटे अवदधाति । अत्र प्रादक्षिण्यस्य चाभ्यन्तरत्वस्य च विधानं पर्यन्तीयास्वेव स्थूणासु; न तु मध्यमासु ॥ ३ ॥

एवमितराम् ॥ ४ ॥

* इदमग्रिमं च सूत्रमेवं पठितं हरदत्तमते—क्लृप्तमुत्तरयाभिमृश्य ॥ ३ ॥ प्रदक्षिणं.....
एवमितराम् ॥ ४ ॥ इति क ख, पुस्तकयोः

१ ङ—निखानार्थान् . छ—निखनार्थान् .

अनाकुला

एताभ्यामेव द्वाभ्यामृग्भ्यां इतरां उत्तराञ्च द्वारस्थूणां अवदधातीत्यर्थः ।
इह दक्षिणामितरामिति निष्कमतः सव्यदक्षिणे प्रत्येतव्ये; न प्र-
विशतः ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इतरां सव्यां द्वारस्थूणां एवं 'इहैव तिष्ठ' इत्येताभ्यामेवावदधाति ॥४॥

यथाखातमितरा अन्ववधाय वंशमाधीयमानमुत्तरेण

यजुषाऽभिमन्त्रयते ॥ ५ ॥

अनाकुला

द्वारस्थूणयोः यथाखातं अवधानं मन्त्रवच्च । इतरासां तु यथाखातं
येन क्रमेण गर्ताः खाताः तेनावधानं तूष्णीम् । एवं सर्वास्ववहितासु म-
ध्यमस्थूणासु वंश(१)मादधति कर्मकर्तारः । तैराधीयमानं वंशमुत्तरेण
यजुषा "ऋतेन स्थूणा" वित्यनेनाभिमन्त्रयते । वंशग्रहणेन च पृष्ठवंशो
गृह्यते, मुख्यत्वात् । व्यक्तञ्चैतत् भारद्वाजके "ऋतेन स्थूणे"ति पृष्ठवंश-
मधिरोपयती"ति । तत्र मन्त्रे स्थूणाविति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । द्विव-
चनञ्च यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यथाखातं खननक्रमेण इतराः स्थूणाः तूष्णीमन्ववधाय वंशं स्तूपं
स्थूणास्वाधीयमानं उत्तरेण यजुषा 'ऋतेन स्थूणावधिरोह' इत्यनेनाभिम-
न्त्रयते ॥ ५ ॥

सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गम् ॥ ६ ॥

अनाकुला

ततस्तदगारं सम्मितं संकलुप्तं उत्तरैर्मन्त्रैः 'ब्रह्म च ते क्षत्र'मित्यादि-
भिष्पङ्क्तिभिः । किम् ? अभिमन्त्रयते इत्येव । यथालिङ्गमिति यस्यागाराङ्गस्य
लिङ्गं यस्मिन् मन्त्रे दृश्यते तेन तदभिमुखो ऽगारमभिमन्त्रयत इत्यर्थः ।
यदापि पूर्वस्थूणा बद्धा तदापि द्वे एवाभिसन्धायामभिमन्त्रणम् । अगा-
रस्य द्विवचनसंयोगात् । एवं सर्वत्र अगारमध्ये यः स्थूणाराजः स्तूपः ।
पृष्ठवंशः । अत्रैके स्थूणालिङ्गेषु चतुर्षु मन्त्रेषु 'स्थूणे अभिरक्षतु' इत्येवम-
नुषङ्गमिच्छन्ति । यज्ञश्च दक्षिणाश्च दक्षिणे स्थूणे अभिरक्षतु इति । अन्ये
'ते' शब्दस्यापि-यज्ञश्च ते दक्षिणाश्चेति । (२)सार्काक्षत्वात्मन्त्राणाम्, नेति

वयम् । दक्षिणा इषञ्चोर्जश्चेतिबहुवचनान्तैः अभिरक्षत्वित्येकवचनान्त-
स्य सम्बन्धानुपपत्तेः, ऊहस्य चाविधानात् अभ्यातानवत् पाठाभावाच्च
सर्वानुषङ्गेषु दृष्टस्यान्ते पुनः पाठस्याभावाच्च । यत्तु साकांक्षत्वमुक्तं
तदपि नानुषङ्गहेतुः । सन्निधिमात्रेणाकाङ्क्षाया निवर्तनात् । यदि वा
धर्मस्ते स्थूणाराज श्रीस्ते इत्यत्राभिरक्षत्वित्यस्य नापेक्षा, द्वयोरपि प्रथमा-
न्तत्वात् । एवं दक्षिणा इत्यादिकं प्रथमान्तं द्रष्टव्यम् । तस्मादाकाङ्क्षैव
नास्ति । सन्निधानाच्च स्थूणाप्रतिपत्तिः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सम्मितं निर्मितमगारं उत्तरैः 'ब्रह्म च ते क्षत्रं च' इत्यादिभिः पञ्चभि-
र्मन्त्रैः थथालिङ्गं मन्त्रलिङ्गावगतदिङ्मुखोऽभिमन्त्रयते । तत्र पञ्चमेन
मध्यमाभिमुखः, (१) अनन्वितत्वात् ।

केचित्—षड्भिः । तत्र 'धर्मस्ते स्थूणाराजः' इति मध्यमश्च 'श्री-
स्ते स्तूपः' इति पृष्ठवंशमिति ।

अत्र यद्यपि मन्त्रैरगारावयवास्स्थूणाः स्तूयन्ते; तथाप्येभिः स्थूणा-
वदगारमेव स्तूयते, यथा पादवन्दनेन पादवानेव वन्द्यते ।

अत्र केचित्—द्वितीयादिषु त्रिषु मन्त्रेषु वाक्यसमाप्त्यर्थं 'स्थूणे
अभिरक्षतु' इत्याद्यनुषङ्गं मन्यन्ते ।

अन्ये 'ते' शब्दस्यापि । तथा 'धर्मस्ते' इत्यादौ अभिरक्षत्वित्यस्य च ।

अपरे तु—नैवेह कस्यचित्कचिदप्यनुषङ्गः; अनुषङ्ग्यमानस्य वैरू-
प्यात्, अन्तेऽपि च पाठाभावाच्च । वाक्यसमाप्तिस्तु प्रकृततया बुद्धि-
स्थपदार्थान्वयात्सिध्यति, यथा(२) 'इषे त्वा' (तै. सं. १-१-१.)
इति मन्त्रस्य बुद्धिस्थच्छेदनान्वयात् छिनच्चीति वाक्यसमाप्तिरिति ॥६॥

अथ गृहप्रवेशविधिमाह—

पालाशं शमीमयं वेधममादीप्योत्तरयर्चाऽभिमुद्ध्योत्तरेण

यजुषाऽगारं प्रपाद्योत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरयाऽग्निं

प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथ प्रवेशनविधिः । अन्यथा सम्मितस्याप्यगारस्य प्रवेशे विधि-

१ ख, ग, ज,—अनन्वितत्वादिति नास्ति

२ दर्शयागे सायंदोहसम्पादनार्थं अमावास्यायां प्रातः वत्सापाकरणं कर्तव्यम् । तच्च
पलःशशाखया । सा च श्राव्या पलाशवृक्षादानेया । तस्याः छेदनार्थोऽयं मन्त्रः 'इषे त्वा' इति । तत्रैतावाने-
व मन्त्रः तत्र वाक्यसमाप्तिस्तु 'छिनच्' इति बुद्धिस्थच्छेदनान्वयेन क्रियते; नैवदिहापीति ।

र्यं भवति । उदगयनाद्यपेक्षितमिति केचित् । नेत्यन्ये । बीजवतो गृ-
हान् प्रतिपद्यते (आश्व.गृ.२-१०-२) इत्याश्वलायनः । बीजप्रहणं सर्वै-
षामेव गृहोपकरणानामुपलक्षणम् । तत्र प्रवेक्ष्यन् पालाशं शमीमयं वा इध्मं
अग्नावादीपयति । इध्मश्चात्रार्थलक्षणो न नियतपरिमाणः । आदीप्य
तमग्निपात्रं उद्धरच्युत्तरयर्चा 'उद्धियमाण' इत्येतया पञ्चपादया । यद्यहनि
प्रवेशो रात्रिलिङ्गोऽविवादः प्रयोक्तव्यः । तथा रात्रावहर्लिङ्गो नि-
र्विवादः प्रयोक्तव्यः । विभज्यविनियोगाभावात् । येषां तूदगयनापेक्षा
ते रात्रौ प्रवेशं नेच्छन्ति । अहःकृतस्य रात्रिकृतस्य च पाप्मनो विनि-
योगः प्रपाद्यत इत्यर्थः । विरोधोऽपि नास्ति । यथा "यद्वापो नक्तं दुरितं
चरामे"ति । तमुद्धृतमग्निं उत्तरेण यजुषा 'इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनः'
इत्यनेन अगारं प्रपादयति । प्रपाद्य अगारस्य उत्तरपूर्वं देशे तमग्निं प्रतिष्ठापयति
उत्तरयर्चा 'अमृताहुति'मित्यनया । अत्रागारस्येति न वक्तव्यं, अग्निमिति
च । कस्मात् ? उभयोरप्यत्रैव वाक्ये श्रुतत्वात् । एवं तर्हि नायमगा-
रशब्दो देशविशेषणार्थः । किं तर्हि ? अग्निविशेषणार्थः-अगारस्या-
ग्निं प्रतिष्ठापयतीति । कः पुनरगारस्याग्निः ? यः पचनग्निः । तस्मादौ-
पासनादुद्धरणंमस्याग्नेर्न भवति । लौकिकादेव भवतीति केचित् ।
अपरे तु होमसंयोगादौपासन एवायमग्निरिति स्थिताः । तेषामगार-
स्येत्यग्निमिति च पदद्वयं व्यर्थम् । होमाश्च पचनेऽपि दृष्टा वैश्वदेवे ।
तस्मात् पचनाग्निरेवायम् । ययप्येवं तथापि देशसंस्कारो भवत्येव ।
होमसंयोगात् । अथौपासनस्य वैहारिकाणां च तदैव प्रवेशनं प्रतिष्ठा-
पनं च स्वे स्वे स्थानं । भार्यादीनां च तदैव प्रवेशः ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पालाशं शमीमयं वेध्मं काष्ठमौपासनेऽग्नावादीपयति । इध्ममिति च
'अग्निषु महत इध्मानादधाति' इतिवदनियतं संख्यादिकं विवक्षितम् ।
उत्तरया 'उद्धियमाणः' इत्येतया । ततस्तमग्निमुद्धरति । अत्र च सानुषङ्गे
वतुष्पदे त्रिष्टुभौ द्वे ऋचौ पञ्चभिः पादैरास्नाति । तयोरेकैवोद्धरणार्था ।
अन्या तु विकल्पार्था । उत्तरया इत्येकवचनेन विनियोगात् । व्यवस्थि-
तश्चायं विकल्पोऽभिप्रेतः, अग्निहोत्रवत् । यद्यहनि प्रवेशस्तदा रात्रिलि-
ङ्ग्या, रात्रौ चेदहर्लिङ्ग्या । रात्रौ च प्रवेशश्शिष्टाचारप्रसिद्ध इति पूर्वं
वोक्तः । उत्तरेण 'इन्द्रस्य गृहाः' इति यजुषा । उद्धृतमग्निमगारं प्रपाद्य
अनन्तरं विधिवत्संस्कृते उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्य तमग्निमुत्तरया अमृताहु-
तेम् इत्येतया प्रतिष्ठापयति । तथा श्रौताग्नीनापि विधिवदानीतानस्मिन्नेव
हाले अगारं प्रपाद्याग्न्यगारे यथाविधि प्रतिष्ठापयति ।

केचित्-इहाग्निमुद्धृत्य अगारं प्रपाद्येति प्रकृतेऽपि पुनरुक्तयोरेतयो-
 रर्थवत्त्वाय अगारस्याग्निमित्यन्वयादादीपनादिप्रतिष्ठापनान्तं पचनार्थ-
 स्य लौकिकाग्नेरेव, नौपासनस्येति । तेषामेतत्तुल्यसूत्रे विवाहाङ्गे प्रविश्य
 होमे पचनान्नेरेवोपसमाधानादि स्यात् । अथागारशब्दस्य शयनस्था-
 नवाचित्वात् गृहशब्दस्य चातथात्वात् न तत्र तुल्यसूत्रतेति चेत्-न;
 गृहागारशब्दयोरेकार्थत्वे विवादाभावात् । इह च 'इन्द्रस्य गृहा वसुम-
 न्तः' इति मन्त्रस्थगृहशब्देनागाराभिधानात्, प्रत्युत धर्मशास्त्रे 'म-
 ध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । उत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्त-
 रैश्चतुर्भिः । शय्यादेशे कामलिङ्गेन' (आप.घ.२-३-२२, २३; २-४-१.)
 इति शयनस्थानस्यागारादन्यत्वाभिधानाच्च । पुनरुक्तिः स्फुटार्थतयापि
 निर्वाह्या । किञ्चागारस्याग्निमित्यन्वयेऽपि अगाराग्निः शालाग्निः, गृह्या-
 ग्निरौपासनाग्निरित्येकार्थतया याज्ञिकानां प्रयोगादौपासन एव प्रति-
 ष्ठाप्यः, न पचनाग्निः ॥ ७ ॥

तस्माद्दक्षिणमुदधानायतनं भवति ॥ ८ ॥

अनाकुला

एवं प्रतिष्ठितस्याग्नेः दक्षिणमुदधानायतनं कर्तव्यम् । उदकं धीयते यत्र
 तत् उदधानं मणिकाख्यम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्मात् प्रतिष्ठिताग्नेर्दक्षिणमुदधानस्य मणिकस्यायतनं भवति ॥ ८ ॥

तस्मिन् त्रिषूचीनाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषूत्तरया
 व्रीहियवान् न्युप्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

अनाकुला

तस्मिन्नायतने (१)विषूचीनाग्रान् सर्वतोदिक्कान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु दर्भेषु
 व्रीहीन् यवांश्च संयुक्तान् निवपति उत्तरयर्चा 'अन्नपत' इत्येतया (२)त-
 तस्तस्मिन्नायतने उदधानं प्रतिष्ठापयति यथा निश्चलं भवति तथा स्था-
 पयति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्मिन् उदधानस्थाने विषूचीनाग्रान् नानादिगग्रान् दर्भान् संस्तीर्य, तेषु
 दर्भेषु उत्तरया 'अन्नपतेऽन्नस्य' इत्येतया व्रीहियवांश्च संयुक्तान् न्युप्य तेषूदधानं
 प्रतिष्ठापयति ॥ ९ ॥

प.७, खं. १७.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २१७

तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति ॥ १० ॥

अनाकुला

उत्तरेण यजुषा 'अरिष्टा अस्माक'मित्यनेन । प्रतिकुम्भं मन्त्रावृत्तिः । तत्र च-
तुभिर्वा कुम्भैः पृथगानयनमेकेनैव वाऽथ पुनः पूरयित्वा, यथा- 'तिस्रः स्तु
त्र उस्त्रिच्ये'ति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्मिन् उदधाने उत्तरेण 'अरिष्टा अस्माकं' इत्यनेन यजुषा चतुर उदकुम्भा-
नानयति । प्रतिकुम्भं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यभेदेन प्रकाशयक्रियाभेदात् । यत्र
पुनर्मधुपर्कप्राशनादौ आवृत्तिविधिस्तस्या एव क्रियायाः, तत्र सकृदेव
मन्त्रः ॥ १० ॥

दीर्णमुत्तरयानुमन्त्रयते ॥ ११ ॥

अनाकुला

अथ यदि तदुदधानं दीर्घं मिद्यते तत् उत्तरयत्नां भूमिभूमि'मित्येतया
अनुमन्त्रयते । कालान्तरे दीर्णं पतद्भवति उदधानान्तरेऽपि तत्स्थाना-
नापन्ने ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

यदि दीर्णं मणिकं स्यात्तदा उत्तरया 'भूमिभूमिमगात्' इत्येतयानुमन्त्र-
यते । एतच्च प्रकरणात्कर्माङ्गमेव ॥ ११ ॥

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते उत्तरा आहुती-

र्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

अनाकुला

चतस्रः उत्तराः प्रधानाहुतयः "वास्तोष्पते प्रतिजानीहि, वास्तोष्पते
शमया, वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि, अमीवहा वास्तोष्पत" इति । तत्रा-
ज्यभागान्तवचनेनैव तन्त्रप्राप्तिस्त्रिधा, यथा 'पार्वणवदाज्यभागान्ते'
इत्यत्र । किमग्नोरुपसमाधानादिवचनेन ? अग्निनियमार्थं तु-योऽगारे पच-
नार्थं प्रतिष्ठापितोऽग्निः तस्यैव होमार्थमुपसमाधानं यथा स्यादिति । अ-
न्यथा सर्वपाकयज्ञार्थं औपासन एव होमः स्यात् । जयादिवचनं स्थाली-
पाकप्रतिषेधार्थम् । का पुनः प्राप्तिः स्थालीपाकस्य ? कल्पान्तरे दर्शनात् ।
कथं पुनः जयादिवचनेन स्थालीपाकस्य प्रतिषेधः ? उच्यते-स्विष्टकृतप्रति-
षेधस्तावत् गम्यते-उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते न स्विष्टकृत-

मिति । स च स्थालीपाकेषु भवति । अतस्तत्प्रतिषेधद्वारेण स्थालीपाक-
प्रतिषेध एवायं सम्पद्यते ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरा आहुतीश्चतस्रः प्रधानाहुतीः । ताश्च 'वास्तोष्पते प्रतिजानीहि'
(तै.सं.३-४-१०) इति द्वे, 'वास्तोष्पते प्रतरणो नः' इति द्वे । आज्यहवि-
ष्ट्राच्च तन्त्रविधानम् । आज्यभागान्त इति वचनं त्वाज्यभागानन्तरमेव
प्रधानहोमाः, नान्यदर्थकृत्यमपीति क्रमार्थम् ।

केचित्—'पार्वणवदाज्यभागान्ते' (आप.गृ.१८-६) इतिवदाज्यमा-
गान्त इत्यनेनैव तन्त्रप्राप्तौ सिद्धायां 'अग्नेरुपसमाधानादि' इति वचनं
स्वमतेन प्रतिष्ठितः पचनाग्निरेवेह होमार्थ इत्येवमर्थमिति । तदयुक्तम्,
'कर्म स्मार्ते विवाहाशौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही' (या.स्मृ.१-२७)
इति सर्वस्मार्तहोमानामविशेषेण औपासनविधानात्, अस्य सूत्रस्योक्त-
विधयान्यार्थत्वात्, अस्मदीयानां गृह्यान्तरीयाणां चौपासन एव वास्तु-
होमाचाराच्च ॥ १२ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषोदकुम्भेन त्रिः प्रद-
क्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषेच्य ब्राह्मणान् भोजये-
दपूपैस्सक्तुभिरोदनेनेति ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने सप्तदशः खण्डः ॥

अनाकुला

परिषेचनान्तवचनं आनन्तर्यार्थम् । तन्त्रशेषं समाप्यागारस्य परिषे-
चनमेव कर्तव्यम् । नान्यद्वैश्वदेवादिकमिति । उत्तरेण यजुषा 'शिवं शिव'मि-
त्यनेन । उदकुम्भेन न हस्तेन । परिभाषयैव सिद्धे प्रदक्षिणमिति वचनात्
परिषेचनमिदमेकमेव प्रदक्षिणं त्रिगुणीभूतं सकृदुपात्तेनैवोदकुम्भेन संत-
तमविच्छिन्नं कर्तव्यम् । मेखलया परिव्याणवत् त्रीणि परिषेचनानीति
सिद्धं भवति । अन्तरंत इति वचनमगारात् बहिः परिषेचनं मा भूत् ।
अभ्यन्तरमेव यथा स्यादिति । अगारं गृहं, निवेशनं शयनदेशः । ब्राह्मणान्
युग्मान् भोजयेदपूपादिभिः । इतिशब्दः समुच्चयार्थः ॥ १३ ॥

इति हरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां सप्तदशः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पारषेचनान्तमुत्तरेण 'शिवं शिवम्' इत्यनेन यजुषा उदकुम्भेन सकृदु-
पात्तेन अगारं निवेशनं वान्तरतो न बहिः त्रिः प्रदक्षिणं परिषिच्य ब्राह्मणान् भो-
जयेदपूर्वादिभिः । इतिशब्दस्समुच्चयार्थः । सकृत्तूनां तु भोजनात्प्रागेव उप-
योगः, मध्ये लोकप्रसिद्धभावात् । 'शुचीन् मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत्'
(आप.घ.२-१५-११) इति सिद्धस्य भोजनस्य पुनर्वचनमपूर्वादिगुण-
विद्यर्थम् ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने सप्तदशः खण्डः ।

अथाष्टादशः खण्डः ॥

अथोत्तरेषां मन्त्राणां विनियोगमाह—

श्वग्रहगृहीतं कुमारं तपोयुक्तो जालेन प्रच्छाद्य कंसं
किङ्किणिं वा हृदयन्नद्वारेण सभां प्रपाद्य सभाया मध्ये-
ऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्न्युप्याक्षेषूत्तानं निपात्य दध्ना
लवणमिश्रेणाञ्जलिनोत्तरैरवोक्षेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ १ ॥

अनाकुला

बहवो बालग्रहाः दिवसमाससमादिकाः । तत्र येन गृहीतः श्ववच्छेष्टे
स श्वग्रहः । तेन गृहीतं कुमारं, पुल्लिङ्गनिर्देशात् कुमार्यान् भवतीत्येके । तपोयुक्तः
कर्ता पितेत्येके । यः कश्चिदित्यन्ये । तपो ब्रह्मचर्यादि । यावता तपसा
सिद्धिं मन्यते तावत् कृत्वेत्यर्थः । जालं मत्स्यग्रहणं तेन प्रच्छाद्य । कंसं प्रसि-
द्धं । किङ्किणिः घण्टाविशेषः । तयोरन्यतरं हृदयन् अन्यतरस्य ध्वनिं कार-
यन् केनचिदन्येन । स्वयं कुमारं गृहीत्वा सभां प्रपादयति अद्वारेण छदीरपोह्य
मार्गं कृत्वा तेनेत्यर्थः । किं तत् स्थानम् ? सभा, तस्या मध्येऽधिदेवनं स्थानं
यत्र कितवा दीप्यन्ति तं प्रदेशं उद्धत्याङ्घ्रिवोक्ष्य तत्राक्षान्निवपति । अक्षा-
शशाराः । विभीतका इत्यन्ये । तान् पृथु प्रथयित्वाप्नेनमुत्तानं निपातयति ।
शाययति । ततो दध्ना लवणमिश्रेणावोक्षेदञ्जलिना उत्तोरमन्त्रैः 'कूर्कुरस्सु कूर्कुर'
इत्यादिभिः । 'श्वानमिच्छ्वादन्न पुरुषं छत्' इत्यन्तैः । प्रतिमन्त्रमवाक्ष-
णम् । तत्रादितस्तिस्र ऋचः, ततो यजुषी द्वे 'तत्सत्यं, विगृह्य बाहू' इति,

ततः पञ्चर्चो 'विभ्रन्निष्कञ्चे'त्याद्याः, ततो यजुरेकं 'श्वान'मिति, एवमेकाद-
शैते मन्त्राः । यावत् कर्म समाप्यते तावत् कंसकिङ्कण्योरन्यतरस्य ह्यद-
नम् । एवमेतत्कर्म जालप्रच्छादनादवोक्षणान्तं त्रिसन्ध्यं कर्तव्यम् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

येन गृहीतः कुमारः श्वेव नदति, श्ववद्वा चेष्टते स श्वग्रहः । तेन
गृहीतः श्वग्रहगृहीतः, पिशाचिशुना वा दष्टः । तपोयुक्तः यावन्मनस्तोषमन-
शनादियुक्तः पित्रादिः कर्ता । जालं मत्स्यग्रहणसाधनम् । कंसं किङ्किणिं ।
लोहघण्टां ह्यदयन् पुरुषान्तरेण ध्वानयन् अद्वारेण कुड्याद्यपोह्य मार्गं
कृत्वा । अधिदेवनं यत्र दीव्यन्ति कितवाः । अक्षान् विभीतकफलानि ।
केचित्—शारा इति ।

उत्तरैर्मन्त्रैः 'कूर्कुरस्सुकूर्कुरः' इत्यादिभिर्यजुर्दशमैः । यद्वैकादशभिः ।
तस्मिन् पक्षे आदितस्तिस्र ऋचः ततः 'तत्सत्यं यस्वेन्द्रः' विगृह्य बाहू
इति द्वे ततो 'विभ्रन्निष्कम्' इति पञ्चर्चः । ततः 'श्वानम्' इत्येकादशं
यजुरेवेति विभागः । अवोक्षणं च सर्वेषां मन्त्राणामन्ते सकृदेव ।

केचित्—द्वष्टोपकारकत्वात् प्रतिमन्त्रमिति ।

एवमेतज्जालप्रच्छादनाद्यवोक्षणान्तं प्रातरादिषु त्रिषु पुण्याहविशेषेषु
कर्तव्यम् । अवोक्षणपर्यन्तं च ह्यदनम् ॥ १ ॥

अगदो भवति ॥ २ ॥

अनाकुल

अगदः अरोगः, रोगनिवृत्तिरस्य प्रयोजनमित्यर्थः । किं सिद्धं भवति ?
यदि भैषज्येन कुमारोऽगदः स्यात् न तत्रेदं कर्तव्यमिति । अन्यथा कुमार
स्यास्मिन् रोगे पितुर्नैमित्तिकमिदमवश्यं कर्तव्यं विज्ञायेत (१) गृहदाहे-
ष्ट्यादिवत् । एवं ब्रुवतां दोषः यश्मगृहीतामन्यां वेत्येतत्प्रकारान्तरेण
रोगशान्तावपि कर्तव्यं स्यात् । तस्मादिदमन्यत् प्रयोजनम् । एवमेत-
स्मिन् कर्मणि त्रिषु कालेषु कृते कुमारोऽगदो भवति । यदि न भवति
पुनरपि तपोयुक्तेन कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

इह च 'शङ्खिनम्' इत्यत्र च फलवचनं, सर्वत्र श्रुतितोऽर्थतो वाव-

१ 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहत्यन्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' (तै. सं. २-२-४)
इति वाक्येन विहितेष्टिर्गृहदाहेष्टिः । अत्र च आहिताग्नेः गृहेऽग्निना दग्धे सति तेन तत्कारणभूतपापा-
स्तित्वसूचनात् तत्रिर्घातार्थं क्षामवदग्निदेवताका पुरोडाशद्रव्यकेष्टिनैमित्तिकतया विधीयते । सा चाकथं
कर्तव्या, नैमित्तिकत्वात्, तद्भदिदमपीत्यर्थः ।

गतस्य कामिनः कर्मोपदेशः सामर्थ्यात्फलसिद्धयवगमपर्यन्त इति प्रदर्श-
यितुम् । तेन 'यक्ष्मगृहीताम्' (आप. गृ. ९-१०) इत्यादौ फलवचनाभावे-
ऽप्युपदेशः काम्यसिद्धिपर्यन्त एव ।

केचित्—एवमेतस्मिन् कर्मणि त्रिसन्ध्यं कृते, अगदो भवति । यदि
न भवति तदा पुनरप्येतत्कर्म कर्तव्यं, यावदगदो भवति । नैतत्, स्वा-
भिमताभ्यासबोधकशब्दाभावात् ॥ २ ॥

शङ्खिनं कुमारं तपोयुक्त उत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तरयोद-
कुम्भेन शिरस्तोऽवनयेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

शङ्खो नाम ग्रहः कुमाराणां भयङ्करः, येन गृहीतः शङ्खवन्नदतीति । तेन
गृहीतं शङ्खिनमुत्तराभ्यां एते ते प्रतिदृश्येते इत्येताभ्यामृग्भ्यां अभिमन्त्र्य तत
उदकुम्भेन शिरस्तोऽवनयेत्, अभिषिञ्चेदुत्तरयत्नां 'ऋषिर्बोधः प्रबोधः' इत्येतया
एवमेतदभिमन्त्रणादि त्रिषु कालेषु कर्तव्यम् ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

शङ्खोऽपि ग्रहः, येन गृहीतः शङ्खवन्नदति तद्गृहीतश्चाङ्गी । उत्तराभ्यां
'एते ते प्रतिदृश्येते' इत्येताभ्यां उत्तरया 'ऋषिर्बोधः प्रबोधः' इत्ये
तया शिरस्तोऽवनयेत् शिरस्यभिषिञ्चेत्, उदकुम्भेन त्रिसन्ध्यम् ॥ ३ ॥

अगदो भवति ॥ ४ ॥

अनाकुला

पूर्ववदस्य प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उक्तार्थम् ॥ ४ ॥

अथ सर्पबलेर्यस्मिन् काले येन विधिनोपक्रमस्तमाह—

*श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ५ ॥

अनाकुला

अथ सर्पबलिनाम कर्म नित्यं संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यमुपदिश्यते-
तस्य श्रावण्यां पौर्णमास्यामारम्भः मार्गशीर्ष्यामुत्सर्गः । तस्योपक्रमे
श्रावण्यां पौर्णमास्यां अस्तमिते आदित्ये स्थालीपाको भवति । असत्यपि नक्षत्रबो-
गे श्रावणस्य मासस्य पौर्णमासी श्रावणीत्युच्यते लक्षणया । तत्र श्लोकौ—

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रमासास्तदन्ताश्च चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्रादिका स्मृता ।
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥ इति ॥

तत्र सायमाहुतिं हुत्वा स्थालीपाककर्म प्रतिपद्यते पार्वणेनातोऽन्यानी-
त्युक्तं, पौर्णमास्यां पौर्णमासीति च । श्रावण्यै पौर्णमास्यै सङ्कल्पितान्
व्रीहिन यवान् वा निरुप्य प्रतिष्ठिताभिघारणान्तं कृत्वाग्नेरुपसमाधानादि
द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि किंशुकपुष्पैरारग्वधमयसमिद्धिश्च सह ॥ ५ ॥

तत्पर्यदर्शनम्

श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी श्रावणी । अयुकापीह विवक्षिता,
नित्यत्वात्सर्पबलेः । श्रावणमासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । न तु श्रावणमास-
स्य श्रवणनक्षत्रम्, श्रवणस्य पौर्णमासीविशेषगार्थत्वात्, 'पौर्णमास्यां
(आप.प.२-२०) इति वचनाच्च ।

अथ चान्द्रमसमासानां चैत्रादीनां, पौर्णमासीनां च चैत्र्यादीनां
निर्णयार्थौ श्लोकौ—

“मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रा मासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ।
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः” ॥ इति ।

तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यां, अस्तमिते आदित्ये, सायं होमान्ते 'पत्न्यव-
हन्ति' (आप.गृ.७-२.) इति विधिना प्रतिष्ठिताभिघारणान्तस्थालीपाकः
कर्तव्यः ॥ ५ ॥

पार्वणवदाज्यभागान्ते स्थालीपाकाद्भुत्वाञ्जलिनोत्तरैः

प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति ॥ ६ ॥

अनाकुला

सर्वं पार्वणवदित्युच्यते-स्थालीपाकादेव पार्वणवज्जुहोति, न किंशु-
कानीति । तेन तेष्ववदानकल्पो न भवति । स्विष्टकृतश्रावदानं तेभ्यो न
भवति । किंशुकैः समिधो व्याख्याताः । आज्यभागान्तवचनं तन्त्रप्राप्त्य-
र्थम् । श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति (१)स्थालीपाकाद्धोमः । उत्तरैर्मन्त्रैः 'ज-
ग्धो मशकः' इत्यादिभिस्त्रिभिः । (२)किंशुकानि । पलाशपुष्पाणि । पलाशानां
कण्टकिनां पुष्पाणीत्यन्ये । प्रतिमन्त्रमित्युच्यते प्रतिमन्त्रं किंशुकानां

पृ. ७., खं. १८.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २२३

बहुत्वं यथा स्यादिति । अन्यथा एकैकस्य किंशुकस्य होमः प्राप्नोति, यथा समिधाम् ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततः पार्वणवदग्नेरुत्समाधानाद्याज्यभागान्ते अग्निमुखान्त इत्यर्थः, सर्वे-
ष्वौषधहविष्केषु तन्त्रवत्सु कर्मसु अग्निमुखस्य विहितत्वात् । स्थालीपाका-
द्विधिवद्वदाय 'श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा' इति हुत्वा 'जग्धो मशकः'
इत्यादिभिस्त्रिभिः उत्तरैः प्रतिमन्त्रं किंशुकानि पलाशस्य पुष्पाणि जुहोति ।

केचित्—पलाशसदृशस्य कण्टकिनः पुष्पाणीति ॥

एतानि च वसन्त एव सङ्गृहीतव्यानि । अत्र आञ्जलेस्संस्कारः उपस्त-
रणादिरवदानधर्मः, किंशुकशेषादपि स्विष्टकृते समवदानम् । अञ्जलेरपि
द्व्यां सह लेपाञ्जनं च भवत्येव; मुख्येन धर्मप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । विप्रतिषिद्धं
त्वयः कुर्यात् ।

केचित्—अञ्जलिहोमा लाजहोमवद्यावदुक्तधर्माण एवेति ॥ ६ ॥

उत्तराभिस्तिसृभिरारग्वधमरुयस्समिधः ॥ ७ ॥

अनाकुला

आरग्वधो राजवृक्षः । यस्य सुवर्णवर्णानि पुष्पाणि अरन्निमात्राणि
फलानि । उत्तराभिस्तिसृभिः ऋग्भिः 'इन्द्र जहि दन्दशूक'मित्यादिभिः । स-
मिध आदधाति जुहोति वा । सर्वथा स्वाहाकारान्ता मन्त्राः ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथोत्तराभिस्तिसृभिः 'इन्द्र जहि दन्दशूक' इत्यादिभिः प्रत्युचम् । अर-
ग्वधमरुयस्समिधः, आरग्वधविकारास्समिधः । किम् ? जुहोतीति सम्ब-
न्धः । तेनात्र समिधां मान्त्रवर्णिकदेवतोद्देशेन त्यागः कर्तव्य एव ॥ ७ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ८ ॥

अनाकुला

उत्तराश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति तत्सत्यं यत्तेऽमावास्यायां, 'नमो अस्तु
सर्पेभ्य' इति तिस्रः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तराश्चतस्रः 'तत्सत्यं यत्तेऽमावास्यायाम्' इत्येका, 'नमो अस्तु स-
र्पेभ्यः' इति तिस्रश्च ॥ ८ ॥

जयादि प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

अनाकुला

एवमेता एकादश प्रधानाहुतीर्हुत्वा सौविष्टकृतं च स्थालीपाकादेश्च हुत्वा ततो जयादि प्रतिपद्यते किंशुकप्रभृतीनामप्याहुतीनां प्राधान्यज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक इति विहितत्वात् पौर्णमास्यां पौर्णमासीति च तस्य देवताभिधानादर्थकर्मकत्वाच्च किंशुकानां प्रधानत्वं न गम्येत । ततश्च पार्वणवदुपहोमान्तं कृत्वा ततः किंशुकादीनां होमः प्राप्नोति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतच्च वचनं जयादिप्राप्त्यर्थम्, स्थालीपाककिंशुकसमिदाज्याहुतीनामेकादशानां प्राधान्यज्ञापनार्थं च । जयाद्यनन्तरं स्विष्टकृदित्युक्तमेव ॥९॥

* परिषेचनान्तं कृत्वा वाग्यतस्सम्भारानादाय प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं कल्पयित्वा तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्त्रो लेखा लिखित्वाऽद्भिरुपनिनीय तासूत्तरया सक्तुन्निवपति ॥ १० ॥

अनाकुला

परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । परिषेचनान्ते उपनिष्क्रमणमेव नान्यदिति (१) किं सिद्धं भवति ? तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् इत्यादेरुत्कर्षस्सिद्धो भवति । वाग्यतः शब्दमकुर्वन् धानाः लाजाः अजनाभ्यजने स्थगरोशीरसुदपात्रमिति संभाराः । उपलितो भूमिभागः स्थण्डिलम् । कल्पयित्वेति वचनात् स्वयमेव कल्पनं नान्यैः कल्पितस्य परिग्रहः । तत्रेति वचनात् स्थण्डिलस्य मध्ये बलेरायतनं भवति । श्लोकश्च भवति—

प्राचीः पूर्वमुदक्संस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् ।

अथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारंभमालिखेत् ॥

अपरे तु प्राचीनानां दक्षिणत आरम्भमिच्छन्ति । (प्राचीः प्रागायताः एवमुदीचीः उदगायताः क्रमस्य विवक्षितत्वात् ।) प्रथमं प्राचीस्तत उदीचीः । एकं चेदं लेखाकरणं नाम कर्म 'पुरस्तादुदग्धोपक्रमस्तथा पवर्गः' इत्युक्तम् । तत्रेह प्रागुपक्रमस्यासंभवात् उदगुपक्रमः प्रागपवर्गः । एतेन 'यत्र क्वचाञ्चिमिति एतल्लेखाकरणं व्याख्यातम् । एवं लेखा लिखित्वाऽद्भिरुपनिनीयति तासां समीपे अपो निनयति सर्वदेवजनेभ्यो ददाति यथापितृभ्यः पिण्ड-

* इतः प्रभृति सूत्रत्रयमेकसूत्रतया परिगणितं क. ख. पुस्तकयोः ।

१ घ. इति स्थितं भवति । ( ) एतच्छण्डिलान्तर्गतो भागो घ पुस्तके नास्ति ।

दाने । ततस्तासु लेखासूत्रयर्चा 'नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये पार्थिवा' इत्येतया सक्तून्निवपति हस्तेन दर्व्या वा, आश्वलायनके दर्शनात् । तास्विति वचनं ताः सर्वा लेखाः यथा बलिव्याप्नुयादित्येवमर्थम् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ तन्त्रशेषं समाप्य, सम्भारानुत्तरत्रोपथोक्ष्यमाणान् सक्तवादीनादाय, वाग्यतः प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य, स्थण्डिलं पीठं कल्पयित्वा तत्र पीठे दक्षिणस्या आरभ्य प्राचीस्तिस्रः, प्रतीच्या आरभ्य उदीचीस्तिस्रश्च रेखा लिखित्वा द्विरुपनिनीय तासु षट्सु लेखासु लेखनक्रमेणोत्तरया 'नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये पार्थिवाः' इत्यादिकया 'बलिं हरिष्यामि' इत्यन्तयोः सक्तून्निवपति । सकृदेव मन्त्रः । न च स्वाहाकारः; अजुहोतिचोदितत्वात्, नमस्कारस्यापि प्रदानार्थत्वादित्युक्तत्वाच्च ।

केचित्—सर्वासु रेखासु यथा युगपत्प्राप्नुयाद्बलिः तथा निवपति ॥१०॥

तूष्णीं सम्पुष्का धाना लाजानाञ्जनाभ्यञ्जने

स्थगरोशीरमिति ॥ ११ ॥

अनाकुला

संपुष्का अक्षता अखण्डितैस्तण्डुलैः कृताः स्थगरञ्जोशीरञ्च गन्धद्रव्ये एतानि षट् द्रव्याणि तांसु निवपति । इति शब्दः समुच्चयार्थः । तेन सर्वत्र पूर्वेण मन्त्रेणैव निवपने प्राप्ते तूष्णीमिति मन्त्रप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सम्पुष्काः सम्पुष्टा इति धानाविशेषणं अखण्डिततण्डुलैः कृता धाना इत्यर्थः । स्थगरमापणस्थं गन्धद्रव्यम् । अन्यानि प्रसिद्धानि । इतिशब्दस्समुच्चयार्थः । एतानि षट् द्रव्याणि तूष्णीं रेखास्वेव निवपति ॥ ११ ॥

उत्तरैरुपस्थायापः परिषिच्याप्रतीक्षस्तूष्णीमित्या 'पश्चेत पदे'त्येताभ्यामुदकुम्भेन त्रिःप्रदक्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १२ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने अष्टादशः खण्डः ॥

अनाकुला

एवमेवैतं बलिं सप्तभिर्द्रव्यैर्दत्त्वा ततस्तां बलिदेवतामुपतिष्ठते । उत्तरैर्मन्त्रैः 'तक्षक वेशालेये'त्यादिभिः अष्टादशभिः । तेभ्य इमं बलिमहार्षमिति पूर्वस्था एवोत्तरस्य पादस्य सन्नामः न मन्त्रान्तरम् । वक्ष्यति च 'बलिमन्त्रस्य सन्नामः' इति । एवमुपस्थाय अपः परिषिञ्चति सर्वतस्सिञ्चति । न्युप्तस्य बलेः प्रकृतत्वात् । ततो ऽप्रतीक्षः पृष्ठतः अप्रतीक्षमाणस्तूर्ण्णां वाग्यतः प्रत्येति । प्रत्येत्य 'अपश्चेत पदा' इत्येताभ्यां ऋग्भ्यां उदकुंभेन अन्तरतो ऽगारं निवेशनं वा परिषिञ्च्य ब्राह्मणान् युग्मान् भोजयेत् स्थालीपाकशेषादिभिः ॥ १२ ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यवृत्तावनाकुलायामष्टादशः खण्डः ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ उत्तरैर्मन्त्रैः 'तक्षक वेशालेय' इत्यादि(१)भिरष्टादशभिः मान्त्रवर्णिनीं बलिदेवतामुपतिष्ठते । तत्र च 'ओजस्विनी नामासि' इत्यादिषु चतुर्षु पर्यायेषु दशभ्यः पदेभ्य ऊर्ध्वं 'रक्षिता यश्चाधिपतिः' इत्यादेरनुषङ्गः । तथा 'हेतयो नाम स्थ' इत्यादिष्वपि पञ्चस्वेकादशभ्य ऊर्ध्वं 'वातनामं तेभ्यो वो नमः' इति तत्पूर्वस्या एव बलिहरणार्थाया ऋचः उत्तरभागस्योत्सर्जनार्थः सन्नामः । वक्ष्यति हि तत्र 'अहोर्षमिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः' (आप. गृ. १८-४.) इति । अथ न्युप्तं बलिमद्भिः परिषिञ्च्य तमप्रतीक्षमाणः तूर्ण्णां वाग्यतो गृहान्प्रत्येत्य 'अप श्वेत पदा' इत्येताभ्यामित्यादि यथासूत्रं करोति । तत्रापि ब्राह्मणभोजनवचनं क्रमार्थम् । उपनयनवद्भुक्तवद्भिराशीर्वचनम् ॥ १२ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने अष्टादशः खण्डः ॥

अथैकोनविंशः खण्डः ॥

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ॥ १ ॥

अनाकुला

बलिहरणशिष्टाः धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ये प्राशने समर्थाः । कुमारीणामपि प्राशनमेकशेषनिर्देशात् ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

धानाः या बलिहरणशिष्टाः कुमारान् प्राशयन्ति । के ? शिष्टास्सामर्थ्यात् ॥ १ ॥

* एवमत ऊर्ध्वं यदशनीयस्य सक्तूनां वैतं बलिं

हरेदामार्गशीर्ष्याः ॥ २ ॥

अनाकुला

यदिदं बलिहरणं वाग्यतस्संभारानादायेत्याद्यप्रतीक्षमाणस्तूष्णीमि-
त्येतदन्तं (आप.गृ.१८-१०-१२) तदस्मात् कर्मण ऊर्ध्वमामार्गशीर्ष्याः पर्वणश्चतुर्षु
मासेषु यदशनीयस्यान्नविशेषस्य सक्तूनां वाऽहरहः कर्तव्यम् । यद्यदन्नमशनार्थं
गृहे क्रियते तदशनीयम् । अगारपरिषेचनादिस्तु स्थालीपाकस्यैव शेषः, न
बलेः । तेनैतदिह विधीयते । यद्यप्याञ्जनादीन्यलङ्करणार्थानि नाभ्यवहा-
र्याणि तथापि “तासूत्तरया सक्तून् निवपति । तूष्णीं संपुष्काः धानाः”
इत्यादि सर्वेषां तुल्या चोदना । मन्त्रे च तुल्यावदभिधानं तेभ्य इमं बलिं
हरिष्यामि इति । तस्मात् सप्तापि बलिद्रव्याणि । तेषां सर्वेषामयं
प्रत्याम्नायो नादितस्त्रयाणामेव । अपां तु न भवति, चोदनाभेदात् ।
उपनिनीय परिषिच्येति । एवंशब्दः कालविधानार्थः । यथात्रास्तमिते
बलिहरणं, एवमत ऊर्ध्वमप्यस्तमिते कर्तव्यमिति । एतंशब्दस्तु धर्म-
विधानार्थः । एतं बलिमेवंधर्मकमिति । नचान्यतरेणैवोभयसिद्धिः । यदि
ह्येवंशब्द उभयार्थस्स्यात् रात्रौ पार्वणः प्राप्नोति । कथम् ? रात्रावाग्नेय-
स्थालीपाक उत्पन्नः एवमतऊर्ध्वमिति पार्वणः । तथा यद्येतच्छब्द
उभयार्थस्स्यात् “परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यः एतत्कार्यं”मिति रात्रावप-
चितिः प्राप्नोति ; समावर्तने रात्रावुत्पन्नत्वाद्पचितेः । तस्मादुभयार्थ-
मुभयं वक्तव्यम् । एवं तावत् रात्रौ सकृद्बलिहरणमिति ।

* एतत्प्रभृति सूत्रचतुष्टयं हरदत्तमते एकसूत्रमिति ‘ख’ पुस्तके । ‘क’ पुस्तके यद्यपि प्र-
थमतः एकत्वेन पठितं परन्तु पुनस्तत्र तत्र व्याख्यानवासरे पृथक् पृथगपि लिखितम् ।

अपर आह—उभयोः कालयोः बलिहरणमिति । कथम् ? यदशनी-
यस्येति वचनात् यद्यदन्नमशनार्थं यदा क्रियते तस्य तस्य तदा कर्तव्य-
मिति हि तस्यार्थः । (१) द्वयोश्च कालयोरशनम्; कालयोर्भोजनमिति
वचनात् । ततश्च यदा गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्चेत्युत्पन्नस्य
वैश्वदेवस्य द्वयोः कालयोः प्रवृत्तिः एवमस्यापि । स्पष्टञ्चैतदाश्वलायनके-
“सर्पदेवजेनभ्यस्स्वाहेति सायं प्रातर्बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात् (आश्व.
२-१-१४.) इति । अस्मिन् पक्ष एव शब्द उत्तरार्थः । अत ऊर्ध्वमिति वचन-
मस्मिन् प्रथमे बलिहरणे द्रव्यविकल्पो मा विज्ञायीति । आमार्गशीर्ष्या इति
बलिहरणस्यावसानकालोपदेशः । यद्येवं नार्थ एतेन । अत्रैनमुत्सृजतीति
(आप.गृ.१९-५.) वक्ष्यति । प्रयोजनमस्य तत्रैव वक्ष्यामः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत ऊर्ध्वं अस्माच्छ्रावण्यां कृतात्कर्मण ऊर्ध्वम् । आमार्गशीर्ष्याः याव-
न्मार्गशीर्षी यावदुत्सर्जनं तावदित्यर्थः । एतमनन्तरचोदितं सक्तूनां
सम्बन्धिनं बलिम् । एवं ‘सम्भारानादाय वाग्यतः प्राचीमुदीचीं वा’ इत्यादि
‘अप्रतीक्षस्तूष्णीमेत्य’ (आप.गृ.१८-१०...१२) इत्यवमन्तेतिकर्तव्यताक-
महरहः सायङ्काले बलिं हरेत् । यदशनीयस्य वा सम्बन्धिनमिति वाशब्दस्य
व्यहितेन सम्बन्धः, यदशनीयस्येत्यस्य पदस्य धानादीनां निवृत्त्यर्थ-
त्वात् । अगारपरिषेचनादिकं तु स्थालीपाकस्यैव शेषो न बलिहरणस्य,
भिन्नदेवत्वात् ।

केचित्—उभयोः कालयोर्बलिहरणम्, यदशनीयस्येति वचनात्,
वैश्वदेववत् अशनस्य च ‘कालयोर्भोजनम्’ (आप.घ.२-१-२) इतिवच-
नेनोभयकालिकत्वात्, ‘सायं प्रतिबलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात्’ (आश्व.
२-१-१४.) इत्याश्वलायनवचनाच्च । तथा एतमिति शब्दस्यैव अपेक्षित-
कृत्स्नधर्मप्रापकत्वात् एवमिति शब्द उत्तरसूत्रार्थ इति । तन्न; समभि-
व्याहृतसकल्पदानां सम्भूयैकार्थ(२)प्रत्ययविरोधात् ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ॥ ३ ॥

अनाकुला

श्रावण्यां पौर्णमास्यामित्यनेनैतत् व्याख्यातम् । एवंशब्दश्चात्रानुवर्तते ।
यथेदं श्रावण्यां कर्म कृतं एवं मार्गशीर्ष्यामपीति । तेन ‘पार्वणवद्वाज्यभा-
गान्त’ इत्यादेः धानाः ‘कुमारान् प्राशयन्ती’त्यन्तस्य कृत्स्नस्य कल्पस्यात्र
प्रवृत्तिः । एतावन्नाना मार्गशीर्ष्ये पौर्णमास्यै स्वाहेति स्थालीपाकस्य

होमः । (१) श्रावण्यां पौर्णमास्यां इति प्रकृते पुनः पौर्णमास्यामित्युच्यते ज्ञापनार्थम् तत्पौर्णमासीग्रहणमस्मिन् प्रकरणे नानुवर्तते इति । तेन पूर्वसूत्रे आमार्गशीर्ष्या इति कर्मावधित्वेन न गृह्यते । यत्तत्र चोदितमनेन सूत्रेण न कालः । तेन मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामहनि यदशनीयस्य बलिहरणं भवति । कालवाचित्वे तु न प्राप्नोति यदि च मर्यादायामाकारः । अथ त्वभिविधौ, अस्तमितेऽपि यदशनीयं तस्यैव प्राप्नोति । इष्यते चास्तमिते स्थालीपाककर्माणि सप्तभिर्द्रव्यैर्बलिहरणमहनि च यदशनीयस्य । तस्मात् पूर्वत्र कर्मव्यपदेशो यथा स्यात्, कालस्य व्यपदेशो मा भूदिति पौर्णमास्यामिति विशेषणम् । एवञ्च यदशनीयवचनेनोभयोः कालयोर्बलिहरणमिति यदुक्तं तदेव स्थितं भवति । अस्तमित इत्युच्यते—अहनि मा भूदिति । एवमित्यस्य धर्मप्रापणे कालविधौ चोभयत्र शक्तिर्नास्तीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

साकाङ्क्षत्वादेवंशब्दोऽनुवर्तते । यथा श्रावण्यां स्थालीपाकः कृतः, एवं मार्गशीर्ष्यामप्यस्तमिते कर्तव्यः । पत्न्यवहन्तीत्यादि धानाप्रशनान्तं कृत्स्नं कर्मानुष्ठेयमित्यर्थः । स्थालीपाकहोमे तु 'मार्गशीर्ष्ये पौर्णमास्यै स्वाहेति' विशेषः ॥ ३ ॥

अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः ॥ ४ ॥

अनाकुला

सन्नामः ऊहः—हरिष्यामीत्यस्य स्थाने अहार्षमिति । यद्यप्ययं सन्नामस्तस्मिन्नेव मन्त्रे पठितः तथाप्यसत्यस्मिन् वचने बलिहरणमन्त्रे चतुर्थपादस्य पृथग्विनियोगाभावात् चतुष्पादा सा विज्ञायेत । तस्मात् सन्नामविधिरारभ्यते । त्रिपदैव सा तस्या एव तृतीयस्य पादस्य सन्नामोऽयमुक्तमः पठितः तस्यैव विनियोगकालो न प्रागिति ।

किञ्च कृत्स्नमेवैतत् कर्म धानाप्रशनान्तं स्थालीपाकशब्देन गृह्यते एतच्च दर्शितं भवति । बलिहरणस्थोत्तरसूत्रे प्रयोजनम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

उक्तार्थमेतत् ॥ ४ ॥

अत्रैनमुत्सृजति ॥ ५ ॥

अनाकुला

अत्र मार्गशीर्षसङ्गके कर्मण्येन बलिमुत्सृजति । एवमित्यनेन वचनेन श्रावणीविधानस्य कृत्स्नस्यातिदिष्टत्वादस्यापि स्थालीपाकस्य शेषत्वेन बलिहरणप्राप्तिः । तत्र श्रावण्यामित्यवधिः कल्पेत । तस्मात् मार्गशीर्षशेषस्य अहार्षमित्येव विधिः । शिष्टस्य बलेः प्रतिषेधार्थमिदम् । आमार्गशीर्ष्या इत्येतत् श्रावणशेषस्य बलेखसानविधानार्थम् ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्रास्मिन्नुत्सर्जने कृते, एनमहरहः क्रियमाणं बलिमुत्सृजति । न चायमात्यन्तिक उत्सर्गः, नित्यत्वेन सर्पबलेस्संवत्सरे सम्बत्सरे कर्तव्यत्वात् ॥ ५ ॥

यस्मिन् कर्मण्युत्तरस्य यजुषो विनियोगस्तदाह—

* अनाहिताग्नेराग्रयणम् ॥ ६ ॥

अनाकुला

एतिरत्र प्राशनार्थः । अग्रे प्रथमं अयनं यत्र तत् आग्रयणम् । अग्रायणमिति प्राप्ते छान्दसो दीर्घव्यत्ययः । तत् कर्म वक्ष्यते—तत्र अनाहिताग्निग्रहणमाहिताग्नेरौपासनवतः श्रौतेनाग्रयणेन सह समुच्चयप्रतिषेधार्थम् । तेन पार्वणादिषु समुच्चयो भवति । तत्र स्मार्तस्य करणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्यवायः । आग्रयणमिति नाम्ना श्रौताग्रयणस्य धर्माः प्राप्यन्ते । नानिष्ठाग्रयणेनाहिताग्निर्वस्याश्चीयादिति । (आप.श्रौ.६-२९-२.) वर्षासु श्यामाकैर्यजेत, शरदि व्रीहिभिः, वसन्ते यवैः, यथर्तु वेणुयवैरिति च ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उपादिश्यत इति शेषः । अत्रानाहिताग्नेर्ग्रहणं सशेषाधानिनोऽप्याहिताग्नेर्नैदं स्मार्तमाग्रयणं श्रौतेन समुच्चैतव्यमित्यर्थम् । औपासनहोमादेस्तु अग्निहांत्रहोमादिना समुच्चय एव । पिण्डपितृयज्ञो मासिश्राद्धं च आहिताग्रयणाहिताग्रयोः समुच्चैतव्ये । 'सोऽयमेवंविहितपवानाहिताग्नेरौपासने' (आप.श्रौ.६-२८.) इति वचनात् ,

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ (म.स्मृ.३-१२२)

इति मनुवचनाच्च । सर्वाधानिनोऽपि मासिश्राद्धं होमवर्जं कर्तव्यमेव ।

उपदेशमतं तु—सशेषाधानिनश्चाहिताग्नेः पार्वणयोरौपासनहोमस्य

प.७.,खं.१९.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २३१

व निवृत्तिः; दर्शपूर्णमासाभ्यामग्निहोत्रेण च कृतार्थत्वात्, कालैक्येन विरोधाच्चेति ।

आग्रयणमिति कर्मनामधेयम्, येन कर्मणा अग्रे नवद्रव्यं देवान् प्रापयतीति । यत्कर्म कृत्वैव वाग्रयणं प्रथमायनं नवाग्रप्रशानप्राप्तिर्भवतीति ॥ ६ ॥

नवानाँ स्थालीपाकँ श्रपयित्वाऽऽग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डुलानां मुखं पूरयित्वा गीर्त्वाचम्यौदनपिण्डं संवृत्योत्तरेण यजुषागारस्तूप उद्विद्धेत् ॥ ७ ॥

अनाकुला

नवानां व्रीहीणां यवानां वा औपासने श्रपयित्वा प्रतिष्ठितमभिघार्याग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीय तूष्णीं समन्तं परिषिच्य दर्वीं संसृज्य स्थालीपाकादुपघातं चतस्र आहुतीर्जुहोत्याग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यः—इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । अग्नीन्द्राभ्यामिति वा । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यः, ततो द्यावापृथिवीभ्यां, अग्नये स्विष्टकृत इति । पूर्ववत् परिषेचनम् । एतावदेव कर्म नान्यत् किञ्चित्, प्रापकाभावात् । केचित् सर्वं कुर्वन्ति । ततः तण्डुलानां मुखं पूरयति । अत्र तण्डुलशब्दः ओदनावयवेषु पुलकेषु वर्तते । यथा मेक्षणे तण्डुला इत्यत्र । तेन हविषश्शेषादवदाय पूरणम् । अन्ये शुद्धानेव तण्डुलानिच्छन्ति । तान् गीर्त्वा भक्षयित्वा ऽऽचम्य तत ओदनपिण्डं संवर्तयति प्रयत्नेन सम्पादयति । यथा स्तूपे उद्विध्यमानो न संशीर्यति तथा संवृत्य तमगारस्तूपे उद्विध्येत्—उत्तरेण यजुषा 'परमेष्ठ्यसी' त्यनेन ऊर्ध्वं विध्येत् यथा स्तूपे निपतति । स्तूपः पृष्ठवंशः । विद्धेदित्यपपाठः, छान्दसो वा । आग्रयणवचनादेव सिद्धे नवानामिति वचनमनाहिताग्नेनवानां स्थालीपाक एव यथा स्यात् । अन्ये कल्पा श्रौतदृष्टा मा भूवन्निति । स्विष्टकृच्चतुर्थवचनं सोमनिवृत्यर्थम् । तेन श्यामाकानां वेणुयवानां चाग्रयणं अनाहिताग्नेर्भवति ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

नवानां व्रीहीणां यवानां वा सम्बन्धिनां पत्न्यवहन्तीत्यादिविधिना स्थालीपाकमेव(१) श्रपयित्वाग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते कृते आग्रयणप्रधा-

नदेवताभ्यः श्रौते चोदिताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थो यासां ताभ्यो जुहोति । तत्र प्रथममिन्द्राग्निभ्यां अग्नीन्द्राभ्यां वा स्वाहेति जुहोति । ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहेति । ततश्च द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति । सर्वत्र च स्वेनैवावदानधर्मेण । अथ लेपयोरित्यादितन्त्रशेषसमाप्तिः ।

ननु—श्रौते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति पुराणानां ब्रीहीणां' इत्यग्निः प्रथमदेवता । तत्कथमिन्द्राग्निभ्यामग्नीन्द्राभ्यां वा प्रथमाहुतिः ? सत्यं; स तु तत्राग्निरङ्गदेवता, न प्रधानदेवता; आग्रयणदेवताभ्य इति च प्रधानदेवतानामेव सम्प्रत्ययः; अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । अप्राधान्यं चाग्नेः 'आग्रयणं भवति हुताद्याय' इत्यग्नेन्द्राग्निवादिनामेवोपदेशात्, ऐन्द्राग्नस्य मुख्यप्रधानत्वे चामावास्यातन्त्रमिति तन्त्रनियमस्यापपत्तेः; 'दश हविषां द्वे स्विष्टकृतः' इत्यग्नेययोर्याज्यानुवाक्ययोरभावाच्च ।

अत्र च स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्य इति वचनं श्रौतवदिह ब्रीह्याग्रयणेन श्यामाकाग्रयणस्य पाक्षिकी समानतन्त्रता मा भूदित्येवमर्थम् । तेनानाहिताग्नीनां नानातन्त्रमेव । वर्षासु पर्वणि सोमाय श्यामाकाग्रयणं कर्तव्यम्, द्रव्यदेवताकालानामनुक्तानामप्याग्रयणनामधेयादवगतानां आकाङ्क्षितानां स्वीकारे विरोधाभावात् । अत एव न्यायाच्छुरादि ब्रीहीणामाग्रयणं, वसन्ते च यवानां पर्वण्येव ।

केचित्—स्विष्टकृच्चतुर्थवचनानाहिताग्नेः श्यामाकादीनां(१)वेणुयवानां चाग्रयणमेव न भवतीति । तन्न ; अकृताग्रयणस्य नवश्यामाकाद्यशनाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, स्विष्टकृच्चतुर्थवचनस्योक्तार्थत्वाच्च ॥

ततस्तन्त्रशेषे समाप्ते तण्डुलानां मुखमास्यं पूरयति । तण्डुलाश्चाशूताः, प्रसिद्धत्वात् । शूता इत्यपरे। 'ये मेक्षणे तण्डुलाः' इति दर्शनात् ।

शूतपक्षे हुतशेषात्प्रतिपत्यपेक्षादुपादाय मुखपूरणम् । ततो निर्गार्य तण्डुलानाचामति अपस्सकृत् पिबतीत्यर्थः । कर्माङ्गतया चेदमाचमनविधानं, प्रकरणात् । शुद्धार्थाचमनमपि 'आसीनस्त्रिराचामेत्' (आप.घ १.१६.२.) इत्याद्यनेकपदार्थान्वितं शास्त्रान्तरप्राप्तं कर्तव्यमेव । तत ओदनेन हुतशेषेण पिण्डं संवर्तयति यथा उद्विध्यमानो न शीर्यति तथा सुदृढं करोति । ततस्तं पिण्डमुत्तरेण यजुषा 'परमेष्ठयसि' इत्यनेन उद्विद्धेत् ऊर्ध्वं विक्षिपेत् । यथागारस्तूपे पृष्ठवंशे पतति तथा विद्धेत् । यकारलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥

* हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ॥ ८ ॥

उत्तरेण यजुषा प्रत्यवरुह्योत्तरैर्दक्षिणैः पार्श्वै-
नवस्वस्तरे संविशन्ति ॥ ९ ॥

अनाकुला

हेमन्तप्रत्यवरोहणं नाम कर्म नित्यं संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यम्, तदुपदिश्यते—हेमन्ते प्राप्ते खट्वां विहाय पलालस्वस्तरे शेते । हेमन्तं ऋतुं प्रति खट्वाया अवरोहणं हेमन्तप्रत्यवरोहणं, तदुत्तरेण यजुषा कर्तव्यं 'प्रत्यवरुढो नो हेमन्त' इत्यनेन । कः पुनरस्य कालः ? यस्यां व्युष्टायां हेमन्तः प्रवर्तते शरन्निवर्तते, सा रात्रिरस्य कालः ।

(अपर आह—मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकान्ते प्रत्यवरोहणं, सर्वेषां प्रसिद्धत्वादिति । अन्ये—मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामित्यनुवर्तयन्ति ।)

तत्र प्रत्यवरुह्य तत उत्तरैर्मन्त्रैः 'प्रतिक्षत्र' इत्यादिभिः पञ्चभिः नवस्वस्तरे नवैः पलालैः कल्पिते शयनीये दक्षिणैः पार्श्वैः दक्षिणानि पार्श्वान्यधः कृत्वा संविशन्ति शरते । गृहमेधिनः अमात्याश्च पुत्रादयः कुमार्यश्चाप्रप्ताः । नित्यस्यैव संवेशनस्य नियमविधिरयम्—निशायां यत्संवेशनं स्वप्रार्थं तदस्यां निशायामेव कर्तव्यमिति । प्रत्यवरोहणमन्त्रोऽपि तस्मिन्नेव काले वक्तव्यः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यस्मिन् कर्मणि हेमन्ते खट्वातः प्रत्यवरोहणं तद्धेमन्तप्रत्यवरोहणं नाम कर्मोपदिश्यते इति शेषः । अस्मादेव च योगिकानामधेयात् 'प्रत्यवरुढो नो हेमन्तः' इति मन्त्रलिङ्गाच्चेदं कर्म हेमन्ते प्रथमायां रात्रौ कर्तव्यमिति विधिः कल्पयते ।

केचित्—मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामस्तमिते' (आप.गृ. १९-३) इत्यनुवर्तनात्तत्रेदं कर्तव्यमिति ॥ ८ ॥

उत्तरेण यजुषा 'प्रत्यवरुढो नो हेमन्तः' इत्यनेन गृहस्थः पत्न्यादयश्च नवस्वस्तरे आरुह्य खट्वातो हेमन्ते प्रत्यवरोहन्ति यावद्धेमन्तस्तावत्खट्वां

* 'ख' पुस्तकालुसारेण—हेमन्त...रुह्य ॥ उत्तरैर्दक्षि...विशन्ति ॥ इति सूत्रद्वयरूपेण छेदः । 'क' 'ड' पुस्तकालुसारेण—'हेम...णम् ॥ उत्तरेण...रुह्य । उत्तर...विशन्ति ॥ इति सूत्रत्रयाभ्यन्ततया छेदो ह-रदत्तमते । ग.घ. पुस्तकयोस्तु 'हेमन्तेत्यादिसंविशन्ती' त्यन्तमेकं सूत्रम् ।

( ) एतत्कण्डलान्तर्गतो भागः 'कः' 'ख' 'डः' पुस्तकेषु नास्ति ।

शय्यां विमुच्य(१) नवस्वस्तर एव शयामहीति बुद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः । न पुनः पूर्वमदृष्टार्थं खट्टामारुह्य मन्त्रेण स्वस्तरं प्रत्यवरोहन्तीति । अनन्तरमुत्तैर्मन्त्रैः 'प्रतिक्षेत्रे' इत्यादिभिः प्रथमैः पञ्चभिः । नवस्वस्तरे नवैः पलाशैः कल्पिते शयनीये दक्षिणैः पार्श्वैः दक्षिणानि पार्श्वान्यधः कृत्वा प्रकिञ्चरसस्संविशन्ति ॥ ९ ॥

पुनरपि सूत्रद्वयेन संवेशनमेव विशिनष्टि—

*दक्षिणतः पितोत्तरा मातैवमवशिष्टानां ज्येष्ठो ।

ज्येष्ठोऽनन्तरः ॥ १० ॥

अनाकुला

तेषां संविशतां यः पिता स दक्षिणश्शेते या माता सोत्तरा । तयो-
रन्योन्यापेक्ष दक्षिणोत्तरत्वं "सामान्यः प्राक्शिरा उदङ्मुखाः" (आश्व.
गृ. २-३-६) इत्याश्वलायनः । "मन्त्रविदो मन्त्रान् जपेयुः" (अश्व. गृ.
२-३-९) इति च ॥ ९ ॥

अवशिष्टा अमात्यास्तेषां यो यो ज्येष्ठः कुमारः कुमारी वा स पितु-
र्दक्षिणतः तदनन्तरो मातुरुत्तरतः । तृतीयः प्रथमस्य दक्षिणतः । चतु-
र्थो द्वितीयस्योत्तरत इत्यादि । अन्ये(२)मातुरेवोत्तरतोऽनुज्येष्ठं संवेशन-
मिच्छन्ति । सर्वे प्राक्शिरसः उदङ्मुखाः मन्त्रविदश्च मन्त्रान् जपेयुः ।
अनन्तरवचनं संश्लेषार्थम् ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

दक्षिणतः पितोत्तरा मातेति दक्षिणोत्तरत्वमन्योन्यापेक्षम् । अवशिष्टानां पु-
त्रादीनां मध्ये यो यो ज्येष्ठः पुत्रो दुहिता वा स स दक्षिणोऽनन्तरश्च, यो
यः कन्यायां स स उत्तरोऽनन्तरश्च ; एवमित्यतिदेशात् । एतदुक्तं भ-
वति—यस्सर्वज्येष्ठस्स मातुरुत्तरोऽनन्तरः, यो द्वितीयो ज्येष्ठस्स सर्वज्येष्ठ-
स्य उत्तरोऽनन्तर इत्यादि ।

केचित्—सर्वज्येष्ठः पितुर्दक्षिणस्तदनन्तरज्येष्ठो मातुरुत्तर इ-
त्यादीति ॥ १० ॥

संहायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ॥ ११ ॥

१ ख—नवस्वस्तरमेव संविशे ।

* दक्षिणः पितोत्तरा माता ॥ अवशिष्टानां ज्येष्ठा ज्येष्ठाऽनन्तरः ॥ संहायोत्तराभ्यां पृथिवीमभि-
मृशन्ति ॥ एवं संवेशनादि विः ॥ इति 'ग' 'घ' पुस्तकयोः पाठः । 'क' 'ख' 'ङ' पुस्तकेषु तु—दक्षि-
णः...संहाय ॥ उत्तराभ्यां...नादि विः ॥ इति छेदो वृत्तये ॥

२, 'ङ'पितुरेव

अनाकुला

एवं संविश्य किञ्चित् सुप्त्वा सहाय सम्पूर्वो जहातिः शयनादुत्थाया-
सने दृष्टः, 'कलिश्शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापर' इति । (एतरेय
ब्रा. पं. ७.) उत्थायाचम्योत्तराभ्यां ऋग्भ्यां 'स्योना पृथिवि' 'बडित्ये'
त्येताभ्यां पृथिवीमभिमृशेयुः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सहाय सङ्गता एव शयित्वा, न पुनः पृथक्पृथक् । ततस्स्वस्तरादवस्था
उत्तराभ्यामृग्भ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति । अत्र च मन्त्रोच्चारणयोग्यानामेव, न
त्वमन्त्रवतामपि वाचनम् ॥ ११ ॥

एवं संवेशनादि त्रिः ॥ १२ ॥

अनाकुला

एवं संवेशनं सहायाभिमर्शनं च मन्त्रवत् त्रिरावर्तनीयमित्यर्थः । प्रत्य-
वरोहणं तु सकृदेव । "उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपि-
त्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा" (आश्व.
गृ.४-६-१८) त्याश्चलायनः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवमेतत्संवेशनादि समन्त्रकमेव त्रिरावर्तनीयम् । कथं पुनः उदगयनपू-
र्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि (आप.गृ.१-२) इत्यहःपुण्याहविधाने
सति, तद्विरुद्धरात्रावेदं कर्तव्यमित्युपादिश्यते ? उच्यते-नैवात्र संवे-
शेनं विधीयते, येनेदमहि पुण्याहे स्यात् । किं तर्हि ? यदेव रागप्राप्तं
रात्रौ संवेशनं तदादृत्य मन्त्रा नियमाश्च विधीयन्ते ; यथा रागप्राप्तं भो-
जनमाश्रित्य उपस्तरणप्राणाग्निहोत्रादयः । यथा वा 'पयस्वतीरोषधयः
इति पुरा बार्हिष आहर्तोर्जायापती अश्रीतः' (आप.श्रौ.४-२-३) इत्यादितेन
रात्रावेवेदं कर्मेत्युपपन्नम् । अन्ते च ब्राह्मणभोजनम्- 'शुचीन् मन्त्रवत्स-
र्वकृत्येषु भोजयेत्' (आप.ध.२-१५-११) इति वचनात् ॥ १३ ॥

अथेशानबलिर्नाम नित्यः पाकयज्ञो मन्त्रान्नानक्रमप्राप्तो व्याख्यायते
तस्य च सामान्यविधिसिद्धोदगयनादिरेव कालः; इह सर्पबलिवत्काल-
विशेषस्यानुपदेशात् । ततश्च प्रतिसंवत्सरमिदं कर्म नावर्तनीयम् ; स-
कृत्कृते कृतश्शास्त्रार्थः इति न्यायात् ।

केचित्—शास्त्रान्तरात् प्रतिसंवत्सरमावृत्तिः सकृत्प्रयोगश्च विक-
ल्प्यते । तथा शास्त्रान्तरादेव गवां शान्त्यर्थः पुत्रादिकामार्थश्च प्रयोगः
प्रत्येतव्य इति ।

ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा क्षेत्रपत्यं च प्राचीमु-
दीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं कल्पयि-
त्वाऽग्नेरुपसमाधानादि ॥ १३ ॥

अनाकुला

अथ ईशानबलिर्नाम(१)पाकयज्ञो वक्ष्यते शूलगव इति यस्य प्रसि-
द्धिः । गवालम्भनं च तत्र शास्त्रान्तरे चोदितमस्माकं तु स्थालीपाक
एव । एतावत् गोरालम्भस्थानमिति नियमात् । नित्यश्चायं पुरुषसं-
स्कारः न काम्यो नैमित्तिको वा । कामनिमित्तयोरश्रुतत्वात् । सकृच्च
कर्तव्यः । कालसंयोगाभावात् । कालसंयोगे ह्यभ्यावृत्तिर्भवति । तस्य
कालस्य पुनःपुनस्त्वन्वात् । कः पुनरस्य कालः ? शरदि वसन्ते वेति
शास्त्रान्तरम् । आर्द्रया कर्तव्यमिति च । उदगयनादिनियमश्चास्माकम् ।
तत्र फाल्गुने मासि पूर्वपक्षे अष्टम्यार्द्रया सम्पद्यते सोऽस्य मुख्यः कालः ।
तेन यक्ष्यमाणो गृहे स्थालीपाकं श्रपयति औपासने ईशानाय देवाय
सङ्कल्पितमेकं, क्षेत्रपत्ये चापरम् । उद्वासनान्ते प्रतिष्ठिताभिघारणं कृत्वा
ताभ्यामौपासनेन येन चान्येनार्थः तैस्सह प्राचीमुदीचीं वा दिशं ग्रामात् बहि-
रुपनिष्क्रम्य यत्र यक्ष्यमाणो भवति तत्र देवयजनाय देवगृहयोश्च पर्याप्तमेकं
स्थण्डिलं कल्पयित्वा तस्य पूर्वार्धे अग्न्यायतनमुल्लिख्याग्निं प्रतिष्ठाप्योपसमा-
धानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । द्वन्द्वं पात्राणि, परिधयः ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

‘ईश ऐश्वर्ये’ इति धात्वर्थस्मृतेः निरतिशयमैश्वर्यं यस्य स
ईशानः प्रणवोपासनादिभिरुपास्यो महेश्वर इत्यर्थः । तस्मै ईशानाय स्थाली-
पाकं होमादिभ्यः पर्याप्तं पार्वणवदौपासने श्रपयित्वा, प्रतिष्ठिताभिघारणा-
न्तं करोति ।

केचित्—त्रीनोदनान् कल्पयित्वाग्निमभ्यानीय ततो बहिः प्रतिष्ठा-
प्य त्रयाणामभिघारणमिति ।

तेन क्षेत्रपत्यं च स्थालीपाकं लौकिकान्तौ श्रपयति, तस्यानग्नौ प्रदेय-
त्वात् । अथ यथार्थं सम्भारानादाय ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्या-
ग्निकुट्यादिभ्योऽलं स्थण्डिलादि कल्पयित्वा, तस्मिन् ‘यत्र क्वाग्नि’ (आ. ध.
३-१३) मिति विधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य, अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते ।
तन्त्रविधानं च क्रमार्थमित्युक्तमेव ॥ १३ ॥

अपरेणाग्निं द्वे कुटी कृत्वा ॥ १४ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकोनविंशः खण्डः॥

अनाकुला

तत अग्नेः पश्चात् द्वे कुटी करोति देवाय देव्यै च । प्रत्यग्द्वारे प्रा-
ग्द्वारे वा । दक्षिणोत्तरे उदगपवर्गः । तयोर्देवस्य देव्याश्च प्रतिकृती
कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीहरदत्तामिश्रविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां
एकोनविंशः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अग्निमुखान्ते कृते अपरेणाग्निं द्वे कुटी प्राग्द्वारे उदगपवर्गे
कृत्वा ॥ १४ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
एकोनविंशः खण्डस्समाप्तः ॥

अथ विंशः खण्डः ॥

* उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ॥ १ ॥

अनाकुला

मध्ये जयतस्य प्रतिकृतिमाकाश एव कृत्वा दक्षिणस्यामीशानमावाहयति उत्तरयर्चा 'आ त्वा वहन्वि' इत्येतया । अग्रेरुपसमाधानादीस्युक्तत्वात् प्रधानाहुतीनां च वक्ष्यमाणत्वात् आज्यभागान्ते कुटीकरणमेव भवति ॥ १ ॥ *

तात्पर्यदर्शनम्

अथोत्तरया 'आ त्वा वहन्तु' इत्येतया दक्षिणस्यां कुट्यामीशानमावाहयति । (१)मूर्तिमानिहागच्छेति ध्यायेत् ॥ १ ॥

* लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम् ॥ २ ॥

मध्ये जयन्तम् ॥ ३ ॥

अनाकुला

उत्तरस्यां लौकिक्या वाचा मीढुषीं देवीं आवाहयति । मध्ये जयन्तमावाहयति । लौकिक्या वाचा-आयाहि जयन्त, जयन्तमावाहयामीति वा । जयन्तः स्कन्दः । लौकिक्येत्यनुच्यमाने पूर्वेण मन्त्रेणावाहनं प्राप्नोति ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तथोत्तरस्यां कुट्यां लौकिक्या वाचा 'आयाहि मीढुषि' इति मीढुषीमीशानस्य पत्नीं आवाहयतीत्येव ॥ २ ॥

कुट्योर्मध्ये आकाशे जयन्तामिन्द्रसूनुं स्कन्दं वा 'आयाहि जयन्त' इत्यावाहयति । अत्र सूत्रे अनुक्तमप्यौचित्यादावाहितेभ्य आसनानि ददाति ॥ ३ ॥

* एतदादिसूत्रत्रयमेकं सूत्रं हरदत्तमते इति 'ख' 'ङ' पुस्तकयोः ।

१ ग. ख. मूर्तिमान्नि ।

* इदं सूत्रद्वयमेकसूत्रं हरदत्तमते ग. घ. पुस्तकानुसृतः ।

* यथोढमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनान् कल्पयित्वाऽग्नि-
मभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्शयित्वा उत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा
सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषाग्निं स्विष्टकृतम् ॥ ४ ॥

अनाकुला

(येन शब्देन येषु स्थानेषु येन क्रमेणावाहनं चोदितं तद्देवताकान्य-
ध्याणि प्रयच्छति) । पृथक्पात्रैः कल्पितानि अर्घ्यत्वात् पुष्पाक्षतैस्सं-
युक्तानि । ईशानेदं ते अर्घ्यम्, जयन्तेदं ते अर्घ्यमिति । ततो गन्धपुष्पघू-
पदीपैरभ्यर्च्य ततः स्थालीपाकादुद्धृत्य त्रीनोदनान् कल्पयति त्रिषु
पात्रेषु देव्यै स्कन्दाय च देवाय होमार्थं उपहारार्थं च । स्थाल्यां च
भ्यांसमोदनमवशिनष्टि ब्राह्मणभोजनार्थम् । ततस्तानोदनान्निस्समीपमा-
नीय्यापरेणाग्निं बर्हिषि प्रतिष्ठापयति दक्षिणत उत्तरतो मध्ये च । अत्र
प्रतिष्ठिताभिघारणमातत उत्तरैर्मन्त्रैस्त्रिभिर्यथोढं त्रीनोदनानुपस्पर्शयति।
स्वस्वामि सम्बन्धं कारयति । उत्तरैर्मन्त्रैः 'उपस्पृशतु मीढ्वान्' इत्यादिभिः ।
यथादेवतमभिमृशति 'इदमग्नेरित्याग्नेय'मितिवत् । एवमुपस्पर्शयित्वा
तत उत्तरैर्मन्त्रैस्सप्तदशभिः प्रधानाहुतीर्जुहोति यथास्वमोदनेभ्यः येनोदनेन
यस्यै देवतायै स्वत्वसम्बन्ध उपस्पर्शनेनोपलक्षितः तस्मात् तस्य जु-
होतीत्यर्थः । तत्र 'भवाय देवाये'त्यादिभिरष्टाभिः देवस्योदनात् । 'भवस्य
देवस्य पत्न्यै स्वाहे'त्यष्टाभिः मीढ्व्याः । 'जयन्ताय स्वाहे'ति जयन्तस्य ।
एवं प्रधानाहुतीर्हुत्वा ततस्सर्वतः समवादायोत्तरेण यजुषा 'अग्नेय स्विष्टकृते
सुहुत' इत्यनेनाग्निं स्विष्टकृतं यजति । सर्वतस्समवदायेत्युच्यते यथा
स्वमोदनेभ्यः पृथक्पृथक् स्विष्टकृन्मा भूदिति ।

यद्यपि स्विष्टकृतोऽनन्तरमिदमुक्तमुपस्थानादि, तथापि 'जयादी-
नुपजुहोति' इत्यत्रोपशब्दश्रवणात् प्रधानहोमानन्तरं जयादयः । परिवे-
चनान्ते उपस्थानादि ॥ ३ ॥

* इदमाग्निं च सूत्रं सूत्रपञ्चकतया विभक्तं हरदत्तमते 'क'ख'पुस्तकयोः । विभागक्रमशेषः—
यथोढमुदकानि प्रदाय ॥ त्रीनोदनान् कल्पयित्वा ॥ अग्निमभ्यानीय ॥ उत्तरैरुपस्पर्शयित्वा ॥ उत्तरै-
र्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषाग्निं स्विष्टकृतं ..... 'दशोत्तराभ्यः ॥ इति ॥
'ङ' पुस्तके तु 'यथोढ' ..... 'दाय ॥ त्रीनोद' ..... 'यित्वा ॥ अग्निमभ्या' ..... 'हुत्वा ॥ सर्वत' .....
कृतम् ॥ उत्तरै' ..... 'स्थाय ॥ उत्तरैस्सहो' ..... 'त्तराभ्यः ॥ इति षोढा विभागः कुतः ॥

( ) एतत्कुण्डलान्तर्गतो मागः 'क' 'ख' 'ङ' पुस्तकेषु नास्ति । तस्थाने यथावाहनसुदकानि
अर्घ्याणि प्रयच्छति ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ यथोक्तं येन क्रमेणोढा आवाहितास्तेन क्रमेण । उदकानि पाद्यादीनि प्रत्येकं स्वैस्वैर्नामभिर्नमोन्तैः प्रददाति प्रकर्षेण भक्तिपुरस्सरं ददाति । उदकग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् दीपान्तं प्रददातीत्युपदेशः । अथेशानस्थालीपाकादुद्घृत्य त्रीनोदनान् त्रिषु पात्रेषु कल्पयति ईशानमीदुषीजयन्तेभ्यो होमार्थम्(१)बल्यर्थञ्च । स्थाल्यां च ब्राह्मणानां भोजनाार्थं भूयांसमोदनमवाशिनष्टि । ततस्तानोदनानग्नेस्समीपमानीय अपरेणाग्निं प्रतिष्ठापयति । अथैतानुत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैः 'उपस्पृशतु मीद्वाम्' इत्यादिभिर्यथासङ्ख्यं यथादेवतमुपस्पर्शयति । अस्य चोपस्पर्शनविधेर्द्वितीयतृतीययोरोदनयोरपनीतेशानदेवताकयोर्मीदुषीजयन्ताख्यदेवतान्तरसम्बन्धविज्ञाने तात्पर्यम्, (२)अभ्युदयेष्ट्यादिवत् । प्रथमे त्वीशानसम्बन्धस्थापने मीद्ववच्छब्दस्येशानवाचकत्वात् । अथोत्तरैर्मन्त्रैः 'भवाय देवाय' इत्यादिभिस्सप्तदशभिः यथास्वमोदनेभ्यः यो य ओदनो यस्या यस्या देवतायास्स्वभूतस्तस्मात्तस्माद्यथालिङ्गं पार्वणवदवदानधर्मेणवादाय प्रधानाहुतीजुहोति । तत्र 'भवाये'त्यष्टभिरीशानस्यौदनात् । युक्तं(३) चैतत् भवशर्वादिशब्दानां ईशानवाचकत्वादिति । 'भवस्य देवस्येत्यष्टाभिस्तु मीदुष्यास्वात् । 'जयन्ताये'ति जयन्तस्य स्वात् । ततस्सर्वतस्सर्वेभ्यस्त्रिभ्य ओदनेभ्यः स्विष्टकृतोऽवदानधर्मेण समवदाय सहावदाय उतरेण यजुषा 'अग्नये स्विष्टकृते सुहुत हुत' इत्यनेनाग्निं स्विष्टकृतं जुहोति । अतः सर्वतस्समवदायेति वचनं आग्रयणमासिश्चाद्धादिवत् सकृदेवावदाय स्विष्टकृदिति शङ्कानिरासार्थम् ॥ ४ ॥

१ क-ख—होमबल्यर्थम् ।

२. "यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ये मध्यमास्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्, ये स्थविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधच्छ्रहं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे। शिपिविष्टाय शूते चरुम्" (तै.सं. २-५-६) इति भूयते । अस्यार्थः—यस्य यजमानस्य दर्शादिकमनुतिष्ठतः चतुर्दशयामेव प्रातरमावास्याधान्या दर्शप्रयोगः प्रक्रान्तः, निरुतं चाग्न्यादिदेवतार्थं हविः, ततश्चन्द्रोदये वृष्टे नाय दर्श इत्यवगम्यते तदा अकाले कर्मारम्भनिमित्तप्रायश्चित्तमनुष्ठाय इवोभूते दर्शोदित्तुष्टेया । सा च प्रायश्चित्तार्थेष्टिरभ्युदयेष्टिरित्युच्यते । तत्र पूर्वं अग्न्यर्थं ये निरुतास्तण्डुलाः तान् स्थाविष्टादिभेदेन त्रिधा विभज्य मध्यमैस्तण्डुलैः पुरोडाशं सम्प्राय तेनाग्नये जुहुयात् । स्थविष्टान् दधानि पक्त्वा तेन चरुणेन्द्रं यजेत् । अथिष्टान् पयसि पक्त्वा तेन चरुणा विष्णुं शिपिविष्टं यजेत् इति । अत्र त्रेधा तण्डुलान् इत्यनेन न तण्डुलानां विभागोऽभिधीयते, उत्तरेषु वाक्येषु 'ये स्थविष्टाः' इत्याद्यनुवादबलादेव तात्सङ्घेः । किन्तु पूर्वं निर्वापसमये योऽग्न्यादिभिस्सह सम्बन्धो हविषामवबोधितः सोऽनेनापनीयते । ये मध्यमा इत्यादिभिस्तु वाक्यैः अपनीतपूर्वदेवतासम्बन्धानां हविषां देवतान्तरसम्बन्धो बोध्यते इति मीमांसकसिद्धान्तः (प्र.मी. ६-५-२.) । अतश्च यथा मध्यमादिवाक्यैः देवतान्तरसम्बन्धो बोध्यते, एवं उपस्पर्शनविधिनाऽपि अपनीतेशानसम्बन्धयोः हविषोः मीदुष्यादिदेवतासम्बन्धोऽवबोधयतइति । ३ क-उक्तं ।

उत्तरेण यजुषोपस्थायोत्तरैस्तहोदनानि पर्णान्येकैकेन
द्वे द्वे दत्त्वा दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ॥ ५ ॥

अनाकुल

उत्तरेण यजुषा 'स्वस्तिनः पूर्णमुख' इत्यनेन उपस्थानं च महादे-
वस्य, तत्प्रधानत्वात्कर्मणः । 'पूर्णमुख' इत्यपि तस्यैव निर्देशः ।
पूर्णाहुतिभिः पूर्णमुखः । उपस्थाय तत उत्तरैर्मन्त्रैः "गृहपोपस्पृशे,
त्यादिभिः अष्टादशभिः सहौदनानि पर्णानि मन्त्रप्रतीताभ्यो देव-
ताभ्यो ददाति । तत्र चादितस्सप्तभिः प्रतिमन्त्रं द्वे द्वे पर्णे
ददाति । अष्टमेन दशदेवसेनाभ्य इति वदन् मन्त्रप्रतीता देवता दर्श-
यति । तत्र गृहप इति महादेवाभिधानं मन्यते गृहान् पातीति । 'नमो
रुद्राय वास्तोस्पतय' इति च मन्त्रान्तरम् । तस्मादनेन देवाय पर्णद्वयं त-
स्यैवोदनात् । गृहणी देवी, तस्मादनेन मन्त्रेण देव्यै दातव्यं तस्या एवौ-
दनात् । घोषिणी इत्यादयः, सर्वगणा देवस्यानुचराः । तेभ्योऽपि देवकुटी-
समीपे तस्यैवोदनात् पर्णद्वयानि । देवसेना भूतगणाः । तेभ्योऽपि
सर्पगणवत् । दशोत्तराभ्यः "या आख्याता" इत्यस्मिन्नुत्तरे मन्त्रे
प्रतीता उत्तरा देवताः । ताभ्यो दश पर्णानि तेनैव मन्त्रेण देवस्यै-
वोदनात् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरेण यजुषा 'स्वस्ति नः पूर्णमुख' इत्यनेन अग्निर्माशानं (१)वो
पतिष्ठते । इदं च यथापाठं स्विष्टकृताऽनन्तरम् । ततो लेपयोरित्यादित-
न्त्रशेषसमाप्तिः, 'परिषेचनान्तं कृत्वा पर्णदानम्' इति भाष्यकारवचनात् ।

केचित्-उपस्थानादि (२)तन्त्रशेषसमाप्तिरिति ।

ततो यथास्वमोदनेभ्य एव यज्ञियेषु पर्णेष्ववदाय तानि सहौदनानि
ओदनसहितानि पर्णान्युत्तरैः "गृहपोपस्पृश" इत्यादिभिस्सप्तभिर्ददातीति
सामान्येन त्रिधा विशिनाष्ट एकैकेन मन्त्रेण द्वे द्वे पर्णे इति । अथ द्वे द्वे
इत्येतदपवदति—दशेत्यादिना । देवस्येशानस्य सेनाः देवसेनाः, ताभ्यो
दश पर्णानि दक्षिणस्यां कुट्यां देवस्यैवोदनादवदाय ददाति । तथा दशैव
पर्णान्युत्तराभ्यो देवसेनाभ्यः । उत्तरस्मिन् मन्त्रे 'या आख्याता याश्चाना-
ख्याता' इति गुणद्वयवत्यस्ता उत्तरा देवसेनाः ॥ ५ ॥

* पूर्ववदुत्तरैः ॥ ६ ॥

अनाकुला

पूर्ववदुत्तरैर्मन्त्रैः 'द्वारापोपस्पृशे' त्यादिभिः चतुर्भिः पर्णानि देयानि पूर्ववदेकैकेन द्वे द्वे इत्यर्थः । अत्र द्वारापो देवः द्वारपालः । द्वारापी देवी च द्वारपाला । अभ्यासारिणोऽपि देव्या अनुचराः । निषङ्गिन्नति जयन्तस्यामि-
धानम् । तेभ्यो यथा स्वमोदनैस्तत्र तत्र दानम् ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पूर्वं यथा 'गृहपोपस्पृश' इत्यादिभिर्दक्षिणोत्तरकुट्योर्मध्ये च स्वैभ्य एवौदनभ्यो द्वे द्वे पर्णे प्रतिमन्त्रं दत्ते, एवं उत्तरैः 'द्वारापोपस्पृश' इत्यादिभिश्चतुर्भिर्दद्यात् ॥

अथ प्रयोगः—परिषेचनान्ते कृते 'गृहपोपस्पृश' इति दक्षिणस्याम् । 'गृहप्युपस्पृशे'त्युत्तरस्याम् । 'घोषिणः' इति मध्ये । ततश्च 'श्वासिनः' इति दक्षिणस्याम् । 'विचिन्वन्तः' इत्युत्तरस्याम् । 'प्रपुन्वन्तः' इति मध्ये । ततः 'समश्नन्तः' इति दक्षिणस्याम् । एतदन्तं द्वे द्वे पर्णे । ततो दक्षिणस्यामेव 'देवसेनाः' इति दश पर्णानि । तथैव 'या आख्याताः' इति दश पर्णानि । तस्यामेव ततः पुनरपि तत्रैव 'द्वारापोपस्पृश' इति द्वे पर्णे । 'द्वारापि' इत्युत्तरस्याम् । 'अन्वासारिणः' इति मध्ये द्वे । 'निषङ्गिन्' इति दक्षिणस्यां द्वे इति ।

अत्र यद्यपि केचन मन्त्रा अव्यक्तलिङ्गका बहुवचनलिङ्गकाश्च, तथा-
पीशानमीदुषीजयन्ता एव देवताः । प्रमाणं च 'गृहपि' 'द्वारपि' 'निष-
ङ्गिन्' इति मन्त्रलिङ्गदर्शनम् । 'दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्य, इत्यत्र
तु सूत्रकारवचनाद्देवस्येशानस्य सेना देवसेना एव देवताः । ममकारा-
स्पदीभूतस्य च पुत्रभृत्यादेः पूजापि पितृस्वाम्यादिपूजैव, पुत्रादिपूजायां
सत्यां पित्रादेरहमेव पूजित इति मानसप्रत्यक्षोदयात् । अत एव च (१)
जातेष्टेस्संबलिताधिकारत्वम् । तस्मादिह देवस्यौदनाद्देवसेनाभ्यो दानं
न विरुध्यते ।

केचित्—मान्त्रवर्णिक्य एव देवताः । तेन गृहपेति देवाय; 'रुद्रः खलु
वै वास्तोस्पतिः' (तै.सं. ३-४-१०) इति श्रुतेः । 'गृहपी'ति देव्यै । 'घोषिण'

१. "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" (तै.सं. १-२-५.) इत्यनेन आहिताग्निः पुत्रज-
नने निमित्ते कर्त्तव्यतया विहितेति जीतोष्टिः । तस्याश्च "यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव
(स) तेजस्यन्नाद इन्द्रियाधी पशुमान् भवति" इत्यर्थवादोऽतीतं पुत्रगतपूतत्वादिकं कलम् । एवं च
-पितुः साक्षात् फलाभावेऽपि पुत्रगतपूतत्वादिनैवाहमेव पूत इत्याद्यभिमानसम्भवात् तैवैव च
पितृस्तत्राधिकारस्तिष्यतीति भावः ।

इति तु पञ्चभिर्देवस्यानुचरेभ्यः सर्पगणेभ्यः । आश्वलायनीये(१)स्पष्टत्वा-
ह । ततो 'देवसेनाः' इति द्वाभ्यां देवसेनाभ्यः । 'द्वारापे'ति देवस्य द्वार-
पालाय । 'द्वारापी'ति देव्यै द्वारपालायै । 'अन्वासारिण' इति देव्या
एवानुचरेभ्यः । 'निषङ्गिन्' इति जयन्ताय, तस्याप्यावाहितस्य बलिना
भाव्यत्वादिति ॥ ६ ॥

ओदनपिण्डं संवृत्य पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा
वृक्ष आसजति ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथ तस्यैवोदनात् पिण्डं उभाभ्यां हस्ताभ्यां संवृत्य दृढं कृत्वा पर्णे-
स्स्यूतैः कृते पुटेऽवधाय तं शिष्ये कृत्वोत्तरेण यजुषा 'नमो निषङ्गिण
इषुधिमते, इत्यनेन वृक्ष आसजति अवलम्बयति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ होमबलिशेषेभ्यः त्रिभ्य ओदनेभ्य उपादाय पिण्डं संवर्तयति
सुदृढं करोति । शेषाणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् ।

कोचित्—जयन्तस्योदनादिति ।

ततस्तं पिण्डं पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा 'नमो निषङ्गिण इषुधिमते'
इत्येतावतैव मन्त्रसमाध्यायतेन वृक्षे कस्मिंश्चिदासजति शिष्ये कृत्वा-
वलम्बयति ॥ ७ ॥

अत्र रुद्रान् जपेत् ॥ ८ ॥

अनाकुला

अत्र अस्मिन्काले रुद्रान् "नमस्ते रुद्र मन्यव" इत्यादीनेकादशानुवाकान्
जपेत् । एतैरेव देवमुपातिष्ठेतेत्यर्थः । (तत्रोत्तमस्यानुवाकस्यादितो दश-
स्वृक्षु 'तेषां सहस्रयोजन' इत्यनुषङ्गः । अन्ततस्त्रयो मन्त्राः 'नमोरुद्रेभ्यो
ये पृथिव्यां येषामग्नमिषवः' 'नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वातः' 'नमो
रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यः' इत्यादि सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ७ ॥)

तात्पर्यदर्शनम्

अत्रास्मिन्काले । अन्ये तु—अत्र वृक्षसमीप इति ।

रुद्रान् 'नमस्ते रुद्र मन्यव' (तै. सं. ४-५-१.) इत्येकादशानुवाकान्
जपेत् चातुस्स्वर्येण तत्रोत्तमानुवाके 'अस्मिन् महाति' इत्यादिष्वष्टसु

१. "श्रासिनीघोषिणीर्विचिन्वतीस्समवनुतीस्सर्पा एतद्गोश्व तद्दरध्वम्" (आश्व.गृ. ४-९-२५) इति
प्राक्वलायनगृह्ये देवानुचरीणां घोषिण्यादीनां पञ्चानां स्पष्टमुपादानादिति भावः ।

(१) एतत्कुण्डलान्तर्गतो भागो—इ. च. पुस्तकयोरुत्तरसूत्रस्यादौ पठितः ।

‘तेषां सहस्रयोजने’ (तै.सं ४-५-११.) इत्याद्यनुषङ्गः । तथा ‘नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवस्तेभ्यः’ ‘नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात इषवस्तेभ्यः’ ‘नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा’ इत्याद्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥

*प्रथमोत्तमौ वा ॥ ९ ॥

अनाकुला

अथ वा प्रथमोत्तमाभ्यामेवानुवाकाभ्यामुपस्थानं कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ वा(१) रुद्राणां प्रथमोत्तमावेवानुवाकौ जपेत् ॥ ९ ॥

अथ प्रधानहोमकाल एव यत्कर्तव्यं तदाह—

अभित एतमग्निं गास्थापयति यथै-

ना धूमः प्राप्नुयात् ॥ १० ॥

अनाकुला

एतं ह्यमानमग्निमभितो गाः आत्मीयाः यथा स्थापयति स्थापने एना गाः धूमः प्राप्नुयात् । अनुवातं समीप इत्यर्थः । प्रधानहोमकाले च... तदर्थमेवैतमित्युक्तं एतं ह्यमानमग्निमिति ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एतं होमार्थमग्निमभितः होमाग्नेस्समीप इत्यर्थः । गाः स्वकीयास्थापयत्यनुवातं, यथैना गा होमधूमः प्राप्नुयात् ।

केचित्—गोशान्त्यर्थमपीदं कर्मैत्यत्रैतत् ज्ञापकमिति ॥ १० ॥

ता गन्धैर्दर्भश्रुमुष्टिनाऽवोक्षति वृषाणमेवाग्ने ॥ ११ ॥

अनाकुला

ता गन्धैस्सुरभिरचन्दनादिभिरवोक्षति दर्भश्रुमुष्टिना, न हस्तेन । गुरुमुष्टिः श्रुमुष्टिः छान्दस उकारलोपः । सन्नखेन दर्भश्रुमुष्टिनेत्यर्थः । तत्र होमकालवचनं प्रोक्षणं तस्मिन् काले ॥ १० ॥

वृषाणं वृषभं तमेवाग्ने प्रोक्षति । यद्यप्यसावुपकमे न तिष्ठेत् तथापि अङ्गत्वात् तस्यैवावोक्षणम् । अग्ने तदर्थ एव कालः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ता गन्धैश्चन्दनादिना युक्तैः । दर्भश्रुमुष्टिना दर्भाणां गुरुमुष्टिर्दर्भश्रु-

* एतन्नमूति आखण्डसमाप्ति एकसूत्रतया परिगणितं क. ख. ङ. च, पुस्तकेषु हरदत्तमते ।

१. ठ. रुद्राणामेव.

५७, खं. २०.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २४५

मुष्टिः । उकारलोपइछान्दसः । सन्नखो इदमुष्टिरित्यर्थः । तेनावोक्षति ।
तत्र विशेषः—वृषाणं, वृषभमेवाग्रंऽवोक्षति । एवकारात्तस्मिन्नवोक्ष्यमाणे
ऽप्या का चिद्गौनावोक्ष्यते । ततो गोचराय गाः प्रस्थापयात् ॥ ११ ॥

गवां मर्गेऽनग्नौ क्षेत्रस्य पतिं यजते ॥ १२ ॥

अनाकुला

अथ क्षेत्रपत्यस्थालीपाकस्य विधिः—मर्गे मार्गे छान्दसो ह्रस्वः ।
अनग्नौ भूमावेव । गवामपगच्छन्तीनां कस्याश्चित् गोः पथि यागविधानात्
अग्नौ प्राप्ते प्रतिषेधः ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततः प्रस्थितानां गवां मर्गे मार्गे । छान्दसो ह्रस्वः । अनग्नौ भूमावेव
क्षेत्रस्य पतिं यजते ॥ १२ ॥

ईशानवदावाहनम् ॥ १३ ॥

अनाकुला

तस्य क्षेत्रपतेरावाहनं ईशानवत् कर्तव्यम् । 'आ त्वा वहन्वि'त्यनय-
न्त्यर्थः । शर्वशब्दोऽपि तस्य पर्यायनाम द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

क्षेत्रस्य पतेरावाहनमीशानवत्, 'आ त्वा वहन्तु' इत्येतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु नामादेशं दधाति ॥ १४ ॥

अनाकुला

आवाह्यार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य स्थालीपाकमासाद्याभिघार्थं
चत्वारि सप्त वा पर्णानि देवस्य समीपे कृत्वा तेषु नामादेशं (१) नामादि-
श्रयौदनपिण्डं दधाति स्थालीपाकात् । तत्र पूर्वेषु पर्णदानमन्त्रेषु स्वाहा-
कारान्तत्वनियमात् इहापि क्षेत्रस्य पतये स्वाहेति पर्णदानम् । एष एवा-
स्य यागः ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

चत्वारि सप्त वा पर्णानि भूमौ स्थापयित्वा तेषु क्षेत्रपत्यात् स्था-
लीपाकादौदनमादाय नामादेशं नाम चतुर्थ्यन्तमादिश्य 'क्षेत्रस्य पतये
त्वां ददामि, इति (२) दधाति । 'डुघ्राञ्चू धारणपोषणयोः' इति स्मरणात् ।

केचित्—क्षेत्रस्य पतये स्वाहेति ददाति । पूर्वत्र बलिमन्त्रेषु स्वा-
हाकारस्य दृष्टत्वादिति ।

अत्र तु न(१) सहौदनानि पर्णानि देयानि ; पर्णेष्विति सप्तमीनि-
दंशात् ॥ १४ ॥

क्षिप्रं यजेत पाको देवः ॥ १५ ॥

अनाकुला

पाको बालस्तद्वत् गमनशीलोऽयं देवः तस्माच्छीघ्रं यजेतेत्यर्थः ॥१५॥

तात्पर्यदर्शनम्

अयं चौदनदानात्मको यागः क्षिप्रमावाहनानन्तरमुदकमेव प्रदाय
कर्तव्यः । गन्धादिप्रदानं तु यागोत्तरकालमेव ; यतः पाक अल्पो देवः । ए-
तदुक्तं भवति—अनित्यदर्शनत्वात् क्षेत्रस्य पतेः शीघ्रमेव बलिर्देय इति ।
कंचित्—पाकः बालः बालवद्गमनशीलः । तथा गन्धादि दत्त्वा-
त्रापि बलिरिति ॥ १५ ॥

उत्तराभ्यामुपतिष्ठते ॥ १६ ॥

अनाकुला

उत्तराभ्यां 'क्षेत्रस्य पतिना वय'मिति द्वाभ्याम् ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

'क्षेत्रस्य पतिना वयम्' इति द्वाभ्यामृग्भ्यामुपतिष्ठते ॥ १६ ॥
'ओदनपिण्डं संवृन्त्य' इत्यादिना होमबलिशेषाणां प्रतिपत्तिरुक्ता ।
इदानीमीशानस्थालीपाकशेषस्य प्रतिपत्तिमाह—

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १७ ॥

अनाकुला

'तेन सर्पिष्मता' इति पार्वणातिदेशेनैव सिद्धे बहुत्वविधानार्थं
वचनम् ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अयं च प्राकृतप्रतिपत्यनुवादो ब्राह्मणबहुत्वं विधातुम्, सर्पिष्मत्त्वं
निवर्तयितुं वा ॥ १७ ॥

क्षेत्रपत्यस्य प्रतिपत्तिमाह—

क्षेत्रपत्यं प्राश्नन्ति ये सनाभयो भवन्ति ॥ १८ ॥

अनाकुला

सनाभयस्समानयोनयः पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्च । सनाभय इत्येव सिद्धे

प.७.,खं.२०.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २४७

वे भवन्ति इति वचनं दौहित्रादीनामपि सम्बन्धिनां प्रतिग्रहार्थम् ॥ १८ ॥
तात्पर्यदर्शनम्

सनाभयस्सपिण्डाः ॥ १८ ॥

यथा वैषां कुलधर्मस्स्यात् ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने विंशः खण्डः ॥

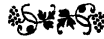
समाप्तस्सप्तमश्च पटलः ॥

अनाकुला

एषां यजमानकुलजातानां यथा कुलधर्मः तथा वा प्राशनम्-यदि
पुत्राणामेव, तथा प्राशनम् । अथ सर्वेषां स्वकुलजातानां, तथा प्राशनम् ।
अथ स्वस्त्रियादीनामपि, तथा प्राशनमिति ॥ १९ ॥

इत्यनाकुलायां हरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यवृत्तौ विंशः खण्डः ॥

सप्तमश्च पटलः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यवेषामनुष्ठातृणां असपिण्डकर्तृकप्राशनमपि कुलधर्मस्तर्हि तथा वा
स्यात् ॥ १९ ॥

सप्तमे पटलेऽप्येवं कृतं भाष्यानुसारतः ।

श्रीमत्सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ १ ॥

अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा यत्प्रमादादिहेतुकम् ।

वेदमार्गानुवर्तित्वा(१)त्तत्क्षन्तव्यं मनीषिभिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने विंशः खण्डः ॥

समाप्तस्सप्तमश्च पटलः ॥

अथाष्टमः पटलः ॥

एकविंशः खण्डः ॥

पुनरपि पाकयज्ञान्तरं पुरुषत्रयसम्प्रदानकं तादृशानामष्टकादीना
प्रकृतिभूतं मासिश्राद्धसंज्ञिकं पिड्यं कर्मोपादिश्यते—

मासिश्राद्धस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः ॥ १ ॥

अनाकुला

मासिश्राद्धं नाम पिड्यं कर्म मासि मासि कर्तव्यम् । तत्र
येऽपरपक्षे कालविशेषाः सामयाचारिकेषूपदिष्टाः “प्रथमेऽहनि
क्रियमाणे (आप. घ.२-१६-७) इत्यादयः अपरपक्षस्यापराहः
श्रेया’ (आप.श्रौ.२-१६-४) निति च ते सर्वे यथोपदेशं यथा तत्रोप-
दिष्टाः तथैव मासि मासि प्रत्येतव्याः । यद्यपि ते विशेषाः तस्मादेव व-
चनात् सिद्धाः तथापि तस्य कर्मणः प्रयोगविधानमित उत्तरं क्रियत
इति ज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा ज्ञापयेत् शुचीन् मन्त्रवतः इत्या-
दि कस्मिन् कर्मणि विधीयत इति । एवं तर्हि मासिश्राद्धस्यैतदेवाधि-
कारार्थमस्तु । तस्मादिदमस्य प्रयोजनम्—मासपरिमाणमनपेक्ष्यापर-
पक्षवशेन पर्वकाला यथोपदेशं यथा स्युरिति । तेन पूर्वस्मिन् पक्षे पञ्च-
दश्यामकृतश्राद्धस्यापरस्मिन् पक्षे प्रथमादिषु सर्वासु तिथिषु क्रिया
भवति तत्तत्कामस्य ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

मासिश्राद्धस्य मासे मासे श्राद्धया कर्तव्यस्य । अपरपक्षे कृष्णपक्षे ।
यथोपदेशं ‘सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्तु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु
कालाभिनियमात् फलविशेषः’ (आप. घ.२-१६-७.) इत्यादिधर्मशा-
स्त्रसिद्धोपदेशानुसारेण काला भवन्ति । ‘अपरपक्षे यथोपदेशं कालाः
इति पुनर्वचनस्य प्रयोजनं ‘अपरपक्षे पिड्याणि’ (आप. गृ. १-७.)
इत्यत्रोक्तम् ।

केचित्—यस्यां तिथौ प्रथममुपक्रमस्तस्यामेवोत्तरे प्रयोग इति
नियमो नास्ति; किन्तु (१)पूर्णेऽपि मासे अपरपक्ष एव यथोपदेशं ति-
थ्यन्तरेऽपि नित्यः काम्यश्च प्रयोग इति ॥ १ ॥

शुचीन् मन्त्रवतो योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानयुग्माँस्त्र्य- वराननर्थावैक्षो भोजयेत् ॥ २ ॥

अनाकुला

शुचीन् शुद्धान् मन्त्रवतः श्रुताध्ययनसम्पन्नान् 'शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्' (आप. ध. २-१५-९) इत्येव सिद्धे पुनर्वचनमादरार्थम् । ब्राह्मणान् योनिःसम्बन्धाः श्वशुरमातुलादयः, गोत्रसम्बन्धाः समानगोत्राः मन्त्रसम्बन्धाः ऋत्विगाचार्यान्तेवासिनश्च । गुणहान्यां तु परेषामिति वक्ष्यति । अयुग्मानिति युग्मप्रतिषेधार्थम् । व्यवहारानिति एकप्रतिषेधार्थम् । "नत्वेवैकं सर्वेषाम् । काममनाद्ये" । (आश्व. गृ. ४-७-३) इत्याश्वलायनः । (१) अनाद्ये आमश्राद्धे दुर्भिक्षे वा कुले एकमपि भोजयेदित्यर्थः । यद्यपि स्त्रीभ्योऽपि पिण्डदानं दृश्यते तथापि ब्राह्मणभोजनमिह ताभ्यो न भवति । होमामिमर्शनयो- रदर्शनात् । विप्रतिषेधाच्च युग्मवचनस्य । तस्मात् पितृपितामहप्रपिता- महभ्य एव त्रिभ्यो ब्राह्मणभोजनम् । एकैकस्मै त्रयः पञ्च वा. कल्पान्तरे धर्मशास्त्रेषु च दर्शनात् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणभोजनं युग्मसंख्यया । "मातामहानामप्येवं तन्नं वा वैश्वदेविक" (या. स्मृ. १-२२८.) मिति याज्ञवल्क्यः ॥ २ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

शुचित्वादिगुणयुक्तान् ब्राह्मणान्, अनर्थावैक्षः प्रत्युपकारादिदृष्टप्र- योजनानवेक्षो, भोजयेदिति वाक्यार्थः । पदार्थस्तु—शुचयो वाङ्मनःका- यशुद्धाः । न च वाच्यं धर्मशास्त्रे 'शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोज- येत्' (आप. ध. २-१५-९) इति सर्वार्थमुक्तत्वादिह पुनश्शुचित्ववच- नमनर्थकमिति ; यतोऽल्पविद्यानपि शुचीनेव भोजयेत्, तदभावे वरं क्रियालोपो, न त्वशुचीनित्येवं शुचित्वादरार्थम् । मन्त्रवतो मन्त्रब्राह्मण- वतः योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानित्यत्र 'द्वन्द्वत्परं श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसम्बन्ध- ते' इति न्यायेन, योन्या असम्बन्धाः, गोत्रेणासम्बन्धाः, मन्त्रेणासम्ब- न्धाः, इत्यर्थो भवति । तत्र योनिःसम्बन्धाः श्वशुरमातुलमातुलेयादयः । गोत्रसम्बन्धा एकगोत्रास्सपिण्डादयः । मन्त्रसम्बन्धाः याज्ययाजका- ध्येत्रध्यापयितारः । यत्तु धर्मशास्त्रे 'मन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्' (आप. ध. २-१६-४) इति मन्त्रसम्बन्धव्यतिरेकेणान्तेवास्यसम्बन्धानि-

१. "आद्यं सपिण्डीकरणं, वीतुर्द्विष्य क्रियमाणश्राद्धमध्ये तदेव हि प्रथमम् । तद्वर्जितेषु सर्वेषु श्राद्धेषु कामं त्रयाणामेकं भोजयेत् इति गार्ग्यनारायणः"

न्युक्तं तदङ्गाध्येतृश्रोतृलक्षणमन्त्रसम्बन्धनिषेधाभिप्रायम् ।

ननु—सामयाचारिकेष्वेव ब्राह्मणानां मन्त्रवत्त्वं योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धत्वं च सिद्धम् ; तदिह किमर्थं पुनरुक्तम् ? उच्यते—नित्ये मासिश्राद्धे गृह्योक्तगुणानपि भोजयेत्, (१) नावश्यं धर्मोक्तान् ब्रह्मविदोऽन्तेवास्यसम्बन्धानित्येवमर्थम् । अयुग्मा विषमसङ्ख्याकाः । त्र्यवराः त्रित्वमवरं सङ्ख्या येषां ते त्र्यवराः । एतच्च पितृपितामहप्रपितामहविषयम् । ततश्च पित्रादीनां त्रयाणां प्रत्येकं त्रीन् पञ्च वा, (२) न पुनस्सप्तादीन्, द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ (म. स्मृ. ३-१२५.)

इति मनुवचनात् ।

नन्वस्मिन् मनुवचने 'पितृकार्ये त्रीन्' इत्युक्त्वा 'न प्रसज्येत विस्तरे' इत्युक्तं, तत्किमिति 'पञ्च वा' इत्युक्तम् ? उच्यते—अयुग्मांस्त्यवराणितिसूत्रवचनात् । एवं तर्हि 'एकैकमुभयत्र वा' इति विरुद्धः । न ; तस्यानुकल्पत्वात् । अत्र यद्यपि मात्रादिभ्यः पृथगेव पिण्डदानदर्शनं, तथापि तासां पृथग्ब्राह्मणभोजनं न भवति, होमाभिमर्शनयोः पृथक्त्वादर्शनात्, पितृमात्रार्थब्राह्मणसङ्ख्यासङ्कलने सत्ययुग्मत्वविरोधात्, आचाराभावाच्च अपि च—

(३) अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।

मातुश्श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥

इति मनुवचनादष्टकादिभ्योऽन्यत्र मासिश्राद्धादौ पृथक्त्वाभावरूपेण एवावगम्यते । इह च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामनुक्तमपि विश्वेदेवार्थं युग्मानां भोजनं कर्तव्यम् 'द्वौ दैवे' इति मनुयाज्ञवल्क्याभ्यामुक्तत्वात्,

पिशाचा राक्षसा यक्षा भूता नानाविधास्तथा ।

विप्रलुम्पन्ति सहसा श्राद्धमारक्षवर्जितम् ।

तत्पालनाय विहिता विश्वेदेवास्स्वयम्भुवा ॥

इत्यादि छागलेयवचनात्, अविगीताशिष्टाचाराच्च । यदा त्वेक एव ब्राह्मणो लभ्यते, तदा तं पित्रार्थमेव भोजयेत्, प्रधानत्वात् । अङ्गभूतस्य तु वैश्वदेवस्य —

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रं समुद्भृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥

१. घ. ड. भोजयेत् अलाभे नावश्यं.

२. ख—अथवा सर्वेषां त्रीन्पञ्च वा इत्याधिकम्.

३. इदानीं तनेषु सुद्वितमनुस्मृतिपुस्तकेषु त्रिकोऽयं नोपलभ्यते ।

देवतायतने कृत्वा तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ (व. ११-३०, ३१)

इति वसिष्ठोक्तविधिनानुष्ठानम् ।

ननु च—

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् । (या. स्मृ. १-२२८),

तथा—

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषं मन्त्रविवर्जितम् ॥ (वि. स्मृ. ७५)

तथैव—

पृथङ्मातामहानां च वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् (वि. पु. ३-१५-१६)

इति याज्ञवल्क्यविष्णुस्मृत्योः विष्णुपुराणे च विधिदर्शनात् मातामहश्राद्धमपि नित्यमेवावगम्यते । तत्किमिति सूत्रकारभाष्यकारौ न ब्रूतः ?

उच्यते—नैव तत्रापि स्मृत्यन्तरेषु पित्र्यवत्सर्वस्यैव जीवतो द्विजस्यावश्यं मातामहश्राद्धमपि नियमेन कर्तव्यमिति विधित्सितम् । कृते अभ्युदयः, अकरणे न प्रत्यवाय इति । कस्य तर्हि नियमेन कर्तव्यमिति विधिरिति चेत्; यः पुत्रिकाकृताया आसुरादिविवाहोढाया वा पुत्रो मातामहेन सह मातुस्सापिण्ड्यं करोति, तस्य मातामहश्राद्धं नियतमेव, अकरणे च प्रत्यवायः । मासिश्राद्धे तु मातुः पृथक् श्राद्धाभावान्मातामहश्राद्धांशभागित्वोपपत्तेः । अथ वा यो दौहित्रोऽपुत्रस्य मातामहस्याखिलार्थहारी तस्यैतच्छ्राद्धं नियतम् । यथाह लौगाक्षिः—

श्राद्धं मातामहानां च अवश्यं धनहारिणा ।

दौहित्रेण विधिज्ञेन कर्तव्यं विधिवत्सदा ॥

इति । इममेवार्थं भारुचिरप्याह—

‘यस्मिन् पक्षे अपुत्रो मातामहः, पुत्रिकासुतश्चाखिलद्रव्यहारी, तस्मिन् पक्षे तस्य पिण्डदाननियमः’ इत्यादिना ग्रन्थेन । मातामहश्राद्धप्रयोगश्च स्मृत्यन्तरेभ्यो न्यायतश्च प्रत्येतव्यः । तस्मात् सर्वस्य दौहित्रस्य पित्र्यवत् कर्तव्यमेवेति नियमाभावात्सूत्रकारभाष्यकारौ न ब्रूतः ॥ २ ॥

* अन्नस्योत्तराभिर्जुहोति ॥ ३ ॥

अनाकुला

उत्तराभिः 'यन्मे माते' त्यादिभिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्गभिस्सप्तभिः अन्नस्यै-
कदेशं जुहोति । ब्राह्मणभोजनार्थं कल्पितादन्नादुद्धृत्य जुहोतीत्यर्थः ।
तत्र 'अमुष्मा' इत्यस्य स्थाने आदितो द्वयोः पितुर्नामनिर्देशः । मध्यमयोः
पितामहस्य । अन्त्ययोः प्रपितामहस्य । "यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्
पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्ये" (आप. श्रौ. १-२७.) इति न्यायेन द्विपितुर्द्वयोरुप-
लक्षणम्-अमुष्मा अमुष्मा इति । अन्ते स्वाहाकारः । केचित् 'पितरौ
वृञ्जेता' मित्यूहं कुर्वन्ति । (ऋग्विक्कल्पं कुर्वन्ति वा) एतेन पितामहप्रपिता-
महौ व्याख्यातौ । तथा 'स्वाहा पित्र' इत्यत्रापि केचिदूहं कुर्वन्ति । अपरे
न-पितृत्वमत्र विवक्षितं एकत्वमविवक्षितमिति । केचित् मातामहा-
नामप्यूहेन होमं कुर्वन्ति- 'यन्मे मातामही, यन्मे मातुः पितामही, यन्मे
मातुः प्रपितामही, तन्मे रेतो मातामहो वृङ्गां इत्यादि ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अत्रान्नशब्देन ब्राह्मणभोजनार्थमन्नं विवक्षितम्, षष्ठ्या चापादाना-
पादेयभावः । तेनायमर्थः-ब्राह्मणभोजनार्थत्सर्वस्माद्भविष्यजातादोद-
नापुपादेर्होमार्थमेकस्मिन्पात्रे सहोद्धृत्य, तस्मात् पार्वणवदवदानधर्मेणा-
वदायान्तराभिः 'यन्मे माता' इत्यादिभिस्सप्तभिः प्रत्युच्चं प्रधानाहुतीजु-
होति । न तु बहुमन्त्रक एको होमः, 'एतद्वा विपरीतम्' (आप. गृ. २१-५.)
इति बहुत्वलिङ्गात् । लिङ्गं च 'एतद्वे'ति सूत्रव्याख्याने व्यक्तं भविष्यति ।
अत्र प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोरमुष्मा इत्यस्य स्थाने विष्णुशर्मण इति
चतुर्थ्यां पितुर्नामग्रहणम् । एवं तृतीयचतुर्थयोः पितामहस्य, पञ्चमष-
ष्ठयोः प्रपितामहस्य । सप्तमे त्वदशब्दाभावाच्चास्ति नामग्रहणम् ।
अनूहश्चात्र द्विपित्रादिकस्यापि, 'तस्माद्वचं नोहेत्' (आश्व. श्रौ.) इति
ऋगूहप्रतिषेधश्रुतेः, 'न प्रकृतावूहो विद्यते' (आप. प. ३-५०) इति
प्रकृतावूहनिषेधाच्च । तस्मात् 'पिता वृङ्गाम्' इत्याद्येकवचनं (१) पित्रा-
दिसामान्यपरम् । अत एव प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरनेकपत्नीकस्यापि
'पत्नीं सन्नह्य' इत्येकवचनेनैव सम्प्रैषः ।

ऊह इत्युपदेशः । प्रकृतावेव द्वादशाहे "अद्य सुत्यामित्यालेखनः"
इत्यूहदर्शनात् ।

'एष ते तत मधुमान्' इत्यादिष्वेष एव न्यायः । जीवपित्रादिकस्तु
पित्रादेः पित्रादीनां त्रयाणां मृतानां नामानि गृह्णाति । यस्तु प्रमीतपि-
तृकोऽर्थं भ्रियमाणपितामहस्स्यात्, स स्वपितुश्च तत्पितामहप्रपिताम-

हयोश्च नामानि गृह्णीयात् । तथा मन्त्रेषु प्रतियोगिभेदेषु पितृपिताम-
हप्रपितामहशब्दानामेव प्रयोगः । ऊहपक्षे तु, तत्प्रतियोगिनिर्देशपू-
र्वकः 'पितुः पिता वृद्धाम्' पितुः पितामहो वृद्धाम्' इत्यादिकः प्रयोगः ।
न च जीवपित्रादिकस्य मासिश्राद्धं नास्तीत्याशङ्कनीयम्,

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वषामेव निर्वपेत् ।

पूर्वेषु त्रिषु दातव्यं जीवच्छेत्रितयं यदि ॥ (म. स्मृ. ३-२२०)

इत्यादिवचनजातात् ।

नन्वेवमपि व्युत्क्रमप्रमीतपित्रादिकस्य नैव घटते,

'व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ।'

इति व्युत्क्रममृतानां सपिण्डीकरणनिषेधेन सपिण्डीकृतपितृसम्प्र-
दानके श्राद्धे तत्पुत्रादीना (१) अधिकाराभावात् ।

मैवम् ;

पिता यस्य तु वृत्तस्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।

पितुस्स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥

(म. स्मृ. ३-२२१, २२२)

इति मनुवचनेन व्युत्क्रमप्रमीतपित्रादिकस्यापि श्राद्धविधानात् ।
ततश्च व्युत्क्रमाच्चेति निषेधः पाक्षिक इति निश्चयादधिकारोऽपि पा-
क्षिकोऽवगम्यते ॥ ३ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ४ ॥

अनाकुला

षडाज्याहतीर्जुहोति-स्वाहा पित्र इत्याद्याः । तत्र 'स्वाहा पित्र'
इति पुरस्तात् स्वाहाकारत्वान्नान्ते स्वाहाकारः । अत्राहुः—मासिश्राद्धे
ब्राह्मणभोजनं प्रधानकर्मतद्भ्रमग्नौकरणं पिण्डश्च । तेन जीवपितृश्राद्ध-
क्रिया न भवति । 'यदि जीवपिता न दद्यात्' इति निषेधात् । आहोमात्
कृत्वा विरमेत्' इत्ययमपि विधिर्न भवति । होमस्य भोजनाङ्गत्वात् पि-
ण्डपितृयज्ञे तु होमस्य प्रधानत्वादिति । अन्ये तु येभ्य एव पिता दद्यात्
तेभ्य एव पुत्रोऽपीत्याहुः ।

अपर आह—त्रीणि श्राद्धे प्रधानानि-अग्नौ करणं भोजनं पिण्डदान-
मिति तेनाहोमात् कृत्वा विरमेदित्यस्यापि विधेरयं विषय इति ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

एवमन्नहोमान् हुत्वा, अनन्तरमुत्तराः 'स्वाहा पित्रे' इत्याद्याष्वडाज्याः हुतीर्जुहोति ॥ ४ ॥

एतद्वा विपरीतम् ॥ ५ ॥

अनाकुला

पूर्वास्सप्तज्ञाहुतयः उत्तराष्वडन्नाहुतय इत्यर्थः । मन्त्रास्तु यथा-
स्नातमेव । प्रयोगः—पूर्वद्युर्निवेदनं सायं भोजनानन्तरं इवः श्राद्धं भवि-
ष्यतीति । तत आरभ्य व्रतचर्यां सर्वेषाम् । (वयं तु ब्रूमः पूर्वद्युः सायं भोजनं
न भवति । "यदनाश्वानुपवसेत् पितृदेवत्यस्स्या" इति लिङ्गादिति ।) अ-
थापरेद्युः प्रातः द्वितीयं निवेदनम्—अद्य क्रियत इति । अथाभ्यङ्गस्ततोऽपरा-
ह्णे स्नातान् कृतपच्छौचान् तानामन्त्रयते । पूर्वं विश्वेभ्यो देवेभ्यो यज्ञो
पवीती युग्मान् द्वौ चतुरो वा 'मासि श्राद्धे विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्त-
व्य' इति । 'ओं तथे'ति प्रतिवचनम् । 'प्राप्नोतु भवा'निति यथासनं प्रापणम् ।
'प्राप्रवानी'ति प्रतिवचनम् । देवेभ्यः प्राङ्मुखाः ब्राह्मणाः प्राङ्मूलेषु दर्भे-
षु । पितृभ्य उदङ्मुखाः द्विगुणभुग्नेषु दक्षिणाग्नेषु युवानः पित्रे । वृद्धाः पि-
तामहाय । वृद्धतमाः प्रपितामहाय । एकैकस्य (१) त्रयस्त्रयो वा । शुचौ देशे
दक्षिणाप्रवणे श्राद्धागारं सर्वतः परिश्रितमुदग्वाद्द्वारं तस्य पूर्वोत्तरे देशे
अग्निरौपासनः । तस्या दक्षिणतः पिण्डदानार्थं स्थण्डिलम् । तस्य दक्षिणतः
उदङ्मुखाः पित्रर्थाः पश्चात् प्राङ्मुखाः देवार्थाः । तस्मिन्नेव स्थण्डिले
यथावकाशं त्रिषु पात्रेषु पितृभ्य उदकान्यर्घ्याणि दक्षिणापवर्गाणि तिल-
वन्ति । देवेभ्य एकस्मिन्यधमति । तानि पुष्पैरवकीर्य दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः
प्रच्छाद्य आसनगतानां ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात्स्वस्मात् उदपात्रात्
पात्रान्तरेणाप आदाय 'विश्वे देवा इदं वोऽर्घ्यं' 'पितः इदं तेऽर्घ्यं, पितामह
इदं तेऽर्घ्यं, प्रपितामह इदं तेऽर्घ्यं, इत्यर्घ्याणि ददाति तूर्णो वा । पुर-
स्तादुपरिष्ठाञ्च शुद्धोदकम् । ततो गन्धादिभिः वासोभिश्च द्विजानभ्य-
र्घ्यं । 'उद्भिन्नयतामग्नौ च क्रियता'मित्यामन्त्रयते । 'काममुद्भिन्नयतां
काममग्नौ च क्रियता' इति प्रतिवचनम् । ततो ब्राह्मणार्थं संस्कृतादन्ना-
दुद्धृत्यापरेणाग्निं बर्हिषि प्रतिष्ठाप्याभिघार्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्य-
भागान्ते त्रयोदश प्रधानाहुतीर्जुहोति ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्वा—विपरीतमेतद्भवति, 'यन्मे माता' इत्याद्याः पूर्वास्सप्तज्ञाहुतयः,
'स्वाहा पित्रे' इत्याद्या उत्तराष्वडन्नाहुतय इति ॥ ५ ॥

सर्वमुत्तरैरभिमृशेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

एवं प्रधानाहुतीर्हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । साङ्गे प्रधा-
ने सर्वत्र प्राचीनावीतम् । न जयादय इत्यन्ये । परिषेचनान्तं कृत्वा प्रणी-
ताश्च विमुच्य ततस्सर्वमन्नं होष्यं च समुपनिधाय हुतशेषं च तस्मिन्
उत्सृज्य तमुत्तरैस्त्रिभिः अभिमृशेत् 'एष ते तत मधुमानि' त्येतैः । अत्रा-
प्यूहः 'एष ते मातामह मधुमा' नित्यादि ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ ब्राह्मणभोजनार्थं हविष्यमहविष्यं च सर्वमन्नं उत्तरैः 'एष ते
तत मधुमान्' इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः अभिमृशेत् । एकयत्नेन सर्वस्याभिमर्श-
नासम्भवे मन्त्रावृत्तिः ; शेषिपरतन्त्रत्वाच्छेषाणाम् ॥ ६ ॥

कलृप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथ वा भोजनपात्रेषु कलृप्तानोदनविशेषान् प्रतिपूरुषं पृथगभिमृ-
शेत् यथालिङ्गम् । तत्र यावन्तः पित्रर्थं भोज्यन्ते तावत्सु प्रथमस्य
मन्त्रस्यावृत्तिः 'एवमुत्तरयोः । ततः पात्रेषु कल्पितानन्नशेषान् ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथवा-पित्राद्यर्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपूरुषं भोजनपात्रेषु कलृप्तान्
प्रकल्पितान् भोज्यपदार्थान् एकैकेन मन्त्रेण यथालिङ्गमभिमृशेत् ।
अत्रापि पित्रादेरैकैकस्य ब्राह्मणबहुत्वे युगपदभिमर्शनासम्भवे च तत्त-
न्मन्त्रावृत्तिः ॥ ७ ॥

उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा ॥ ८ ॥

अनाकुला

उत्तरेण यजुषा 'पृथिवी ते पात्र'मित्यनेन ब्राह्मणैः स्पर्शयित्वा
भोजयेदिति शेषः । तत्र च 'ब्राह्मणानां त्वा, 'मैषां क्षेष्टाः' इति
बहुत्वं दृश्यते तथापि प्रतिपूरुषं मन्त्रावृत्तिः (१) उपरवमन्त्रवत्, वत्सापा-

१. ज्योतिष्टोमे दक्षिणहविर्धानस्य शकटस्याधोभागे द्रोणकलशाख्यपात्रविशेषस्याधस्तात् चत्वारि
बिलानि खन्यन्ते । तेषामुपरव इति संज्ञा । तत्खननार्थं मन्त्राः "रक्षोहणो बलगहनो वैष्णवान् खनानि"
इति । तत्रैकैकस्याप्युपरवस्य खनने मन्त्रः पठ्यते । तत्र यथा मन्त्रे "वैष्णवान्" इति बहुवचनान्तत्वेऽपि
यथा मन्त्रावृत्तिः तद्वादित्यर्थः ॥ एवं दर्शयामे सायं दोहनार्थं अमावस्यायां प्रातः वत्साः खस्वमानृतः
प्रप्राक्रियन्ते "वायवस्थोपायवस्थ" इति मन्त्रेण तत्र 'वायवः' इति बहुवचनान्तत्वेऽपि एकैकवत्सापक-
करणेऽपि मन्त्रः प्रयुज्यते । प्रतिवत्सापकरणं च मन्त्रावृत्तिः क्रियते तद्वैश्वर्थ्यः ॥

करणमन्त्रवच्च । तत्र पूर्वं देवानामुपस्पर्शनं 'विश्वे देवास' इत्यनयर्चा, स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । वैष्णव्येत्यपरे । इदं विष्णुरित्यन्ते विष्णो हव्यं रक्षस्वेति । तथा पित्र्येष्वप्यन्ते विष्णो कव्यं रक्षस्वेति । भुञ्जानेषु परा-
ङ्गावर्तते । रक्षोघ्नान् पित्र्यान् वैष्णव्यानन्यांश्च पवित्रान् धर्म्यान् मन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहासपुराणांश्चाभिश्चावयति ।

ततस्तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेत् अक्षन्नमीमदन्तेति च । अथ भूमावन्नं विकिरति—'ये अग्निदग्धा येऽनाग्निग्धा ये वा जाताः कुले मम । भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गति'मिति । अथाचान्तेषु पुनरपो दत्त्वा 'स्वदित'मिति पित्रर्थान् वाचयति 'रोचत' इति वैश्वदेवार्थान् । ततो यथाश्रद्धं दक्षिणां दत्त्वा सर्वेभ्योऽन्नशेषेभ्यः पिण्डार्थं प्राशनार्थ-
ञ्चोद्धृत्य शेषं निवेदयेत्—अन्नशेषैः किं क्रियतां इति । इष्टैस्सहोपभुज्य-
तामिति प्रतिवचनम् ।

'दातारो नोऽभिवर्धन्तां(१) वेदास्सन्ततिरेव नः ।

श्रद्धा च नो मा व्यपगात् बहुदेयं च नोऽस्तु' ॥ इति प्रार्थयते ।

'दातारो वोऽभिवर्धन्ता'मित्यूहेन प्रतिवचनम् । भुक्तवतः प्रदक्षिणीकृत्य, नमस्कारः । ओं स्वधेति पितृभ्यः । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति विश्वेषां देवानाम् । तत्र सर्वकर्मणां वैश्वदेवेषु पूर्वं प्रवृत्तिः पश्चात् पित्र्येषु । वि-
सर्जने विपर्ययः । अभिश्रवणादि यज्ञोपवीती प्राक्पिण्डेभ्यः, कल्पान्तरदर्शनात् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

उत्तरेण 'पृथिवी ते पात्रम्' इत्यनेन यजुषा, कल्पानन्नाविशेषान् ब्राह्मणान्, हस्ते गृहीत्वोपस्पर्शयित्वा, तं भोजयेदिति शेषः । अत्र च मन्त्रे यद्यपि ब्राह्मणानामिति बहुवचनं तथापि युगपत् स्पर्शयितुमशक्यत्वात् प्रतिपूरुषं मन्त्रावृत्तिः, यथा—'वायवस्स्थ' (तै. सं-१-१-१.) इति मन्त्रः प्रतिवत्समः । एवंविधेषु बहुवचनं प्रयोगसाधुत्वार्थं, एकप्रयोगवचनप्रयोज्यानेकव्यक्त्यभिप्रायं वा ॥ ८ ॥

भुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् सँस्तीर्य तेषूत्तरैरपो दत्वोत्तरैर्दक्षिणापत्रागान् पिण्डान्दत्त्वा पूर्ववदुत्तरैरपो दत्वोत्तरैरुपस्थायोत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रसव्यं परिषिच्य न्युब्ज्य पात्राण्युत्तरं यजुरनवानं त्र्य-

वराध्यमावर्तयित्वा प्रोक्ष्य पात्राणि द्वन्द्वमभ्युदाहृत्य सर्वत-
स्समवदायोत्तरण यजुषा शेषस्य ग्रासवरार्ध्यं प्राश्नीयात् ॥९॥

अनाकुला

ततस्तान् भुक्त्वतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रत्यावृत्य प्राचीनावीती
पिण्डप्रदानदेशे दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तृणाति द्वैधं द्वेषा द्वयोः स्थान-
योरसंभिन्नानित्यर्थः । तत्र पितृभ्यः पुरस्तात् स्तृणाति, मातृभ्यः प-
श्चात् । तथा चाश्वलायनः-कर्षूष्वेके द्वयोषट्सु वा, पूर्वासु पितृभ्यो
दद्यात्, अपरासु स्त्रीभ्यः (आश्व. गृ. १-५-६,७,८) इति । 'दक्षिणाग्रैः
पिड्येषु' (आप.गृ.१.७) इत्यस्य परिस्तरणविषयत्वादिह दक्षिणानीत्यु-
क्तम् । संस्तीर्य तेषूत्तरैर्मन्त्रैः 'मार्जयन्तां मम पितर' इत्यादिभिरपो द-
दाति । पूर्ववदिति वक्ष्यमाणमन्त्रा अप्यपकृष्यन्ते । पिण्डं पूर्ववत् ददाति
पिण्डपितृयज्ञे यत् पिण्डदानं तदित्यर्थः । तेन त्रीनुदकाञ्जलीनित्येवमादयो
विशेषा इहापि भवन्ति । तत्र पितृलिङ्गैः पितृभ्यस्तीर्णेषु, मातृलिङ्गैर्मा-
तृभ्यस्तीर्णेषु ।

एवमपो दत्त्वा तत उत्तरैर्मन्त्रैः 'एतत्ते ततासावित्यादिभिस्तेषु
दर्भेषुभयेषु दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददाति यथालिङ्गं पितृभ्यश्च मातृभ्य-
श्च । असावित्यत्र सर्वत्र नामग्रहणं यथालिङ्गम् । अत्रापि पूर्ववदित्यस्य स-
बन्धात् सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिरित्यादि विधानमिहापि भवति ।
अनेकपितृकस्योह इति पैङ्गिसूत्रम् । 'एतद्वां ततौ यज्ञशर्मविष्णुशर्माणौ
ये च युवामनु, 'एतद्वां पितामहा'वित्यादि । एतद्वां मातरावसौ याश्च
युवामनु' इत्यादिदक्षिणापवर्गानित्युच्यते-उभयेषां पिण्डानां पृथक्
दक्षिणापवर्गता यथा स्यादिति । तेन पितृपिण्डानां दक्षिणतो मातृपि-
ण्डा न भवन्ति । किं तर्हि ? पश्चात् ।

एवं पिण्डान् दत्त्वा पूर्ववदुत्तरैरपो ददाति पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च ।
मन्त्रसमाज्ञायै'मार्जयन्तां मम पितर इत्येते' इति मन्त्राणां पुनरादिष्टत्वात् ।
'उत्तरैरपो दत्त्वा' इत्येव सिद्धे पूर्ववदित्यतिदेशः पिण्डपितृयज्ञप्रत्यवम-
र्शनार्थः-पिण्डेषु चोदकाञ्जलिषु च । तत उत्तरैर्मन्त्रैः तानुपतिष्ठते
यथालिङ्गं 'ये च वोऽत्रेति पितृन्, याश्च वोऽत्रेति मातृः; ते च वहन्तामि-
ति पितृन्, ताश्च वहन्तामिति मातृः, तृप्यंतु भवंत इति पितृन्, तृप्यंतु
भवत्यः इति मातृः, तृप्यत तृप्यत तृप्यत इत्युभयान् ।

तत उत्तरयन् 'पुत्रान् पौत्रानित्येतया त्रिः प्रसव्यमुदपात्रेण पिण्डान्परि-

विञ्चति । उभयांस्तपर्यान्विति लिङ्गात् पिण्डानां सहपरिषेचनम् । उदपात्र-
वचनं हस्तेन मा भूदिति । प्रसव्यवचनमनुवादः प्रसव्यं त्रिगुणीभूतमेकमेव
परिषेचनं सन्ततं यथा स्यात्, न पिण्डपितृयज्ञवत् त्रीणि परिषेचनानि
पृथगिति । एवं परिषिच्य ततः पात्राणि यान्यत्र प्रकृतानि त्रीण्यर्घ्यपात्राणि
परिषेचनपात्रमुदकुम्भः यस्मिन् पिण्डार्थमन्नमुद्धृतं तच्चेति तानि न्युज्य
न्याञ्चि कृत्वा तत उत्तरं यजुः 'तृप्यत तृप्यत तृप्यते' त्येतत् अनवानमनु-
द्धुसन् व्यववार्धमावर्तयति त्रिरभ्यावृत्तिः अवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य
तत् व्यववार्धम् । यजुर्ग्रहणं 'तृप्यते'त्यस्य त्रिरावृत्तस्य पठितस्यैकयजु-
पृष्ठापनार्थम् । तस्य त्रिरावृत्तौ नवकृत्वोऽभ्यावृत्तिर्भवति । एवमावृत्य
न्यकृतानि पात्राणि प्रोक्ष्य द्वन्द्वमभ्युदाहरति उदानयति । अभीति वचनात्
उत्तरं कर्म प्रत्युदाहरतीत्यर्थः । तेनोत्तरस्मिन्नपि श्राद्धकर्मणि तान्येव
पात्राणीत्येके । नेत्यन्ये । एवमभ्युदाहृत्य शेषस्यान्नस्य प्रासववार्धं प्रा-
सोऽवराध्यौ अवमा मात्रा यस्य तत् प्रासववार्धम् छान्दसो ह्रस्वः । त-
त्प्राप्नीयात् उत्तरेण यजुषा 'प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि' इत्यनेन सर्वतस्सर्वै-
भ्यः श्राद्धशेषेभ्य अन्नशेषेभ्य इत्यर्थः । श्राद्धाङ्गमिदं प्राशनं, न नित्यस्या-
शनस्य नियमविधिः । तस्मात् तत्रापि प्राचीनावीतमेव । आचमने
तु यज्ञोपवीतमनङ्गत्वात् । ततः पञ्चमहायज्ञानां प्रवृत्तिः ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ भुक्त्वतो ब्रजतो ब्राह्मणानागृहसीमान्तमनुब्रज्य प्रदक्षिणीकरोति ।
एतयोश्च यज्ञोपवीतम् । कथम् ? प्रदक्षिणे तावत् 'यज्ञोपवीतिना प्रद-
क्षिणम्' इति साहचर्यात् । अनुब्रजनेऽप्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्येति प्रदक्षिण-
साहचर्यात् । तन्त्रेण चैतदुभयं, सम्भवात् (१) । यदि तु कारणवशात्त-
न्वाभावः, तदा पृथक्पृथक् । अथ प्रत्येत्य प्राचीनावीती पिण्डदान-
देशे दक्षिणाग्रान् दर्भान्, द्वैघं द्वेघा संस्तृणाति । तत्र पुरस्तात्पित्रार्घ्यं,
पश्चान्मात्रार्घ्यम् ; आश्वलायने दर्शनात्, आचाराच्च । ततस्तेषु दर्भेषु
त्तरैः 'मार्जयन्तां मम पितरः' इत्यादिभिस्त्रिभिः, 'मार्जयन्तां मम मा-
तरः' इत्यादिभिश्च यथाहं दक्षिणापवर्गमपो दत्त्वा अनन्तरमुत्तरैः 'एतत्ते
ततासौ' इत्यादिभिः 'एतत्ते मातरसौ' इत्यादिभिश्च यथालिङ्गं त्रीन्त्रिान्
दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददाति । पिण्डाश्च हुतशेषात् भुक्तशेषाच्च सम-
वदाय कर्तव्याः । अत्र पूर्वेषु त्रिषु मन्त्रेष्वसावित्यस्य स्थाने पितृपिता-
महप्रपितामहानां नामानि सम्बुद्ध्या यथाक्रमं गृह्णाति । उत्तरेषु तु त्रिषु

मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् । 'दक्षिणतोऽपवर्गः' (आप.गृ.१-१०) इति सामान्यविधिसिद्धस्येह पुनर्वचनं, पिण्डदान एव दक्षिणापवर्गः' द्वैधं दर्भास्तरणेषु तु पश्चिमापवर्ग इति ज्ञापनार्थम्. तथोभयेषां पिण्डानां प्रत्येकं दक्षिणापवर्गसिद्धयर्थं च । अथ पूर्ववत् 'मार्जयन्ताम्' इत्यादिभिरेवापो ददाति ।

केचित्—'तेषूत्तरैरपो दत्त्वा उत्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् दत्त्वा' इत्येतयोरपि 'पूर्ववत्' इति पदमपकृत्य त्रिष्वपि सुत्रेषु चोद्यमानं पूर्ववत् पिण्डपितृयज्ञवत्कर्तव्यमिति व्याचक्षते । प्रयोजनं तु "त्रीनुदकाञ्जलीन्नियति" (आप.श्रौ.१-८-१०) 'सर्वं जान्वाच्यावाचीनपाणिः' (आप.श्रौ.१-२-१) इत्यादिविधानमिहापि भवतीति । तन्न ; अपकर्षस्यैवायुक्तत्वात्, पूर्ववादित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवादित्येवंबुद्ध्यनुदयाच्च । यदि त्वाचारबलात् 'सर्वं जान्वाच्य' इत्यादीहापि कर्तव्यमेवेत्युच्येत, तदा न कश्चिद्दोषः ।

अथोत्तरैः 'ये च वोऽत्र' इत्यादिभिष्पङ्क्तिर्मन्त्रैर्यथा क्रमं यथालिङ्गं पितृन् मातृश्च त्रिस्त्रिरुपतिष्ठते । तृप्यतेत्यनेन त्रिरावृत्तेन उभयांस्तन्त्रेण ॥

केचित्—चत्वारो मन्त्राः न षट् । तत्र प्रथमो मन्त्रो 'ये च वोऽत्र' इत्यादिः 'ताश्च वहन्ताम्' इत्यन्तः उभयेषामुपस्थानार्थः । 'तृप्यन्तु भवन्तः' इति पितृणाम् । 'तृप्यन्तु भवत्यः' इति मातृणाम् । 'तृप्यत (१) तृप्यत तृप्यत' इत्युभयेषामिति ॥

तत उत्तरया 'पुत्रान्पौत्रान्' इत्येतया उभयेषां पिण्डान्गुणपडुदपात्रेण त्रिः प्रसव्यमविच्छिन्नं परिषिञ्चति । सामान्यविधिसिद्धस्य प्रसव्यस्येह पुनर्वचनं पूर्वत्र "प्रदक्षिणीकृत्य" इति वचनादिहापि प्रादक्षिण्यं स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् । अनन्तरं पात्राणि होमार्थानि पिण्डदानार्थानि च ।

केचित्—भोजनार्थानि वोददानार्थानि च, न तु होमार्थानीति ।

न्युञ्ज्य अधोबिलानि कृत्वा, । तत उत्तरं यजुः 'तृप्यत तृप्यत तृप्यत' इत्याम्नानत एवं त्रिरभ्यस्तम् । अनवानं अनुच्छ्वसन् (२) । त्र्यवरार्थं त्रिरभ्यावृत्तिरवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य तत्त्र्यवरार्थम् यथा भवति तथा वर्तयति । ततश्चावमायामपि मात्रायां तृप्यतेति नवकृतवोऽभ्यसितव्यं भवति । एवमनवानं यावच्छक्त्यावर्त्य, ततः पात्राणि न्यग्भूतानि प्रोक्ष्य, द्वन्द्वमभ्युदाहरति । अत्राभ्युपसर्गादुत्तरं कर्म प्रत्युदाहरति । तेषां पात्राणां (३) निरिष्टिकदोषो नास्तीति भावः । अथ शेषस्यान्नस्य प्रासवरार्थं प्रा-

१ ख.ग.ज—तृप्यत इति त्रिरावृत्तेनो,

२ ख.ग—अनुच्छ्वासं,

३ उपयुक्तस्य पुनरुपयोगो निरिष्टिक इत्युच्यते ।

सावराध्यम् । छान्दसत्वाद्भ्रस्वः । उत्तरेण यजुषा 'प्राणे निविष्टः' इत्यनेन प्राश्नीयात् । एतच्च सर्वतस्सर्वेभ्योऽन्नशेषेभ्यस्समवदाय कार्यम् । इदं च प्राशनं भोजनेच्छायामसत्यामपि प्रासवराध्यमवश्यं प्राश्यं; कर्माङ्गत्वात् । एवं प्राश्य, ततश्शुद्धर्थं यज्ञोपवीत्याचामेत् ॥

अथात्र सूत्राणामपूर्णत्वादन्यतस्सिद्धानपि पदार्थानुपसंहृत्य यथा प्रतिभासं प्रयोग उच्यते—पूर्वेद्युस्सायमौपासनहोमं हुत्वा प्राचीनावीती कृतप्राणायामः श्वो मासिश्राद्धं कर्तास्मीति सङ्कल्प्य शुचित्वादिगुणसम्पन्नेभ्यः श्विन्नादिदोषवर्जितेभ्यः कृतसायमाह्निकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तत्र प्रथमं यज्ञोपवीती भूत्वा 'श्वो मासिश्राद्धं भविता, तत्र भवद्भिर्विश्वेदेवार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति विश्वेदेवार्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । ततः प्राचीनावीती 'पित्रर्थे क्षणः कर्तव्यः' इति पित्रर्थेभ्यः । 'पितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति पितामहार्थेभ्यः । 'प्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति प्रपितामहार्थेभ्यः । एकब्राह्मणपक्षे तु 'पितृपितामहप्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः' इति । मातामहश्राद्धकारी चेत्, ऊहेन 'मातामहार्थे क्षणः' इत्यादिना निवेदयेत् । तत्र चाधारयोस्तदर्थसमिधोराज्यभागयोराग्निमुखाहुतौ स्विष्टकृति प्रायश्चित्ताहुतौ च तथा विश्वेदेवार्थेषु सर्वेषु पदार्थेषु च प्रदक्षिणानुब्रजनयोश्च यज्ञोपवीतमेव । एभ्योऽन्यत्रासमाप्तेस्सर्वत्र प्राचीनावीतमेव । एतच्च प्रागेवोपपादितम् । कर्तुंश्चात्र सङ्कल्पपादारभ्य आसमाप्तेर्ब्रह्मचर्यादिब्रतचर्या अनशनं च भवति । भोक्तृणामपि मनूक्ताऽक्रोधत्वादिः । अथापरेद्युः प्रातस्तान् ब्राह्मणान् गृह्मानीय आचान्तानासनेषूपवेश्य पूर्ववद्वितीयमामन्त्रणम् । अत्र त्वद्य श्राद्धं भविष्यतीति भेदः । 'पूर्वेद्युर्निवेदनं अपरेद्युर्द्वितीयं तृतीयं चामन्त्रणम्' इतिवचनात् । अथ तेषां पादान् कुण्डेषु सकूर्चतिलेष्ववनिज्याचमय, कसरताम्बूलादीनि दत्त्वा अभ्यज्य स्नानार्थं प्रस्थापयेत् । ते च स्नायुः । ततस्स्वयं च स्नातो ब्राह्मणभोजनार्थादन्नादन्येनास्नेन वैश्वदेवं पञ्चमहायज्ञांश्च कुर्यात् । केचित्तु—समाप्ते श्राद्धे इति ।

ततोऽपराह्णे प्राचीनावीती ब्राह्मणान् प्रक्षालितपाणिपादानाचान्तनासनेषूपवेशयति । तत्र विश्वेदेवार्थान् प्राङ्मुखान् प्राक्कुलेषु दर्भेषु पित्रार्थानुदङ्मुखान् द्विगुणभुग्नेषु दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु । श्राद्धगारं च शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे सर्वतः परिश्रितमुद्गरं च भवति । तस्योत्तरपूर्वदेशेऽग्निरौपासनः । अग्नेर्दक्षिणतः पिण्डप्रदानार्थं स्थण्डिलम् । तस्य

दक्षिणतः पित्राद्यर्थानामासनम् । पश्चात्तु विश्वेदेवार्थानामासनम् । स्थण्डिलेषु यथावकाशं पित्रादिभ्यस्त्रिषु पात्रेषु एकस्मिन् वा शास्त्रान्तरोक्तविधिना ध्यार्थमुदकग्रहणम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च यथाविधि पात्रन्तरे । तानि गन्धादिभिरभ्यर्च्य, दर्भेषु सादयित्वा दर्भैः प्रच्छाद्याथासनगतानां ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात्स्वस्मादुदपात्रात्पात्रान्तरेणाप आदाय 'विश्वे देवाः इदं वो अर्घ्यं' 'पितरिदं ते अर्घ्यं' 'पितामहेदं ते अर्घ्यं' 'प्रपितामहेदं ते अर्घ्यं' 'पितृपितामहप्रपितामहाइदं वो अर्घ्यं' इति वाच्यार्थाणि ददाति । इदमेवाध्वदानं श्राद्धे स्वधानिनयनमुदपात्रानयनमिति चोच्यते । पुरस्तादुपरिष्ठाच्चाध्वदानाद्धस्तेषु शुद्धोदकदानम् । ततो गन्धादिभिर्वासोभिरङ्गुलीयकादिभिश्च यथाविभवं ब्राह्मणानामभ्यर्चनम् । ततस्तान् 'उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियताम्' इत्यामन्त्रयते । ते च 'काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियताम्' इति प्रतिब्रूयुः । 'उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषुदपात्रानयनम् । उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते । काममुद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च' (आप. प. २-१७-१७, १८, १९.) इति धर्मशास्त्रवचनात् । एतच्चोदपात्रानयनं उद्ध्रियतामित्यामन्त्रणं च पाक्षिकम्, भाष्यकारेणानुक्तत्वात्, उदीच्यवृत्तिरित्यस्य समासस्य उदीच्यानां वृत्तिरुदीच्येषु वृत्तिरित्युभयथापि विग्रहाभ्युपगमाच्च । अथ ब्राह्मणभोजना र्थादन्नात् हविष्यमोदनापूपादिकं एकस्मिन् पात्रे समु(१)द्वृत्य अहविष्यं क्षारादिसंसृष्टमन्यस्मिन् पात्रे उद्धृत्याथ हविष्यं प्रतिष्ठितमभिधार्य अग्नेरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्तं कृत्वा 'यन्मे माता' इत्यादिभिस्त्रयोदश प्रधानाहुतीर्हुत्वा सिधष्टकृतं च तत उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य अहविष्यं स्वाहाकारेण हुत्वाथ 'लेपयोः' इत्यादि तन्त्रशेषं समाप्य ततः 'एष ते तत' इत्यादिभिस्सर्वमन्नमभिमृश्य अथ पृथक्पृथक्तृतीयमामन्त्रणं पूर्ववेदेव कृत्वा त्रिष्वपि चामन्त्रणेषु 'ओं तथा' इति प्रतिवचनं ब्राह्मणानाम् । ततः कर्तुः प्रार्थनं 'प्राप्नोतु भवान्' इति । ततः 'प्राप्नोतु भवान्' इत्यङ्गीकारो भोक्तृणाम् ।

अपरे क्रमान्तरमाहुः—वैश्वदेवपञ्चमहायज्ञानन्तरं अपरारह्णे प्राचीनावीती अग्नेरुपसमाधानादि करोति । तत्र स्वधानिनयनपक्षे पात्रसंसादनकाले स्वधापात्राणामपि सादनम् । प्रणीताः प्रणीथ विधिवत् स्वधाग्रहणम् । ततो 'ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य' इत्याद्यग्निमुखान्ते कृतं

पादप्रक्षालनादि । उद्ध्रियतामित्यामन्त्र्य, अन्नमुद्धृत्य प्रधानहोमाद्य इति । इहापि पक्षे स्वधानिनयनं पाक्षिकमेव ।

अन्ये तु—मासिश्राद्धे शास्त्रान्तरानुसारान्मन्त्रवन्नियमवज्जोजन-देशसंस्कारं, विश्वेषां देवानां पित्रादीनां चावाहनं, भोजयित्वाद्वासनं चेच्छन्ति । अत्र च पदार्थेषु क्रमे च शिष्टाचारादेव निर्णयः, सूत्रकार-भाष्यकाराभ्यामनुक्तत्वात् ॥

अथ प्रकृतमुच्यते—भोजनपात्रकृतज्ञानन्नविशेषान् यथास्वं ब्राह्मणा-नुपस्पर्शयति 'पृथिवी ते पात्रं, इत्येतया 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इत्येतया च । तस्याश्चान्ते 'विष्णो हृदयं रक्षस्व' इति विश्वेषां देवानां, 'विष्णो कव्यं रक्षस्व' इति पित्रादीनाम् । एवं स्पर्शयित्वाथ भोजयेत् । विभवे सति सर्पिर्मांसादीनि विशिष्टानि दद्यात् ; अभावे तैलं शाकमिति । भुञ्जानान् ब्राह्मणानाहवनीयार्थेन ध्यायेत्, पित्रादीन् देवतात्वेन, अन्नं चामृतत्वेन, आत्मानं ब्रह्मत्वेन । भुञ्जानेषु च पराङ्गावृत्त्य राक्षो-घ्नान् पिड्यान् वैष्णवानन्यांश्च(१)पावमानमन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहा-सपुराणानि चाभिश्चावयति । तृप्तांश्च ज्ञात्वा मधुमतीश्चावयति, 'अक्ष-न्नमीमदन्त' इति च । अथ भूमावन्नं(२)परिकिरति—

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा ये वा जाताः कुले मम ।

भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥ इति ।

अथाचान्तेषु पुनरपो दत्त्वा 'स्वादितम्' इति पित्राद्यर्थान् वाचयति, 'रोचयते' इति विश्वेदेवार्थान् । ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वाथ सर्वेभ्योऽन्नशेषेभ्यः पिण्डार्थं प्राशनार्थं चोद्धृत्य (३)अन्न-शेषः किं क्रियताम् ? इति शेषं निवेदयेत् । ते च 'इष्टैस्सह भुज्य-तां' इति प्रतिब्रूयुः । अथ कर्ता—

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव (४)नः ।

श्रद्धा च नो मा व्यपगाद्बहु देयं च नोऽस्तु ॥

इति प्रार्थयते ।

दातारो वोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव वः (५) ।

श्रद्धा च वो मा व्यगमद्बहु देयं च वोऽस्तु ॥

इति तेषां प्रतिवचनम् । अथ,

अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नस्सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥

इति च प्रार्थयते । (१) 'अन्नं च वो बहु भवेत्' इत्यूहेनैव प्रतिवचनम् । अनन्तरं 'ओं स्वधा' इत्याह । 'अस्तु स्वधा' इति प्रतिवचनम् । अथ ब्राह्मणानां पित्राद्यर्थानां पूर्वं विसर्जनम् । विश्वेषां देवानां पञ्चाद्विसर्जनम् । पूर्वोक्तेषु निवेदनादिषु सर्वेषु पदार्थेषु दैवपूर्वत्वमेव । अथ यज्ञोपवीती भुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य, प्राचीनावीती 'द्वैधं दक्षिणाग्रान्' इत्यादि, 'शेषस्य ग्रासवरार्थं प्राश्नीयात्' इत्येवमन्तं यथासूत्रं करोति ॥

अत्र चेदं वक्तव्यम्—ब्राह्मणभोजनं होमः पिण्डदानं च ग्रीण्यपि मासिश्राद्धे प्रधानानि । अग्न्याधेये (२) धूर्तस्वामिनोक्तत्वात्, वैश्वदेवे विश्वेदेवा इत्यत्र कपर्दिस्वामिनोक्तत्वाच्च ।

केचित्—इह ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानम्, होमः पिण्डदानं च तदङ्गम्, अनर्थावेक्षो भोजयेदिति प्रकृत्य तयोर्विधानात् इति ।

अथास्य मुख्यकल्पासम्भवे आमश्राद्धविधिरनुकल्पतयोच्यते—

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि ॥

इति (३) वृहत्प्रचेतोवचनात् ।

अत्र व्यासः—

आवाहनं च कर्तव्यमर्ध्यदानं तथैव च ।

एष एव विधिर्यत्र (४) यत्र श्राद्धं विधीयते ॥

यद्यद्दाति विभ्रेभ्यः शृतं वा यदि वाऽशृतम् ।

तेनाग्नौ करणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥ इति ।

अत्र षट्त्रिंशन्मतम्—

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।

गृहादाहृत्य पक्वान्नं पिण्डान् दद्यात्तिलैस्सह ॥ इति ।

प्रयोगसंक्षेपस्तु—पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा ब्राह्मणाग्निमन्त्र्य, पूर्वाह्णे स्नात्वा ब्राह्मणानाहूय, पादप्रक्षालनाद्यर्घ्यदानान्तं कृत्वा, यथाविभवं गन्धवस्त्रादिभिश्च यथार्हमभ्यर्च्य, 'अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्र्य अथाग्निमुखान्ते तण्डुलाद्यामद्रव्येण होमकरणम् । ततस्तन्त्रशेषं समाप्य, तण्डुलाद्यामद्रव्यं श्राद्धार्थं ददाति । चरोरभावात्तद्धर्माणामभावः ।

१. ख.ग.झ—अतिथीश्च लभध्वम् । याचितारश्च वस्सन्तु मा च याचध्वं कञ्चन । इत्यधिकम्

२. ङ.ज—भाष्यकारेणेत्यधिकम् ।

३. छ—वृहस्पतिवचनात् वृहत्प्रचेतोवचनाच्च । ज—वृहस्पतिप्रचेतसोर्वचनात्,

४. ड—अन्न. छ—आम

भोजनाभावाच्च तत्सम्बन्धिनामप्यभावः । ततः पिण्डदानमात्रेण, गृहा-
दाहृतेन पक्वेन वेति । अत्यन्तापदि तु 'अपि ह वा हिरण्येन (१) प्रदा-
नमात्रं,' अपि वा मूलफलैः प्रदानमात्रम्, इत्यादिबोधायनादिवचनाद्विर-
ण्यादेर्वा प्रदानमात्रं समस्तधर्मरहितं कुर्यात् । एवं सर्वथापि श्राद्धमवश्यं
कर्तव्यम् । न तु कस्यांचिदप्यवस्थार्या लोपः । अत्र च श्राद्ध-
विषये यद्यपि,

वसवः पितरो ज्ञेयाः रुद्राश्चैव पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादित्याश्श्रुतिरेषा सनातनी ॥

इत्यादिशास्त्रान्तरसिद्धं बहु वक्तव्यमस्ति ; तथापि विस्तरभयाद्
परम्यते ॥ ९ ॥

एवं प्रकृतिभूतं मासिश्राद्धं व्याख्यायेदानीं तद्विकृतिभूतं प्रतिसंवत्सर-
रमनुष्ठेयं अष्टकाख्यं पाकयज्ञान्तरं व्याख्यास्यन्, तस्य कालविधिमाह—
या माध्याः पौर्णमास्या उपरिष्ठाद्व्यष्टका तस्यामष्टमी

ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ॥ १० ॥

अनाकुला

व्याख्यातः श्राद्धविधिः । अथाष्टका नाम पाकयज्ञः पिडयः संवत्सरे
संवत्सरे कर्तव्यः स उपदिश्यते । तस्य कालविधिरयं या माधी तस्या
उपरिष्ठाद्व्यष्टका कृष्णपक्षः । तस्यां या अष्टमी तामेकाष्टका इत्याचक्षते सा यदि
ज्येष्ठया सम्पद्यते सङ्गच्छते तामप्येकाष्टकेत्याचक्षते इति द्वाविमौ योगौ ।
अन्यथा पौर्णमास्या उपरिष्ठादष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याच-
क्षत इत्येतावता सिद्धम् किं व्यष्टाका तस्यामिति । तस्मादसत्यपि ज्येष्ठा-
संयोगे भवत्यष्टम्या एकाष्टकत्वम् । व्यष्टकाग्रहणस्य प्रयोजनं मृग्यम् ।
किमर्थं ज्येष्ठया सम्पद्यत इति ? यदा द्वयोरहोरष्टमी तदा ज्येष्ठासंयुक्तायां
क्रिया यथा स्यादिति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

माध्याः माघमासस्य सम्बन्धिन्याः पौर्णमास्याः उपरिष्ठादूर्ध्वं या व्यष्टका
कृष्णपक्ष इत्यर्थः । तस्यां व्यष्टकायां या अष्टमी तिथिः ज्येष्ठया ज्येष्ठानक्षत्रेण
सम्पद्यते सङ्गच्छते तामष्टमीमेकाष्टकेत्याचक्षते कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । तस्या-
मष्टका कर्तव्येति शेषः । एकाष्टकायां वषाहोमादि प्रधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तामेकाष्टकेत्याचक्षत इति वचनं यान्यन्यान्यप्येकाष्टकायां विहितानि,

(१)यथा गवामयनदीक्षा(२) यथा च दीर्घसत्रेषु विज्ञानार्थमपूपेन कक्ष-
स्यापोषणं, यथैव चोखासम्भरणं, तानि च सर्वाणि यथोक्तलक्षणाग्रामे-
वाष्ट्रम्यां कार्याणीत्येवमर्थम् । अत्रायमभिप्रायः—यद्यपि माघमासस्य सर्वा
कृष्णपक्षाष्टमी ज्येष्ठया न सम्पद्यते ; तथापि तस्यामेकाष्टका कर्तव्यैव ;
पाकयज्ञत्वेन नित्यत्वात्, 'ज्येष्ठका तस्यां' इत्यधिकग्रहणाच्चेति । ज्येष्ठया
सम्पद्यते इति तु प्रायिकामभिप्रायम् । तेनायुक्तायामपि गवामयनदीक्षादीनि
लभ्यन्ते ॥

कोचिद्—यदा द्वयोरहोरष्टमी, यस्मिन्वा संवत्सरे द्वौ माघमासौ,
तत्र या अष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तस्यामेव कर्म नास(३)म्पन्नायामित्ये-
वमभिप्राय इति ॥ १० ॥

*तस्यास्सायमौपकार्यम् ॥ ११ ॥

* अपूपं चतुश्शरावं श्रपयति ॥ १२ ॥

अनाकुला

(४)उप समीपे क्रियत इत्युपकारः । तत्र भवमौपकार्यम् । तस्या औप-
कार्यमित्यन्वयः । तस्याः एकाष्टकायाः समीपे यत्कर्म क्रियते पूर्वेद्युस्सप्त-
म्याम्, तत्र चतुश्शरावमपूपं श्रपयति । सायं सप्तम्यामस्तमिते आदित्ये
अपूपहविष्कं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवमौपकार्यशब्दः कालविधा-
नार्थः । तस्यास्सायमित्यन्वये अष्टम्यामस्तमितेऽपूपं प्राप्नोति, नव-

१ संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षेत्रेषां वै सवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टका (तै.सं.७-५-८)
इति विहिता गवामयनदीक्षेत्यर्थः ।

२ अर्द्धां विधान्यामेकाष्टकायामपूपं चतुश्शरावं पक्त्वा प्रादरेतेन कक्षसुपोषेयदि दहति पुण्यसमं
भवति यदि न दहति पापसमेतेन इ स्म वा ऋषयः पुरा विज्ञानेन दीर्घसत्रमुपयन्ति । (तै.सं.३-२-८)
अस्यायमर्थः—गवामयनस्य संवत्सरसप्तमिति संज्ञा । तस्यैकषष्ट्याधिकशतत्रयादिनसाध्यत्वात् । तत्सम्ब-
न्धिनामर्द्धां विधानी विधानी या एकाष्टका माघकृष्णाष्टमी । तस्यामेव गवामयनदीक्षायाः प्रारम्भविधा-
नात् । तस्यामेकाष्टकायां, प्रस्थद्वयं शराव इत्युच्यते । तच्चतुष्टयपरिमितद्रव्येणापूपं निष्पाय तेन सह
श्रोभूते सूयोदियानन्तरमरणं गत्वा तस्यापूपस्योपरि उत्सुकं निक्षिप्य तेन कक्षं तृणशुल्कं दहेत् । यदि
सोऽग्निः कृत्स्नं कर्त्तुं दहति तदा पुण्यसमं भवति । यत्कार्यशुद्धियेदं दहनं कृतं तत्कार्यं विभ्रं विना समा-
प्तिमेति । यदि न भवति दाहः; तदा विभ्रेनाभिभूतं तत् कर्म मध्ये विनश्यति । प्राचीना महर्षयोऽनेनैव
निर्विभ्रपरिसमाप्तिस्त्वचकेनानेकादिनसाध्यं सत्रादिकं कर्मारभन्ते स्म इति तदर्थः ।

३ ख. ग.—नामसम्प ।

* हरदत्तमते इदमग्निं च सूत्रमेकसूत्र्यां परिगणितं 'घ' पुस्तके ।

* इदमग्निं च सूत्रमेकसूत्रं हरदत्तमत इति 'क.ख' पुस्तकयोः ।

५. तस्याः सायमौपकार्यमित्यन्वयः । समीपे क्रियत इत्युपकारः । तत्र भव औपकार्यः । इति
'क' 'ङ' पुस्तकयोः पाठः ।

स्यां पशुः, 'दशम्यामन्वष्टका', तच्छास्त्रे(१)ष्वप्रसिद्धम् । औपकार्यश-
ब्दश्चानर्थकः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

त्रिपदमिदं सूत्रम् । तस्या अष्टकाया औपकार्यमुपकारकम् । उपकारं
करोतीति कर्तरि यत्प्रत्ययः छान्दसः । अष्टकाया अङ्गभूतं कर्मैत्यर्थः ।
सायं पूर्वद्युस्सप्तम्याः । सोमयागस्याग्नीषोमीयपशुयागवत्तस्या अष्ट-
काया अङ्गभूतं कर्म पूर्वद्युस्सप्तम्यास्सायङ्काले कर्तव्यमिति सूत्रा-
र्थः । न त्विह तस्या(२) अष्टकाया इति सम्बन्धः ; नवम्यां वपाहोमादि-
प्रधानप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् ; या माघ्या इति कालविधानस्यौपकार्या-
र्थत्वोपपत्तौ 'प्रकरणात्प्रधानस्य' इति न्यायविरोधात्, शास्त्रान्तरे
ष्वप्रसिद्धत्वाच्च ॥ ११ ॥

अथास्यौपकार्यस्य विधिमाह—

व्रीहीणां चतुस्सारावं तूर्ष्णीं निरुप्य पार्वणवत् पत्न्यवहन्तीत्यादिवि-
धिनाऽप्यं श्रपयति । अपूपः प्रथितावयवः प्रसिद्धः । प्रतिष्ठिताभिघारणान्तं
च करोति ॥ १२ ॥

अष्टाकपाल इत्येके ॥ १३ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने एकविंशः खण्डः ॥

अनाकुला

सायमपूपाष्टाकपालो हविः इत्येके मन्यन्ते । अष्टसु कपालेषु संस्कृतो-
ऽष्टाकपालः । अस्मिन् पक्षे पुरोडाशस्यावृता श्रपणम् । पूर्वस्य तु लौकि-
क्यापूपस्यावृता । द्वयोरपि पक्षयोः औपासने श्रपणम् । एतच्च पिड्य-
स्याङ्गमपि कर्म स्वयं पिड्यं न भवति, 'तेन' प्राचीनावीतादि न
भवति ॥ १२ ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायामेकविंशःखण्डः॥

तात्पर्यदर्शनम्

अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोऽष्टाकपालः । सः श्रपयितव्य इत्ये-
के । पुरोडाश इति च प्रसिद्ध आकृतिविशेषः । तेन लौकिकेन प्रकारेण
पाक औपासने एव ॥ १३ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने एकविंशः खण्डः ॥

अथ द्वाविंशः खण्डः ॥

पार्वणवदाज्यभागान्तेऽञ्जलिनोत्तरयाऽपूपाञ्जुहोति ॥ १ ॥

अनाकुला

प्रतिष्ठिताभिधारणान्ते कृते अग्नैरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते कृत्वा पार्वणवदवदानकल्पेनापूपादुत्तरयर्चा अञ्जलिना जुहोति 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ती'त्येतया । सामर्थ्यादुपस्तरणाभिधारणयोरवदानस्य चान्यः कर्ता । आज्यभागान्तवचनं तन्त्रविधानार्थम् । एतदेव ज्ञापकं न पित्र्यमेतस्कर्मेति । अन्यथा यथा मासिश्राद्धेऽष्टकायां च यत्नाभावेऽपि तन्त्रं प्रवर्तते, पित्र्येषु यत्नाभावेऽपि तन्त्रं प्रवर्तते इत्युक्तत्वात्, तथात्रापि सिद्धं स्यात् । पार्वणवद्वचनं अञ्जलिहोमानामधर्मग्राहकत्वात् अवदानकल्पप्राप्त्यर्थं अञ्जलिनापि जुह्वत् पार्वणवदवदानकल्पेन जुहांतीति । सादनप्रोक्षणसंमार्जनान्यञ्जलेन भवन्ति ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततः पार्वणवदग्नैरुपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते, स्वकीयेनावदानधर्मेणापूपात्पुरोडाशाद्वाऽवदाय उत्तरयर्चा 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति' इत्येतया अञ्जलिना जुहोति । अञ्जलेस्तु 'येन जुहोति' इत्यादिसंस्कारलेपाञ्जनमुपस्तरणाभिधारणहविरवदानानि च विप्रतिषेधादन्यः कुर्यात् । स्विष्टकृतं तु द्रव्यैव जुहोति, नाञ्जलिना ; विकृतौ चोद्यमानो धर्मः प्रधानार्थो भवतीति न्यायात् । न च वाच्यमौपकार्यस्याङ्गत्वात् प्राधान्यमेव नास्तीति ; यतोऽस्यापि स्वाङ्गापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव । अत एव 'मन्द्रं दीक्षणीयायामनुब्रूयात्' (आप.श्रौ.१०-४-११) इति वाङ्मनयमस्सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रधानमात्रार्थः न तदङ्गप्रयाजाद्यर्थोऽपि । तथा 'ततस्तूष्णीमाग्निहोत्रं जुहोति' (आप.श्रौ.५-१७-६) इति तूष्णीकत्वमाधानाङ्गभूतस्य नैयमिकाग्निहोत्रविकृतेः प्रधानस्यैव धर्मः न तदङ्गानामपीति । औपकार्यस्य चौषधिहविष्कत्वादेव सिद्धस्य तन्त्रस्य पुनर्वचनं एतत्स्थानापन्नदाधिहोमेऽपि प्राप्त्यर्थमित्युक्तमेव ॥ १ ॥

* सिद्धशेषस्तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति ॥ २ ॥

अनाकुला

तन्त्रस्य शेषस्सिद्धो भवति अविकृत इत्यर्थः । अञ्जलिना जुहोतीत्यु-

* 'सिद्धशेषः' इत्येकं सूत्रम् । 'तमष्टधा' इत्याद्यपरं सूत्रं क.घ. पुस्तकानुसारेण हरदत्तमते ।

भयं विशेषः स्विष्टकृति न भवतीत्यर्थः । तेन स्विष्टकृतमवदानकल्पेन
द्वर्या हुत्वा समिधमेकविंशतिमाधाय जयादि प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

'तेन सर्पिष्मता ब्राह्मण'मित्येकस्य भक्षणे प्राप्तेऽष्टाभ्य उपहारो वि-
धीयते । तत्र ये ब्राह्मणाः श्वोभूते भोक्तारः तेभ्यो निवेद्योपवसति ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अपूपस्य शेषस्सिद्धः उपहरति प्राशनार्थमिति चानुवादः, तं शेषं सर्पि-
ष्मन्तमष्टधा कृत्वा अष्टभ्यो ब्राह्मणेभ्य इति विधानुम् । तेनेह ब्राह्मणैकत्वबाधः ।

केचित्—सिद्धः शेषः इति सूत्रच्छेदः । सिद्धोऽविकृतस्तन्त्रस्य
शेषः । तेन द्वर्या होमस्स्विष्टकृतः, जयादि प्रतिपद्यत इति च सिद्धमि-
ति—तेषां तमष्टधेत्यत्र तमपूपमिति व्यवहितस्य परामर्शो भवेत् ।

एवमौपकार्यं कृत्वा मासिश्राद्धवद्भोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
श्वोऽष्टकाश्राद्धं भविष्यतीति भेदः ॥ २ ॥

श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपा-
करोमीति ॥ ३ ॥

अनाकुला

दर्भेणेत्येकत्वमविवक्षितम् । गां स्त्रियं, जुष्टामितिलिङ्गात् । पुरस्ता-
त्प्रतीर्चीं तिष्ठन्तीं, श्रौते तथा दर्शनात् । पिड्यं चाष्टकाकर्म, पितृभ्यस्त्वा
जुष्टामितिदर्शनात् । पिड्येषु यज्ञमन्तरेणापि तन्त्रं प्रवर्तते इति पुरस्ता-
दुक्तम् । तत आज्यभागान्ते तन्त्रे कृते उपाकरणादेः प्रवृत्तिः । अत्र प्र-
माणं वक्ष्यामः । 'अपरपक्षस्यापराहः श्रेयानि'त्येष च कालः । सर्वत्र
प्राचीनावीतम् ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अथ श्वोभूते अष्टभ्याम् । ब्राह्मणान् गृहमानीयेत्याद्यभिमुखान्तं सर्वं
मासिश्राद्धवत् कृत्वा, अथ दर्भेणैकेन गां स्त्रियं 'पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपा-
करोमि, इत्यनेन मन्त्रेणोपाकरोति ॥ ३ ॥

तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तस्यै वपा श्रपयित्वाोपस्ती-
र्णाभिधारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया
जुहोति ॥ ४ ॥

अनाकुला

तूष्णीमित्यनुच्यमाने सम्प्रदानाभावे होमानिवृत्तेः देवताकल्पनार्थं

प्राप्तायां या एताः पाशुबन्धक्यः पशुवाहुतयः 'उपाकृत्य पञ्च जुहोती' ति विहिताः ता एता इति विज्ञायेत । ततश्च मन्त्रेष्वपि प्राप्तेषु तूष्णीं इत्युक्तम् । एवं ब्रुवन् एतदर्शयति श्रौतस्य पशोरावृताऽस्यापि पशोस्संस्कार इति । तेन 'पुरस्तात् प्रत्यञ्चं तिष्ठन्त' मित्येवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति । तस्या इति वचनं तस्या वपाया एवात्र चोदितो विशेषो यथा स्यात् श्रपणादि, नावदानमित्येवमर्थम्, तेन मांसौदनादेर्मांसिश्राद्धवदन्यस्मिन्नग्नौ संस्कारः । आज्यग्रहणमनर्थकम् । अपिवोत्तरया जुहोतीतिवत् सिद्धम्, तत् क्रियते ज्ञापकार्यम्, एतत् ज्ञापयति-आज्यभागान्ते तन्त्रे कृते पशोरुपाकरणोदीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? सर्वत्र प्रधानाहुतिषु तान्त्रिकस्य हविषस्सधर्मकस्यानेकत्वे सति विशेषणं दृश्यते—स्थालीपाकादग्न्याहुतिरिति, तदिहापि दृष्टम् । तत् ज्ञापयति-तान्त्रिकेणैवाज्येनाहुतयो ह्यन्यत इति । उपाकरणस्य चैतासां चानन्तर्यं दृश्यते "उपाकृत्य पञ्च जुहोती" (तै.सं.३-१-५.) तिसृषु आज्यभागान्ते पशोरुपाकरणमिति सिद्धं भवति । एवं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तूष्णीं संज्ञप्य वपाञ्च वपाश्रपणीभ्यां तूष्णीमुद्धृत्य औपासने श्रपयित्वाभिघार्य बर्हिषि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिघार्य ततस्तामुपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन जुहोति उत्तरयर्चा 'वह वपा' मित्येतया । पर्णस्य वपाश्रपण्योश्च पात्रैस्सह सादनादि भवति ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम् ।

तूष्णीं स्वाहाकारेणापि विना पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति, मन्त्रप्राप्त्यभावात् । देवता चासां प्रजापतिरेव । तस्यै वपामित्यादि व्याख्यातम् । उत्तरया 'वह वपाम्' इत्येतया ॥ ४ ॥

मांसौदनमुत्तराभिः ॥ ५ ॥

अनाकुला

(हुतायां वपायां पशोर्विशसनं कारयित्वा अन्वष्टकार्यं.....गृहेषु श्रपयित्वा अन्यानि च हविष्यौदनादीनि तान्यभिघार्य बर्हिषि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिघार्य दर्व्या जुहोत्यवदानकल्पेन । नात्र सकृदुपघातकल्पः । स्विष्टकृति विप्रतिषेधात् । आज्येऽभावात् मांसपिष्टौदनयोश्च भावात् । तत्र) मांसौदनमुत्तराभिः यां जनाः प्रतिनन्दन्ति' इत्येताभिः सप्तभिः । मांसमिश्र ओदनो मांसौदनः । होमकाले च मिश्रणम् । न श्रपणकाले । पक्तिवैषम्यात् । अस्मिन् कर्मणि अष्टादशहोममन्त्राः समाभ्युताः ।

ऋचो दश यजूष्यष्टौ । तत्राद्या ऋगपूपार्था । वपार्थोत्तरा । उत्तरादि-
भिरिति खील्लिङ्गनिर्देशः । पिष्टान्नमुत्तरयेति वक्ष्यति । तेन सप्तभिर्ऋ-
ग्भिर्मसौदनस्य होमः ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

मांसमिश्र ओदनो मांसौदनः । तं उत्तराभिः 'यां जनाः प्रतिनन्दन्ति'
इत्यादिभिस्सप्तभिर्जुहोति । इदं चेह वक्तव्यम्-वपाहोमान्ते गोविंशसनं
कारयित्वाऽन्वष्टकाब्राह्मणभोजनव्यञ्जनार्थं मांसमवशिष्य, इतरत् कृत्स्नं
लौकिकप्रकारेण श्रपयित्वा, तदेकदेशं मांसिश्राद्धवत् ब्राह्मणभोजना-
र्थं दन्नाद्धोमार्थमुद्धृतेऽन्ने संसृज्य, तेनैव मांसमिश्रेणौदनेन जुहोतीति ।
न च मांसौदनयोस्सहपाकश्शङ्कनीयः; गोरालम्भात् प्रागेव होमार्थाश्रा-
स्योद्धृतत्वात्, मांसौदनयौः पक्तिवैषम्याच्च ॥ ६ ॥

पिष्टान्नमुत्तरया ॥ ६ ॥

अनाकुला

पिष्टेन कृतमन्नं तस्य पयसि श्रपणमुत्तरयर्चा 'उक्थ्यश्चे'त्येतया
जुहोति ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पिष्टेन कृतमन्नं पिष्टन्नं पयसि शृतं प्रसिद्धम् । तदुत्तरया 'उक्थ्यश्च'
इत्यनया जुहोति । इह च ब्राह्मणभोजनाद्यर्थमवश्यं पिष्टान्नं श्रपयित-
व्यम् । शृताच्च होमार्थं भेदेन पूर्वमेवोद्धरणम् । मांसौदनस्य पिष्टान्नस्य
च पार्ष्णवत्स्वकीयोऽवदानघर्मः । पलाशपर्णं चेह वपाहोममात्रे । अ-
न्यद्द्वयैव ॥ ६ ॥

आज्याहुतीरुत्तराः ॥ ७ ॥

अनाकुला

उत्तरैर्मन्त्रैः 'भूः पृथिव्यग्निनर्चै'त्यादिभिः अष्टाभिराज्यस्य जु-
होतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

उत्तरमन्त्रकरणिका आज्याहुतीरष्टौ जुहोतीत्यर्थः । ते च 'भूः पृथि-
व्यग्निना' इत्यादयः यजूरूपाः ॥ ७ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ॥ ८ ॥

अनाकुला

स्विष्टकृत्प्रभृति पिण्डनिधानान्तं कर्म कृत्स्नं मांसिश्राद्धवदिहापि कर्तव्य-

मित्यर्थः । अत्र मांसौदनात् पिष्टाच्च स्विष्टकृत्, ततो जयादि । अथ ब्राह्मणानामुपवेशनं हस्तेषूदपात्रानयनमलङ्कारः । ततस्सर्वमुत्तरैरभिमृशेदित्यादि 'प्रासवराध्यं प्राश्नीयात्' इत्येवमन्तम् । एतदेवास्मिन्नहनि भोजनं, नान्यत् । आरब्धे चाभोजनमासमापनादिति । पञ्चयज्ञाश्च लुप्यन्ते ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

स्विष्टकृदादि तन्त्रशेषं सर्वाभिमर्शनादि च प्रदक्षिणीकृत्येत्येवमन्तं ब्राह्मणभोजनं, पिण्डनिधानं प्रासवराध्यं प्राश्नीयादित्येवमन्तं, सर्वं पदार्थजातं मासिश्चाद्धवदिहापि कर्तव्यमेवेत्यर्थः । तत्र च मांसौदनात् पिष्टान्नाच्च स्विष्टकृते सहावदानमिति भेदः ॥ ८ ॥

अन्वष्टकायामेवैके पिण्डनिधानमुपदिशन्ति ॥ ९ ॥

अनाकुला

न पिण्डनिधानमित्युच्यमानेऽन्वष्टकायामपि पिण्डनिधानं न स्यात् । अष्टका प्रकृता । तत्र कः प्रसङ्गो यदन्वष्टकायां न स्यात् । एवं तर्हि एतत् ज्ञापयति—विकल्पोऽत्र विधिरयम् । अतः कृत्स्नस्य कर्मणो विषयो भवति सापूपस्य सान्वष्टकस्येति । तेन दध्यञ्जलिः कृत्स्नैकाष्टकाकरणात् विकल्प्यते सापूपेन सान्वष्टकेनेति केचित् । वयं तु ब्रूमः—अष्टकायामकृतायां भोजनमस्य न भवतीत्येतदर्थमेव वचनमन्वष्टकायां यत् पिण्डदानं तदिह ..... नास्मिन् कर्मणि पृथक् कर्तव्यमिति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

या इवोभूतेऽन्वष्टकेति विधास्यते तस्यामन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं पिण्डप्रदानं नाष्टकायामित्येक आचार्या उपदिशन्ति ।

केचित्—न पिण्डनिधानमेके इति वक्तव्ये अन्वष्टकायामेवैक इत्येवं वचनमेतज्ज्ञापयति—विकल्पोऽत्र विधीयमानः कृत्स्नस्य कर्मणः सापूपहोमस्य सान्वष्टकस्य विषये भवतीति । तेन दधिहोमः कृत्स्नेनान्वष्टकान्तेनाष्टकाकर्मणा विकल्प्यते इति ।

केचित्तु—अन्वष्टकायां यत्पिण्डनिधानं तदेवास्य, न पुनस्तदस्मिन् प्रदेशे पृथक्कर्तव्यमिति वचनव्यक्त्या कर्मणोऽसमाप्तत्वसूचनम् । तेनान्वष्टकायामकृतायां न कर्तुर्भोजनं, नापि पञ्च महायज्ञा इति ।

वस्तुतस्तु भाष्यकारेणात्रार्थविशेषस्यानुक्तत्वात्, 'अन्वष्टकोभयोरपि पक्षयो'रिति वक्ष्यमाणत्वात्, अवान्तरप्रयोगस्य समाप्तेरस्पष्टत्वाच्च 'अन्वष्टकायामेवैक' इत्येषोऽन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं नाष्टकायामिति

फलाभिप्रायो व्यपदेश इति मन्तव्यम् ॥

अथ यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्विवेकः—औपकार्ये च मांसौदनहोमेषु चादितश्चतुर्षु, षष्ठे च पिष्टान्नहोमे च, आज्यहोमेषु चादितश्चतुर्षु, दधिहोमे चाधारादिषु च (१)यज्ञोपवीतं, मन्त्राणां देवलिङ्गत्वात् । अन्यत्र प्रकृतिवत् प्राचीनावीतमेव ।

ननु चात्र कलियुगे धर्मज्ञसमयाद्गोरालम्भो निषिद्धः । तेन यद्यपि 'मांसौदनमुत्तराभिः' इत्यत्र हविरुपसर्जननिभूतमांसाभावेऽपि केवलौ दनहविष्कहोमैः प्रधानान्तरसहितैः अष्टकाधिकारसिद्धेरुपपत्तिः ; तथापि वषाहोमे स्वरूपस्यैवाभावान्न युज्यते । मैवम्, प्रमाणबलेन कस्मिंश्चित् प्रधाने निषिद्धेऽपि प्रधानान्तरैरेव विषयप्रत्यभिज्ञानादधिकारसिद्धेरुपपत्तत्वात् । अत एव दर्शपूर्णमासयोः 'नासोमयाजी सन्नयेत्' (तै.सं. २-५-५.) 'नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यते (आप.श्रौ.

) इति निषिद्धयोरपि सान्नाय्याग्नीषोमीययोस्तद्व्यतिरिक्तैरेव प्रधानैरधिकारसिद्धिः । इयांस्तु भेदः—कचिच्छ्रुतिनिषेधिका, कचिद्धर्मज्ञसमय इति । धर्मज्ञसमयोऽपि वेदवत् प्रमाणम् । अथवा—आज्यमेव वषामांसयोः स्थाने प्रयोक्तव्यम् । 'आज्येन शेषं संस्थापयेत्' इति पात्नीवते दर्शनात्, 'आज्यस्य प्रत्याख्यायमवद्येत्' (तै. सं. ३-१-३.) इति दर्शनाच्च । प्राप्तिस्तु नित्यत्वादेवाष्टकायाः कृत्स्नायाः ।

यद्वा—गोस्थाने छाग एवालब्धव्यः प्रस्तुतसमानयोगक्षेमे 'पेन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत' (तै.सं. २-१-१०.) इत्यत्र गोः पुनरुत्सृष्टस्य स्थाने पुनरुत्सृष्टश्छागः' इति भरद्वाजसूत्रदर्शनात् । अपि चात्यन्तलघुरपि दधिहोमपक्षः कलियुगे व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । प्रमाणं तु त्रैविद्यवृद्धादिशष्ठा एव ॥ ९ ॥

एवं मुख्यकल्पमुपदिश्य, अथानुकल्पमुपदिशन्ति—

अथैतदपरं दध्न एवाञ्जलिना जुहोति ययाऽपूपम् ॥ १० ॥

अनाकुला

एवमष्टकायां मुख्यः कल्पो दर्शितः । अथानुकल्पः ययाक्वा जुहोति 'यां जना' इत्येतया तथा दध्नः पूर्णेनाञ्जलिना जुहोति । तन्नस्य विधानात् अञ्जलिना होमत्वाच्चापूर्वो दध्यञ्जलिः । अञ्जलिनिति वचनात् दर्श्या निवृत्तिः । (२)तन्नद्रव्यञ्च न भवति । कः पुनरस्य कालः ? अष्टमी । पूर्वाह्णे च क्रिया, दैवत्वात् । प्रातर्होमानन्तरं औपासनमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्यत्

र्णी समन्तं परिषिष्य दध्नाऽञ्जलिं पूरयित्वा 'यां जना' इति जुहोति । न
स्विष्टकृत । पुनरपि तूष्णीं परिषेचनम् । अन्ये तु पुरस्तात्तन्त्रं
स्विष्टकृतं श्वेच्छन्ति, न जयादीन् । अत्र मूलं मृग्यम् । एष कालः,
आचार्यप्रवृत्तित्वात् । एषा ह्येवानुकल्पेष्वुच्चार्यस्य प्रवृत्तिः । तद्यथा-
स मावर्तने तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वेति । दध्यञ्जलिश्चायमष्टकायां ये हो-
मास्तेषां निवर्तकः, तदनन्तरमभिधानात्, नापूपहोमस्य । नान्व-
ष्टकायाः । ब्राह्मणभोजनपिण्डनिर्वापणे च भवतः । होममात्रस्यै-
वायं दध्यञ्जलिर्निवर्तकः । एवं तर्ह्यत्र वचनं व्यज्यते यज्जुहोति त-
द्दध्न एवाञ्जलिनेति । (अपर आह—अपूपष्टकयोर्द्वयोरपि निवर्तकम् ।
नान्वष्टकायाः । यदि तस्या अपि प्रत्याम्नायः स्यात् तामभिधायाय-
मनुकल्पो वक्तव्यस्स्यादिति ।) अन्ये तु सापूपस्य सान्वष्टकस्य कृत्स्न-
स्याष्टकाकर्मणो निवर्तको दध्यञ्जलिरिति ॥ १० ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यथा 'यां जनाः' इत्येतया अपूपं जुहोति, तथा ऋचा दध्नस्स्वावदा-
नधर्मेणावदायाञ्जलिना जुहोति । पार्वणवच्चाग्निमुखान्ते दधिहोमः, अपूप-
होमवच्चावदानम् । 'येन जुहोति तदग्नौ प्रतितप्य' इत्यादिकं लेपाञ्जनं
चान्येन कारयितव्यम् । अयं च दधिहोमोऽष्टम्यां पूर्वाह्णे ।

केचित्—अञ्जलिहोमास्सर्वे अपूर्वाः, नैव तत्र पुरस्तादुपरिष्ठात्त-
न्त्रमिति ।

अयं चानुकल्पोऽपूपहोमाद्याज्याहुतीरुत्तरा इत्येवमन्तानामेव स्थाने
वेदितव्यः, नान्वष्टकाया अपि; आज्याहुत्यन्तं कर्म विधायान्वष्टकायाः
प्रागेवानुकल्पस्य विधानात् । तेनोभयोरपि पक्षयोर्नवम्यामन्वष्टका
नित्यैव । तेन दधिहोमपक्षेऽन्वष्टका नास्तीति निर्मूलम् । अयं च दधि-
होमविधिर्होमानामेव स्थाने; 'दध्न एवाञ्जलिना जुहोती'ति जुहोतिशब्द-
स्य स्वारस्यात् । तेनास्मिन्नपि पक्षे ब्राह्मणभोजनपिण्डप्रदानयोरा-
वृत्तिः । तस्मात् सप्तम्यां रात्रौ ब्राह्मणाग्निमन्त्र्याष्टम्यां होमस्थाने दधि-
होमः, ततोऽपराह्णे भोजनादि सर्वमविकृतं, नवम्यामन्वष्टकापीति
सिद्धम् ॥ १० ॥

अत एव यथार्थं मांसं शिष्ट्वा श्वोभूतेऽन्वष्टकाम् ॥ ११ ॥

अनाकुला

अत एवास्या एव गोरेकाष्टकायामालब्धायां मांसं यस्य यथार्थं
यावत्प्रयोजनं शिष्ट्वा श्वोभूते नवम्यामन्वष्टकानाम कर्म कर्तव्यम् । भूयां-

समतो माहिषेणेत्यादीनां निवृत्त्यर्थं एवकारः ॥ ११ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

श्वोभूते नवम्यामन्वष्टकाख्यं कर्म कर्तव्यम् । अत एव गोरष्टकायामाल
बध्यायाः मांसं यथार्थं यथाप्रयोजनं शिष्टा इत्येतत्प्रथमपक्षविषयम् ॥ ११ ॥

तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १२ ॥

अनाकुला

मासिश्राद्धवदन्वष्टका कर्तव्येत्यर्थः । कल्पातिदेशात् द्रव्यदेवतादि
सर्वमिह प्राप्यते । 'तत्रान्नस्योत्तराभिर्जुहोती'त्यत्र मांससंसृष्टस्यान्नस्य
होममिच्छन्ति । अष्टकायां दर्शनात् । इह च यथार्थं मांसमिति वचनात् ।
अन्ये मासिश्राद्धातिदेशादन्नस्यैव होममिच्छन्ति । यत्रैव तु कार्यं
मासि श्राद्धे मांसं इहापि तत्रैवेति ।

अत्र केचित्—दध्यञ्जलिपक्षेऽप्यन्वष्टकामिच्छन्ति । मध्ये तस्य
विधानात् । यदि ह्यसावन्वष्टकाया अपि प्रत्याम्नायः स्यात् तामप्य-
भिधाय वक्तव्यं स्यादिति । अत एव यथार्थं मांसं शिष्टा श्वोभूतेऽन्व-
ष्टका तस्या मासि श्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥

अथैकोद्दिष्टविधिः शास्त्रान्तरात् । प्रेतमेकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं क्रि-
यते तदेकोद्दिष्टम् । अयुग्मा ब्राह्मणाः एकः त्रयः पञ्चेति । वृध्या फल-
भूयस्त्वम् । तत्र नाग्नौ करणं, नामिश्रावणं, न पूर्वं निमन्त्रणं, न दैवं, न
धूपो, न दीपो, न स्वधा, न नमस्कारः, उदङ्मुखाः ब्राह्मणाः । सर्वस्मादन्ना-
त्सकृत्सकृदवदाय दक्षिणतो भस्ममिश्रानङ्गारान्निरूह्य तेष्वेव जुहुयात्
प्रेतायामुष्मै यमाय च स्वाहेति । प्रेतायेति वचनं प्रेतस्य नामनिर्देशा-
र्थम्—यज्ञशर्मणे यमाय च स्वाहेति प्रयोगमिच्छन्ति । यज्ञशर्मणे प्रेताय
यमाय चेत्यन्ये । अमुष्मै तृप्तिरस्त्विति अपां प्रतिग्रहणं विसर्जनं च । अस्ति
तृप्तिरिति प्रतिवचनम् । अमुष्मा उपतिष्ठत्वित्यनुदेशानं, आशयेषु च पिंड-
दानं भोजनस्थान इत्यर्थः । तृप्यस्वेति संक्षालनम् । एतदेकोद्दिष्टं सर्वव-
र्णानां स्वाशौचान्ते प्रसिद्धम् ॥

अथान्यानि नवश्राद्धमासिकानि त्रैपक्षिकं षाण्मासिकं साम्बत्सरि-
कमिति । यत्प्रथमं क्रियते तन्नवश्राद्धम् । नवं च तच्छ्राद्धञ्चेति कृत्वा ।
तस्य वर्णानुपूर्वेण कालः—

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोः तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ इति ॥

सर्वेषामपि वर्णानां चत्वार्यपि नवश्राद्धानीत्यन्ये । तेषां द्वितीयादिषु

नवशब्दे घटते । मासिकानि द्वादश प्रतिमासं मृताहे कर्तव्यानि । आद्यं तु स्वाशौचान्ते । अन्त्यं च सपिण्डीकरणेन सह मृताह एव त्रैपक्षिकं षाण्मासिकं द्वितीयादिषु सम्बत्सरेषु प्रतिसम्बत्सरं मृताह एव साम्बत्सरिकमिति षोडशैतान्येकोद्दिष्टानि । साम्बत्सरिके च क्षेत्रजजारजयोः एकोद्दिष्टकल्पस्य च विकल्पः । इतरेषामेकोद्दिष्टमेव । ये नवश्राद्धानां समुच्चयमिच्छन्ति तेषां षोडशैकोद्दिष्टानीत्येषापि प्रसिद्धिर्दुर्लभपादा ।

अत्र पठन्ति—

नित्यश्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि वा ॥

अथ सपिण्डीकरणं सम्बत्सर एकादशे चतुर्थे तृतीये वा मासि त्रिपक्षे अर्धमासे द्वादशे वाऽहनि उपनयनाभ्युदयप्राप्तौ वा । तत्र एकोद्दिष्टस्य मासिश्राद्धस्य च समुच्चयः । प्रेतस्यैकोद्दिष्टं तस्य ये पित्रादयः तेभ्यो मासिश्राद्धं मन्त्रेषु च न कश्चिद्विकारः । यन्मे मातेत्यादिषु यथैव ते पित्रा प्रेतैः पूर्वं प्रयुक्तास्तथैव पुत्रेणापि प्रयोक्तव्याः । पुत्रादन्यस्य च सपिण्डीकरणे नाधिकारः, मासिश्राद्धाभावात् । सपिण्डीकरणस्य च मासिश्राद्धप्रयोगविकारत्वात् । तस्मादपुत्रस्य प्रेतस्य भार्या यावज्जीवमेकोद्दिष्टकल्पेनैव पत्ये मासिश्राद्धं ददाति । पुत्रोऽप्यकृतविवाह एवमेव । विवाहादूर्ध्वं यदा मासिश्राद्धमारभते तदा पितुः सपिण्डीकरणेन सहारभते ।

अन्ये त्वेतदनुष्ठानं अन्यथापि भवति । तत्र पित्रे प्रेताय पूर्ववद्गस्म-नि होमः । इतरेभ्यो ऽन्नादाज्याञ्च मासिश्राद्धवत् । पिण्डदाने—मासिश्राद्धवत्पिण्डान् दत्त्वा तत्समीपे पृथक् स्तीर्णेषु दर्भेषु प्रेताय पिण्डः । पूर्ववदपो दत्त्वा तस्यान्ते अर्घ्यार्धं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् 'ये समाना' इति द्वाभ्यां पिण्डं पिण्डेषु संसृजेत् । एतत्सपिण्डीकरणम् । एतस्मिन्कृते प्रेतः पितृत्वमापद्यते । चतुर्थंश्चानुज्ञापित उत्सृष्टो भवति ।

अत्र विप्रतिपत्तिः—केचित्प्रपितामहस्य पात्रं पिण्डं चेतरेषु संसृजन्ति । प्रेतशब्देन स एवोच्यते प्रकर्षेण इतः प्रेत इति । स ह्यत्रानुज्ञातो भवति । प्रसिद्धस्त्वाचारः यस्य सपिण्डीकरणं स प्रेतः, तस्यैव च पात्रपिण्डयोरितरेषु संसर्गः । एवमपि प्रपितामहस्यैवानुज्ञेति ।

मातृसपिण्डीकरणे सा यदि पुत्रिका, आसुरादिविवाहोढा वा ततो मातामहादीनां पिण्डेषु संसर्गः । तत्पिण्डस्येतरत्र श्वश्र्वादि पिण्डेन एकचित्यारूढायास्तु भर्तृपिण्डेनेति केचिद्व्यवस्थापयन्ति । प्रयोगस्तु प्रसिद्धाचारानुरोधेन कर्तव्यः । अत्र केचित्पठन्ति—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियाः कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ इति ॥

तथा—

अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डतामिति ॥

अथ नान्दीश्राद्धम्—तत्र बोधायनः—अथाभ्युदधिकेषु प्रदक्षिणमुप-
चारो यज्ञोपवीतं प्रागग्रान् दर्भान्, युग्मान् ब्राह्मणान्, यवैस्तिथ्यर्थः,
पृषदाज्यं हविः । सोपयामेन पात्रेण नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपां
प्रतिग्रहणं, संसर्जनं च । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यग्नौकरणमनु-
देशनं च । आशयेषु परिसमूहेषु प्रागग्नेषु दर्भेषु पृषदाज्येनानुप्रदानं
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः इति सर्वं द्विर्द्विरिति (बौ.गृ.३-१२-
२...५.) तत्रैव प्रदेशान्तरे “तेषु भुक्तवत्सु स्वधायै स्थाने मधु मनिष्ये
मधु जनिष्य’ इत्येतद्यजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपो नित-
यति स्वधैवैषोक्ता भवति । नैकेनाह्वा दैवं पित्र्यं च कुर्वन्ति यस्यैकाह्वा पि-
त्र्यं दैवं च कुर्वन्ति प्रजा हास्य प्रमायुका भवति, तस्मात् पितृभ्यः पूर्व-
द्युः क्रियते, परेद्युर्देवानामिति । (बौ.गृ.प.१-३-१०,११) तथा पुष्पफला-
क्षतमिश्रैर्यवैः तिलार्थ उपलिप्य दध्योदनं सम्प्रकीर्यति ।

तत्र मासिश्राद्धं सर्वेषां पित्र्याणां प्रकृतिः । अस्माकं विशेषास्तु श-
स्त्रान्तरादागमयितव्याः । तेन ‘पूर्वेद्युर्निवेदन’मित्यादिसर्वमिहापि भवति ।
युग्मा ब्राह्मणाः अष्टौ षोडश वा । यद्यष्टौ द्वौ देवेभ्यः पितृभ्यो द्वौ द्वौ ।
यदि षोडश देवेभ्यश्चत्वारो द्वादश पितृभ्य इत्यादि । यवैस्तिथ्यर्थः मासि-
श्राद्धे यत् तिलकृत्यमर्घ्यादिषु तदत्र यवैः कर्तव्यः । पुष्पादिभिश्च मिश्रणम्,
प्रदेशान्तरे वचनात् । पृषदाज्यं हविः । मींसौदनवत्पृषदाज्यमिश्रमित्येके,
केवलमेवेत्यन्ये । सोपयामेनेति येनार्घ्यं प्रदीयते तत्पात्रमन्येन पात्रेणो-
पयम्येत्यर्थः । नान्दीमुखाः प्रीयन्तामिति । देवेभ्यस्तु विश्वेदेवाः प्रीयन्ता-
मिति । तत्र पितृणामेकपात्रं, न त्रीणि; पितृपितामहप्रपितामहविशेषस्या-
नुपदेशात्, सर्वेषु मन्त्रेषु नान्दीमुखाः पितर इत्युपदेशात् । तस्मादेक-
मेव पात्रं पितृणां, देवानां चैकम् । तत्र ब्राह्मणानुपवेद्याग्नेः प्रतिष्ठापनं
अर्घ्यपात्रयोश्च । अग्निश्चौपासन एव । विवाहेष्वसंभवात् । अर्घ्यं प्रदाय
गन्धादिभिश्चालङ्कृत्यानुज्ञातो हविरुद्धृत्य पृषदाज्येन संसृज्याभिवाद्याः
ज्यभागान्ते नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्येकां प्रधानाहुतिं जुहोति
केवलं पृषदाज्येन सौविष्टकृतं द्वितीयं जुह्यादिति । तन्त्रशेषं समाप्त्य
कृतान्वा प्रतिपूरुषमिति न्यायेनानेन नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यनेन
मन्त्रेण पितृभ्योऽनुदिशति, देवेभ्यस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । मा-

सिश्नाद्धे ये होममन्त्राः अनुदेशनमन्त्राश्च तेषां निवृत्तिः । उपस्पर्शनं तु भवत्येव प्रत्याम्नायाभावात् । पृथिवी ते पात्रमित्याशयेषु च परिसमूढेष्विति आशयेषु भोजनस्थानेषु परिसमूढेषु परिसमूहनेन शोधितेषु पृषदाज्यमिश्रेण हविषा पृषदाज्येनैव तावत्पिण्डस्यानुप्रदानं नान्दीमुखेभ्यः स्वधानम् इत्यनेन । एवं सर्वं द्विद्विसिति । आसनप्रदानादिषु द्विद्विः प्रयत्नः कर्त्तव्य इत्यर्थः । उपलिप्य दध्योदनं सम्प्रकीर्य तत् 'ये अग्निदग्धा' इत्यस्मिन् स्थाने भवति । अथ दक्षिणां दत्त्वा विसर्जनं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति । तत उदपात्रसमीपे मधु मनिष्य इति यजुर्जापित्वा विसर्जनमन्त्राभ्यां बर्हिषि पात्रे निनीय न्युञ्जमिति । एवमेतन्नान्दीभाङ्गं तत्र कर्त्तव्यं यत्रापरेद्युर्देवयज्यानुष्ठानम् ।

केचित्स्वन्यथा पठन्ति च—

मातुश्भाङ्गं तु पूर्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं विदुः ॥ इति ।

अस्मिन् पक्षे मात्रादीनां द्वौ द्वौ । एवं पित्रादीनां, एवं मातामहादीनां, देवार्थे द्वाविति विंशतिद्विजाः ॥ तथा च मनुनान्यपरे वाक्ये दर्शितमुप्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे इति । (म.स्मृ.८-३९२) यत्राभ्युदयश्राद्धं भवति तद्विंशतिद्विजं कल्याणं भवति ।

पुनश्च पठन्ति—

पुंसि जातान्नचौलोपस्नानपाणिग्रहेषु च ।

अग्न्याधाने तथा सोमे दशस्वभ्युदयस्मृतः ॥ इति ।

प्रयोगश्च-पार्वणश्राद्धवदेव । एतावदत्र नाना युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणमुपचारो यज्ञोपवीतं यवैस्तिलार्थं इति ॥ १२ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तस्या अन्वष्टकायाः कल्पो मासिश्राद्धवत् कर्तव्य इत्यर्थः । कल्पातिदेशात् सर्वमिह द्रव्यदेवतादिकं प्राप्यते । तस्मान्निमन्त्रणादि ग्रासप्राशनान्तं सर्वं मासिश्राद्धवद्विकृतं कर्तव्यम् ॥ १२ ॥

अथावशिष्टानां मन्त्राणां येषु विनियोगस्तानि कर्मणि व्याचष्टे—

सनिमित्वात्तरान् जपित्वाऽर्थं ब्रूयात् ॥ १३ ॥

अनाकुला

सन्त्यर्थं दातारं गत्वा । भिक्षणलभ्यं धनं सनिरित्युच्यते । सनिमित्वा उत्तरान्मन्त्रान् 'अन्नमिव ते ददो भूयास'मित्यादीन् सप्त जपित्वा ।

तमर्थं प्रब्रूयात् यदर्थमागतः । सप्तमे मन्त्रे असावित्यत्र प्रदानुर्नाम
ग्रहणं सम्बुध्या ॥ १३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सनिर्याच्या भिक्षणम् । केचिन्—भिक्षणलब्धं धनमिति ।

या सनिः 'भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूषा-
ईतश्च नियमविलोपः' 'तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम्' (आप. ध.
२-१०-१, २) इति धर्मशास्त्रेऽवगता, तामुद्दिश्य इत्वा गत्वा । उत्तरान् मन्त्रान्
'अन्नमिव ते दृशे भूयासं' इत्यादीन् सप्त जपित्वा तमर्थं प्रयोजनं ब्रूयात्,
यं भिक्षेत तं बोधयति 'आचार्यार्थं भिक्षामि भवन्तम्' इति । एवमुत्तरे-
ष्वपि भिक्षणनिमित्तेषु प्रयोगेषु विशेषः विवाहार्थमित्यादिः । सप्तमे च
मन्त्रे 'असा' वित्यत्र सम्बुद्ध्या दानुर्नामग्रहणम् ॥ १३ ॥

इदानीं यदि याच्याया रथादीनि लब्धानि, तदा केन विधिना स्वी-
कारः ? इत्युत्तरे विधय आरभ्यन्ते—

रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राञ्चमवस्थाप्योत्तरया रथचक्रे
अभिमृशति पक्षसी वा ॥ १४ ॥

अनाकुला

यदि रथो लभ्यते ततस्तं लब्ध्वा योजयति कर्मकरैर्युग-
धुरोः करोति । तं प्राङ्मुखमवस्थाप्य उत्तरयर्चा 'अङ्कौ न्यङ्कावमित'
इत्येतया । रथचक्रे उभे सहाभिमृशति पाणिभ्यामुभाभ्याम् । अथवा पक्ष-
सी अभिमृशति । पक्षसी रथस्येति शेषः । पार्श्वे फलके इत्यन्ये । नेमी
इत्यपरे । सकृदेव मन्त्रः । पाणिभ्यामुभाभ्यामभिमर्शनम् । तथा चा-
श्वलायनः—'रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत (आश्व. गृ.
२-६-१) इति ॥ १४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

रथश्चेल्लब्धः तं कर्मकरैर्वाहाभ्यां योजयित्वाथ तं प्राञ्चं प्राङ्मुखमवस्था-
प्य उत्तरया 'अङ्कौ न्यङ्कौ' इत्येतया रथचक्रे उभे पाणिभ्यां युगपदभिमृशति ।
अपि वा पक्षसी ईषे ।

अन्यथापि पदार्थमाहुः ॥ १४ ॥

उत्तरेण यजुषाऽधिरुह्योत्तरया प्राचीमुदीचीं वा दिशम-
भिप्रयाय यथार्थं यायात् ॥ १५ ॥

ततः उत्तरेण यजुषा 'अध्वनामध्वपत' इत्यनेन । रथं स्वमधिरोहति । ततः उत्तरयर्चा 'अयं वामशिवना रथ' इत्येतया । प्राचीमुदीर्ची वा दिश-
मभिप्रपाद्य यथार्थं यायात् यत्र प्रयोजनं तत्र गच्छेत् । अधिरुह्येति दीर्घ-
पाठश्छान्दसः । एतद्विधानं क्रयादिलब्धस्यापि रथस्य प्रथमारोहणे
भवति । द्वितीयादिषु तु न भवति । लब्ध्वेति वचनात् ॥ १५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तेन उत्तरेण 'अध्वनामध्वपते' इत्यनेन यजुषा रथं स्वयमधिरुह्य । दीर्घ-
श्छान्दसः । उत्तरया 'अयं वामशिवना' इत्येतया । प्राचीमुदीर्ची वा दिशमभिप्र-
पाद्य प्रस्थायाद्दृष्टार्थं, ततो यथार्थं प्रयोजनानुसारेण यायात् गच्छेत् ॥ १५ ॥

केचित्—लब्ध्वेति वचनात् क्रयादिलब्धस्यापि रथादेः प्रथमा-
रोहणे विधिरयं भवतीति । नैतत् ; प्रकृतयाञ्ज्यादिना लब्धरथादिविष-
यत्वेनैवास्य वाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः, 'याञ्जया रथादीनि लब्ध्वा' इति
भाष्यविरोधाच्च ॥ १५ ॥

अश्वमुत्तरैरारोहेत् ॥ १६ ॥

अनाकुला

लब्ध्वे त्यनुवर्तते । उत्तरैकादशभिः 'अश्वोऽसि हयोऽसि' इत्यादिभिः ।
रथलाभवदश्वलाभो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

अश्वञ्चोद्याञ्जया लब्धः तमुत्तरैर्मन्त्रैः 'अश्वोऽसि' इत्यादिभिरारोहेत् ॥ १६ ॥

हस्तिनमुत्तरया ॥ १७ ॥

अनाकुला

लब्ध्वाऽऽरोहेदिति वर्तते । उत्तरया 'हस्तियशसमसी' इत्येतया । तत्रा-
साविति हस्तिनो नामग्रहणम् । अभिनिदधामि नागेन्द्रेति । आरुह्य
तूष्णीमङ्कुशाभिधानम् । मन्त्रे चाभिनिदधामीति द्रष्टव्यः । तेन मन्त्रे
लिङ्गस्याविरोधः ॥ १७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

पूर्ववद्वाख्यानम् । उत्तरया 'हस्तियशसं' इत्येतया । असावित्यत्र च
स्वम्बुद्ध्या पेरवतेति गजनामग्रहणम् । अत्र यद्यपि 'वज्रेणाभिनिदधा-
म्यसौ' इतिलिङ्गादङ्कुशाभिधानार्थता मन्त्रस्य; तथापि 'हस्तिनमुत्तर-
याऽऽरोहेत्' इति वाचनिकविनियोगस्य बलवत्त्वात्तदनुसार्यैव मन्त्रो
व्याख्यातव्यः ॥ १७ ॥

ताभ्यां रेषणे पूर्ववत् पृथिवीमभिमृशेत् ॥ १८ ॥

अनाकुला

ताभ्यां अश्वहास्तिभ्यां, रेषणे शरीरोपमर्दे जाते पूर्ववत् हेमन्त-
प्रत्यवरोहणवत् पृथिवीमभिमृशेत् । 'स्योना पृथिवि' 'बडित्थे'त्येताभ्याम् ।
पूर्ववदिति न जातकर्म गृह्यते, व्यवधानात् ॥ १८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ताभ्यां तयोरश्वहास्तिनोः । रेषणे मरणे सति । पूर्ववत् हेमन्तप्रत्यवरो-
हणवत् 'स्योना पृथिवि' इत्येताभ्यां पृथिवीमभिमृशेत् ।

केचित्—ताभ्यां अश्वहास्तिभ्याम् । प्रमादाद्भूमौ पतितस्य रेषणे
शरीरोपमर्दे जाते इति ॥ १८ ॥

संवादमेष्यन् सव्येन पाणिना छत्रं दण्डं चादत्ते ॥ १९ ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने द्वाविंशः खण्डः ॥

अनाकुला

यत्र स्थानेऽर्थादिनिमित्ते प्रत्यर्थिभिः सम्बदते स सम्वादः । तमे-
ष्यन् तत्रापराजयाय सव्येन पाणिना छत्रं दण्डञ्चादत्ते । पाणिग्रहण-
मुत्तरार्थम् । इह तु आदानपरत्वादेव सिद्धम् । तेन फलीकरणहोमः
पाणिनैव कर्तव्यः, न पात्रेण । अन्यथा मुष्टिशब्दस्य परिमाणवाचित्व-
स्यापि दर्शनादस्याप्रसङ्गः ॥ १९ ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यवृत्तावनाकुलायां द्वाविंशः खण्डः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सम्वादः ऋणादानादिव्यवहारः । केचित्—यत्र स्थाने प्रत्यर्थिभि-
स्संबदत इति । ऋणादानादिव्यवहारं कर्तुमेष्यन् व्यवहारे जयमिच्छ-
न्नित्यर्थः । शेषं व्यक्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वाविंशः खण्डस्समाप्तः ॥

अथ त्रयोविंशः खण्डः ॥

*दक्षिणेन फलीकरणमुष्टिमुत्तरया हुत्वा
गत्वोत्तरां जपेत् ॥ १ ॥

अनाकुला

छत्रदण्डौ सव्येन पाणिना धारयन्नेव दक्षिणेन पाणिना फलीकरणानां मुष्टि जुहोति । उत्तरायर्चा (१) 'अव जिह्वके' इत्येतया । तत्रासाविति प्रत्यर्थिनो नामनिर्देशः प्रथमया । होमश्चायमपूर्वः । उपसमाधानं परिस्तरणं तूष्णीमुभयतः पर्युक्षणं इत्येतावत् । ततस्संवादं गत्वा प्रत्यर्थिनं दृष्ट्वा जपेत् । उत्तरामृचं 'आ ते वाचमास्यां' इत्येताम् । अत्राप्यसाविति प्रत्यर्थिनो नामनिर्देशः सम्बुध्या । अवाचीनेन मुष्टिना होमः । 'अवयज इति' लिङ्गात् । दक्षिणेनेति वचनं होमकाले छत्रदण्डयोः सव्येन धारणार्थमसव्यस्य व्यापृतत्वात् दक्षिणेनैव होम इति ॥ १ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

सव्यपाणिधृतच्छत्रदण्ड एव दक्षिणेन पाणिना फलीकरणमुष्टिमुत्तरया 'अव जिह्वके' इत्येतया स्वाग्नौ जुहोति । 'असा'वित्यत्र सोमशर्मेति प्रथमया प्रत्यर्थिनो नामग्रहणम् । यावदुक्त(२)धर्मश्चायं होम इति पूर्वमवोक्तम् । केचित्—परिस्तरणमुभयतस्तूष्णीं पर्युक्षणं च कर्तव्यम्, मुष्टिना चावाचीनेन होम इति ।

ततस्संवाददेशं गत्वा प्रत्यर्थिनं पश्यन्नुत्तरां 'आ ते वाचं' इत्येतां जपेत् । इह च सम्बुद्ध्या नामनिर्देशः प्रत्यर्थिन एव ॥ १ ॥

क्रुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत विक्रोधो भवति ॥ २ ॥

अनाकुला

उत्तराभ्यां 'या त एषा रराट्या' इत्येताभ्याम् । तत्र मन्त्रयोल्लिङ्गे विशेषाभावात् क्रुद्धमिति लिङ्गमविवक्षितम् । तेन स्त्रियामपि भवति । शूद्रादिष्वपि भवति । नेत्यन्ये । क्रुद्धस्य दर्शने नैमित्तिकमिदं नियमेन कर्तव्यमिति प्राप्त आह—विक्रोधो भवतीति । यस्य क्रोधविगमं चिकीर्षति तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । क्रोधश्चात्मविषयः । परविषयो वा ॥ २ ॥

* एतदादिसूत्रप्रथमेकसूत्रतया परिगणितं हरदत्तमते इति ख. ड. पुस्तकयोः ।

तात्पर्यदर्शनम्

यदि क्रुद्धः प्रत्यर्थी वा व्यवहारद्रष्टा वा, तत्क्रोधशान्तिं चासाविच्छति, तदा उत्तराभ्यां 'या त एषा' इत्येताभ्यां क्रुद्धमितरं वाभिमन्त्रयेत् । अनेन चाभिमन्त्रणेन क्रुद्धो विक्रोधो विगतक्रोधो भवति । फलविधिश्चायम् । नार्थवादमात्रं, सूत्रकारेण बद्धत्वात् ॥ २ ॥

असम्भवेप्सुः परेषां स्थूलाढारिकाजीवचूर्णानि

कारयित्वात्तरया सुप्तायास्सम्बाध उपवपेत् ॥ ३ ॥

अनाकुला

(असम्भवेप्सुः, अमैथुनेप्सुः) । सम्भवो मैथुनम् । श्रूयते च—'काममाविजनितोः सम्भवामेति (तै.सं.२-५-५) । तदभावोऽसम्भवः । परेषां पुरुषाणां असम्भवमिच्छन् आढारिका सरीसृपविशेषः । शतचरणा वा । सा च द्विविधा स्थूला तन्वी च । अरण्येषु स्थूला, अन्यत्र तन्वी । तत्र स्थूलायां जीवन्त्यां चूर्णानि कारयति कर्मकर्तैव । कारयित्वा तानि यदा भार्या स्वपिति तदा तस्यास्सम्बाधे उपस्थे उपवपेत् । उत्तरया 'अव ज्यामिव धन्वन' इत्येतया । एवं कृते संबाध उपभोगयोग्यो न भवति व्यभिचारशङ्कायामिदम् । वेद्याविषयं वा ॥ ३ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यः प्रवत्स्यन् गृहे वा प्रजातन्तुं रक्षितुं स्वभार्यायां परपुरुषशुक्लस्यासम्भवमिच्छति स परेषामसम्भवेप्सुः । तस्योपायोपदेशः—स्थूलाढारिकाया जीवन्त्याश्चूर्णान्यन्येन कारयति । आढारिका गौलिका सरीसृपविशेषः, या शतचरणा नाम । सा च द्विविधा, ग्राम्या आरण्या च । तयोरारण्या स्थूला ग्राम्या तन्वी । जीवचूर्णानि चाश्मादिना महता प्रहारेण मार्यमाणायाम् भवन्ति । ततस्तानि चूर्णान्युत्तरया 'अव ज्यामिव धन्वनः' इत्येतया सुप्तायाः सम्बाधे योनावुपवपेत् । एवं कृते सम्बाध उपभोगयोग्यो न भवति ॥ ३ ॥

अथ यदा परपुरुषशङ्काऽपैति तदा स्वशुक्लसम्भवसिद्ध्यर्थे भैषज्यमुच्यते—

* सिद्ध्यर्थे बभ्रुमूत्रेण प्रक्षालयीत ॥ ४ ॥

अनाकुला

सिद्ध्यर्थे कार्यसिद्धेः प्रार्थनायां उपभोगयोग्यत्वे चिकीर्षित इत्यर्थः ।

* इतः प्रभृति सूत्रपञ्चकं सूत्रद्वयरूपेण परिगणितं हरदत्तमते इति 'क' ख' पुस्तकयोः । विभाग-प्रकारश्चेत्यम्—सिद्ध्यर्थे बभ्रु.....पलायेरन् । तस्मिन्निष्त्वानि.....प्रक्षालयीत । इति ॥

प.८., खं. २३.] अनाकुलातात्पर्यदर्शनाभ्यां सहितम् । २८३

तदा बभ्रुमूत्रेण सम्बाधस्य प्रक्षालनं कर्तव्यम् । इदमत्र मैषज्यमित्यर्थः ।
बभ्रुः कपिलवर्णा गौः ॥ ४ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

कपिलायाः गोमूत्रेण प्रक्षालयित सम्बाधम् ॥ ४ ॥

अथ यस्य वैश्यस्य, वैश्यवृत्तेर्वा द्विजस्य यद्गृहे पण्यं पणनीयं
धान्यरत्नाद्यप्राणिद्रव्यं क्षारलवणाद्यपि, तस्य सिद्ध्यर्थं व्यवहारसि-
द्ध्यर्थं अर्धापकर्षादिना लाभार्थं कर्तव्यं कर्माह—

सिद्ध्यर्थं यदस्य गृहे पण्यं स्यात्त उत्तरया

जुहुयात् ॥ ५ ॥

अनाकुला

अस्य कुटुम्बिनो गृहे यत् द्रव्यं पण्यं क्रय्यं तस्य सिद्ध्यर्थं अर्धापक-
र्षादिना सिद्धिस्स्यादित्येवमर्थम् । तस्मात् द्रव्यात् किञ्चिदादाय उत्तर-
यर्चा 'यदहं धनेन' इत्येतया जुहुयात् । सिद्धिर्भवति । अत्र क्षारलवणा-
दीनामपि होमो भवति । उक्तानि यथोपदेशं काम्यानि । तत्र द्रवद्रव्येषु
दर्वी । इतरेषु हस्तः । (१) फलीकरणहोमवच्चापूर्वार्थम् । अस्येति वचनं
अस्य गृहे यत् पण्यं तस्यान्येनापि तद्वितैषिणा होमो यथा स्यादिति ।
न च मन्त्रेऽहमित्यस्य विरोधः; स एव भूत्वा स करोतीति । गृहे पण्य-
मिति वचनात् क्षेत्रादिविषये न भवति । पुनः सिद्ध्यर्थवचनं
अस्य कर्मान्तरत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा पूर्वस्यैव विकल्पविधिस्त-
म्भाव्येत ॥ ५ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

क्रय्यद्रव्यानुसारेणाज्यभागान्तमग्निमुखान्तं वा कृत्वा, तस्मात्पण्या-
दादायोत्तरया 'यदहं धनेन' इत्येतया जुहुयात् । अत्र तत इति वचनान्न
प्राणिद्रव्याद्धोमः, ततोऽवदानेऽङ्गवैकल्यापत्तेः ।

केचित्—अस्येति वचनादन्येन तद्वितैषिणा होतव्यम् । मन्त्रे चा-
हमित्यस्य न विरोधः; स एव भूत्वा स जुहोतीति ॥ ५ ॥

यं कामयेत नायं मच्छिद्येतेति जीवविषाणे स्वं मूत्र-
मानीय सुप्तमुत्तराभ्याँस्त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत् ॥ ६ ॥

अनाकुला

यं भृत्यं मत्तोऽयं न छिद्येतेति कामयेत नापगच्छेदिति यावज्जीवं

मदधीन एव स्यादिति तत्र तत्कामे जीवतो गोर्विषाणं स्वयं पतितमा-
दाय स्वं मूत्रमानीय तेन तं भृत्यं सुप्तं उत्तराभ्यां 'परि त्वा गिरेर'मि-
त्येताभ्यां त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत् । जीववचनं मृतस्य निवृत्यर्थम् ।
गौरित्युपदेशः । आनीयेति वचनात् पूर्वमन्यस्मिन् पात्रे मूत्रयित्वा शौ-
चञ्च कृत्वा ततो विषाणोपनयनम् । परिषीतोऽसि इति मन्त्रलिङ्गात्
स्त्रीष्विदं न भवति ॥ ६ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यं भर्तारं सपत्न्यामन्यस्यां वा इन्द्रियदौर्बल्यादनुरक्तं या स्त्री का-
मयेत अयं भर्ता मत् मत्तो न च्छिद्येत अस्य मय्यविच्छेदेन स्नेहस्या-
दिति सा स्त्री जीवविषाणे जीवन्त्या गोर्विषाणे बलात्पातिते स्वं मूत्रमा-
नीय तेन भर्तारं सुप्तं उत्तराभ्यां 'परि त्वा गिरेरमहं' इत्येताभ्यां त्रिः
प्रसव्यं परिषिञ्चेत् । अत्र चानीयेति वचनात्पूर्वमन्यस्मिन्पात्रे मूत्रयि-
त्वा शौचं च कृत्वा ततो विषाणेऽपनयनम् ॥ ६ ॥

केचित्—भृत्यविषयमेतत् स्वामिनः कर्मेति ।

अथ भृत्यादीनां पलायितानां पुनरागमनकामस्य कर्माह—

येन पथा दासकर्मकराः पलायेरन् तस्मिन्निष्पान्युप-

समाधायोत्तरा आहुतीर्जुहुयात् ॥ ७ ॥

अनाकुला

अथ भृत्यानां पलायितानां निवृत्तिमिच्छतः कर्म ये कुर्वन्ति दासा
अन्ये वा ते दासकर्मकराः येन यथा पलायेरन् तस्मिन् पथि इष्वानि दारुम-
यानि निगलानि उपसमाधाय प्रज्वाल्य तस्मिन्नग्नानुत्तराश्चतस्र आहुती-
र्जुहुयात् 'आवर्तन वर्तये'त्येताः । तत्र चतुर्णामिष्वानां मार्गं, क्रमेण
भेदेनोपसमाधानं मन्त्राश्च क्रमेणेति केचित् । अन्ये सकृदेव बहूनामि-
ष्वानामुपसमाधानं होमश्च तत्रैवेति । एकस्य द्वयोश्च पलायनेऽपि
भवत्येवायं होमो न बहूनामेव । एकशेषनिर्देशात् दासकर्मकरश्च दास-
कर्मकरौ च दासकर्मकराश्च दासकर्मकरा इति । अनिश्रिते चार्थे बहु-
वचनं प्रयुज्यते, यथा—कति भवतः पुत्रा इति । मन्त्रेषु च 'परिक्रोशो
व' इत्यादिबहुवचनमविवाक्षितम्, देवताभिधानपरत्वात् । अयमप्यपूर्वा
होमः । सर्वेष्वेतेषु यथा सम्भवमग्निरौपासन एव ॥ ७ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

दासाश्च भूतिकर्मकराश्च दासकर्मकराः । ते येन पथा पलायेरन्
तस्मिन्पथि भूमावेव इष्वानि लोकप्रसिद्धानि दारुमयान्युपसमाधाय

निधाय तेष्वेवानग्नौ 'पदे जुहोति' इतिवत् उत्तराः 'आवर्तनवर्तन' इत्याद्युत्तरमन्त्रकरणिकाश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् । अपूर्वं चेदं कर्म । अत्र यद्यपि दासकर्मकरा इति बहुवचनं, तथाप्येकस्य द्वयोर्वा पलायनेऽपि भवत्येवेदं कर्म ।

केचित्—पथीष्वाग्नौ प्रज्वाल्य, तत्राग्नावेव होम इति ॥ ७ ॥

यद्येनं वृक्षात्फलमभिनिपतेद्वयो वाऽभिविधिपेदव-

र्षतर्क्ये वा बिन्दुरभिनिपतेत्तदुत्तरैर्यथालिङ्गं प्रक्षालयीत् ॥८॥

अनाकुला

एनं स्नातकं वृक्षात् प्रच्युतफलं यद्यभिनिपतेत् शिरसि प्रदेशान्तरे वा । वयः पक्षी काकादिः एनमभिविधिपेत् शिरसि प्रदेशान्तरे वा । यदि वा अवर्षतर्क्ये वर्षं यत्र न तर्क्येत तस्मिन् काले देशे वा बिन्दुः अपां स्तोकः अभिनिपतेत् तदङ्गुत्तरैः 'यदि वृक्षादि'त्यादिभिः यथालिङ्गं अङ्गिः प्रक्षालयेत् । 'यदि वृक्षा'दिति फलस्य । 'ये पक्षिण' इति वयसः । "दिवो नु मा बृहत" इति बिन्दोः । यथालिङ्गवचनं त्रयेऽपि मन्त्राः एकस्मिन्निमित्ते मा भून्निति । तीर्थाद्यतिक्रमवत् स्यात् प्रसङ्गः, विधेर्वलीयस्त्वान् ॥ ८ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

यद्येनं द्विजं वृक्षात्फलं अभि उपरि नीचैरकस्मात्पतेत्, यदि वा वयः पक्षी पक्षाभ्यामेनमभिविधिपेत् उपरि पक्षवातेन ध्रुनुयात्, यदि वा अवर्षतर्क्ये अभ्रशून्ये नभसि तस्माद्विन्दुरपां स्तोकः अभिनिपतेत्, व्याख्यातम् । तत्फलनिपातादिभिरुपहतं शरीराङ्गमुत्तरैर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं प्रक्षालयीत् । तत्र 'यदि वृक्षात्' इति फलाभिपाते, 'ये पक्षिणः' इति वयोऽभिविधिपे, 'दिवो नु मा बृहतः' इति बिन्द्वभिनिपाते । यथालिङ्गमिति तु वचनेभैकैकस्मिन्निमित्ते त्रिभिस्त्रिभिः प्रक्षालनं मा भूदिति ॥९॥

अथाद्भुतप्रायश्चित्तम्—

* अगारस्थूणाविरोहणे मधुन उपवेशने कुप्ट्वां कपो-
तपददर्शनेऽमात्यानां शरीररेषणेऽन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्वमा-
वास्यायां निशायां यत्नापां न शृणुयात्तदग्नोरुपसमाधाना-
द्याड्यभागान्त उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ॥९॥

अनाकुला

अथाद्भुतोत्पातप्रायश्चित्तम् । अद्भुतपूर्वमदृष्टचरम् । तस्य (अद्भु-
 तस्यादृष्टचरस्य) उत्पात उपजनः यद्वा ऊर्ध्वभवा अद्भुताविशेषा पवो-
 त्पाताः दिव्या आन्तरिक्ष्याश्च । रात्राविन्द्रधनुर्लोहिनी द्यौरादित्ये
 कीलदर्शनमित्यादयः । तस्मिन् पक्षेऽद्भुतशब्देन भौमान्युच्यन्ते गोव-
 लीवर्दन्यायेन । द्वन्द्वश्च समासः । तत्रोदाहरणरूपेण कानिचिदद्भुतानि
 दर्शयति-अगारस्थूणेति । विरोहणं अङ्कुरोपजननम् । अगारग्रहणात् आत्मी-
 येष्वपि शूद्रगृहादिषु न भवति । मधुन उपवेशने अगार इत्येव । कुपुः चुल्ली
 भ्राष्ट्रमित्यनर्थान्तरम् । कपोतस्य पक्षिण आरण्यस्य पददर्शने पचनागारे
 तस्मिन् प्रविष्ट इत्यर्थः । अमात्याः पुत्रादयः । तेषां बहूनां युगपत् शरीररेषणे ।
 व्याधौ मरणे च । अन्येषु चैवंप्रकारेषु वलमीकादिषु इन्द्रधनुरादिषु च । अ-
 न्येष्विति वचनात् अमात्यानां शरीररेषणमप्यद्भुतरूपमेव गृह्यते । नैक
 स्य द्वयोर्वा रेषणे कालभेदे च न भवति । अत्र प्रायश्चित्तम्—अमावास्या-
 यां निशायां चतुर्धा विभक्तायां रात्रेः द्वितीयो भागो निशा । यत्र प्रदेशे अपां
 कुम्भैरुद्धानेष्वानीयमानानां शब्दं न शृणुयात् तत्र प्रदेशेऽग्नेरुपसमा-
 धानाद्युत्तरा आहुतय एकादश इमं मे वरुण इत्यादयः । प्रजापते इति 'प्रजा
 पते न त्वदेतानी' त्येषा गृह्यते । प्रसिद्धेः, न 'प्रजापते त्वं निधिपा' इत्येषा
 प्रजापते नत्वदिति चहुत्वा प्रधानाहुतीर्जुहुयात् इति तन्त्रशेषं प्रतिपद्यते ।
 आज्यभागान्त इत्येवं तन्त्रसमाप्तौ सिद्धायां अग्नेरुपसमाधानादिवचनं
 अग्निमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेन औपासनाभावे लौकिकेऽपि भवति ।
 एवंप्रकाराणामेतेषां नैमित्तिकानां दृष्टफलानां च पण्यहोमादीनां अन्य-
 स्मिन्नप्यग्नौ प्रवृत्तिप्रदर्शनार्थं सर्वान्ते अग्निविधानार्थो यत्नः कृतः ।
 जयादि वचनमानन्तर्यार्थम् । प्रधानाहुत्यनन्तरं जयाद्येव प्रति-
 पद्यते, न सुत्रान्तरदृष्टा आहुतयोऽस्मिन् तन्त्रे होतव्याः इति । काः
 पुनस्ताः ? कपोतश्चेद्गारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोतः इति प्रत्यूचं
 जुहुयात् जपेद्वा । (आश्व. ३-७-७) इत्याश्वलायनः । जयादिवचनेनैव
 तन्त्रसमुच्चयप्रतिषेधः । .....तदपि प्रायश्चित्तं विकल्पेन भवति
 पृथक्तन्त्र इति । तत्रापि शम्याः परिध्यर्थे । अस्यापि प्रायश्चित्तस्या-
 स्मिन्नेव शास्त्र उपदिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

तात्पर्यदर्शनम्

तत्राद्भुताः स्वभावतः पूर्वमभूतास्सन्तो भवन्तीति । उत्पाता इति तु
 ऊर्ध्वं भवन्ति अव्यक्तावस्थायां प्राप्नुवन्ति । अद्भुताश्चोत्पाताश्चेति

द्वन्द्वसमासः । शब्दभेदस्तु भौमदिव्यभेदाभिप्रायः । तत्र दिव्या उत्पाता रात्राविन्द्रघनु(१)रादित्यकाल इत्यादयः । भौमांस्त्वद्भुतानगारस्थूणेत्यादिना स्वयमेवोदाहरति । अगारस्य स्थूणाः अगारस्थूणाः, तासां विरोहणे अङ्कुरोपजनने । स्थूणाग्रहणं चान्यस्यापि गृहसम्बन्धिनो वंशादेरनिखातस्यापि प्रदर्शनार्थम्, (२)निमित्तगतविशेषणत्वात् । मधुन उपवेशन इत्यगार एव । उपसर्जनस्याप्यगारशब्दस्य योग्यत्वेन बुद्ध्या विभज्य सम्बन्धः ; आरामादिष्वनद्भुतत्वात् । कुपुः सुलीं भ्राष्ट्रमम्बरांषमित्यन्तर्धान्तरम् । तस्यां कुपुषां पचनागार इत्यर्थः । कपोतस्याप्यारण्यस्य पक्षिविशेषस्य पददर्शने । कुपुषामित्यपि प्रदर्शनार्थम्; अन्तर्गृहेऽप्यस्याद्भुतत्वात् । अमा सह वसन्तीत्यमात्याः एकपात्रभोजनाः पुत्रभ्रात्रादयः तेषां बहूनां सन्ततं शरीररेषणे शरीरनाशने मरण इत्यर्थः ।

केचित्—अमात्यानां युगपद्वाधावपीति ।

अन्येषु चाद्भुतोत्पातेषु उक्तेभ्योऽन्येषु गृहमध्ये बलमीकजननादिष्वद्भुतेषु च दृष्टेषु सत्सु तत्सुचितदुरितशान्त्यादिकामोऽमावास्यायां निशायां रात्र्यां मुहूर्तद्वयादूर्ध्वम् । केचित्—द्वितीये याम इति । यत्रापां वहन्तीनां शब्दं न शृणुयात्

केचित्—कुम्भैरुद्धानेष्वानीयमानास्विति ।

तथाभूते देशे अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । तन्त्रविधानं चास्य आज्यहविष्ठात् । आज्यभागान्ते इति त्वर्थकृत्यप्रतिषेधार्थम् । उत्तरा आहुतीः 'इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि' इत्येकादशाहुतीर्हुत्वा वचनबलाज्जयादि प्रतिपद्यते । अत्र प्रजापतय इति प्रतीकेन 'प्राजापत्या व्याहृतीः' इतिवत् 'प्रजापते न त्वदेतानि' इत्येषैव गृह्यते ॥ २ ॥

परिषेचनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतोऽश्मानं

परिधिं दधाति दधाति ॥ १० ॥

इत्यापस्तम्बीये गृह्यप्रश्ने त्रयोविंशः खण्डः ॥

समाप्तस्तथाष्टमश्च पटलः ॥

समाप्तमिदमापस्तम्बगृह्यसूत्रम् ॥

अनाकुला

अथ अमात्यानां शरीररेषणे इत्यस्मिन्नद्भुते कश्चिद्विशेषः येषां पूर्वा-

१. आदित्यलोक । २. निमित्तस्याप्युद्देश्यत्वेन उद्देश्यविशेषणाविवक्षायाः ग्रहैकत्वाधिकरणात्सिद्धत्वादिति भावः ।

परा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते ते अभिमृतास्तेभ्यस्तदर्थं तेषां मृत्युशमनार्थं उत्तरं कर्म होममिमं कृत्वा परिषेचनान्तेऽश्मानं परिधिं अन्तर्धानं मृत्यु-निवारणार्थं प्रतिष्ठापयति उत्तरयर्चा 'इमं जीवेभ्यः' इत्येतया । अभ्यासः प्रश्नसमाप्तिद्योतकः । परिधिमिति वचनात् तस्याश्मनः प्रच्यावनं न कार्यम्, तत्रैव प्रतिष्ठितो भवति ॥ १० ॥
इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यवृत्तावनाकुलायां त्रयोविंशः खण्डः ॥

समाप्तश्चोत्तमोऽष्टमः पटलः ॥

॥ संपूर्णाऽनाकुला वृत्तिः ॥

तात्पर्यदर्शनम्

ततः परिषेचनान्तं तन्त्रशेषं करोति । शम्याः परिध्यर्थे इति पूर्वमेवोक्तम् ।

केचित्-आज्यभागान्त इत्यनेन तन्त्रप्राप्तौ सिद्धायामग्नोरुपसमाधानादिवचनमग्निमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेनौपासनशून्यस्येदं कर्म लौकिकेऽपि भवति । अन्यानि चैवंप्रकाराणि दृष्टफलानि नैमित्तिकानि पण्यहोमादीनि, अस्य सर्वान्तेऽग्निविधानस्य सर्वार्थत्वावगमादिति ।

अभिमृतेभ्य इत्यादिना 'अमात्यानां शरीररेषणे' इत्यस्मिन्नद्भुते कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । अभिमृता आभिमुख्येन मृता योग्यतया जीवन्त एव अमात्यानां सन्ततमरणदर्शनेन स्वयमपि मरणाङ्गीता इत्यर्थः । तेभ्यस्तदर्थं सन्ततमरणभयनिवृत्त्यर्थं उत्तरया 'इमं जीवेभ्यः' इत्यनया परिधिं मृत्योरन्तर्धानभूतं अश्मानं दक्षिणतो निदधाति । एतच्च तन्त्रशेषान्ते, कृत्वेति कृत्वाप्रत्ययबलात् ।

केचित्-निदधाति प्रतिष्ठापयति । परिधिवचनाच्च तस्याश्मनः प्रच्यावनं न कर्तव्यमिति ।

दधाति दधातीतिद्विशक्तिः प्रश्नसमाप्तिसूचनार्था ॥ १० ॥

इत्थं सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ।

कृतं भाष्यानुसारेण यथामति यथाश्रुतम् ॥

अत्रानुकं दुरुक्तं वा मतेमर्न्याच्छ्रुतस्य वा ।

सन्मार्गप्रवणानां नः क्षन्तुमर्हन्ति पण्डिताः ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने त्रयोविंशः खण्डः ॥

अष्टमश्च पटलस्समाप्तः ॥

॥ समाप्तेयं गृह्यसूत्रव्याख्या ॥

आपस्तम्बगृह्यसूत्राणां अकारादिवर्णक्रमेण सूची ।

	खं.सू.	पृ.		खं.सू.	पृ.
अगदो भवति ।	१८१२	२२०	अथैनामुत्तरेण०	५१२	६०
अगदो भवति ।	१८१४	२२१	अनवस्नातया०	१४१११	१८९
अगारस्थूणा०	२३१९	२८५	अनाश्रीतेन०	१४११४	१९०
अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया०	४१५	५१	अनाहिताग्ने०	१९१६	२३०
अग्निगोदानो०	१६११३	२०८	अनुगतोऽपि०	५१२०	६८
अग्निं परिषिञ्चति०	२१३	२४	अनुगतो मन्थ्यः ।	५११७	६६
अग्निमिध्वा०	१११०	११	अन्नं प्रोक्तम्०	१३११८	१८१
अग्निर्देवता स्वा०	७१५	८३	अन्नस्योत्तरा०	२११३	२५१
अग्निः स्विष्टकृत०	७१७	८४	अन्यो वैनामभि०	८१११	१२०
अग्नेरुपसमाधानादि०	४१०	५४	अन्वष्टकायामव०	२२१९	२७१
*अग्नेरुपसमाधानादि०	३	१५४	अपरपक्षे पित्र्याणि ।	११७	७
अग्नेरुपसमाधानादि०	१७११२	२१८	*अपः प्रगाह्य०	२०	१५९
अत एव यथार्थं०	२२१११	२७३	अपरेणाग्निमुदग०	११२०	१७
अत्र रुद्राजपेत् ।	२०१८	२४३	अपरेणग्निं द्वे कु०	१९११४	२३७
अत्रैनमुत्तरा०	१११६	१४२	अपरेणग्निं प्रा०	१६१६	२०६
अत्रैनमुत्सृजति ।	१९१५	२२९	अषां संसर्जनादि०	१६१८	२०७
अथ कर्माण्याचारा०	१११	१	अपि वा यस्मिन्०	१५११०	२०१
*अथ यथास्वं०	१४	१५८	अपि वा सकृत्०	७१६	८४
*अथर्षयः०	११	१५७	अपूपं चतुश्शारावम्०	२१११२	२६५
अथाज्यभागौ०	२१६	२८	अभित एतमाग्निम्०	२०११०	२४४
*अथात उपाकरणो०	१	१५४	*अभिप्यन्ते०	१६	१५९
अथास्या अजला०	५१३	६०	अयुजाक्षरम्०	१५१११	२०२
अथास्याः पूंस्वोः०	६१११	७८	अर्थप्राध्वस्य०	९१२	१२४
अथास्यै दक्षिणेन०	४१११	५५	अविकृतमातिथ्यम् ।	७१२६	१०२
अथैतदपरम्०	१३११	१७२	अश्वमुत्तरैरारोहेत् ।	२२११६	२७९
अथैतदपरम्०	२२११०	२७२	अष्टाकपाल०	२१११३	२६६
अथैनामाग्नेयेन०	७११	८०	असंभवेप्युः०	२३१३	२८२
अथैनामुत्तरया०	४१३	५४	अहार्षमिति०	१९१४	२२९
अथैनामुत्तरेण०	४११५	५७			

आ

आचार्याथऋत्विजे० १३११९ १८१

खं.सू.	पृ.	खं.सू.	पृ.
आज्याहुतीरुत्तराः ।	१८८	२२३	उत्तरार्धादुत्तरस्य०
आज्याहुतीरुत्तराः ।	२१४	२५३	उत्तरा रथस्य०
आज्याहुतीरुत्तराः ।	२२७	२७०	उत्तरेणामिम्०
आज्यं विलाप्य०	१२२	१९	उत्तरेणामिम्०
आपन्नाश्रीः०	८६	११६	उत्तरेण यजुषा०
आपः पाद्या इति०	१३४	१७४	उत्तरेण यजुषा०
आरोहतीमुत्तरेण०	५२३	६९	उत्तरेण यजुषा०
आवृत्तश्वास्त्रीभ्यः०	२१५	३८	उत्तरेण यजुषा०
			उत्तरेण यजुषा०
हध्ममाघाय०	२५	२६	उत्तरेण यजुषा०
इन्वकाभिः०	२१६	३८	उत्तरेण यजुषा०
इन्वकाशब्दा०	३४	४१	उत्तरेण यजुषा०
			उत्तरैरुपस्थाय०
ईशानवदावाहनम्	२०१३	२४५	उदकोपस्पर्शनम्०
ईशानाय स्थाली०	१९१३	२३६	उदगयनपूर्वपक्षाहः०
			उदितेषु नक्षत्रेषु०
			उदितेषु नक्षत्रेषु०
			उदितेषु नक्षत्रेषु०
			*उद्गाह्यातमितो०
			उपनयनं व्याख्या०
			उपवासश्चान्य०
			उपाकरणे०
			उभयतः परिषेचनम्०
			उभयोर्हृदयसंसर्गे०
			ए
			एकैकशः पितृसं०
			एतदहर्विजानीयात्०
			एतद्वा विपरीतम् ।
			एतावद्दोरालम्भं०
			एतावन्नाना०
			एतेनैव कामेन०
			एवमत ऊर्ध्वम्०

* एतच्चिह्नाङ्कितानि सूत्राणि उपाकर्मोत्सर्जनपदस्थानीत्यवगन्तव्यम् ।

	खं.सू.	पृ.
एवमत ऊर्ध्वम्०	१९१२	२२७
एवमन्यस्मिन्नपि०	१११२२	१५१
एवमहरहः०	१५१७	१९९
एवमितराम् ।	१७१४	२१२
एवमुत्तराभ्याम्०	१३१३	१७३
एवमुत्तरैर्यथा०	९१३	१२५
एवमुत्तरैर्यथा०	१२१११	१६९
*एवमेवाद्भिः०	२६	१६०
एवं गोदानम्०	१६११२	२०८
एवं त्रिः ।	१७१२	२११
*एवं पारायणम्०	२४	१६०
एवं विहिताभिरिव०	१२१६	१६४
एवं संवेशनादि०	१९१२२	२३५
ओ		
ओदनपिण्डं संबृत्य०	२०१७	२४३
क		
कर्णावुत्तरेण ।	११११३	१४६
*काण्डात्काण्डात्०	१९	१५९
*काण्डादीन्०	१८	१५९
कुमार उत्तरेण०	११११२	१४५
कुमारीसुत्तरेण०	१५११३	२०३
कूर्चाभ्यां परिगृह्य०	१३१७	१७५
क्लृप्तमुत्तरया०	१७१३	२१२
क्लृप्तान्वा प्रतिपूरुषम्०	२११७	२५५
कुम्भमुत्तराभ्याम्०	२३१२	२८१
क्षारलवणवर्जनं च ।	१११२०	१४९
क्षिप्रं यजेत०	२०११५	२४६
क्षिप्रं सुवनम् ।	१४११३	१९०
क्षीरिणामन्येषाम्०	६५	७४
क्षुरं प्रक्षाल्य निदधाति ।	१६१९	२०७
क्षेत्रपत्यं प्राक्षान्ति	२०११८	२४६

	खं.सू.	पृ.
ग		
गर्भाष्टमेषु०	१०१२	१३३
गर्भैकादेशेषु०	१०१३	१३४
गवां मर्गेऽनमा०	२०११२	३४५
गायतमिति०	१४१४	१८६
गृभ्यामि त०	४११४	५६
गृहानुत्तरया०	६६	७५
गृहेषु गौः ।	३१७	४१
गौरिति गां प्राह ।	१३११५	१७९
च		
चतुर्थ्या समीक्षते ।	४१४	५१
चतुर्थिप्रभृत्या०	९११	१२३
चतुर्षु सप्तसु०	२०११४	२४५
ज		
जघनार्धे ब्रजस्य०	१२१४	१६३
जन्मनोऽधि तृतीये०	१६१३	२०५
जन्मनोऽधि षष्ठे०	१६११	२०४
जयादि प्रतिपद्यते०	५१११	६३
जयादि प्रतिपद्यते०	१८१९	२२३
जातं वात्सप्रेणा०	१५११	१९३
जुहोतीयं नारीति ।	५५	६१
त		
*ततो यावदेक०	१२	१५७
तत्र ब्राह्मणावेशो०	२११०	३४
तन्नाऽपवर्गः ।	११६	७
तथा मङ्गलानि ।	२११४	३७
तथार्धैर्बोरोक्तमां०	१११११	१४५
तद्ब्रह्मस्यं भवति ।	१५१३	१९५
तथा वरमतिथिः०	३१८	४८
तयोः शय्यामन्तरेण०	८१९	११
तस्मा अन्वाह०	१११९	१४४
तस्माद्दक्षिणम्०	१७१८	२१६
तस्मिन्नुत्तरेण०	१७११०	२१७

	खं.सू.	पृ.		खं.सू.	पृ.
तस्मिन्विषूचीना०	१७१९	२१६	दत्तां गुप्तां०	३१२२	४४
तस्य दशायाम्०	१२१९	१६७	दक्षिमद्यु०	१३११०	१७६
तस्या मासिश्राद्धेन०	२२११२	२७४	दशम्यामुत्थितायाम्०	१५१८	१९
तस्याः सायम्०	२११११	२६५	दीर्णमुत्तरया०	१७१११	२१५
तस्याः सोदर्थो०	५१४	६०	द्विर्जुहोति०	२१११	३४
ता गन्धैर्दूर्भ०	२०१११	२४४	ब्यक्षरं चतुरक्षरम्०	१५१९	२००
तानादितो द्वाभ्याम्०	४१२	४९			
ताभ्यां रेषणे०	२२११८	२८०	ध, न		
तां स उत्तरेण०	१२१५	१६४	घानाः कुमारान्०	१९११	२२७
तीर्थस्थाणुचतुष्पथे०	५१२६	७१	नक्षत्रनामा०	३११३	४५
तीर्त्त्वोत्तरां जपेत् ।	६१३	७३	नक्षत्रनाम च०	१५१२	१९४
तूर्णां पञ्चा०	२२१४	२६८	न च देहलीमभि०	६१९	७७
तूर्णां सम्पुष्का०	१८१११	२२५	न च नाव्यांस्तरती०	६१२	७३
ते उत्तराभिः०	५१२५	७१	नवानां स्थालीपाकम्०	१९१७	२३१
तेन त्र्यहम्०	१६११०	२०८	नानाबीजानि०	३११६	४६
तेन सर्पिष्मता०	७११५	८९	नावमुत्तरया०	६११	७३
तैत्तिरेण मांसेन०	१६१२	२०५	नित्यो धार्यः ।	५११५	६५
* तैषीपक्षस्य	८	१५६	निमित्तावेक्षानि०	११११	११
तं चतुर्थ्यां०	८११०	११९	नैनमेतदहरादित्यो०	१२१२	१६२
त्रिरात्रमुभयोः०	८१८	११७	न्यग्रोधस्य०	१४११०	१८८
त्रिवृतमेके घृतम्०	१३१११	१७७			
त्रिंश्वीन् दूर्भान्०	१०११	१३६	प		
त्र्यहमेतमग्निं०	११११९	१४९	पच्छोऽर्द्धर्चशः०	११११०	१४४
* त्र्यहमेकाहं०	६	१५५	परन्यवहन्ति०	७१२	८१
			परि त्वेति परिमृज्य०	१११२१	१५०
द			परिषेचनान्तं कृत्वा०	५११३	६४
दक्षिणः पितोत्तरा०	१९११०	२३४	परिषेचनान्तं कृत्वा०	१११७	१४३
दक्षिणतोऽपवर्गः ।	१११०	७	*परिषेचनान्तं कृत्वा०	४	१५५
दक्षिणाग्नैः पित्र्येषु०	१११४	१४	परिषेचनान्तं कृत्वा०	१२११०	१६८
दक्षिणा प्रागग्निः०	१११५	१४	परिषेचनान्तं कृत्वा०	१४१३	१८५
दक्षिणाप्रत्यक्०	१७११	२११	परिषेचनान्तं कृत्वा०	१७१३	२१८
दक्षिणेन फलीकरण०	२३११	२८१	परिषेचनान्तं कृत्वा०	१८११०	२२४
दण्डमुत्तरेणादत्ते ।	११११४	१४६	परिषेचनान्तं कृत्वा०	२३११०	२८७
			पवित्रयोः संस्कार०	१११९	१६

	खं.सू.	पृ.		खं.सू.	पृ.
यज्ञोपवीतिना०	११३	६	लौकिकानां०	२१९	३३
यत्रास्मा अपचितिम्०	१३१२	१७३	लौकिक्या वाचा०	२०१२	२३८
यथाखातमितरा०	१७५	२१३			
यथावैषां कुलधर्मः०	१६१७	२०७	व		
यथावैषां कुलधर्मः०	२०११९	२४७	वधुवास उत्तरया०	९१११	१३०
यथास्थानमुपविश्य०	५११	५९	वरं ददाति०	१६१११	२०८
यथोदमुदकानि०	२०१४	२३९	वस्यो भवति०	९१७	१२८
यथोपदेशम्०	२१७	२९	वाचं यच्छति०	१२१२२	१७०
यथोपदेशम्०	७२४	९९	वाक्षो दण्डः०	११११६	१४७
यथोपदेशम्०	८१४	१५	वासश्चतुर्थीमु०	१११२४	१५२
*यथोपाकरणम्०	७	१५६	वासः सद्यः कृत्वा०	१०११०	१३८
यदि कामयेत्०	४११३	५६	वाहावुत्तराभ्याम्०	५१२२	६९
यदि कामयेत् स्त्री०	४११२	५६	वाहावुत्तराभ्याम्०	६१७	७६
यदि जरायु न पतेत्०	१४११५	१९२	वेदमधीत्य०	१२११	१६१
यद्युत्सृजे०	१३११७	१८०	व्याहृतीर्विहृता०	१११११	१४५
यद्येनं वृक्षात्०	२३१८	२८५	श		
यवान्विरूढान्०	१४१७	१८७	शक्तिविषये०	३११५	४६
यस्यां मनश्चादनुः०	३१२१	४८	शङ्खिनं कुमारं०	१८१३	२२१
या माध्याः०	२१११०	२६४	शम्याः परिध्यर्थे०	२१२	२३
युग्मान्समवेतान्०	४१७	५२	शुचीन्मन्त्रवतो०	२११२	२४९
येन जुहोति०	२१११	२२	शेषं पुरस्तात्०	१३१९	१७६
येन पथा०	२३१७	२८४	श्मशानाधि०	६१४	७४
योऽस्याऽपचितः०	७११६	८९	श्रपयित्वाऽभिघार्य०	७१३	८२
यं कामयेत्०	११११८	१४९	*श्रवणापक्ष ओष०	२	१५४
यं कामयेत्०	२३१६	२८३	श्रावण्यां पौर्णमास्यम्०	१८१५	१२१
यां कामयेत् दुहितरम्०	३१३	४०	श्रोत्रियागारात्०	५११८	६७
			श्वग्रहगृहीतम्०	१८११	२१९
र			श्वस्तिष्येण०	९१५	१२७
रथं लब्धा योजयित्वा०	२२११४	२७८	श्वोभूते०	९१५	१२८
रातिना सम्भाष्य०	१२११४	१७१	श्वोभूते दर्भेण०	२२१३	२६८
			स		
लेपयोः प्रस्तरवत्०	७११३	८६	सकृत्प्रवक्त्रे०	१३१२०	१८२
लोहितं चर्मानुद्धहं०	६१८	७६	सकृदुपस्तरणा०	७१४	८२

अकारादिवर्णक्रमेण सूची ।

७

	खं.सू.	पृ.		खं.सू.	पृ.
सकृदुपस्तरणावदाने०	७१८	८५	सुतां रुदतीं०	३१११	४३
सकृदेव मनुष्य०	१११७	१५	सुहृदः संभवेतान्०	४११	४८
सखेति सप्तमे पदे०	४११६	५७	सूत्रे वर्त्मनो०	५२४	७०
सदसस्पतिर्द्वितीयः०	८१२	१०९	सोऽभीऽवाङ्मुष्ट०	४११३	५६
सदाऽरण्यात्०	१११२२	१५१	सौरौ पूर्वाहुति०	७१२१	९४
सनिमित्त्वा०	२२११३	२७७	संवत्सरं गोदानम्०	१६११४	२०९
समोप्येतम्०	५११४	६५	संवादमेष्यन्०	२२११९	२८०
सर्वंश्रुतवो०	२११२	३६	संहायोत्तराभ्याम्०	१९१११	२३४
*सर्वतः परिवा०	२१	१६०	स्त्रियानुपेतेन०	८१३	११४
सर्वत्र स्वयम्०	८१५	११६	स्थालीपाकवत्०	७१२०	९४
सर्वमुत्तरैरभि०	२११६	२५५	स्थालीपाकम्०	२०११७	२४६
सर्वाणि पुण्योक्तानि०	२११३	३७	स्नातमभेरुप०	१०१९	१३७
सर्वाश्च रेफ०	३११४	४५	स्नानांयोच्छादित०	१२१७	१६५
सम्मितमुत्तरैः०	१७१६	२१३	स्मृतं च म इत्येतत्०	११११७	१४८
सायं प्रातरत उर्ध्वम्०	७११९	९३	स्वयं दृष्ट्वा०	४१३	५०
सिद्धमुत्तरं परिषेचनम्०	७११४	८८	स्विष्टकृत्०	२२१८	२७०
सिद्धः शेषः०	२२१२	२६७			
सिध्यर्थे बभ्रुमूत्रेण०	२३१४	२८२	ह		
सिध्यर्थे यदस्य०	२३१५	२८३	हस्तिनमुत्तरया०	२२११७	२७९
सीमन्तवदग्नेः०	१६१५	२०६	हेमन्तप्रत्यवरोहणम् ।	१९१८	२३३
सीमन्तोन्नयनम्०	१४११	१८४	होमश्चात्तरया०	५१७	६२
			होमश्चात्तरया०	५११०	६३

सव्याख्यापस्तम्बगृह्यसूत्राणां शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	२४	धर्म	धर्म
५	१०	उदगयन	उदगयन
७	४	मिदं नियमनम्	दिङ्नियमः
७	७	तत्र	नन्वत्र
७	१२	किञ्चिद्देवानि	किञ्च देवानि
७	१३	अतो	अत्र
७	२९	कान्तादीनि	नातोऽन्यानि
८	३	अथ	अयं
८	३	पूर्वस्माद्	पूर्वपक्षमात्रस्य । तदा 'न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत' इति रात्रिप्रतिषेधो- ऽर्थवान् । तेन सर्वोऽपरपक्षः श्राद्ध- कालाः । पुण्याहानियमश्च तत्रानाद- रणीयः । प्रसव्यञ्च पित्र्याणि कर्माणि कर्तव्यानि । उदाहरणं परिस्तर- णादि । उपक्रमस्तु पुरस्तादुदग्वा,
८	१२	इव्यस्यापिपि	इत्यस्यापि
११	१६	निमित्तानि	निमित्तावेक्षाणि
१२	२	किं पुनरत्राग्निः	कः पुनरत्राग्निः ?
१२	३	अत्र लौकिके	अन्यत्र लौकिकः
१२	५	तं व्यपरिगृह्णीया	तं वा परिगृह्णीया
१२	७	देशः । अभिमिध्वेति	देशः । केचिद्देशसंस्कारं कर्माङ्ग- मिच्छन्ति । तदा धारणमग्नेरुखाया- माहुः । अग्निमिध्वेति । तत्रेत्यतः पूर्वं पितृदेवत्येषु कर्मसु- दक्षिणाग्रैः परिस्तरणम् । अथवा दक्षिणाग्रैः प्रागग्रैश्चेतिपङ्क्तिर्दृष्टव्या ।
१४	१६		
१६	२३	परिमाणस्य च	परिमाणस्यैव
१६	२३	नियमोऽयं स्मार्तेन	नियमेन यथा स्यात् । तेन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८	१	प्रणीतायां पवित्रं	प्रणीतार्थे पात्रे पवित्रं
२३	७	५-१८	५-२०
२४	८	यस्मादेव	यस्मादेवं
२४	९	विधविषये	विधे विषये
२७	४	२-१-५	२-१-४
२७	६	दीर्घाघारागु	दीर्घाघारागु
२८	९	समिधो निवृत्तिः	समिधोर्निवृत्तिः
३१	९	तुल्यत्व	तुल्यधर्मत्व
३२	१३	विमुञ्चति	विमुञ्चति
३२	२३	५-१८	५-२०
३३	७	५-२	५-१
३४	५	होत्रक विधौ	होत्रिकविधौ
३५	१६	श्रुत्याः	श्रुत्या
३५	१७	देन अश्व	देन च अश्व
३६	१५	बहिर्लेप	बहिर्लेप
४०	१२	५-११	५-१३
४२	८	वरमेव दा	वरमवेदा
४२	२६	वरापाचत	वरापचित
४४	१५	ब्राह्मादिषु	ब्राह्मादिषु
४५	१६	लकारोपान्त्याः एव	लकारोपान्त्याः रेफलकारोपधाः एवं
४६	१६	श्मशानदाहृतं	श्मशानादाहृतम्
४८	२१	सुदर्शनर्येण	सुदर्शनार्येण
५०	१	अभिमुख्येन	आभिमुख्येन
५०	१०	वारायवेदयेयुः	वारायावेदययुः
५२	२	व्यपशात्	व्यपदेशात्
६२	१९	तिसृभिः । यथा	तिसृभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा । यथा
६६	११	पुत्रास्तेषां	पुत्रास्तेषां
७५	१२	एतेषां व्यतिक्रमे	एतेषां च व्यतिक्रमे
७७	१२	आहुती	आहुती
८०	२१	व्युत्पत्ति	व्युत्पत्ति
८७	१६	विवृद्धिवा	विवृद्धिर्वा
८८	२५	यबाधन	यबाधेन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८९	१	निर्बीजः	निर्बीजः
९२	१४	चास्यामेव	चास्य दर्शपूर्णमासानुकारित्वात् तयोः पौर्णमास्यामेव
११३	१७	मित्यव	मित्येवं
११३	२२	अग्निस्विष्ट	अग्निस्विष्ट
११४	१५	मन्त्रलि	मन्त्राङ्ग
१२०	७	प्रा	प्राची
१२१	१०	स्यादथेर्ना	स्यादथैनां
		अत्रेत्यतः पूर्वं एतच्च व्रतं तिलो रात्री	
१२२	१५	श्वरेत् इति पङ्क्तिर्द्रष्टव्या ।	
१२९	१५	कामेन	कामेन
१८८	१	नित्तेन	निमित्तेन
१८८	८	चतुर्थेऽपीत्यतः परं 'सीमन्तात्पूर्वम् , निमि-	
		त्तस्य पूर्वत्वादिति' इति पङ्क्तिर्द्रष्टव्या	
१८९	१	लाके	लोके
१९१	९	पर्वत	पवत
२४५	३	पयात्	पयति
२४९	२५	संबन्धाः	संबन्धाः ।
२७८	२६	धिरुह्य	धीरुह्य
२७९	६	धिरुह्य	धीरुह्य
२७९	३	धिरुह्य	धीरुह्य

